

Četvrti međunarodni interdisciplinarni
skup mladih naučnika društvenih i
humanističkih nauka

The Fourth International
Interdisciplinary Conference for
Young Scholars in Social Sciences and
Humanities

CONTEXTS

Zbornik radova
Book of Proceedings

www.ff.uns.ac.rs

IMPRESSUM

Četvrti međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i
humanističkih nauka

KONTEKSTI

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

1. decembar 2017.

ZBORNIK

RADOVA

IMPRESSUM

The Fourth International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social
Sciences and Humanities

CONTEXTS

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy

1 December 2017

BOOK OF

PROCEEDINGS

<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2018/978-86-6065-473-3>

ISBN

978-86-6065-473-3

UDK

3-029:088(082)

COBISS .SR-ID

325305351

Novi Sad

2018

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu

Za izdavača:

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, dekanica Filozofskog fakulteta

Urednik:

Prof. dr Zoran Paunović
Doc. dr Željko Milanović

Tehnička redakcija:

Kristina Ostojić
Biljana Popović

Publisher:

Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

For the publisher:

Prof. Dr Ivana Živančević Sekeruš, Dean of Faculty of Philosophy

Editor:

Prof. dr Zoran Paunović
Doc. Dr Željko Milanović

Technical Editing:

Kristina Ostojić
Biljana Popović

PROGRAMSKI ODBOR/PROGRAMME COMMITTEE

Prof. Dr. Ivana Živančević Sekeruš	Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Doc. Dr. Željko Milanović	Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Prof. Dr. Ivana Đurić Paunović	Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Doc. Dr. Aleksej Kišjuhas	Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Prof. Dr. Angela Richter	<i>Martin Luther</i> University of Halle-Wittenberg, Germany
Prof. Dr. Alla Tatrenko	<i>Ivan Franko</i> University of Lavov, Ukraine
Dr. Silvia Martínez Ferreiro	University of Barselona, Spain, University of Groningen, the Netherlands
Doc. Dr. Aleksander Urkom	<i>Eötvös Loránd</i> University of Budapest, Hungary
Dr. Mika Risku	Institute of Educational Leadership, University of Jyväskylä, Finland
Dr. Catherine Swift	Mary Immaculate College, University of Limerick, Ireland
Doc. Dr. Kornelija Ajlec	University of Ljubljana, Slovenia

ORGANIZACIONI ODBOR/ORGANISING COMMITTEE

Prof. Dr. Ivana Živančević Sekeruš	Dean
Prof. Dr. Olivera Knežević Florić	Vice-dean for Financing
Prof. Dr. Zoran Paunović	Vice-dean for International Relations and Science
Prof. Dr. Maja Marković	Department of English Studies
Prof. Dr. Dragan Prole	Department of Philosophy
Doc. Dr. Gordana Ristić	Department of German Studies
Prof. Dr. Eržebet Čanji	Department of Hungarian Studies
Prof. Dr. Ivan Jordović	Department of History
Prof. Dr. Bojana Stojanović Pantović	Department of Comparative Literature
Prof. Dr. Dejan Pralica	Department of Media Studies
Prof. Dr. Jovana Milutinović	Department of Pedagogy
Doc. Dr. Dejan Pajić	Department of Psychology
Prof. Dr. Tamara Valčić-Bulić	Department of Romance Studies
Prof. Dr. Laura Spariosu	Department of Romanian Studies
Prof. Dr. Janko Ramač	Department of Ruthenian Studies
Doc. Dr. Radoslava Trnavac	Department of Slavic Studies
Prof. Dr. Jarmila Hodolič	Department of Slovakian Studies
Prof. Dr. Pavle Milenković	Department of Sociology
Prof. Dr. Vladislava Ružić	Department of Serbian Language and Linguistics
Prof. Dr. Nikola Grdinić	Department of Serbian Literature

IZVRŠNI ODBOR/EXECUTIVE COMMITTEE

Dr Ana Bilinović Rajačić	Department of Sociology
MA Maja Bjelica Andonov	Department of English Studies
Dr Bojana Kovačević Petrović	Department of Romance Studies
MA Tomislav Bukatarević	International Relations Office
MA Isidora Gordić Fisković	Dean's Office
MA Kristina Ostojić	International Relations Office
Ljiljana Siriški	International Relations Office
Maja Hovanjski	IT Office
Zoran Milošević	IT Office
Igor Lekić	Digitalisation Associate
Miladin Trifković	Technical Support
Jaroslav Kovač	Technical Support
Vukašin Živaljević	Technical Support
Jasna Milošević	Interpreter, General Affairs Office

RECENZENTI RADOVA/PEER REVIEWERS

Milan Ajdžanović, Jasmina Dražić, Eva Kovolik, Julijan Tamaš, Aleksandar Mudri, Marina Šimak Spevakova, Zuzana Tirova, Svetlana Kostović, Marijana Kosanović, Ivana Antoni, Gordana Štrbac, Nenad Ninković, Gorana Raičević, Željko Milanović, Kristina Stevanović, Gojko Tešić, Ljiljana Pešikan Ljuštanović, Dragoljub Perić, Radoslav Eraković, Nevena Varnica, Dubravka Valić Nedeljković, Dinko Gruhonjić, Eržebet Čanji, Aniko Novak, Mario Liguori, Kristijan Eker, Vladislava Gordić Petković, Sonja Veselinović, Zorica Đergović Joksimović, Bojana Kovačević Petrović, Arijana Luburić Cvijanović, Marica Šljukić, Brankica Drašković, Draginja Ramadanski, Marica Rajković, Mirna Radin Sabadoš, Una Popović, Aleksej Kišjuhas, Jasmina Jokić, Jovana Milutinović, Slobodan Bjelica, Zorica Hadžić, Virđinija Popović, Sorin Daniel Vintila, Milica Andevski, Željko Kaluđerović, Dojčil Vojvodić, Maja Krstić, Predrag Novakov, Sabina Halupka Rešetar, Žolt Lazar, Mateuš Sokulski, Gordana Ristić, Sanja Ninković, Snežana Božanić, Boris Stojkovski, Bojana Vujin, Vladislava Ružić, Gordana Pokrajac, Zoran Paunović, Jelena Kleut, Marko Škorić, Miroslav Pavlović, Goran Vasin, Borislava Eraković, Laura Spariosu, Viktorija Krombholz, Sanja Paripović, Srđan Šljukić.

Autori su odgovorni za jezičku korektnost svojih radova.

Each author is responsible for the language accuracy of their paper.

SADRŽAJ

CONTENTS

I LANGUAGES IN CONTEXT

Ђорђе Јанковић КОНСТРУКЦИЈА <i>ЈЕДАН ДРУГОГ</i> У ЗАМЕНИЧКОМ СИСТЕМУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА.....	13
Tijana Rabrenović KONDITIONALI U FILMSKIM SCENAMA SUĐENJA: SEMANTIČKO- PRAGMATIČKA ANALIZA PREDIKTIVNIH I EPISTEMIČKIH KONDITIONALA U ENGLISKOM JEZIKU	27
Žolt Papišta DER TOD HÄLT REICHE ERNTE: EIN KOGNITIV-LINGUISTISCHER ZUGANG ZU DEUTSCHEN UND SERBISCHEN PHRASEOLOGISMEN MIT DER KOMPONENTE <i>TOD / SMRT</i>	39
Тијана Балек АСПЕКТУАЛНИ МАРКЕРИ У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: ПРЕФИКСИ <i>ПРИ-</i> И <i>ПРО-</i> У ФУНКЦИЈИ ВРЕМЕНСКЕ КВАНТИФИКАЦИЈЕ РАДЊЕ	55
Љиљана Птицина ПОЈМОВНА МЕТАФОРА НА ПРИМЕРУ ЛЕКСИКЕ ЉУБАВНОГ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ЧОВЕКА И АРХИТЕКТУРЕ У РОМАНУ <i>ХОДОЧАШЋЕ</i> <i>АРСЕНИЈА ЊЕГОВАНА</i> БОРИСЛАВА ПЕКИЋА	69

II CONTEXTS IN TRANSLATION

Ана Маргарета Валент СТИЛИСТИЧКО-СЕМАНТИЧКА ОДСТУПАЊА ОД ОРИГИНАЛА У АУТОРСКОМ ПРЕВОДУ СА СРПСКОГ НА МАТЕРЊИ СЛОВАЧКИ ЈЕЗИК КОД СЛОВАЧКО-СРПСКИХ ДВОЈЕЗИЧНИХ ПИСАЦА	85
--	----

III LITERARY CONTEXTS

Sladana Stamenković MEDIJSKI SPEKTAKL U ROMANIMA <i>AMERIKANA</i> , <i>PODZEMLJE</i> I <i>KOSMOPOLIS</i> DONA DELILA	101
--	-----

Marija Đurđević	
WHICH OF THE FIGS TO CHOOSE: SYLVIA PLATH'S <i>THE BELL JAR</i> IN THE CONTEXT OF SECOND-WAVE FEMINISM	113
Simona Milošev	
PAVEL GĂTĂIANȚU – POET POSTMODERN DIN VOIVODINA	125
Јована Стевановић	
БАРОКНА ГЕОМЕТРИЈА РЕЧЕНИЦЕ У РОМАНУ <i>ПРИКЉУЧЕНИЈА ТЕЛЕМАКА</i> СТЕФАНА ЖИВКОВИЋА	135
Ана Римар	
ПИТАНС НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА РУСНАЦОХ У ЛИТЕРАТУРНИХ ДІЛОХ МИХАЙЛА КОВАЧА	149
Marijana Terić	
U POTRAZI ZA IDENTITETOM	159
Федор Марјановић	
МОТИВ МАЈКЕ У ПРИПОВИЈЕТКАМА „АДАМ И ЕВА“ И „МОЈ ПРИЈАТЕЉ КОЈИ ЈЕ ПРОШАО“ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ	171
Isidora Belić	
FUTURISTIČKI MANIFESTI VALENTINE DE SEN-POAN	185
Свјетлана Комленовић	
ИМАГОЛОШКИ ПРИСТУП <i>ПАВИЉОНУ БРОЈ 6</i> А. П. ЧЕХОВА. КЊИЖЕВНИ ЛИК <i>ЛУДАКА</i> КАО ПРЕДСТАВА О <i>ДРУГОМ</i>	197
Миланка Наранчић	
ДВЕ ЕКРАНИЗАЦИЈЕ ДРАМЕ <i>БЕКСТВО</i> МИХАИЛА БУЛГАКОВА	209
Ivana Marinkov	
OD BAJKI BRAĆE GRIM DO JAPANSKE ANIMIRANE SERIJE: SEMIOTIČKA ANALIZA PRIKAZA BIĆA IZ FOLKLORA I RELIGIJE U INTERKULTURALNOJ ADAPTACIJI	223
Lenke Kocsis	
EGY VERSES REGÉNY A KORTÁRS MAGYAR GYEREKIRODALOMBAN	237
Tomáš Móri	
JOZEF BEM V POĽSKEJ A MAĎARSKEJ LITERATÚRE	247

Сања Ратковић

НАСЛЕЂЕ РОМАНТИЗМА У ХРВАТСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ РЕАЛИЗМА:
ПОД СТАРИМ КРОВОВИМА, ШАНДОР ЂАЛСКИ 259

Наташа Дракулић

МАСКИРАЊЕ МУШКОГ У ЖЕНСКО У СРПСКИМ УСМЕНИМ ЕПСКИМ
ПЕСМАМА 269

IV EDUCATIONAL CONTEXTS

Tamara Karalić

PORODICA KAO FAKTOR IZBORA ZANIMANJA 287

Borka Malčić, Nataša Tančić

EVALUATIVNI ASPEKT ULOGE NASTAVNIKA U VISOKOŠKOLSKOJ
NASTAVI IZ PERSPEKTIVE STUDENATA RAZILIČITIH STUDIJSKIH
GRUPA 299

Loreta Šimunić

STRATEGIJE UČENJA TALIJANSKOGA KAO STRANOGA JEZIKA U
HRVATSKOMU KONTEKSTU 313

Александар М. Новаковић

ИЗАЗОВИ ВРЕМЕНА ПРЕД УЏБЕНИЧКИМ КОМПЛЕТОМ ЗА УЧЕЊЕ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА – КОМПАРАТИВНИ ПРИСТУП МОБИЛНИМ
АПЛИКАЦИЈАМА ЗА УЧЕЊЕ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА 323

V IDENTITIES IN HISTORICAL CONTEXTS

Alexander Kuperdyayev

IMAGINING MACEDONIA: VOM MYTHOS ZUM KONFLIKT UND
ZURÜCK..... 343

Паулина Човић

ПОКУШАЈ УВОЂЕЊА ДУАЛНОГ ОБРАЗОВАЊА У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ
КРАЉЕВИНИ – ГРАЂАНСКЕ ШКОЛЕ У ВОЈВОДИНИ (1918–1941) 357

Драгана Ракић

ПРВЕ СРПСКЕ ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ВРШЦУ 371

VI IDENTITY AND SOCIETY IN PHILOSOPHICAL CONTEXT

Тања Тодоровић

ДА ЛИ ЈЕ ПОРЕКЛО ДРУШТВА ДРУШТВЕНО? ** 385

Miloš Miladinov PROBLEM TEHNIKE I ISKUSTVA U FILOZOFIJI MARTINA HAJDEGERA.....	397
Марина Д. Недељковић СОЦИОЛОШКА АНАЛИЗА ПРОЦЕСА ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У ПОЉОПРИВРЕДИ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА ДПП „БУДУЋНОСТ“ ИЗ БАЧКЕ ПАЛАНКЕ.....	409
VII IDENTITIES AND THE MEDIA	
Kristina Malešević NARUŠAVANJE PRIVATNOSTI KAO NAČELA PROFESIONALIZMA MEDIJA U IZVEŠTAVANJU DNEVNE ŠTAMPE.....	425
Viktoria Zakinski Toma IZVEŠTAVANJE O MANJINAMA NA ONLAJN INFORMATIVNIM PORTALIMA NA MAĐARSKOM I SRPSKOM JEZIKU: MANJINSKI VS. NACIONALNI MEDIJI	439
Mónika Kapás THE PRESENCE OF INFRASTRUCTURAL BACKWARDNESS REGARDING THE ROMA/GIPSY POPULATION IN HORGÓŠ AND THE NUMBER OF CORRESPONDING SOLUTIONS IN THE 21 st CENTURY	459

I
LANGUAGES IN CONTEXT

КОНСТРУКЦИЈА *ЈЕДАН ДРУГОГ* У ЗАМЕНИЧКОМ СИСТЕМУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА**

This paper examines the reciprocal pro-construction *jedan drugog*. Reciprocity and its place in the category of complex events is defined, the relationship between reciprocity and mutuality is considered and the basic reciprocal markers are presented. The aim of the research is to determine the main semantic and morphological features of the construction *jedan drugog*, which is done on the material from the Serbian Language Corpus and from the supplementary Internet search corpus. The properties that distinguish the *jedan drugog* construction from the individual pronouns *jedan* and *drugi*, and from the corresponding reciprocal constructions in other languages (e.g., the possibility that both elements are expressed by the oblique case) are determined. The types of sentence structures in which the first element of the construction occurs in the oblique case and other morphosyntactic properties are listed.

Keywords: reciprocity, mutuality, complex event, semantic roles, pro-construction *jedan drugog*, anaphoric reference, agreement

1. Предмет истраживања

2. Рад се бави одликама реципрочне заменичке конструкције *jedan drugog*, њеним семантичким и морфосинтактичким својствима, која се доводе у везу са сложеношћу догађаја изражених овом конструкцијом. Грађа је црпљена из Корпуса савременог српског језика¹ и допунском претрагом интернета, а затим је обрађивана дескриптивно, методом анализе корпуса.

3. Досадашња истраживања реципрочности

4. Појам узајамног – реципрочног учествовања у ситуацији, заједно за средствима којима се оно изражава у језику, активно заокупља пажњу лингвиста од шездесетих година XX века. У славистици је то питање дошло до изражаја кроз проучавања рефлексивности. Од 1970-их се развија концепт

* djordje.jnkvc@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру докторских студија Српског језика на Филолошком факултету у Београду, на предмету Врсте речи и флективна морфологија, под менторством проф. др Весне Ломпар.

¹ www.korpus.matf.bg.ac.rs

реципрочног предиката, а наредних деценија се појављују радови који описују реципрочност у европским и светским језицима (према Evans 2004). У последњих двадесет година ова област се посебно опширно истражује, што потврђују обимни и значајни зборници (Nedjalkov 2007; König & Gast 2008; Evans, Gaby, Levinson & Majid 2011). До данас су израђене типологије реципрочних односа и конструкција у светским језицима, па и могуће универзалије (Haspelmath 2007).

5. Истраживања на примеру српског језика далеко су скромнија. Слависти српск(охрватск)у грађу тек узгредно помињу, а на нашим просторима реципрочношћу се донедавно бавио једино Пипер (1986, 2007), који је сложену заменицу *један другог* и увео у српску граматику (Пипер и Клајн 2013). Најстарији коментар који смо о овој конструкцији нашли потиче из РЈАЗУ, из пера П. Будманија². Граматичари, тек покоји (Стевановић 1989; Катичић 2002), поменутом заменичком конструкцијом су се бавили једино са стране конгруенције. Клајн (1985) јој не посвећује пажњу, а ни друга литература коју смо прегледали. М. Миличевић (2011 и др.) бави се реципрочношћу глагола, а К. Драговић (2008, 2013 и др.), мада реципрочност истражује исцрпно, заменичкој конструкцији *један другог* не посвећује много пажње, због чега се њени закључци о конструкцији чине непотпуним³.

6. Реципрочност и средства за изражавање

7. Реципрочне конструкције су за Књазева оне које означавају ситуацију са два или више учесника, од којих је сваки истовремено субјекат радње и објекат или адресат (Књазев 2007: 271). Кениг и Кокутани нуде прецизнију дефиницију: реципрочне конструкције су граматичка средства којима се изражавају симетрични односи у предикату с одређеним бројем валенци („n-ary predicate“), којих има најмање две (König & Kokutani 2006: 272–273).

Као што се може приметити, лингвисти инсистирају на разлици између плана семантике (ситуације, догађаја, учесника у догађају, семантичке

² „[K]ad dvoje radi među sobom tako da je oboje subjekat i (pravi ili nepravi) objekat radnji (recipročno), to se pokazuje riječima *један* i *други*, tako da je *један* svagda (gramatikalni) subjekat a *други* (gramatikalni) objekat“ (Daničić, Valjavac i Budmani 1886: s. v. *други*, 2.a.b).

³ Уп. фусноте 6, 12, 13.

улоге...) и језичког плана (граматичких средстава, предиката, аргумената...). Далримплова и др. (Dalrymple, Kanazawa, Kim, McNombo & Peters 1998) користе парове *симетрично* – *реципрочно*, за шта се залаже и Еванс (2010). Хаспелмат (2007) предлаже термине *mutual*, *mutuality*, *mutuant* за први план, по аналогији са *reciprocal*, *reciprocity*, *reciprocant*. Језички маркери који означавају узајамност у англофоној литератури се називају реципрокалима (*reciprocal*). Тај ћемо термин усвојити и овде, а реципрокал који описујемо називаћемо реципрочном заменичком конструкцијом *један другог*.⁴

8. Семантичка, морфолошка и синтактичка комплексност изразâ за означавање узајамности потиче од *сложености догађаја* који се језички описује. Према Евансу (2010: 10), у узајамном сложенем догађају (нпр. *А и Б гледају један другог*) учесници имају хетерогене улоге – њихове тематске улоге поддогађаја (*А гледа Б; Б гледа А*) различите су, сваки учесник је агенс једног догађаја и пацијенс другог. Еванс као важну ставку структури тог догађаја додаје и узајамну намеру учесника да сарађују/учествују у радњи (5).

С обзиром на ово, реципрочним догађајима се могу приписати одређена семантичка својства која из догађаја произлазе (Plank 2008: 352–353, Evans 2010: 5). Најумеснијим нам се чини тумачење Далримплове и др. (1998), по којем су обавезне компоненте реципрочног догађаја: 1) више аргумената/учесника, 2) двострука тематска улога свих учесника, 3) симетрија изражена предикатом и то 4) да одговарајуће реченице изражавају узајамни однос, заједничку радњу или више догађаја, у зависности од лексичког значења предиката. Таква разграната значењска структура оставља последице и по граматiku, и то највише по синтаксу. У случају чак заменица типа *један другог*, преклапају се кореференције двају реципроканса и тематских улога, што анализу чини још тежом.

⁴ Будући да у конструкцији *један другог* нема кореференције типичне за рефлексивност, не опредељујемо се за Пиперове термине „рефлексивно-реципрочни“ (2007), одн. „узајамно-повратни заменички изрази“ (2013). Термине *израз* (Пипер), *синтагма* (Стевановић 1989: 148) и *фраза* (Драговић 2013: 40 и др.) замењујемо термином *конструкција*, аналогним изразу *реченична/синтагматска конструкција*, будући да су заменице *један* и *други* овде граматички везане за глагол (предикат) као центар, тј. да су његови аргументи.

Као најинтуитивнији лематски облик конструкције чини нам се форма *један другог*, иако се оба конституента могу појавити у скоро свим падежима и у сваком роду и броју. (Уп. именовање заменице *себе*.)

9. Проучаваоци реципрочности бележе разноврсност у начинима изражавања овог семантичког феномена. Еванс (2010) констатује да средства која се иначе користе за језичко уобличавање (encoding) сложених догађаја не важе за реципрочне. Код њега и Планка (2008: 357) као најчешћа средства за изражавање реципрочности у светским језицима наводе се ова: у оквиру једне клаузе – 1) глагол реципрочног значења, 2) глагол релационог значења са субјектом у множини и без објекта, 3) афикс, 4) прилог, 5) заменица (анафорска); односно на нивоу више клауза – 6) уланчавање/набрајање догађаја, 7) сједињивач клауза („merger“), 8) редупликација предиката... Од наведених средстава у српском језику се регуларно користе 1, 3–5, а перифрастично, за потребе објашњавања, и 6.

10. У литератури су забележене и различите врсте реципрочних односа: симултани и секвентни (Evans 2010), по којима се разликују догађаји који се одвијају истовремено (нпр. *волети један другог*) од оних који се одвијају један након другог (нпр. *чешљати један другог*). Среће се и подела на симетричне, асиметричне и несиметричне односе. Симетрични су глаголи *упознати се, руковати се...*, којима се изражавају природно реципрочне ситуације; асиметрични су глаголи *ићи један за другим, пратити се*, а несиметрични *помоћи један другоме, волети се*, којима се реципрочност обавезно учитава неким граматичким средством. (В. више у Dimitriadis 2008.) Глагол који по себи именује реципрочну ситуацију, осим симетричним, назива се још и алелским, као и лексичким реципрокалом. То су, по Хаспелмату (2007: 2104), углавном глаголи надметања, заједничке радње, повезивања, раздвајања.

11. Значење веома блиско реципрочном јесте социјативно (комитативно). Књазев (2007) говори о функционално-семантичком пољу „взаимности и совместности“, будући да се у руском језику и реципрочност може изразити социјативом. Као што наши примери *Петар се рукује с Марком* и *Петар и Марко се рукују (један с другим)* показују, у нагињању ка једном или другом може превагнути (а) улога „покретача/протагонисте радње“, односно (б) то да ли је радња усмерена на појединачне учеснике у ситуацији (Књазев 2007: 319–320).

12. Место конструкције *један другог* у систему заменица и њена структура

13. Конструкција *један другог* засебна је у односу на своје саставне делове употребљене самостално и у одређеној мери је идиоматизована.

Просте анафорске заменице *један* и *други*, за разлику од конструкције *један другог*, могу се наћи и у било ком координативном односу (*један и други, једно или друго, било с једном било с другом*), али у том случају не означавају реципрочни однос.

Одвојено везивање заменица *један* и *други* за глагол, тј. смештање у субординативни однос, нешто је проблематичније. Питање је да ли у реченицама *Једни наставници причају с другим наставницима; У учioniци су ученици и наставници. Једни гледају друге* има реципрочног значења и да ли је оно једино.⁵ Главне разлике између везивања засебних заменица (придевских или именичких) *један*, *други* за глагол и конструкције *један другог* могле би бити ове: 1) позиција у реченици, 2) конституентска вредност (реципрочна конструкција је увек с именичким вредностима), 3) обострано учешће (реципрочна конструкција подразумева нужно учешће свих ентитета), 4) постојање антецедента (реципрочна конструкција у реченици има отворено место за антецедент), 5) број предиката ако је антецедент субјекат.⁶

14. Сложеност структуре конструкције *један другог* очитује се у томе што њени конституенти нису у директној граматичкој вези (везују се преко глаголских валенци), на свом унутрашњем плану имају одвојене синтактичке функције и падеже, и упућују на различите појмове. Са фонетске стране, они се могу и растављати енкликитама. За разлику од тога, енглеско *each other* се углавном сматра двочланом синтагмом (Evans 2010: 13), с аргументом да на нивоу целог израза гради посесив (*They stayed in one another's houses*) и узима предлог (*They looked at each other*). Аналогне конструкције у романским језицима (италијанском, шпанском, француском) имају структуру сличну српској, то су „separate lexical items“ (Manzini 1991: 2016, за италијански). Шпански је у том смислу најсличнији српском јер је могућа употреба првог члана у зависном падежу (*separar todas las naciones a unos de otros*). У руском се конструкције *друг друга, один другого* разбијају предлогом, али је у том језику, за разлику од српског, први део без обзира на синтактичку функцију

⁵ Уп. одговарајуће конструкције раздвојене у енглеском („split reciprocal“), с истим значењем: *They blamed each other ~ They each blamed the other* (Quirk et al. 1985: 364).

⁶ Део ових критеријума важи и при раздвајању конструкције *један другог* од „заменичких фраза“ *нико никог* и *свако сваког*. Мада ове потоње К. Драговић (2013: 209, 222) третира заједно с конструкцијом *један другог*, оне ипак немају антецедент, с предикатом конгруирају регуларно, у јединици, и њихови се чланови могу раздвајати (*Свако помаже свакоме*).

непроменљив⁷ (*один у один другог*о променљиво је само по роду и броју) (Князев 2007: 347–350).

Еванс (2010: 16) опажа да елементи конструкције задржавају довољно самосталности да сваки члан буде независно везан за другу аргументску позицију. То, како сматра, доводи до „аномалије“ (sic) да се именичка синтагма састоји од два елемента, од којих сваки носи независни падеж. „Најчуднији би био пример да обама елементима независно буде додељен коси падеж, у складу с двема одговарајућим синтактичким позицијама.“ Управо такве примере, као што ћемо касније показати, налазимо у српском!

15. Семантичке одлике

16. Ситуација коју изражава конструкција *један другог*, с обзиром на број учесника и њихов однос, како смо већ поменули у т. 3, јесте комплексна („сложени догађај“, по Евансу). Стога ова конструкција садржи најмање три семантичке компоненте. Прве две су везане за семантичку улогу коју њена два члана имају у значењу глагола исказаног предикатом. Тако у реченици *Марко и Петар седе један поред другог* члан *један* има именичко (субјекатско) значење, члан *поред другог* прилошко, месно. Трећа компонента је значење узајамног вршења радње (*један поред другог*). Поред тога, у одређеним примерима (нпр. у претходном, али још више у *Ходају један за другим*) цела конструкција може имати прилошко значење (како ходају?).⁸

17. Осим свог значења, које се ишчитава из структуре реченице, заменичка конструкција има и деиктичку, упућивачку функцију. Ипак, у лингвистици раширен термин анафора, према Пиперу (2007), није прецизан, јер се заменица користи и катафорички (*Један другог су они волели*). Еванс (2010: 13) у реципрочној конструкцији нашег типа подразумева употребу (1) сједињених („conjoined“) реципроканса изражених именичком синтагмом или заменицом у „вишој“ аргументској позицији (антецедент) и (2) реципрочне анафоре у „нижој“ аргументској позицији. Означавање реципроканса врши се

⁷ [В]се било связано друг к другу, что нам нельзя друг без друга (Князев, l. c.).

⁸ И Драговићева сматра да конструкције *један с(а) другим* и сличне „нагињу ка томе да имају прилошку функцију“ (2013: 241–242). Ауторка иначе у вези са синтактичком функцијом конструкције *један другог* заступа мишљење како „оба броја заједно чине неку врсту логичког комплексног субјекта, а с обзиром да је у питању реципроцитет, истовремено и логичког комплексног објекта“ (Драговић 2012: 45).

саставном синтагмом / јединицама у саставном односу, ако су у питању појмови различитих категорија, или множином, у супротном случају.

Реципрочну анафору, која „садржи информацију о односима између делова денотата на који се кореференцијално упућује“, Пипер (2007: 263) назива посебном или рашчлањеном (*Ти и он поштујете један другог*), за разлику од опште, која те додатне податке не носи (*Они себе поштују*). Антецедент такве анафоре не може бити било који појам. По Планку (2010: 348–349), референцијално зависне форме „типично упућују на онтолошке категорије особа и других живих бића, а можда и ствари (насупротив месту, времену, начину, узроку...)“, а њихова „прагматичка сила“ је одређена, позната. Зато су најпогодније да упућују на субјекат и директни/индиректни објекат.

У нашем језику антецедент конструкције *један другог* не мора бити увек експлициран. Засигурно је он факултативан када се упућује на граматички субјекат, тј. када је први члан конструкције у номинативу. Уп. (а) са (б) и (в): (а) *Марко и Јован помажу један другог* (експлициран субјекат); (б) *Марко и Јован се друже*. [Они] *Помажу један другог* (елипса); (в) (*Како преживљавате сами? –*) [*Ми*] *помажемо један другог* (егзофора). У другим случајевима, где није уобичајена елипса (макар не у стилски немаркираном тексту), чини се да конструкција с исказаним антецедентом и није идентична оној без њега: *Иако се Марко и Јован друже, раздвојили су их једног од другог* ~ *Иако се Марко и Јован друже, раздвојили су једног од другог*. Друга реченица би се могла тумачити и као *раздвојили су о[их] једног од другог* и као *раздвојили су једног од другог*. У потоњем случају не би било сложене семантике какву има реципрочна заменичка конструкција. Слично би важило и ако би изостављени антецедент-субјект био у једнини: *Марко и Јован се друже*. *Помаже један другог*, о чему в. у следећем одељку.

18. Морфолошке одлике

19. Број

Напоменули смо да из природе реципрочне ситуације излази да је субјекат – а одатле и предикат – реченице редовно у множини (*Пријатељи / Петар и Јован разговарају један с другим*). По Стевановићу, ипак, „не би било противно природи језика ни формално слагање предиката са субјектом, јер је у облику субјекта у номинативу ту само први члан синтагме“: *Ту сједне једно до другог*, „мада је употреба предиката у облику множине и

природније и обичнија“ (1989: 148).⁹ Иако у том примеру *једно* заправо није субјекат реченице, већ интерни субјекат заменичке конструкције¹⁰, изгледа да ту важи правило слично оном о граматичкој конгруенцији с контактним субјектом, какво Стевановић, следећи Маретића, установљава у примерима попут *Вратила се моја сеја и она њена другарица* (1989: 125–126). Услов за такву конгруенцију је у случају реципрочне конструкције, за разлику од наведеног случаја с координираним субјектима, да субјекат (множински или координирани) у исказу није експлициран (**Петар и Јован помаже један другом; *Ученици помаже један другом*). Но, и с тим тумачењем остаје горе наведено питање изражава ли се реченицама *Помаже један другог* и *Ту седне једно до другог* нужно реципрочност или су оне двозначне.

Посебан је случај са дистрибутивним универзалним квантификатором уз субјекат у једнини (где учесници, дабоме, припадају истој онтолошкој категорији), који је стилски неутралан, али има друго ограничење, у аниматности: субјекат с неживим учесницима вишеструко је доминантнији: *Сваки пријатељ помаже један другог* наспрам *Svaka od ovih predstava mogla se gledati nezavisno jedna od druge*.

Предикат је у сингулару и када су референти у средњем роду и означавају догађај, ситуацију, чињеницу, уз просентенцијализаторе *то, што, (н)ишта...: (Све) то се догађа једно због другог, Ништа од тога није условљено једно другим* (уп. са **Ко прича један с другим?*).

Једино се облик множине користи када су реципроканси две (под)групе ентитета, због чега су и облици реципрочне конструкције плурални (*Наставници и ученици разговарају једни с другима; Наставници разговарају једни с другима*). У грађи нисмо нашли примере за мешани случај: када једну подгрупу чини један ентитет, а другу два или више (*Марија и пријатељи посећују једни друге*).

Без одређеног одговора, макар док се не исцрпе више грађе, остаје и слагање са збирним именицама типа *деца, браћа, господа, публика, омладина, младеж, народ* и са сродним *пар*. Начелно су могуће три варијанте: (1) граматичко слагање (имплицира подгрупе реципрокансâ), (2) семантичко слагање у једнини (појединачни реципроканси), (3) семантичко у множини

⁹ Стевановић наведени пример – битно је истаћи – не налази у грађи, већ га сам конструише. Ни у нашем корпусу није било таквих случајева с предикатом у једнини.

¹⁰ Уп. реченицу *Ту један сједне до другог*, без реципрочног значења, где *један* јесте субјекат.

(подгрупе реципрокансâ), односно *Браћа воле (1) једна другу / (2) један другог / (3) једни друге*. Поуздан пример у нашој грађи представља једино овај: *Ali se najčešće, posle kratkog milovanja i prijateljskog gurkanja, svaki par stisne jedno uz drugo*. У примеру *Да везујете народ једне за друге* (наш материјал) ово и свако друго решење чини се неграматичним. Зато није ни чудо што се у Корпусу налазе примери с недоследном конгруенцијом попут ових: *Publika, jednostavno, jedna druge obaveštava usmenom reklamom; Deca zlostavljaju jedna druge; Deca nose jedno druge na krkači*.

Разуме се, број субјеката и предиката није зависан од броја реципрокансâ када антецедент није граматички субјекат (*Упознао сам их једног с другим, Жао им је једном другог*), али је и тада антецедент редовно у множини.

20. Род

Заменичка конструкција конгруира у роду с антецедентом, и то ако су његови чланови исте категоријалне припадности или ако га чине две именице једнаког рода. Оба члана конструкције су безизузетно у истом роду, без обзира на број и аниматност (који су такође увек једнаки за обе лексеме) или падеж: *један другог, један други, једна с другом, једно с другим...* Ограда Пипера и Клајна (2013: 98) према којој је акузатив множине средњег рода другог елемента (**Телад гурају једна друга*) „практично ван употребе“ – спорна је, јер именица *телад* није средњег рода, а збирне именице се и иначе (в. т. 6.1) у оваквим конструкцијама понашају недоследно.¹¹ Осим тога, именице с. р. које означавају неживо нормално граде реченице типа *Ova pravila utiču jedna na druga*, а томе треба додати и именице које у секундарном значењу означавају живо (уп. *Села наизменично преговарају једна с другима*).

Када субјекат чине реципроканси који нису једнаки по онтолошкој категорији и граматичком роду (најчешће [живо] мушко и женско), чланови реципрочне конструкције су у средњем роду. То прописују српски нормативисти, закључно с *Нормативном граматиком* (99), а први такав став, додуше с напоменом везаном за аниматност именица, нашли смо у РЈАЗУ: „gdjegdje se nalazi (i to ne dobro) muški rod mješte srednєga: Љубав i чиствоа од

¹¹ У примеру пак *Sva razumna bića [...] liče jedna na druga* бележимо регуларну конгруенцију у роду и броју, али таквих, аниматних именица с. р. које множину граде регуларно (*биће – бића*), нема много, ако их и има.

sada jedan bez drugoga da ne stoji [...]“ с три примера, из Држића и Палмотића (Budmani 1897: s. v. *jedan*, 5.f.a). Наша грађа потврђује да је најфреквентније овакво слагање, али примери из старог, па и савременог језика сведоче да је обично и устаљено и слагање у мушком роду, као што је у народној загонетки *Брат и сестра родише се, вазда скупа путоваше, један другог не виђеше*. Дато правило, рекло би се, важи и за случај када субјекат чине средњи и мушки род: *Ako su vreme i razum funkcije jedno drugoga [...]*.

У множини примери с мешаним мушким и женским родом узимају искључиво мушки род: *Мушкарци и жене иду једни за другима*, што важи и за субјекте с другачије мешаним родовима: *Села и градови утичу једни на друге*.

21. Аниматност

У реципрочној ситуацији типично учествују људи и жива бића. Ипак, како наводи Планк (в. т. 5.2), а то потврђује и наша грађа, реципрочна конструкција *један другог* за антецедент једнако има и ствари и реченице. Граматички се то испољава разликом у роду (в. примере у т. 6.1) и у падежу – акузативу – у јд. м. р.: (1) *један другог ~ један други*; (2) *једног другом ~ један другом* и сл. (*Događaji potiskuju jedan drugi u roku od samo nekoliko sati*; *Plovili su pod azurnim nebom, po kome je i bog palio jedan za drugim svoje svetionike*).

Нашли смо више потврда и за спорни случај у множини (*једна друга*), нпр. *Pitanja su izazivala jedna druga*; *Kako ova pravila utiču jedna na druga?* Ипак, по примерима типа *Kretanja prekrivaju jedna druge*; *Naselja se nalaze jedan do drugog* могло би се закључити да језичко осећање говорникâ није сасвим сигурно.

Забележили смо и тежњу да се уместо акузатива с. р. јд. *друго* јави облик ак. м. р. за живо: *Udruže se meded, svinja i lisica... Zapitaju jedno drugoga, šta će koje raditi i kako će sjeme naći*; *Roditelji počinju da ... zanemaruju jedno drugog* итд.

22. Падеж

Облицима падежа у којима се могу наћи конституенти *један* и *други* требало би посветити нарочито истраживање, особито у вези с реченичним моделима у којима се јављају и с обзиром на то што се у домаћој литератури

редовно превиђа да члан *један* може стајати и у другим падежима осим номинатива.¹²

Колико је наше истраживање показало, бројни су примери у којима заменичка конструкција не упућује на граматички субјекат, већ на логички субјекат, објекат, присвојни неконгруентни атрибут (у виду субјекатског или објекатског генитива), па чак и на неке друге рекцијске допуне, попут оних у дативу. Прегледани примери, ипак, упућују на два ограничења: да антецеденти не могу бити појмови изражени као рекције с предлогом нити као конституенти с прилошким значењем.

Отуд, дакле, налазимо примере за члан *један* (1) у акузативу, (2) у генитиву, (3) у дативу: (1) *Okupili smo učenjake, približili ih jedne drugima; Frižider i šporet nikako ne držite jedan do drugog*; (2) *A njih jednog bez drugog – nema* (Г); *Neće biti favorizovanja jednih na račun drugih* (Г); (3) *Jos nam nije muka jednom od drugog* (Г); *Čini im se da im [zlo] jednom od drugog dolazi, zato su se izdijelili* (Г, Лалић: Лелејска гора); *Svedocima, jednom za drugim, padaju glave* (Г).

Други члан конструкције може бити готово у било којем зависном реченичном или синтагматском односу¹³: рекцијском или одредбеном, као допуна глаголу, именици, придеву, прилогу. Ограничења су, како показује грађа, само да је тај конституент увек зависан (што искључује номинатив) и да није у истом падежу без предлога као члан *један* (*једног за другог*, али **једног другог*), као што су, уосталом, такве двоструке рекције иначе блокиране. Конституент *други* се појављује у било ком зависном падежу, уз сваки предлог којим се може изразити рекција пунозначне речи. У обзир долазе и скоро сви предлошки изрази (*Potpuna jednakost vodi potiskivanju jednog od strane drugog; Neće biti favorizovanja jednih na račun drugih...*)

23. Закључак

Показали смо да је реципрочна заменичка конструкција *један другог* појава јединствена међу заменицама по својој сложеној семантичкој и

¹² К. Драговић (2013: 164) чак експлицитно тврди да *један* „увек представља субјекат“ и да је „увек у номинативу“ (тако и на стр. 76, 225, 247). Уп. и фн. 2.

¹³ Драговићева пак као једине могућности за беспредлошки облик другог члана конструкције наводи датив и акузатив (2013: 170), иако он може бити и у генитиву и инструменталу без предлога (*Sve teorije su dostojne jedna druge; Projekti su uslovljeni jedan drugim*).

граматичкој структури. Она је битно различита од простих заменица *један* и *други* и носи специфичности спрам одговарајућих конструкција у другим језицима (нпр. могућност да јој се оба елемента изражавају зависним падежима). Уз ту, истакли смо и друге особине досад незабележене у домаћој литератури: дивергенцију слагања у броју уз збирне именице као антецеденте, сличну недоследност у слагању у роду с антецедентима различитог рода и у слагању по аниматности, те преференцију аниматног антецедента кад се он изражава дистрибутивним универзалним квантификатором; побројали смо, затим, моделе у којима се први елемент конструкције јавља у зависном падежу (као прави и неправи објекат, логички субјекат, присвојни падежни атрибут). Стога се може закључити да наведена колебања у форми ове заменичке конструкције, најпре када је у питању њена конгруенција с антецедентом, корелирају са семантичком комплексношћу узајамних догађаја за које се овај маркер користи. Конкретнији закључци моћи ће се изводити када се уради исцрпна класификација глагола и реченичних модела који отварају аргументске позиције за конструкцију *један други* с одговарајућом детаљном дескрипцијом морфолошких одлика њених чланова.

ЛИТЕРАТУРА

- Драговић, К. (2008). *Reziprozität im Serbischen* (магистарски рад). Бохум: Рурски универзитет, Филолошки факултет.
- Драговић, К. (2013). *Контрастивна анализа реципроцитета у немачком и у српском језику*. (докторска дисертација одбрањена на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу).
- Князев, Ю. П. (2007). Рефлексив и реципрок. У *Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе* (стр. 258–368). Москва: Языки славянских культур.
- Миличевић, М. (2011). Реципрочни глаголи и глаголски вид у српском језику. *НССВД*, 40/1, 185–196.
- Пипер, П. (1986). Реципрочност и рефлексивност у словенским језицима. *Јужнословенски филолог*, XLII, 10–20.
- Пипер, П. (2007). Анафора у српској простој реченици. *Зборник Матице српске за славистику* 71–72, 261–269.
- Пипер, П. и Клајн, И. (2013). *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Стевановић, М. (1989). *Савремени српскохрватски језик* II. Београд: Научна књига.
- Budmani, P. (1897). *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: Dio IV*. Zagreb: JAZU.

- Dalrymple, M., Kanazawa, M., Kim, Y., McHombo, S. & Peters, S. (1998). Reciprocal Expressions and the Concept of Reciprocity. *Linguistics and Philosophy*, 21(2), 159–210.
- Daničić, Đ., Valjavac, M. i Budmani, P. (1886). *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: Dio II*. Zagreb: JAZU.
- Dimitriadis, A. (2008). Irreducible symmetry in reciprocal constructions. In König & Gast 2008: 375–410.
- Evans, N. (2004). *Bibliography on Reciprocals*. Retrieved September 15, 2017 from http://arts.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0008/1753586/evans-reciprocals-bibliog.pdf
- Evans, N. (2010). Complex Events, Propositional Overlay, and the Special Status of Reciprocal Clauses. In S. Rice & J. Newman (Eds.), *Empirical and Experimental Methods in Cognitive/Functional Research* (pp. 1–40), CSLI Publications.
- Evans, N., Gaby, A., Levinson, S. C. & Majid, A. (Eds.) (2011). *Reciprocals and Semantic Typology*. Amsterdam: Benjamins.
- Haspelmath, M. (2007). Further remarks on reciprocal constructions. In V. Nedjalkov (Ed.), *Reciprocal constructions* (pp. 2087–2116). Amsterdam: Benjamins.
- Katičić R. (2002). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: HAZU, Globus.
- Klajn, I. (1985). *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik.
- König, E. & Gast, V. (Eds.) (2008). *Reciprocals and reflexives: Theoretical and typological explorations*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- König, E. & Kokutani, S. (2006). Towards a typology of reciprocal constructions: focus on German and Japanese. *Linguistics*, 44 (2), 271–302.
- Manzini, R. (1991). Locality, parameters and some issues in Italian syntax. In J. Koster & E. Reuland, (Eds.), *Long Distance Anaphora* (pp. 209–230). Cambridge University Press.
- Nedjalkov, V. (Ed.) (2007). *Reciprocal constructions*. Amsterdam: Benjamins.
- Plank, F. (2008). Thought on the origin, progress, and pronominal status of reciprocal forms in Germanic, occasioned by those of Bavarian. In König & Gast 2008: 347–374.

KONDITIONALI U FILMSKIM SCENAMA SUĐENJA: SEMANTIČKO-
PRAGMATIČKA ANALIZA PREDIKTIVNIH I EPISTEMIČKIH
KONDITIONALA U ENGLESKOM JEZIKU**

The aim of this paper is to show how defense lawyers and prosecutors use conditional sentences to determine the sequence of events (i.e. cause and effect) and to express conclusions based on the premises so that they could either prove the guilt or the innocence of the defendant. The corpus consists of 16 predictive and epistemic conditionals taken from the trial scenes in 3 films: *A Few Good Men* (1992 drama), *Primal Fear* (1996 thriller) and *Legally Blonde* (2001 comedy). Having in mind the material implication *if p, then q* and its iconicity, we consider the extent to which the order of protasis and apodosis is motivated by context and whether there are any differences in terms of presenting the discourse topic and information in these two types of conditionals. The results confirm that initial if-clauses are far more frequent than final if-clauses and that the protasis is the discourse topic and the apodosis is the discourse focus in both predictive and epistemic conditionals.

Keywords: material implication, predictive conditionals, epistemic conditionals, initial if-clauses, discourse

Uvod

Prema tradicionalnim deskriptivnim gramatikama, kondicionali u engleskom jeziku se definišu kao rečenice koje se sastoje od dve klauze: protaze *p* koja je uobičajno markirana veznikom *if* i apodoze *q* (prema Dancygier 2003). Ono što je karakteristično za obe klauze je da su nefaktualne i poimaju se u okviru mogućih svetova koji se tumače kao realni, imaginarni i kontrafaktualni (Palmer 1979). Ovakva interpretacija kondicionala je semantički orijentisana i ne uzima u obzir diskurs i upotrebu kondicionala u zavisnosti od konteksta. S druge strane, za razliku od semantike koje se usredsređuje na izučavanje značenja rečenice nezavisno od realizacije same rečenice, pragmatika izučava značenje iskaza odnosno, rečenice u kontekstu (Huang 2007). Premda se istraživači opredeljuju ili

* tijana.rabrenovic@hotmail.com

** Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Jezik, književnost i kultura na Filološkom fakultetu u Beogradu na predmetu Modalnost u engleskom jeziku, pod mentorstvom prof. dr Ivane Trbojević-Milošević.

za semantičku ili za pragmatičku analizu kondicionala, u ovom radu pokušaćemo da premostimo razlike između ovih tumačenja da bismo došli do jedinstvenog tumačenja značenja kondicionala.

Odabrani diskurs za ovo istraživanje je govorni diskurs, a korpus čine razgovori iz filmskih scena suđenja u kojima je zastupljena upotreba prediktivnih i epistemičkih kondicionala. Ispitaćemo uticaj konteksta na odabir redosleda klauza koji odgovara materijalnoj implikaciji *ako p, onda q* (eng. *if p, then q*), a koji se smatra jezičkom univerzalijom. Takođe ćemo razmotriti da li se prediktivni i epistemički kondicionali na isti ili suprotan način koriste u pogledu iskazivanja teme diskursa.

Kondicional ili *ako p, onda q*

Lingvistička istraživanja koja su usredređena na analizu kondicionalnih rečenica često su motivisana materijalnom implikacijom *ako p, onda q* koja se izučava u logici. Komri (Comrie 1986) navodi da se u logici materijalna implikacija definiše kao odnos između dve propozicije, protaze *p* i apodoze *q*, prilikom čega su ili *p* i *q* istiniti ili je *p* pogrešno, a *q* istinito ili su *p* i *q* pogrešni, a nikada nije moguće da je *p* istinito, a *q* pogrešno. Kako primećuje Komri (Comrie 1986: 80), u logici dve potpuno nepovezane propozicije se mogu javiti i u protazi i u apodozi materijalne implikacije pod uslovom da imaju istinitu vrednost (npr. *If Paris is the capital of France, two is an even number*). Međutim, Svitserova (Sweetser 1990) napominje da je u prirodnom jeziku neophodno postojanje povezanosti između protaze i apodoze.

U prilog karakterizacije logičke materijalne implikacije kao deo kondicionala ide i redosled protaza-apodoza koji se smatra jezičkom univerzalijom. Grinberg (Greenberg 1966: 104) ističe da je tipičan redosled klauza u kondicionalim rečenicama onaj u kome uslov (protaza) prethodi zaključku (apodozi), kao i da redosled klauza preslikava sled događaja u realnom svetu ili sled poznatih činjenica. Mnogo godina kasnije, Svitserova (Sweetser 1990) će iskazati suprotno mišljenje, odnosno da je zapravo veoma čest slučaj rezonovanja od posledice ka uzroku i da je ovaj način zaključivanja najpribližniji formalno-logičkoj materijalnoj implikaciji *ako p, onda q*.

Kondicionali u diskursu

Kondicionali u diskursu su zauzeli središte istraživanja lingvista nakon objavljivanja revolucionarnog rada *Conditionals are topics* (Haiman 1978 prema Akatsuka 1986; Comrie 1986; Ford & Thompson 1986; Sweetser 1990). Hajman je

među prvima uvideo povezanost između kondicionala i diskursa i da je za kondicionalne karakteristična informacijska, a ne samo logička struktura. Komri (Comrie 1986: 86) citira Hajmanovu tvrdnju da „kondicionalne klauze, odnosno protaze, deo su znanja koji dele govornik i slušalac i stoga služe kao okvir za diskurs koji sledi“¹. Hajmanov rad se ističe i po tome što je izazvao oprečna mišljenja; jedni su ga podržali poput Komrija (Comrie 1986), a i Fordove i Thompsonove (Ford & Thompson 1986), koje su zasnovale svoje istraživanje o kondicionalima u pisanom i govornom diskursu upravo na Hajmanovoj hipotezi, dok su ga drugi poput Akatsukove (Akatsuka 1986) i Svitserove (Sweetser 1990) osporili.

Ono što je sporno jeste da li protaza zaista služi kao tema, odnosno poznata informacija. Fordova i Thompsonova (Ford & Thompson 1986: 354) podržavaju Hajmanovo mišljenje navodeći da između sagovornika postoji prećutni dogovor o nepromenljivosti sadržaja izraženog protazom koji sagovornik uzima zdravo za gotovo. Komri (Comrie 1986: 86) se takođe nadovezuje na Hajmanovu hipotezu da protaza služi kao *tema* diskursa i dodaje da upravo stoga protaza prethodi apodozi, dok bitna informacija, odnosno propozicija apodoze predstavlja *fokus* i stoga sledi protazu. S druge strane, Akatsukova (Akatsuka 1986: 342) zamera Hajmanu činjenicu da nije u potpunosti uzeo u obzir dva ključna diskursna faktora: kontekst koji prethodi kondicionalu i stav govornika. Svitserova (Sweetser 1990: 128-129) nije saglasna sa Hajmanovim tumačenjem protaze koje predstavlja temu kao isključivo semantičku odliku kondicionala, već navodi da se protaza kao tema može tumačiti kao pragmatički fenomen, jer zavisi od govornog okruženja.

Na položaj protaze i apodoze u kondicionalnoj rečenici mogu uticati i kompleksnost i dužina protaze — što je protaza kompleksnija i duža, veće su verovatnoće da će slediti apodozu (Ford & Thompson 1986). U tom slučaju protaza ne predstavlja temu, odnosno okvir za diskurs koji sledi, već podsetnik na izrečenu tvrdnju.

Kondicionali su učestaliji u govornom nego u pisanom diskursu, a redosled protaza-apodoza je znatno frekventniji, čak se smatra i poželjnijim u govornom diskursu (Ford & Thompson 1986: 362-365). Ovaj podatak nije toliko iznenađujuć imajući u vidu da govornik ne sme da rizikuje da slušalac pogrešno protumači datu informaciju. Stoga će govornik pre reći informaciju koja služi kao okvir onom što

¹A conditional clause [= protasis, BC] is (perhaps only hypothetically) a part of the knowledge shared by the speaker and his listener. As such, it constitutes the framework which has been selected for the following discourse.

sledi, odnosno ono što slušalac tek treba da obradi. Takođe pisac bolje kontroliše tok informacije u diskursu i samim tim pisac odlučuje o okviru situacije, dok u razgovoru govornik nema nužno tu vrstu kontrole.

U ovom radu imaćemo u vidu celokupan diskurs, tačnije rečeno da li zaista redosled protaza-apodoza ukazuje na to da protaza služi kao tema i da li je sadržaj protazne propozicije poznata informacija ili nova informacija u odnosu na diskurs koji prethodi. Obratićemo pažnju da li se prediktivni i epistemički kondicionali (s obzirom na njihove različite semantičke odlike) na isti ili suprotan način ponašaju u diskursu u pogledu iskazivanja teme diskursa.

Semantičke odlike prediktivnih i epistemičkih kondicionala

Prediktivni kondicionali predviđaju jedan događaj na osnovu drugog koji ga uslovljava i odlikuje ih striktna upotreba glagolskih vremena u protazi i apodozi (Palmer 1979; 2001). Drugim rečima, događaj ili stanje sveta izraženo protazom *p* prethodi događaju ili stanju sveta izraženo apodozom *q*, te je sled događaja usko povezan sa uzročnošću (Dancygier 2003: 78). S druge strane, epistemički kondicionali su neprediktivni kondicionali kojima se ilustruje kako znanje o nekim premisama izraženim protazom dovodi do zaključivanja u apodozi (Sweetser 1990). Epistemičke kondicionale odlikuje slobodna kombinacija glagolskih vremena u protazi i apodozi i stoga i njihovo tumačenje zavisi od kontekstualnih faktora (Dancygier 2003). Ova dva tipa kondicionala se suštinski razlikuju prema okvirima tumačenja — prediktivni kondicionali se tumače u okviru određenog vremenskog sleda događaja i uzročnosti (npr. *If she studies hard, she will get a good mark*), a epistemički u okviru premise i zaključka (npr. *If she studies hard, she must be a good student*).

Premda epistemičke kondicionale odlikuje slobodna kombinacija glagolskih vremena, izbor glagolskih vremena u protazi i apodozi može podsećati na prediktivne kondicionale. Trbojević-Milošević (1997: 97-100) navodi da se u apodozi epistemičkog kondicionala može upotrebiti čitava paradigma epistemičkih modalnih glagola (i modalni glagol *would* koji je karakterističan za prediktivne kondicionale) što može izazvati polemiku pri određivanju tipa kondicionala. Međutim, glagolsko vreme izraženo protazom epistemičkog kondicionala uvek se odnosi na realno vreme događaja, jer bi u suprotnom kondicional imao značenje hipotetičnosti (Trbojević-Milošević 2004: 194). Ono što možemo da zaključimo je da bi kontekst i diskurs odredili jedno od ova dva tumačenja i da bi pragmatičko tumačenje razjasnilo semantičke dvosmislenosti.

Ove različite semantičke odlike epistemičkih i prediktivnih kondicionala služiće nam kao polazna tačka pri razvrstavanju građe korpusa i pri analizi kondicionala u diskursu kako bi utvrdili da li je protaza tema diskursa u oba tipa kondicionala.

Korpus i metodologija istraživanja

Istraživanje u ovom radu sprovedeno je na korpusu od šesnaest prediktivnih i epistemičkih kondicionala koji su upotrebljeni u scenama suđenja u filmovima različitog žanra u periodu od deset godina *A Few Good Men* (1992, drama), *Primal Fear* (1996, triler) i *Legally Blond* (2001, komedija). Iz građe su izdvojene one kondicionalne rečenice koje su branioci i tužioci upotrebili prilikom obraćanja poroti i svedocima radi utvrđivanja sleda događaja, odnosno uzroka i posledice, i radi donošenja zaključaka na osnovu premisa kako bi se opovrgnula ili dokazala krivica optuženog. Među izdvojenih šesnaest prediktivnih i epistemičkih kondicionala znatno je veći broj kondicionala koji imaju redosled protaza-apodoza, ukupno četranaest, dok onih koji imaju redosled apodoza-protaza ima samo dva. U ovim filmovima redosled protaza-apodoza je češći i onda kada je u govoru zapravo češći redosled apodoza-protaza, a to je u slučaju postavljanja pitanja (Ford & Thompson 1986). Od ukupno jedanaest pitanja, čak devet ima redosled protaza-apodoza. Ovo se može objasniti neophodnošću da se branilac i tužilac nadovežu na prethodno izrečenu tvrdnju svedoka da bi usmerili tok razgovora i saznali novu informaciju.

U istraživanju je primenjena deskriptivna metoda. U okviru istraživanja analizirane su kondicionalne rečenice kojima je protaza markirana veznikom *if* kako bi se uvidelo u kojoj meri je redosled protaze i apodoze motivisan kontekstom u diskursu i da li postoje razlike između prediktivnih i epistemičkih kondicionala. Imajući u vidu važnost kontekstualnih faktora u tumačenju kondicionala, građa je grupisana prema svakom filmu pojedinačno.

Analiza i rezultati

U ovom delu rada prikazana je prvo analiza prediktivnih, a zatim epistemičkih kondicionala. Pri analizi imaćemo u vidu četiri osnovne veze koje protaze mogu imati sa govornim ili pisanim diskursom koji im prethodi prema Fordovoj i Tompsonovoj (Ford & Thompson 1986: 356-358): veza pretpostavljanja (*X. Ako pretpostavljamo X, onda Y*), veza kontrastiranja (*X. Ako nije X, onda Y*), veza pojednostavljenja (*Generalizacija. Ako (na primer) X, onda Y*) i veza omogućavanja novih opcija (*X. Ako opcija Y, onda Z*).

Prediktivni kondicionali

Prediktivni kondicionali su upotrebljeni ukupno tri puta od strane tužioca ili branioca prilikom obraćanja svedocima u filmu *A Few Good Men* (1992):

- 1) Commander, if I had a coronary condition, and a perfectly clean rag was placed in my mouth, and the rag was accidentally pushed too far down, is it possible that my cells would continue burning sugar after the rag was taken out?
- 2) And that's why it had to be, poison, right, Commander? 'Cause Lord knows, if you put a man with a serious coronary condition back on duty with a clean bill of health, and that man died from a heart related incident, you'd have a lot to answer for, wouldn't you, doctor?
- 3) If I called the other 8000 men at Guantanamo Bay to testify, would they consider it a Code Red?

Primeri (1-3) su prediktivni kondicionali koji pripadaju domenu *irealis* i koji se zbog kombinacije vremena nazivaju hipotetičkim, jer je prošlo vreme upotrebljeno u protazi, a prošli modalni glagol *would* sa sadašnjim infinitivom u apodozi. U svim primerima je upotrebljen nerealni kondicional u kojima govornik nagoveštava svoje sumnje u istinitost propozicije izražene protazom, a od koje uzročno-posledičnom vezom zavisi apodozna propozicija (Palmer 2001: 207).

Primeri (1) i (2) su hipotetička pitanja koje branilac postavlja vojnom lekaru da bi utvrdio da li je moguće da otrov deluje brže od očekivanih 20-30 minuta, kao što je to bilo u slučaju žrtve. Vojni lekar potvrdno odgovara na to pitanje dajući primer *If a person had a coronary disorder ... or a cerebral disorder, the process would be more rapid*. Primer (1) je pitanje koje sledi nakon navedenog iskaza vojnog lekara i predstavlja direktnu vezu sa diskursom koji mu prethodi.

U slučaju primera (1) u pitanju je veza pretpostavljanja, a u slučaju primera (2) veza kontrastiranja, jer vojni lekar prethodno tvrdi da žrtva nije imala zdravstvenih problema na osnovu redovnih tromesečnih sistematskih pregleda (*And every three months Private Santiago got a clean bill of health*). U oba slučaja protaza predstavlja poznatu informaciju i za sagovornike i za slušaoce razgovora (porotu i sudiju) i služi kao okvir za diskurs koji sledi.

Protaza kondicionala u primeru (3) je u tesnoj vezi sa diskursom koji mu prethodi i ova veza je veza omogućavanja novih opcija. U ovom primeru protaza, premda služi kao tema diskursa, može predstavljati novu informaciju za slušaoce razgovora (porotu i sudiju).

Za sve primere je karakterističan redosled protaza-apodoza koji ima izraziti interakcioni potencijal. Kako Fordova (Ford 1993:62) opaža, redosled protaza-apodoza koristi se radi usmeravanja razgovora, prekidanja sagovornikovih dužih komentara, davanja ili odbijanja ponuda, ubeđivanja ili odvrćanja od nepoželjnog odgovora. U slučaju primera (2) redosled protaza-apodoza je upotrebljen radi odvrćanja od nepoželjnog odgovora, odnosno da postoji mogućnost da je žrtva ipak imala zdravstvenih problema, a u slučaju primera (1) i (3) radi usmeravanja razgovora na ključne teme — zdravstveno stanje žrtve i definisanje naredbe nasilnog kažnjavanja, odnosno „crvenog koda“.

U filmu *Primal Fear* (1996) prediktivni kondicionali su upotrebljeni pet puta od strane tužioca ili branioca prilikom obraćanja svedocima ili poroti:

- 4) If you remain open to all the evidence, if you insist that the truth be discovered, then I am the one who is confident today confident you will find Aaron Stampler not guilty beyond a reasonable doubt and, in so doing, force the prosecution to do their job by bringing the real killers to justice.
- 5) Your Honor, if he wants to question his client's sanity, I'd be happy to let him if he changes his plea from Not Guilty to Guilty by Reason of Sanity.
- 6) I'll describe it to the court and if you disagree with my description, we can get a search warrant, and present it to the court.
- 7) I represent a lot of people, John, they come and go, now if you know, please tell the court how this action was resolved.
- 8) You know what I'd do if somebody did that to me? I'd stab them 78 with a butcher knife; I'd slash their throat open; I'd cut off their fingers ... I swear to God that man would never draw another breath.

Primeri (4-7) su realni kondicionali iskazani u sadašnjem vremenu koji se odnose na sadašnjost, a primer (8) predstavlja hipotetički kondicional u sadašnjosti. U slučaju realnih kondicionala govornik samo ustanovljuje vezu između propozicija izraženih protazom i apodozom prilikom čega ne nagoveštava svoje lično verovanje u (ne)istinitost propozicije, kao u slučaju nerealnih kondicionala (Palmer 1979:170).

U primeru (4) upotrebljen je redosled protaza-apodoza koji je uslovljen kompleksnošću apodoze. Protazom govornik usmerava na temu od važnosti, dok je fokus iskaza u apodozi kondicionalne rečenice kojom branilac poroti želi da ukaže na nevisnost svog klijenta i na nužnost pronalaženja pravih krivaca. Veza između

prethodnog diskursa i protaze je veza omogućavanja novih opcija, jer u prethodnoj izjavi branilac ukazuje na mogućnost da su i druga lica mogla imati motiv za ubistvo nadbiskupa, koji je bio jedna od najuticajnijih ličnosti u društvu. Takođe u samom govoru je naglašeno *all*, čime se skreće pažnja na to da dosadašnji dokazi nisu jedini merodavni i da se ne sme odbaciti mogućnost postojanja drugih krivaca.

Primeri (5), (6) i (7) su direktno povezani sa prethodno izrečenim diskursom i to vezom pretpostavljanja. Primer (5) je specifičan po tome što dve različite protaze imaju istu apodozu. Premda uzročno-posledična veza prediktivnih kondicionala ostaje nepromenjena bez obzira na redosled protaze (Dancygier 2003), u ovom primeru redosled protaza je ključan i ne može se permutovati (npr. *If he changes his plea from Not Guilty to Guilty by Reason of Sanity, I'd be happy to let him if he wants to question his clients sanity*). Naime, kako bi se došlo do logički ispravne interpretacije celog iskaza, značenje finalne protaze *if he changes his plea from Not Guilty to Guilty by Reason of Sanity* nužno uključuje značenje inicijalne protaze *if he wants to question his clients sanity*. U primerima (6) i (7) je iskazana sadašnja referenca propozicionim sadržajem apodoze i time se stavlja fokus na neophodnost izvršavanja događaja koji je iskazan apodozom.

Redosled apodoza-protaza u kondicionalu je upotrebljen samo jednom kao retoričko pitanje u primeru (8). Ova hipotetička izjava je upotrebljena da bi se naglasila neosporiva krivica optuženog, a ta informacija je ključna za slušaoce razgovara (porotu i sudiju), a ne za sagovornika, što se objašnjava i time da je nakon ove izjave tužilac rekao da nema više pitanja za optuženog.

Epistemički kondicionali

U filmu *Legally Blond* (2001) epistemički kondicionali su izrečeni dva puta za redom od strane advokata-pripravnika prilikom ispitivanja svedoka:

- 9) And if, in fact, you were not washing your hair, as I suspect you were not, since your curls are still intact, wouldn't you have heard the gunshot?
- 10) And if, in fact, you heard the gunshot, then Brooke Windham wouldn't have had time to hide the gun before you got downstairs. Which would mean that you would've had to have found Mrs. Windham with a gun in her hand to make your story sound plausible. Isn't that right?

Epistemičke kondicionale (9) i (10) karakteriše inferencijalna veza i oba se mogu preformulisati *Ako ja znam (protaza), onda ja zaključujem (apodoza)*

(Trbojević-Milošević 1997: 100). Takođe, vreme u protazi zaista ukazuje na realno vreme događaja, što je odlika epistemičkih kondicionala (Trbojević-Milošević 2004), premda je u apodozi upotrebljen hipotetički oblik. To nam, međutim, ne daje za pravo da tvrdimo da je u pitanju hipotetički kondicional, već je u pitanju donošenje hipotetičkog zaključka koje se bazira na poznavanju dokaza iz propozicionog sadržaja protaze. Sam događaj iskazan propozicionim sadržajem protaze je suprotan sadržaju koji je prethodno izrečen — svedok tvrdi da se tuširala i da stoga nije čula pucanj. Premda je tema koja je izražena protazom ista kao iz prethodnog diskursa, ona je zapravo suprotna stvarnom događaju. Akatsuka (Akatsuka 1986: 339-340) smatra da je u ovim slučajevima apodoza reakcija sagovornika na sadržaj protaze. Poruka koju sagovornik komunicira upotrebom ovog kondicionala glasi „Ne verujem ti!“. U primeru (10) govornik je izrekao retoričko pitanje, a odgovor se očekuje isključivo u svrhu priznanja koje je neophodno slušaocima razgovora, odnosno poroti i sudiji.

Redosled protaza-apodoza u oba primera omogućava da se fokus stavi na sam zaključak kojim se dovodi do preokreta. Taj efekat bi bio daleko slabiji ukoliko bi protaza sledila apodozu (npr. *Wouldn't you have heard the gunshot if you were not washing your hair?*), jer se u tom slučaju kondicional ne bi nužno protumačio kao proces logičkog zaključivanja, koji je motivisan implikaturom *ako p, onda q*, već kao mišljenje govornika, što bi se moglo lakše osporiti nego logički zaključak. Neosporivosti logičkog zaključivanja doprinose i izrazi i konstrukcije koje su sastavni deo kondicionala, odnosno celokupnog diskursa, i koje upotpunjuju zaključivanje — *in fact* (9-10), *which would mean* (10), *to make your story sound plausible* (10), *isn't that right* (10). U slučaju redosleda apodoza-protaza neki od ovih modifikatora logičkog zaključivanja ne bi se mogli čak ni upotrebiti. Fordova i Thompsonova (Ford & Thompson 1986) su primetile da ukoliko prethodno izrečeni sadržaj nije ključan za razumevanje diskursa, češći je redosled apodoza-protaza. Međutim, u ovoj situaciji propozicioni sadržaj protaze je izuzetno bitan i stoga je redosled protaza-apodoza poželjniji, jer sagovornik pokušava da ospori njenu istinitosnu vrednost.

U filmu *A Few Good Men* (1992) su zastupljeni kondicionali u obliku pitanja, koji su upotrebljeni prilikom ispitivanja svedoka:

- 11) I don't understand, how did you know where the enlisted men's mess hall was if it's not in this book?
- 12) If you ordered Dawson to give Santiago a Code Red --ROSS--Please the court--KENDRICK--I told those men not to touch Santiago--

KAFFEE--is it reasonable to think that he would've disobeyed you again?

- 13) And if it's ten or fifteen minutes by jeep, I'm guessing it must be a good hour by foot, am I right?
- 14) If you didn't make it back to your barracks until 16:45, then how could you be in your room at 16:20?
- 15) If you gave an order that Santiago wasn't to be touched, and your orders are always followed, then why would he be in danger, why would it be necessary to transfer him off the base?
- 16) If Kendrick told his men that Santiago wasn't to be touched, then why did he have to be transferred?

Za sva pitanja (11-16) je karakteristično da glagolsko vreme izraženo protazom odgovara realnom vremenu događaja, kao i u primerima (9) i (10). Ono što se prvo uočava u ovim primerima jeste da glagoli upotrebljeni u apodoznim rečenicama nisu nužno hipotetički, već se mogu odnositi i na realno vreme događaja, kao u primerima (13), (14) i (16). Takođe, osim primera (11) u ostalim primerima uočava se lepeza sekundarne epistemičke modalnosti izražene modalnim glagolima *have to*, *must*, *could* i *would*.

Pitanje (11) je jedino pitanje koje karakteriše redosled apodoza-protaza, dok ostala pitanja imaju redosled protaza-apodoza. U ovom slučaju protaza služi kao podestnik za predešnje izrečenu tvrdnju, a pitanje je provera logičnog zaključivanja, jer se može parafrazirati *Kako ste došli do zaključka (q), ako ste znali (p)?*. S druge strane, pitanja (14), (15) i (16) mogu se parafrazirati *Ako znam (p), onda kako ili zašto (q)?* i ova pitanja zapravo služe da se logičkim zaključivanjem sazna ključna informacija i samim tim je fokus na apodozi.

Kao u primerima (9) i (10) i u primerima (11-16) sagovornik protazom navodi sadržaj iz prethodnog diskursa i izražava nevericu u iskaze sagovornika, odnosno svedoka. Međutim, pitanja izkazana primerima (12) i (13) tužilac i branilac postavljaju kako bi svedok potvrdio njihove logičke zaključke. Na taj način treća strana, odnosno porota i sudija, stiče uvid u događaj koji se stvarno desio. Time se epistemičkim kondicionalom izlazi iz kruga učesnika u razgovoru i njegov sadržaj nije usmeren samo na sagovornika, već i na slušaoce razgovora.

Upotrebom glagola mišljenja u primerima (11) *I don't understand*, (12) *I'm guessing* i (13) *is it reasonable to think* govornik ne iskazuje sumnje u svoje logičko rezonovanje događaja, već zapravo u samu realizaciju događaja, odnosno da li se događaj zaista desio ili bi se pak mogao hipotetički ostvariti. Na taj način ovi glagoli služe kao sredstvo iskazivanja neverice tužioca ili branioca. Ovo je

takođe evidentno i u primeru (9) kada advokat-pripravnik otvoreno iskazuje sumnju u delanje svedoka rečima *as I suspect you weren't*.

U slučaju redosleda protaza-apodoza odabranih epistemičkih kondicionala, veza između protaze i prethodnog diskursa može biti ili veza pretpostavljanja (10), (12), (13), (14), (15), (16) ili veza kontrastiranja (9). Ni u jednom slučaju nije upotrebljen epistemički kondicional čija protaza je povezana sa prethodnim diskursom vezom omogućavanja novih opcija. Protaza epistemičkog kondicionala mora nužno biti poznata informacija i sagovornicima i slušaocima razgovora kako bi se izveo logički zaključak, a i izrazila neverica govornika u prethodno izrečen sadržaj.

Zaključak

Nakon analize kondicionalnih rečenica možemo potvrditi zaključke prethodnih istraživanja, odnosno da je redosled protaza-apodoza koji odgovara materijalnoj implikaciji *ako p, onda q* učestaliji i u prediktivnim i epistemičkim kondicionalima u govornom diskursu. Redosled protaza-apodoza takođe nam potvrđuje da protaza služi kao tema, a apodoza kao fokus diskursa.

Na osnovu ograničenog broja primera i konteksta u kome su prediktivni i epistemički kondicionali upotrebljeni zaključili smo da protaza prediktivnih kondicionala predstavlja poznatu informaciju kada je u pitanju veza pretpostavljanja i kontrastiranja sa prethodnim diskursom. Međutim, protaza prediktivnih kondicionala može predstavljati novu informaciju za slušaoca razgovora kada je u pitanju veza omogućavanja novih opcija sa prethodnim diskursom. Ovaj podatak nam ukazuje na važnost razmatranja svih prisutnih lica tokom razgovora, a ne samo direktnih učesnika. S druge strane, protaza epistemičkih kondicionala mora uvek da predstavlja poznatu informaciju za sagovornika i slušaoca razgovora, jer na osnovu nje govornik i slušalac donose logičke zaključke. Veza između protaze i prethodnog diskursa može biti ili veza pretpostavljanja ili veza kontrastiranja.

Upotrebom epistemičkih kondicionala izražava se negativan stav govornika (branioca i tužioca) prema prethodno izrečenoj tvrdnji sagovornika (svedoka) u cilju da se utiče na mišljenje slušaoca razgovora (porote i sudije). Kako bi se izrazila neverica često se upotrebljavaju izrazi kojima se ukazuje na lično mišljenje i zaključivanje govornika ili kojima se proverava istinitost tvrdnje sagovornika.

I prediktivni i epistemički kondicionali mogu biti upotrebljeni kao retorička pitanja ili u onim slučajevima kada je sadržaj kondicionala ključan za

slušaocе razgovara, a ne za sagovornika koji je već upoznat sa situacijom o kojoj se govori i/ ili čiji se komentar ne očekuje.

Imajući u vidu korpus manjeg obima od svega šesnaest primera, navedene zaključke treba uzeti sa rezervom, te bi i istraživanje većeg obima u budućnosti bilo poželjno kako bi se potvrdili ovi zaključci. Dalja istraživanja bi pokazala u kojoj meri kondicionali u kontekstu filmskih scena suđenja predstavljaju moćno oruđe kojim se govornik služi radi utvrđivanja sleda događaja, odnosno uzroka i posledice, i radi donošenja zaključaka na osnovu premisa kako bi se opovrgnula ili dokazala krivica optuženog.

LITERATURA

- Akatsuka, N. (1986). Conditionals are context-bound. In E. C. Traugott, A. ter Meulen, J. Snitzer Reilly, & C. A. Ferguson (Eds.), *On conditionals* (pp. 333–352). Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, B. (1986). Conditionals: A typology. In E. C. Traugott, A. ter Meulen, J. Snitzer Reilly, & C. A. Ferguson (Eds.), *On conditionals* (pp. 77–99). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dancygier, B. (2003). *Conditionals and prediction: Time, knowledge and causation in conditional constructions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ford, C. E. (1993). *Grammar in interaction: adverbial clauses in American English conversations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ford, C. E., & S. A. Thompson. (1986). Conditionals in discourse: A text based study from English. In E. C. Traugott, A. ter Meulen, J. Snitzer Reilly, & C. A. Ferguson (Eds.), *On conditionals* (pp. 353–372). Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenberg, J.H. (1966). Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In J. H. Greenberg (Ed.), *Universals of language* (pp. 73–113). Cambridge/ Massachusetts/ London: The M.I.T Press.
- Huang, J. (2007). *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Palmer, F. (1979). *Modality and the English modals*. London: Longman.
- Palmer, F. (2001). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sweetser, E. (1990). *From etymology to pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trbojević-Milošević, I. (2004). Epistemic modality and conditionals in English and Serbian: A contrastive approach. In R. Facchinetti & F. Palmer (Eds.), *English Modality in Perspective: Genre Analysis and Contrastive Studies* (pp. 191–204). Bern: Peter Lang Publishing.
- Трбојевић-Милошевић, И. (1997). Модалност, суд и исказ: епистемичка модалност у енглеском и српском језику. Београд: Чигоја штампа.

DER TOD HÄLT REICHE ERNTE:
EIN KOGNITIV-LINGUISTISCHER ZUGANG ZU DEUTSCHEN UND
SERBISCHEN PHRASEOLOGISMEN MIT DER KOMPONENTE *TOD* / *SMRT*

The purpose of this paper is to examine how speakers of German and Serbian conceptualize death, when utilizing idioms with the component germ. *Tod*/ serb. *smrt*. For the systematic analysis, idioms were extracted from monolingual and bilingual dictionaries, and subjected to a contrastive analysis based on the theories of conceptual metaphor and metonymy. The results of the analysis indicate that the conceptualizations of death in these two languages correspond to a great degree (with only few deviations that are characteristic to either the German or the Serbian language), which can be viewed as a consequence of fundamental experiential and cultural similarities regarding this concept.

Keywords: conceptual metaphor, conceptual metonymy, death, German, Serbian

1. Einführung

Es gibt kaum ein anderes Konzept, dass unsere Auffassung vom Leben so fundamental beeinflusst, wie dessen natürliches Gegenteil – der Tod. Er bestimmt, wie der Mensch sein eigenes Leben und das von anderen betrachtet und gestaltet, indem er ihn unaufhörlich daran erinnert, dass seine Zeit auf Erden zweifelsfrei ein Ende haben wird. Aus diesem Grund ist es nicht verwunderlich, dass sich diese Beschäftigung mit dem Tod auch in der Sprache widerspiegelt. In der vorliegenden Arbeit sollen deutsche und serbische Phraseologismen mit der Komponente dt. *Tod*/ serb. *smrt* aufgrund der kognitiv-linguistischen Theorie der konzeptuellen Metapher und Metonymie untersucht und miteinander kontrastiert werden, um einen Einblick zu bekommen, wie der Tod in der deutschen und serbischen Kultur konzeptualisiert wird.

Phraseologismen wurden traditionell als linguistische Einheiten aufgefasst, die komplexer als Wörter sind und eine Bedeutung aufweisen, die nicht aus den Bedeutungen ihrer einzelnen Komponenten hervorgeht. Die sogenannten *nicht-kompositionellen Modelle* (*non-compositional models*) vertreten gerade diese Ansicht bezüglich der kognitiven Verarbeitung von Phraseologismen (u. a. Schweigert und Moates 1988). Im Gegensatz dazu befürworten die

* zolt.papista@ff.uns.ac.rs

kompositionellen Modelle (*compositional models*) die Auffassung, dass die figurativen Bedeutungen von Phraseologismen nicht völlig willkürlich sind, sondern (zumindest in einem gewissen Maße) auf die einzelnen Bedeutungen ihrer Komponenten zurückgeführt werden können (u. a. Glucksberg 2001). Vor allem die Mechanismen der Metonymie und Metapher, wie sie im Rahmen der Kognitiven Linguistik aufgefasst werden, erhalten bei der Interpretation solcher figurativen Bedeutungen eine gesonderte Rolle.

Im Folgenden soll eine prägnante Darstellung der Mechanismen der Metonymie und Metapher im Lichte dieser linguistischen Disziplin gegeben werden.

1.1. Die konzeptuelle Metonymie

Metonymie ist (ebenso wie die Metapher) ein wichtiges Mittel für den Menschen, durch das er die Welt um sich herum konzeptualisiert – die konzeptuelle Metonymie ermöglicht es, ein Konzept aufgrund seiner direkten Beziehung zu einem anderen Konzept verstehbar zu machen, und sie ist Teil der gewöhnlichen, alltäglichen Art, wie man denkt, handelt und spricht (Lakoff und Johnson 1980: 38). Die am weitesten akzeptierte Definition der Metonymie geben Radden und Kövecses (1999: 21), indem sie Metonymie als einen kognitiven Prozess bezeichnen, bei dem eine konzeptuelle Entität mentalen Zugang zu einer anderen konzeptuellen Entität gewährleistet, und zwar in demselben *idealisierten kognitiven Modell (IKM)*¹ (*idealized cognitive model – ICM*).

Einige Beispiele für konzeptuelle Metonymien wären (nach Lakoff und Johnson 1980: 36-40; aus dem Amerikanischen übersetzt von Astrid Hildebrand): DER TEIL STEHT FÜR DAS GANZE (*Es gibt etliche gute Köpfe an der Universität.*), DER ERZEUGER STEHT FÜR DAS PRODUKT (*Er kaufte sich einen Ford.*), DAS OBJEKT STEHT FÜR DEN BENUTZER (*Die Busse streiken im Moment.*), DIE INSTITUTION STEHT FÜR DIE ENTSCHEIDUNGSTRÄGER (*Ich kann die Entscheidungen der Regierung nicht gutheißen.*), DER ORT STEHT FÜR DIE INSTITUTION (*Hollywood ist nicht mehr das, was es früher war.*).

¹ Unter dem Begriff des *idealisierten kognitiven Modells (IKM)*, oder auch *Frames*, wird eine statische oder dynamische mentale Repräsentation einer typischen Situation im Leben und seiner typischen Elemente verstanden (Radden und Kövecses 1999: 20).

1.2. Die konzeptuelle Metapher

Die konzeptuelle Metapher ermöglicht es, abstraktere Zieldomänen mithilfe von sinnlich wahrnehmbaren Ausgangsdomänen zu erfassen. Dabei wird die Struktur der Ausgangsdomäne auf die Zieldomäne aufgrund einzelner Entsprechungen zwischen den Konzepten abgebildet (Lakoff 1993: 206-207). Durch die Analyse konzeptueller Metaphern kann festgestellt werden, welche kognitiven Prozesse hinter bildhaften sprachlichen Äußerungen stehen, bzw. welche Konzepte durch solche Abbildungen miteinander verbunden werden (Kövecses und Benczes 2010: 79). Zur Illustration sollen folgende Sätze dienen (Lakoff und Johnson 1980: 45–46; aus dem Amerikanischen übersetzt von Astrid Hildebrand): *Wir sind nun am Scheideweg. Wir müssen jetzt einfach getrennte Wege gehen. Ich glaube, dass diese Beziehung nirgendwohin führt. Diese Beziehung ist eine Sackgasse*. Aus den angeführten metaphorischen Ausdrücken wird ersichtlich, dass das abstraktere Konzept LIEBE durch das konkretere Konzept REISE strukturiert wird, wobei bestimmte Entsprechungen entstehen: Die Liebenden sind die Reisenden, die Entwicklung der Beziehung ist der Weg, die Probleme in der Beziehung sind die Hürden auf dem Weg usw.

Nach ihren kognitiven Funktionen, bzw. nach der Art der Ausgangsdomäne, können laut Lakoff und Johnson (ebd.: 3–32) *Strukturmetaphern*, *ontologische Metaphern* und *Orientierungsmetaphern* unterschieden werden. Bei Strukturmetaphern werden Zieldomänen mithilfe von dem in Ausgangsdomänen enthaltenen Wissen so präzise wie möglich beschrieben, d. h. die Ausgangsdomäne verleiht der Zieldomäne eine relativ klare Struktur (ARGUMENTIEREN IST KRIEG, LIEBE IST EINE REISE, ZEIT IST GELD). Dagegen strukturiert die Ausgangsdomäne die Zieldomäne bei ontologischen Metaphern in einem weitaus geringeren Maße. Ontologische Metaphern dienen dazu, höchst abstrakte Konzepte als eigenständige, in sich geschlossene (wenn auch nicht klar definierte) Gebilde, wie z. B. Entitäten oder Objekte, zu erfassen (INFLATION IST EINE ENTITÄT, DER GEIST IST EIN ZERBRECHLICHES OBJEKT), sie können jedoch durch Elaboration zu Strukturmetaphern weiterentwickelt werden. Letztlich sind Orientierungsmetaphern solche, bei denen die Ausgangsdomäne die Zieldomäne in ein räumliches System einordnet [GUT IST OBEN, SCHLECHT IST UNTEN, VORHERSEHBARE EREIGNISSE IN DER ZUKUNFT SIND VOR UNS (und OBEN)].

2. Methodologie

Im Rahmen dieser Arbeit werden deutsche und serbische Phraseologismen mit der Komponente dt. *Tod*/ serb. *smrt* untersucht, die aus einsprachigen und zweisprachigen Wörterbüchern exzerpiert wurden.² Das Ziel der Analyse ist zu erfassen, wie die Mechanismen der konzeptuellen Metapher und Metonymie zur Konzeptualisierung des Todes in den Phraseologismen der beiden Sprachen beitragen, wobei die deutschen und serbischen Phraseologismen miteinander kontrastiert werden, um Gemeinsamkeiten und Unterschiede zu erschließen. In Anlehnung auf Burger (2003: 14–32) werden in der vorliegenden Arbeit Phraseologismen als sprachliche Einheiten aufgefasst, die die Merkmale Polylexikalität, Festigkeit und Idiomatizität aufweisen. Dabei werden auch habitualisierte Lexemverbindungen (Kollokationen) in Betracht genommen, die nach Fleischer (1982: 251) zur Peripherie der Phraseologie gehören. Es werden von den exzerpierten Phraseologismen jedoch nur solche in die Analyse miteinbezogen, bei denen das Konzept des Todes (bzw. des Sterbens) metaphorisch (als Ausgangs- oder Zieldomäne) oder metonymisch vorkommt. Diesem Kriterium entsprachen insgesamt 36 deutsche und 22 serbische Phraseologismen. Dabei soll betont werden, dass sich einzelne Phraseologismen untereinander wesentlich unterscheiden und dennoch zu derselben konzeptuellen Metonymie oder Metapher gerechnet werden können, sofern sie lediglich unterschiedliche sprachliche Instantiierungen einer gegebenen Metonymie oder Metapher darstellen.

Im folgenden Abschnitt werden die analysierten Phraseologismen aufgrund ihrer gemeinsamen konzeptuellen Merkmale gruppiert und detailliert dargestellt.

3. Analyse

3.1. Metonymie

Unter den analysierten Phraseologismen konnten nur wenige identifiziert werden, bei denen reine Metonymie vorkommt, ohne Interaktion mit den Mechanismen der Metapher. In beiden Sprachen handelt es sich um solche Ausdrücke, die den Tod mit einem Attribut versehen, das durch ein physisches Symptom metonymisch auf die Ursache des Todes verweist (DIE WIRKUNG STEHT FÜR DIE URSACHE). So verweist die Farbe Weiß in (1) auf den Tod durch

² Die Liste der angewandten Wörterbücher befindet sich im Quellenverzeichnis.

Kälteeinwirkung, die Farbe Schwarz in (2) auf die von der Pest verursachte Nekrose und die Nässe in (3) auf den Tod durch Ertrinken:

- (1) a) dt. *der weiße Tod*
b) serb. *bela smrt* (= 'der weiße Tod')
- (2) a) dt. *der Schwarze Tod*
b) serb. *Crna smrt* (= 'der Schwarze Tod')
- (3) dt. *der nasse Tod*

3.2. Metapher

3.2.1. TOD IST EINE DESTINATION

Die in sowohl deutschen als auch serbischen Phraseologismen festgestellte Strukturmetapher TOD IST EINE DESTINATION ist Teil der übergeordneten Metapher LEBEN IST EINE REISE (Lakoff und Turner 1989:1), wobei der Endpunkt einer metaphorischen Lebensreise betont wird. So wird in (4) das Verursachen des Todes einer Person dadurch ausgedrückt, dass die Person zum Endpunkt ihrer Lebensreise geschickt oder getrieben wird, in (5) kommt die Person durch ihr eigenes Handeln ums Leben und gelangt metaphorisch selber (wenn auch unerwartet) zum Endpunkt der Reise, während (6) Selbstmord beschreibt, indem die Person diese Destination willentlich anstrebt:

- (4) a) dt. *jemanden in den Tod schicken/ treiben*
b) serb. *slati/ terati nekoga u smrt* (= 'jemanden in den Tod schicken/ treiben')
- (5) dt. *zu Tode kommen*
- (6) a) dt. *in den Tod gehen*
b) serb. *poći u smrt* (= 'in den Tod gehen')

Dass jemand kurz vor dem Sterben ist, wird in beiden Sprachen dadurch konzeptualisiert, dass jemand in der unmittelbaren Nähe der Destination ist, wobei diese die Struktur eines Gebäudes mit einem Eingang annimmt, an dessen Schwelle sich die sterbende Person befindet:

- (7) a) dt. *an der Schwelle des Todes sein*
b) serb. *biti na pragu smrti* (= 'an der Schwelle des Todes sein')

In (8) wird ausgedrückt, dass man jemandem sein ganzes Leben lang (bis zum Endpunkt der Reise) treu bleibt und für ihn eintritt. Die zielorientierte Fortbewegung, ausgedrückt durch eine Präpositionalphrase mit der Präposition *bis*, erfolgt metaphorisch trotz der Tatsache, dass das Verb (*stehen*) keine Bewegung ausdrückt. Das Verb hat dabei lediglich die metaphorische Rolle, emotionale Beständigkeit auszudrücken:

- (8) dt. *zu jemandem stehen bis in den Tod*

Ist jemand wegen einer schweren Krankheit in Lebensgefahr, so kann dies in beiden Sprachen als eine ungewisse Reise konzeptualisiert werden. In (9) fungieren Leben und Tod als zwei mögliche Destinationen einer unkontrollierten Bewegung:

- (9) a) dt. *zwischen Leben und Tod schweben*
 b) serb. *nalaziti se/ biti/ lebdeti/ između života i smrti* (= ‘zwischen Leben und Tod sein/schweben’)

Die räumliche Konzeptualisierung der Zukunft kann laut Lakoff und Johnson (1980: 17) zweifach zustande kommen, was als die Orientierungsmetapher VORHERSEHBARE EREIGNISSE SIND OBEN (oder VORNE) postuliert werden kann. In den vorigen Beispielen (4–9) erfolgt die Bewegung zur Destination (dem Tod) auf einer horizontalen Ebene (nach vorne). Es gibt in beiden Sprachen jedoch auch solche Beispiele, in denen die metaphorische Bewegung auf einer vertikalen Ebene mit einer nach oben gerichteten Destination erfolgt (VORHERSEHBARE EREIGNISSE SIND OBEN). Dabei werden ausschließlich solche Verben gebraucht, die keine Ortsveränderung ausdrücken, zusammen mit den Präpositionen dt. *auf* und serb. *na* (‘auf’). Dementsprechend gibt es solche Phraseologismen, bei denen (mindestens) zwei handelnde Personen eine Handlung durchführen, bis eine von ihnen stirbt. Dies wird durch die Präpositionalphrase *auf Leben und Tod* ausgedrückt, wobei der Tod den Endpunkt der Handlung darstellt:

- (10) a) dt. *auf Tod und Leben (kämpfen)*
 b) serb. *boriti se/ tući se na život i (na) smrt* (= ‘auf Leben und (auf) Tod kämpfen’)
- (11) dt. *auf Tod und Leben mit jemandem verbunden sein* (oder: *sich auf Leben und Tod mit jemandem verbinden*)

Eine ähnliche nach oben gerichtete Bewegung wird auch in (12) ausgedrückt, wobei die metaphorische Bewegung lediglich durch die Präpositionen dt. *auf* und serb. *na* (‘auf’) evoziert wird.³ In (12a) wird somit durch die Verbindung mit dem Verb *liegen* die Bedeutung einer tödlichen Krankheit evoziert, da die Person in einer liegenden Körperposition dem Tod immer näher ist. In (12b) wird dagegen die Krankheit explizit versprachlicht:

- (12) a) dt. *auf den Tod liegen*
 b) serb. *na smrt bolean/ razboleli se do smrti* (= ‘auf den Tod krank/ auf den Tod erkranken’)

³ Die Präposition *auf* ist eine Wechselpreposition, die eine Akkusativergänzung fordert, falls eine zielgerichtete Bewegung ausgedrückt wird.

3.2.1.1. INTENSITÄT IST DISTANZ

Im Rahmen dieser Metapher ist die Intensität einer beschriebenen Sache umso höher, je größer die metaphorische Distanz ist (was zur expressiven Verstärkung dient). Dabei fungiert die Metapher TOD IST EINE DESTINATION als Grundlage, indem ein Ausschnitt der metaphorischen Lebensstrecke, dessen Endpunkt der Tod ist (die größtmögliche Strecke im Rahmen dieser metaphorischen Reise), als Ausgangsdomäne verwendet wird (etwas ist so intensiv, dass es metaphorisch zum Tod führt). Diese metaphorische Strecke kann sowohl nach vorne als auch nach oben gerichtet sein:

- (13) a) dt. *auf den Tod beleidigt/ erschrocken/ verwundert/ betrübt sein* b)
 serb. *na smrt uplašen/ umoran/ uvređen* (= ‘auf den Tod erschrocken, erschöpft, beleidigt’)
- (14) a) dt. *sich zu Tode ärgern/ arbeiten/ schuften/ langweilen/ lachen*
 b) serb. *do smrti se preplašiti/ se prestrašiti* (= ‘sich bis zum Tod erschrecken’)
- (15) dt. *jemanden/ etwas/ einander bis in/ auf den Tod nicht ausstehen/ leiden können/ hassen*
- (16) serb. *na smrt/ do smrti uvrediti nekoga* (= ‘jemanden auf den/ bis zum Tod beleidigen’)

In den deutschen (17) und (18) drückt die metaphorische Distanz nicht nur eine expressive Verstärkung, sondern auch eine zeitliche Komponente aus. So wird in diesen Phraseologismen bildlich auf das Zu-Tode-Hetzen oder -Reiten eines Tieres angespielt, das vor Erschöpfung stirbt, was in (17) auf die Bedeutung abgebildet wird, dass jemand ohne Ende erbarmungslos verfolgt oder auf eine sonstige Weise gequält wird, während (18) ausdrückt, dass jemand mit einer (ursprünglich interessanten) Sache schon äußerst langweilig geworden ist:

- (17) dt. *jemanden zu Tode hetzen*
- (18) dt. *etwas zu Tode hetzen/ reiten*

3.2.2. TOD IST EINE ENTITÄT

3.2.2.1. TOD IST EINE ENTITÄT (OHNE MENSCHLICHE CHARAKTERISTIKEN)

In (19) wird der Tod als eine eigenständige Entität ohne spezifisch menschliche Charakteristiken konzeptualisiert. Das Überleben einer gefährlichen Situation oder Krankheit wird in beiden Sprachen metaphorisch dadurch ausgedrückt, dass jemand dieser Entität entrinnt:

- (19) a) dt. *dem Tode entkommen*
 b) serb. *izbeći smrt* (= ‘dem Tod entweichen’)

Im serbischen (20) wird der Tod ebenfalls als eine undefinierte Entität konzeptualisiert, wobei ein hervorgehobenes Merkmal dieser Entität ihre Gewichtslosigkeit darstellt (dies ist allerdings keine menschliche Eigenschaft), dank der diese Entität über dem Mund einer sterbenden Person schweben kann. Es wird hierdurch ausgedrückt, dass jemand am Ende seines Lebens/ dem Tode äußerst nahe ist:

- (20) serb. *nekome lebdi smrt na usnama* (= ‘jemandem schwebt der Tod auf den Lippen’)

3.2.2.2. *TOD IST EINE PERSON*

Lakoff und Johnson (1980: 33) definieren Personifikation als eine ontologische Metapher, bei der ein Konzept, das als ein Objekt oder eine Entität konzeptualisiert wird, weiterhin auch als eine Person spezifiziert wird. Dabei betonen sie, dass es sich bei der Personifikation nicht um einen einheitlichen und allgemeinen Prozess handelt, da sich jede Personifikation von anderen darin unterscheidet, welche menschlichen Aspekte ausgewählt werden.

In beiden Sprachen wird der Kampf mit dem personifizierten Tod thematisiert, um auszudrücken, dass jemand sterbenskrank oder lebensgefährlich verletzt ist:

- (21) a) dt. *mit dem Tode ringen/ kämpfen*
 b) serb. *boriti se sa smrću* (= ‘mit dem Tod kämpfen’)

Dieses Bild basiert weitgehend auf den Mechanismen der Kraft-Dynamik⁴, wobei der Tod den Antagonisten darstellt, der im Gegensatz zu einem Agonisten (der sterbenden Person) steht. Ihre inhärenten entgegengesetzten Krafttendenzen treffen aufeinander und erzeugen ein Szenario mit zwei möglichen Ausgängen: Überwiegt die Krafttendenz des Agonisten, so überlebt er, überwiegt jedoch die Krafttendenz des Antagonisten, so stirbt der Agonist.

In einem weiteren gemeinsamen Bild wird durch den Augenkontakt mit dem Tod ausgedrückt, dass sich jemand in unmittelbarer Lebensgefahr befindet:

- (22) a) dt. *dem Tod ins Auge schauen/ sehen*
 b) serb. *pogledati/ gledati smrti u oči/ u lice* (= ‘dem Tod in die Augen/ ins Gesicht schauen’)

⁴ Die Theorie der Kraft-Dynamik (*force dynamics*) besagt, dass innerhalb bestimmter sprachlicher Ausdrücke zwischen zwei Elementen mit entgegengesetzten kraftdynamischen Tendenzen unterschieden werden kann: dem Agonisten, der im Fokus stehenden Kraft, und dem Antagonisten, der entgegengesetzten Kraft (Talmy 2000: 409–470).

Ein dritter konzeptueller Berührungspunkt kann auch zwischen (23a) und (23b) festgestellt werden, obschon ihnen unterschiedliche Szenarien und Bedeutungen zugrunde liegen:

- (23) a) dt. *der wäre gut, nach dem Tod zu schicken*
 b) serb. *poslati nekoga po smrt* (= 'jemanden nach dem Tod schicken')

Das deutsche (23a) ist eine Anspielung darauf, dass jemand langsam und faul ist – es wäre demnach vorteilhaft eine solche Person nach dem Tod zu schicken, denn sie würde diese hypothetische Aufgabe schlecht (langsam) erfüllen. Das serbische (23b) drückt hingegen aus, dass man auf jemanden (oder etwas) schon sehr lange wartet und deshalb ungeduldig ist. Nach dem personifizierten Tod geschickt zu werden ist hierbei eine unerfüllbare Aufgabe, da die beauftragte Person stirbt, sobald sie den Tod trifft.

Auch weitere Phraseologismen basieren auf Personifikation, sie kommen jedoch nur in der deutschen Sprache vor. So wird in (24) und (25) die Bedeutung, dass jemand dem Tode nahe/ sterbenskrank ist, metaphorisch dadurch ausgedrückt, dass der personifizierte Tod diese Person mit einer Kennzeichnung versieht (was in der Zieldomäne eine tödliche Krankheit sein kann), um darauf zu deuten, dass sie sterben wird:

- (24) dt. *vom Tod gezeichnet sein*
 (25) dt. *ein(e) vom Tode Gezeichnete(r)*

Dass jemand todeskrank ist, wird in (26) durch den unmittelbaren Kontakt zwischen dem Tod und dem menschlichen Körper (von innen oder von außen) ausgedrückt:

- (26) dt. *der Tod schaut jemandem aus den Augen/ sitzt jemandem im Nacken*

In (27) wird das Sterben eines Schriftstellers auf ein metaphorisches Szenario abgebildet, in dem der Tod die Schreibfeder aus der Hand des Schriftstellers nimmt:

- (27) dt. *der Tod nimmt jemandem die Feder aus der Hand*

Das Leben eines Schriftstellers wird in diesem Ausdruck metaphorisch durch seinen Beruf definiert, was als DAS LEBEN EINES SCHRIFTSTELLERS IST EIN SCHREIBPROZESS postuliert werden kann. Die Entfernung der Schreibfeder führt zum Ende des Schreibprozesses, was auf die Metapher TOD IST DAS ENDE EINES PROZESSES (Pápista 2015: 118–119) zurückzuführen ist.

Die Bedeutung, dass jemand eine lebensgefährliche Situation, Verletzung oder Krankheit überlebt hat, wird in (28) ausgedrückt:

- (28) dt. *dem Tod von der Schippe springen/ hopsen*

Die Schaufel (die Schippe) des Todes evoziert auf der metonymischen Grundlage DER TEIL STEHT FÜR DAS GANZE das Frame eines Begräbnisses, in dem

der Tod die Rolle des Totengräbers übernimmt, der das Grab der in Lebensgefahr schwebenden Person aushebt, um sie daraufhin zu beerdigen. Das knappe Überleben der Person wird auf einen Sprung von der Schaufel abgebildet (womit angedeutet wird, dass der Totengräber diese Person schon mit der Schaufel ins Grab zu legen versuchte).

Der Phraseologismus (29) wird als Erklärung gebraucht, wenn jemand einen plötzlichen Schauer empfindet, und er beruht auf einem mittelalterlichen Volksglauben, laut dem den Menschen ein plötzlicher Schauer ergreift, wenn eine andere Person über die Stelle läuft, wo sich sein zukünftiges Grab befinden wird. Hier übernimmt der personifizierte Tod diese Rolle:

(29) dt. *der Tod läuft mir übers Grab*

3.2.2.2.1. STERBEN IST DAS EIGENTUM DES TODES WERDEN

Im Deutschen kann das Sterben des Menschen auch dadurch konzeptualisiert werden, dass der Mensch zum Eigentum des personifizierten Todes wird. Beispiel (30) ist ein idiomatischer Ausdruck für 'sterben' mit eben dieser Abbildung, während (31) und (32) ausdrücken, dass jemand mit großer Wahrscheinlichkeit bald sterben wird, was darauf abgebildet wird, dass sich die besprochene Person dem Tod überlässt (bzw. dass sie ihm überlassen wird):

(30) dt. *des Todes sein* (bzw. *ich will des Todes sein, wenn ...*)

(31) dt. *jemand ist dem Tode verfallen*

(32) dt. *dem Tod/ Tode geweiht sein*

Bei (33) handelt es sich um den einzigen Phraseologismus, in dem die lexikalische Struktur (durch die Komponente *Ernte*) eindeutig darauf hinweist, dass der Tod als der Sensenmann⁵ konzeptualisiert wird. Dabei wird ausgedrückt, dass es viele Todesfälle gibt, was auf eine Ernte abgebildet wird:

(33) dt. *der Tod hält reiche Ernte*

Zwischen den Domänen ERNTE und TOD bestehen aufgrund der Metapher MENSCHEN SIND PFLANZEN IN HINSICHT AUF DEN LEBENSZYKLUS (Turner 1996: 77) folgende Entsprechungen: Der Erntearbeiter ist der Tod, die Pflanze ist die sterbende Person, das Ernten der Pflanze ist das Eintreten des Todes und der Ernteprozess ist die Verursachung des Todes.

⁵ Die Gestalt des Sensenmannes als Symbol des Todes ist das Resultat eines komplexen konzeptuellen Integrationsprozesses. Für eine eingehende Analyse siehe Fauconnier und Turner (2002).

3.2.3. *TOD IST EIN (BESITZBARES) OBJEKT*

Hierbei handelt es sich um eine weitere ontologische Metapher, wobei in (35), mit der Bedeutung ‘sterben’, diese Objekt-Ontologie lediglich dadurch ausgedrückt wird, dass der Tod, wie ein beliebiges Objekt, irgendwo vorgefunden werden kann. Im serbischen (34) wird ein Todesverlangen beschrieben, indem dieses Objekt willentlich gesucht wird:

(34) serb. *tražiti smrt* (= ‘den Tod suchen’)

(35) a) dt. *den (nassen⁶) Tod finden*

b) serb. *naći smrt* (= ‘den Tod finden’)

3.2.3.1. *TOD IST EINE KRANKHEIT*

Bei dieser untergeordneten Metapher handelt es sich um eine Strukturmetapher, die aus der ontologischen Metapher *TOD IST EIN (BESITZBARES) OBJEKT* durch Elaboration entstanden ist. Sie kommt nur im folgenden Beispiel mit der Bedeutung ‘etwas Ungesundes, etwas Gefährliches tun’ vor:

(36) dt. *sich den Tod holen*

Die Objekt-Ontologie kommt dadurch zustande, dass der Tod wie ein Objekt gehandhabt wird. Bei dem Vergleich mit Ausdrücken mit einer fast identischen lexikalischen Struktur, bei denen ansteckende Krankheiten eine Objekt-Ontologie aufweisen (wie z. B. *sich einen Schnupfen/ Husten usw. holen/ einfangen*), wird ersichtlich, dass der Tod weiterhin auf metonymischer Grundlage durch die Domäne *KRANKHEIT* strukturiert wird [da der Tod (*WIRKUNG*) mit Krankheiten (*URSACHE*) in einer metonymischen Beziehung steht].

3.2.4. *STERBEN IST BEZAHLEN*

Sowohl im Deutschen als auch im Serbischen drückt jeweils ein Phraseologismus die Bedeutung ‘durch eine Handlung/ einen Fehler sterben müssen’ aus, indem diese auf den Akt des Bezahlens abgebildet wird:

(37) a) dt. *etwas mit dem Tod bezahlen*

b) serb. *platiti smrću* (= ‘mit dem Tod bezahlen’)

Die Interpretation dieses Bildes erfordert einen inferenziellen Bezug zu einer entsprechenden, entgegengesetzten Metapher – *LEBEN IST EIN WERTVOLLES*

⁶ Im deutschen (35a) kann das Objekt durch ein Attribut (*nass*) näher beschrieben werden, indem metonymisch (*DIE WIRKUNG STEHT FÜR DIE URSACHE*) auf die Ursache des Sterbens (Ertrinken) verwiesen wird.

BESITZTUM. Demzufolge lebt eine Person, solange sie im Besitz ihres Lebens ist, doch sobald sie ihr Leben abgibt, stirbt sie.

3.2.5. EINE PERSON IN SCHLECHTER PHYSISCHER VERFASSUNG IST DER TOD

Diese Metapher konnte nur in Form von komparativen Phraseologismen vorgefunden werden. Anhand von (38) und (39) wird ersichtlich, dass der Referent die Zieldomäne darstellt (eine Person in schlechter physischer Verfassung), der Tod dagegen die Ausgangsdomäne, während das *tertium comparationis* ein hervorgehobenes Merkmal darstellt, das durch eine metonymische Kette (BLASSE/ KÄLTE/ DÜNNHEIT STEHT FÜR LEICHNAM STEHT FÜR TOD) mit dem Tod verbunden ist:

(38) dt. *blass/ kalt/ dünn wie der Tod*

(39) serb. *bled/ hladan/ mršav kao smrt* (= 'blass/ kalt/ dünn wie der Tod')

Im Falle von (40) erfolgt diese Konzeptualisierung nicht anhand einzelner Merkmale, sondern aufgrund eines holistischen Vergleichs, womit ausgedrückt wird, dass jemand sehr elend, bzw. krank aussieht:

(40) dt. *wie der Tod (von Ypern) aussehen*

3.2.6. TOD IST NAHRUNG (GUT IST SÜß)

Beim serbischen (41) kann die metaphorische Bedeutung auf den Geschmackssinn des Menschen zurückgeführt werden. Das Beispiel bezieht sich auf den Tod, der entweder während Geschlechtsverkehr oder als Folge von Erfrierung eintritt:

(41) serb. *slatka smrt* (= 'süßer Tod')

Der Geschmack von Nahrung ist in den meisten Sprachen eine produktive Ausgangsdomäne, wenn etwas als positiv oder negativ bewertet werden soll, und in diesem Sinne wird ein (relativ) angenehmer Tod mit dem Attribut *süß* versehen, aufgrund der Metapher GUT IST SÜß.

3.2.7. EINE GEHASSTE PERSON IST DER TOD

Der Phraseologismus (42) drückt aus, dass jemand einer anderen Person unausstehlich und abstoßend ist:

(42) serb. *biti nekome smrt* (= 'jemandem der Tod sein')

Der Tod ist für den Menschen im prototypischen Sinne etwas höchst Negatives und die daraus ergehende Metonymie DIE REAKTION AUF DEN TOD STEHT FÜR DEN TOD (DIE WIRKUNG STEHT FÜR DIE URSACHE) ist die konzeptuelle Grundlage für (42), die dadurch metaphorisiert wird, dass die beschriebene Person selbst als der Tod konzeptualisiert wird.

4. Zusammenfassung

Die folgende Tabelle soll die Ergebnisse der konzeptuellen Analyse deutscher und serbischer Phraseologismen mit der Komponente dt. *Tod*/ serb. *smrt* zusammenfassend darstellen:

Tabelle 1

Die postulierten konzeptuellen Metonymien und Metaphern

Metonymie	Deutsch	Serbisch
1. DIE WIRKUNG STEHT FÜR DIE URSACHE	3	2
Metapher	Deutsch	Serbisch
1. TOD IST EINE DESTINATION	9	6
1.1. INTENSITÄT IST DISTANZ	5	3
2.1. TOD IST EINE ENTITÄT (OHNE MENSCHLICHE CHARAKTERISTIKEN)	1	2
2.2. TOD IST EINE PERSON	9	3
2.2.1. STERBEN IST DAS EIGENTUM DES TODES WERDEN	4	0
3. TOD IST EIN (BESITZBARES) OBJEKT	1	2
3.1. TOD IST EINE KRANKHEIT	1	0
4. STERBEN IST BEZAHLEN	1	1
5. EINE PERSON IN SCHLECHTER PHYSISCHER VERFASSUNG IST DER TOD	2	1
6. TOD IST NAHRUNG (GUT IST SÜß)	0	1
7. EINE GEHASSTE PERSON IST DER TOD	0	1

Die Analyse hat ergeben, dass die Konzeptualisierung des Todes in den deutschen und serbischen Phraseologismen (mit Ausnahme einiger Unterschiede) weitgehend übereinstimmt. So weist in beiden Sprachen die Strukturmetapher TOD IST EINE DESTINATION (zusammen mit ihrer Submetapher INTENSITÄT IST DISTANZ) einen besonders hohen Produktivitätsgrad auf – im Serbischen ist sie zugleich die produktivste Metapher, durch die der Tod konzeptualisiert wird. Im Deutschen weist auch die ontologische Metapher TOD IST EINE ENTITÄT (in erster Linie ihre Submetapher TOD IST EINE PERSON) eine hohe Produktivität auf, während dies im Serbischen nicht der Fall ist. Ein weiterer Unterschied zwischen den zwei Sprachen ergibt sich aus der Tatsache, dass einige der (unproduktiven)

postulierten Metaphern nur in einem der zwei Sprachen vorgefunden werden konnten.

In nur einer geringen Anzahl von Phraseologismen konnte reine Metonymie festgestellt werden, was darauf hinweist, dass der Tod in erster Linie durch konzeptuelle Metaphern konzeptualisiert wird. Der kognitive Mechanismus Metonymie spielt nichtsdestotrotz eine wesentliche Rolle in der Konzeptualisierung des Todes in beiden Sprachen, da festgestellt wurde, dass eine beträchtliche Anzahl von metaphorischen Phraseologismen auf einer metonymischen Grundlage vom Typ DIE WIRKUNG STEHT FÜR DIE URSACHE basiert. Die Konzeptualisierung des Todes ergeht dabei aus einer Interaktion von Metapher und Metonymie.

QUELLEN

- Duden 11. (1998). *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Mannheim: Dudenverlag.
- Hansen, R., Matešić, J., Petermann, J., Rittgasser, S., Steiger, M. und Zimanji-Hofer, I. (1988). *Kroatisch-deutsches phraseologisches Wörterbuch*. München: Verlag Otto Sagner.
- Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO „školska knjiga“.
- Mrazović, P. und Primorac, R. (1981). *Deutsch-serbokroatisches phraseologisches Wörterbuch: Deutsche idiomatische Wendungen und ihre serbokroatischen Entsprechungen*. Belgrad: Narodna Knjiga.
- Otašević, Đ. (2012). *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej.
- Redensarten-Index.de URL: <http://www.redensarten-index.de> (17. 11. 2017)

LITERATURVERZEICHNIS

- Fauconnier, G. and Turner, M. (2002). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Basic Books.
- Fleischer, W. (1982). *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Glucksberg, S. (2001). *Understanding figurative language: From metaphor to idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. és Benczes, R. (2010). *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and thought* (pp. 202–251). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, G. and Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. and Turner, M. (1989). *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago, London: The University of Chicago Press.

- Pápista Zs. (2015). A halál fogalmával kapcsolatos eufemizmusok konceptualizációja a német és a magyar nyelben. In E. Csányi, J. Ispánovics Csapó és Cs. Utasi (szerk.), *Tanulmányok*, 2014/2, 109-124.
- Radden, G. and Kövecses, Z. (1999). Towards a theory of metonymy. In K. U. Panther and G. Radden (Eds.), *Metonymy in language and thought* (pp. 17–59). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Schweigert, W.A. and Moates, D. R. (1988). Familiar idiom comprehension. *Journal of psycholinguistic research*, 17(4), 281-296.
- Talmy, L. (2000). *Toward a cognitive semantics. Volume 1*. Cambridge: MIT Press.
- Turner, M. (1996). *The literary mind*. New York, Oxford: Oxford University Press.

АСПЕКТУАЛНИ МАРКЕРИ У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ:
ПРЕФИКСИ *ПРИ-* И *ПРО-* У ФУНКЦИЈИ ВРЕМЕНСКЕ
КВАНТИФИКАЦИЈЕ РАДЊЕ^{**}

The paper observes the cases in which the prefixes *pri-* and *pro-* have a crucial role in modifying the meaning of verb lexemes in Russian and Serbian. Special attention is given to the temporal quantification of verbs, whose one of the main indicators are the derivational formatives discussed. Besides that, the analysis given in the paper is focused on one type of the aspectual defectiveness of verb lexemes that can be influenced by the prefixes *pri-* and *pro-*.

Keywords: prefixes *pri-* and *pro-*, Aktionsart, aspect, defectiveness, Russian, Serbian.

1. Увод

Предмет овог рада јесте испитивање семантичко-аспектуалног потенцијала префикса *при-* и *про-* у функцији маркера временске квантификације глаголске радње на материјалу руског и српског језика. Дати форманти, осим што модификују лексичко значење глагола путем неправе (формалне) перфективизације (чији се резултат назива 'начин глаголске радње' (в. ниже) – даље НГР – и представља промену видске семантике у ширем смислу), могу изазивати и промене у видској семантици у ужем смислу.

Будући да је реч о сложеним питањима која захтевају знатно више простора за дескрипцију и анализу, циљ датог рада јесте да се представе основне одлике посматраних форманата као аспектиалних маркера временске квантификације глаголске ситуације у руском и српском језику, као и да се сагледа да ли је, условно речено, маркирање на нивоу глаголске лексеме довољно зарад репрезентације временске квантификације, или ју је неопходно додатно конкретизовати употребом адвербијала. Анализи ће бити подвргнуте оне глаголске лексеме код којих посматрани форманти, осим

^{*} tijana.balek@uns.ac.rs

^{**} Рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (№ 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

лексичке, модификују и видску семантику у ужем смислу, тачније један тип глагола непарних по виду – они који поседују искључиво форме свршеног вида (даље СВ).

Корпус рада чине глаголи ексцерпирани из следећих једнојезичних речника: *Словарь русского языка* в четырех томах РАН (даље МАС)¹ и *Речник српског језика* Матице српске (2011, даље РМС). Илустративни примери преузети су из електронских корпусâ руског и српског језика (даље НКРЈ, односно КССЈ) и/или савремених романа наведених у литератури.

1.1. О начинима глаголске радње и примењеним термилошким решењима²

Начини глаголске радње (рус. способы глагольного действия), за које се у русистици користи и термин ‘лексички вид’ (в. Климонов 2017), представљају модификацију значења одређене глаголске лексеме, што је у словенским језицима по правилу експлицирано творбеним формантима (префиксалним и/или суфиксалним) на лексичком нивоу, тако да се њима денотира нова ситуација у односу на мотивни глагол. У таквим случајевима, премда имају исту мотивну базу, полазна и новонастала лексема (која поседује СВ) не чине видски пар (уп. *читать* / *читати* – *начитаться* / *начитати се*). Дакле, префиксација се не врши у функцији перфективизације већ је, условно речено, неправа – ‘лексичка префиксација’ (в. Dickey 2000; Šarić 2011).

У научним круговима присутна су различита тумачења НГР како са аспекта семантике и прагматике тако и формално – у погледу класификације, првенствено стога што постоји тенденција да се повећава број НГР, али и да се, с друге стране, обједињују они који су семантички и/или прагматички блиски (в. више код: Климонов 2017: 56–75). У *Граматичи руског језика* (Шведова 1980) наведени су следећи НГР – *временски*, *количинско-временски* и *специјално-резултативни*, за које се у савременој литератури срећу различити називи: *фазно-временски*, *количинско-временски* и *специјално-резултативни* (Петрухина 2009: 93), односно *резултативни*, *специјално-резултативни* и *терминативно-временски* аспектуални начин радње (код теличних глагола), као и *непрекидно-постојећи* (рус. постоянно-наличный),

¹ Тачна приступна адреса наведена је на крају рада.

² Услед техничких ограничења обима рада, онемогућено је подробније разматрање владајућих ставова у погледу проучавање проблематике, те је наведена селективна литература.

релациони, статални, еволутивни, многоактни, неодређено-усмерени (рус. неопределенно-направленный), постојано-узуални и итеративни аспектуални начин радње (код ателичних глагола) (Шелякин 2008: 141–167). Осим тога, у савременим истраживањима се, услед бројних сличности неколиких подтипова НГР, предлаже укидање надређених категорија и проучавање сваког аспектуалног подтипа самостално (в. Зализняк и Шмелев 1997; 2000).

С друге стране, класификација НГР може бити извршена и према врсти модификације која се одређеним творбеним формантима уноси у постојеће значење глагола, те се тако модификације *норме, степена, редоследа* и *количине* могу изразити различитим типовима НГР, чији су формални показатељи (неретко) исти префикси / суфикси (в. Тошович 2009). То значи да приликом одређења припадности конкретног глагола неком НГР треба у обзир узети и значење мотивне лексеме, али и контекста употребе. Дакле, термилошка апаратура дате области врло је сложена а сваки покушај евентуалне класификације компликују честе корекције термина, чему научници неретко прибегавају у својим истраживањима. Наша анализа је усмерена на глаголске лексеме код којих форманти *при-* и *про-* маркирају временску квантификацију радње,³ за које се у литератури срећу и називи *делимитативни, деминутивни, пердуративни* или *инхоативни* НГР и сви они припадају терминативно-временском (Шелякин 2008: 151, 153, 154), односно фазно-временском (Петрухина 2009: 95–100) општем типу.⁴

2. Форманти *при-* и *про-* као аспектуални маркери

Аспектуалне промене које формант *при-* у поређеним језицима може маркирати су: (1) ‘произвести радњу невеликог интензитета и кратког трајања’: рус. *припугнуть, прикорнуть*;⁵ срп. *прижеднети, приљоштити*; (2) ‘ослабљеност, умереност, непотпуност радње’: рус. *притушить, притормозить*; срп. *пригасити, притупити*; (3) ‘често или дуго извршење

³ Дато решење примењено је услед нејасне семантичке диференцијације ових НГР и различитих термилошких решења и класификација предложених у литератури, о чему в. и наредни одељак.

⁴ Осим деминутивног НГР, који у својој семантици обједињује и особине квантитативног општег типа.

⁵ Формант *про-* такође може маркирати ово значење, уп. рус. *простирнуть* (Шведова 1980: 599).

радње’: рус. *прижиться, присмотреться*; срп. *прижеднети*; (4) ‘ослабљено пратеће значење неке друге радње’ (посебно карактеристично за руски језик): рус. *прицелкивать, присвистывать*; (5) просторно значење ‘приближавање / припајање’: рус. *прикнопить, приземлить*; срп. *приковати, прихрлити* и сл. (према Клајн 2002: 273–275; Шведова 1980: 377, 599, 600, 602; Širka 2005: 133–134).

Префикс *про-* као аспектуални маркер индукује следећа значења: (1) ‘темељно, интензивно, до краја извршена радња’: рус. *проварить, продышаться*; срп. *проконтролисати, прокувати*; (2) ‘завршеност радње која је трајала одређено време (краће или дуже)’: рус. *проговорить, прогреть*; срп. *прогрмети, прогладовати*; (3) ‘невољно, извршење радње на штету себи или другоме’: рус. *просчитаться, проболтаться*; срп. *прокоцкати се, прокартати се*; (4) просторно значење ‘пролазак кроз неку површину’: рус. *прокусить, прострелить*; срп. *пробушити, прострелити* и др. (према Клајн 2002: 275–277; Шведова 1980: 369, 383, 388, 601, 602; Širka 2005: 134). Наведени модели семантичких модификација показују да посматрани форманти могу маркирати различите НГР, којима временска квантификација не мора бити обавезна имплицитна компонента: *комитативни, почетни, деминутивни / атенуативни, терминативни, интензивно-резултативни* и др.

Наиме, глаголи у чијем су саставу дати префикси класификују се као они чија је радња ограничена неким временским интервалом (*пролежати, промечтати, просидети*) (Петрухина 2009: 99–100), али и као *пердуративни* и *делимитативни*. Првима се означава сумарни дуги временски период, док други (уз обавезни постфикс *-ся*) маркирају *кратко* трајање радње мотивног глагола, обично уз компоненту „мало” (рус. *немного*) (Шелякин 2008: 153–154).⁶ Према Б. Тошовићу, делимитативном НГР⁷ припадају они глаголи чија је радња временски ограничена али није извршена до краја, односно извршен је један њен део; делимитативним глаголима (*причувати, припазити, прочацкати, пропати* и сл.) блиски су: *инхоативни* (*проговорити,*

⁶ Насупрот томе, Петрухина као делимитативе види само лексеме изведене префиксом *по-*, чија радња није досегла крај у потпуности већ само у одређеном временском интервалу (2009: 95–99).

⁷ У чијем маркирању учествују посматрани форманти, премда нису сви аутори сагласни у том погледу (уп. Зализняк и Шмелев 1997: 94; 2000; Петрухина 2009).

причињати), деминутивни (*проносати*)⁸ и пердуративни (*проборавити*, *проживотарити*) (Тошовић 2009: 68, 75–79, 99, 102, 146–150). Овим се НГР на ширем плану изражава модификација *норме*, која може бити достигнута (и прекорачена) или, како је у случају посматраних глагола, недостижна (Тошовић 2009: 39–40). С друге стране, постоје и тумачења према којима се, слично као код Петрухине (2009), делимитативима означава и радња „која се одвијала у ограниченом временском интервалу, након чијег истека је и сама радња престала” (Ивановић 2014: 248). Осим колизије у погледу тумачења семантике делимитатива и њима блиских поткласа у оба поређена језика, разлике постоје и у погледу оцене трајања делимитативних ситуација, те се за њих каже и да су кратке, неутралне али и (иако ретко) дуге (в. више код: Ивановић 2015; Климонов 2017). Наша интерпретација, која се даље у раду покушава описати, јесте да глаголи изведени префиксом *при-*⁹ имају обележје временске квантификације краткотрајног типа¹⁰ и да радња у говорном тренутку може бити незавршена, уколико контекстуална реализација не „диктира” супротно. Стога би се, посебно у српском језику, условно могле издвојити неколике групе временске квантификације према форманту који их мармира, где би *по-*¹¹ мармирао завршеност, а *при-* незавршеност ситуације. Уп.: (1) *Поседео је у парку.* / **Поседео је у парку и још увек седи тамо* (Ивановић 2014: 244) ≠ (2) *Прилегао је да одмори.* / *Прилегао је* [на часак] *да одмори и још увек лежи.* Дакле, у примеру (1) ситуација је завршена, док у (2) није иако је у оба случаја употребљен делимитатив.¹²

⁸ Тошовић скреће пажњу на то да је у српском језику код датог НГР знатно израженија суфиксална деривација, док је у руском префиксална.

⁹ Који се у литератури срећу и под називом *делимитативи*.

¹⁰ Даље ‘ТК–’. За временску квантификацију типа дуготрајности даље се употребљава скраћеница ‘ТК+’.

¹¹ У делимитативном значењу глаголи с датим формантом нису нарочито продуктивни, уобичајеније је употребити спој глагола НСВ и адвербијала неограниченог трајања: ‘држати неко време’ ← *подржати*, ‘дувати неко време’ ← *подувати* (Ивановић 2014: 246).

¹² Испитивање теличности (достизање циља глаголом денотиране ситуације) једновидских глагола СВ овога пута не разматрамо. Временска квантификација је код посматраних лексема секундарно обележје јер префикси *при-* и *про-* уносе у глаголско значење модификације махом из домена просторне локализације радње.

3. Анализа грађе¹³

Анализи су подрвргнуте оне глаголске лексеме с префиксима *при-* и *про-* које немају корелативног пара НСВ.¹⁴ На основу грађе ексцерпираних из МАС и РМС регистрована је следећа дистрибуција проучаваних префикса у функцији, условно речено, квантификатора трајања глаголске ситуације код једновидских глагола СВ:¹⁵ наиме, формант *при-* дато својство испољава код 44 глагола у руском, док у српском језику њихов број износи 58. Префикс *про-* у посматраној функцији јавља се код 320 једновидских глагола СВ у руском језику, односно 176 у српском.¹⁶

Наиме, у руском језику, за разлику од српског, формант *про-* доминира код оних једновидских глагола СВ чије би се значење могло дефинисати као ‘вршити X одређено време’.¹⁷ Ово категоријално обележје махом поседују, показало се, оне лексеме које видску дефектност испољавају у неком од значења у својој полисемантичкој структури – најчешће управо у оном у којем је садржана квантификација времена (која је у таквим случајевима увек неспецификована / неодређена),¹⁸ док у осталим оне могу

¹³ Услед техничких ограничења, ексцерпирана грађа се анализира селективно.

¹⁴ Опште својство једновидских глагола СВ јесте немогућност имперфективизације али је нека значења НСВ, пре свега *многостепеност*, могуће изразити употребом нефлексивних средстава / синтаксички (в. Маслов 1948).

¹⁵ У обзир су узети глаголи који показују како тоталну (у свим значењима) тако и делимичну (у неком од значења) видску дефектност. У руском језику рефлексивне и нереклексивне форме глагола посматране су као засебне лексеме, без обзира на степен сличности њиховог семантичког садржаја. Посебно истичемо и то да се овде не ради о тзв. делимитативима, већ о свим глаголима у чијем су саставу посматрани префикси, а који имају неко својство квантификације времена.

¹⁶ Апсолутни број ексцерпираних једновидских глагола СВ са префиксом *про-* у руском језику износи 422 (*провоняѣтъ, проворочаѣтъ, прогневаѣтъ, прокомандоваѣтъ, проездеѣтъ, прободаѣтъ*¹ и др.), док је у српском таквих глагола 370 (*прошпарцирати, прошипијати, прочмавати, протрети, проинамити се, проанализирати* и др.).

Једновидских глаголских лексема СВ с формантом *при-* укупно је уочено 78 у руском језику (*пристраститѣся, пришагаѣтъ, приласкаѣтъ, примеретѣ, приобутѣ, приодетѣ, приделатѣ* и др.), а у српском – 117 (*пригорчити, пригурити се, привенчати, привеслати, прибратити, прибријати се, привабити* и др.).

¹⁷ Где ‘X’ представља основни и/или префиксирани облик неког глагола.

¹⁸ Што захтева употребу неког адвербијала (за маркирање краткотрајности / дуготрајности), од чега може зависити оцена трајања дате радње.

имати просторно значење или ‘извршити X’¹⁹. Такви су, примера ради, следећи глаголи: *промеситъ*, *промолотитъ*, *проноситься*, *пропадать*, *пропахать*, *пропеть*, *пропечь*, *пропороть*, *прорѣзать*, *просветить*, *прослушать* и сл.

С друге стране, постоје и оне лексеме које су видски дефектне у свим значењима, али поседују својство временске квантификације само у једном (*проскрести*, *простеречь*, *просторожить* и др.) или, ређе, у неколико значења (*процebetать*, *прошуметь*, *прошагать*, *протрястись*). Будући да је трајање радње неспецификовано на нивоу глаголске лексеме, оно се увек маркира „споља”, аналитички – адвербијалима времена, од чега и зависи да ли ће ситуација имати обележје ТК– / ТК+. Уп. пример (3) где су у истом контексту као одредбе глаголу *промечтать* употребљени адвербијали *минута* (ТК–) и *час* (ТК+), што показује важност спољашњих временских квантификатора глаголске ситуације када је она неодређена на нивоу глаголске лексеме.²⁰

(3) И сколько времени Прохор *промечтал*, не знает, — может, *минуту*, может, *час*.

Наравно, постоје и случајеви када је глагол једновидски у свим својим значењима, али ипак садржи неодређену компоненту временске квантификације *неко време* (рус. *в течение какого-либо времени*). Уп.:

(4) [...] и потом осмелился у нее за стеной *прошагать до утра*.

(5) Отец был военным и *часто сутками пропадал* на службе.

(6) Куда было девать себя, куда? Так *промучился он всю весну*.

(7) В первый раз предстояло ей *продержуить всю ночь бесшменно*: кто теперь мог сменить ее?

¹⁹ Реч је о тзв. *празним префиксима*, чија је улога искључиво перфективизација. Иако не уносе промену у лексичко већ у граматичко значење глагола, нова лексема нема пара НСВ јер морфолошка средства језика, али и семантика саме лексеме (односно код *perfectiva tantum* немогућност процесуализације), не допуштају постојање и функционисање пара супротне видске садржине (в. нпр. Маслов 1963; Šarić 2011). Будући да ова тематика захтева далеко опсежнију анализу, овога пута је остављамо без даљег коментара.

²⁰ Примери (3)–(11) и (19)–(23) преузети су из НКРЈ, док су (15)–(18) и (24)–(28) ексцерпирани из КССЈ.

У примеру (4) употребљен је адвербијал *до утра* (срп. *до јутра*) да би се радња временски ограничила и, с обзиром на контекст, интерпретирамо је као *дуготрајну* с негативном оценом. Слична интерпретација темпоралне квантификације радње примењива је и у (5), (6) и (7), захваљујући адвербијалима *суткама* / *всю весну* / *всю ночь бессменно* (срп. *дан и ноћ*, *свакодневно* / *читава пролеће* / *читаву ноћ без замене*).

Потенцијал форманта *про-* као маркера ТК– посебно је изражен код глагола кретања, говорења и аудитивне перцепције, у којима су имплицитно садржане компоненте *брзо*, *тренутно*. То је, наиме, случај у (8), где је глагол *прогреметь* двапут употребљен зарад маркирања ТК– (најпре у значењу рецепције слушног надражаја, а потом и за денотирање говорне активности); као и *промолотить* којим је денотиран покрет ногом (кретање). Пример (9) јасно илуструје да је реч о говорној активности ТК– (*проорать*). Уп.:

(8) [...] *только, как* первый весенний гром ***прогремел***, ***промолотил*** конь хрустальным копытом по горбатуому мосту через Дубну, и по всему поречью за ним на тысячу голосов ***прогремело***...

(9) [...] хриплый голос ***проорал***: “Не тронь, тебе говорят!”

Једна од глаголских лексема које видску непарност реализују у једном од својих значења и у строго дефинисаном контексту јесте *проговорить* у (10) и (11). Наиме, дати глагол у руском језику поседује парњак супротне видске садржине када се ради о општој способности говора, али у наведеним примерима јесте једновидски СВ искључиво зато што је радња ограничена временским адвербијалним изразима како за ТК+ (*несколько часов*) тако и за ТК– (*десяток минут*), ван чијих је граница процесуализација омогућена, те глагол тада није видски дефектан. Уп.:

(10) С одним из таких — старым казахом — мне пришлось ***проговорить*** несколько часов...

(11) А как ***проговоришь*** с ним *десяток минут* — видишь, что он полный Профан и Невежда...

У српском језику је уочен знатно већи број једновидских глагола СВ с префиксом *про-* који имају обележје ТК–, где је компонента инхоативности преовладавајућа, често уз имплицирани компоненте *брзо* и *нагло*. Посебно продуктивним показали су се глаголи говорења (*пробеседити*, *пробрбљати*, *просиктати*, *прогаламити*, *програктати*, *прокркљати*, *пролајати* и сл.) и

кретања (*проишбати, протрупкати, проходати, прострујати, пропливати, пропузати* и сл.).²¹ Уп.:

(12) – Од деда Гаврила... – *процвилех* кроз плач (АСК: 33).

(13) – Како је овде романтично! – *процвркута* једна месечарка у бунди од синтетичког астрагана (АСК: 58).

(14) Суле је, наиме, разрадио научну теорију по којој сваки човек [...] мора да заглади косу, или *прочачка* увце (АСК: 165).

Дакле, у примерима (12)–(14) јасно је изражена компонента ТК-. Наравно, и у српском језику постоје глаголске лексеме, чији је префиксални формант *про-* интегрални члан, с неспецификованом временском квантификацијом, када ју је неопходно маркирати адвербијалима. За разлику од руског језика, у којем је ова компонента код глагола прилично заступљена, у српском је таквих глагола мање. Уп. нпр.:

(15) – То би питање, господо, требало *још провентилирати* – каза он с натегом у гласу.

(16) – Нема, брајко, ништа без муке, ваља се и *промучити*, ако мислимо успети – одговарају на то најодважнији.

У примеру (15) присутна је партикула *још* која у датом контексту функционише као интензификатор неодређене временске квантификације изражене глаголом, док је у (16) уз временску неодређеност трајања радње присутна и њена негативна оцена, на што указује контекст. С друге стране, у (17) и (18) присутна је негативна оцена квантификације времена експлицирана адвербијалима *никад*, односно *и један сат*. Уп.:

(17) [...] уверавајући себе да је тад очајавала што неће *никад просањати* свој сан са мном...

(18) Ровове је завејавао снег. У њима је тешко било *пролежати* и *један сат*.

²¹ Премда су неки глаголи у консултованим речницима окарактерисани као они без парњака НСВ, у разговорном језику је уочена тенденција подрвргавања таквих лексема секундарној имперфективизацији. Уп.: *Седели бисмо тако на прамцу и махали свим чамцима, шикљама, скифовима и илеповима што су пропловљавали покрај нас* (АСК: 14).

Префикс *при-* у оба поређена језика уноси сличне промене у семантику глагола, те је временска квантификација углавном краткотрајног типа.²² Осим компоненте *накратко*, уочено је често присуство и компоненте *мало* (рус. *немного*), што поред временске упућује и на смањену квантификацију резултативног карактера²³ (уколико се стандардом резултата глаголом денотиране ситуације сматра количина извршености радње мотивног глагола или лексеме сличне семантичке садржине). Уп.:

(19) Свет в зале **притушили**, и началось лазерное шоу.

(20) Ну так вот, идея была если не выспаться, то **прикорнуть**.

У примеру (19) реч је о радњи која се може интерпретирати као смањена – како временски тако и у погледу резултата, уп. видски пар *тушить* : *затушить* и непарни глагол СВ *притушить* (срп. *гасити* : *угасити* и *пригасити*²⁴ (светло)). У датом контексту није јасно да ли је оцена радње позитивна или негативна.

Прикорнуть у примеру (20) (срп. *придремати*²⁵) такође садржи обе компоненте, на што упућује контекст, тачније употребљени сативни глагол *выспаться* (срп. *наспавати се*, *испавати се*) може се интерпретирати као норма извршења радње спавања, који, уз то, поседује позитивну оцену глаголом денотиране ситуације.

Премда сви глаголи у примерима (21)–(23) имају обележје ТК–, оно је у (22) и (23) додатно интензивирано употребом адвербијала за тренутно извршење радње – *тут же* и *как-то сразу*. Насупрот горенаведенима, у овим примерима није реализована резултативна компонента, већ само временска. Уп.:

(21) За тучей *прогремело*. **Принахмурилась** земля.

(22) а она вдруг [...] с юной яростью, молодой сильной злобой тут же Эльвиру возненавидела, *тут же* её **приревновала**.

²² Како И. Клајн истиче, готово да нема глаголâ код којих префикс *при-* не мења лексичко значење, тачније он ретко изражава чисту перфективност (2002: 274).

²³ У датом случају, посматрано са аспекта формалне класификације НГР, реч је о деминутивним глаголима (в. више код аутора наведених у литератури).

²⁴ Овај глагол је и у српском језику једновидски СВ.

²⁵ Исто.

(23) Он наступал, и мои молодые знакомцы *как-то сразу присмирели*.

Код једновидских глагола СВ с посматраним префиксалним формантом у српском језику уочене су готово идентичне карактеристике као и у руском. Наиме, како доленаведени примери показују, код сваког глагола трајање ситуације има обележје ТК– (уп. и његову контекстуалну експликацију употребом квантификатора *мало* у (25)), док у примерима (24) и (27) готово да је у питању моментално извршење радње:

(24) Младић се ухвати за брадицу, *прижмири* на оба ока и одговори тихо: – Желим да насликам смрт.

(25) Седећи у кревету, он пред зору успе *мало* и да *придрема*.

(26) Кад се подови осуше, Марко *приклекну* у дну једне собе, дограби и хитне ћилимче...

(27) Он из све снаге *прилуни* врата, *па* се *још* и налегну на њих...

(28) [...] дрвету се можете дивити, *присести* у хладовину, убрати плод...

Дакле, осим што контекстуалне реализације датих глагола имају обележје ТК–, оцена радње је позитивна у (25) – захваљујући управном глаголу *успети* у аналитичком предикату чији је глагол *придремати* интегрални члан; у (27) – сукцесивним низањем радњи кратког трајања, чије је значење појачано партикулама *па* и *још*; и у (28), где је позитивна оцена условљена контекстом. Како примери показују, резултативна компонента (*непотпуно*, *мало*) чешће је присутна уз временску квантификацију код глаголских деривата с формантом *при-* него што је то случај с формантом *про-*.

4. Закључак

У раду је начињен покушај да се сагледају опште одлике оних једновидских глагола СВ, ексцерпираних из МАС и РМС, код којих је префиксалним формантима *при-* и *про-* инкорпорирано значење временске квантификације у општу семантичку структуру (на материјалу руског и српског језика). Како је уочено, проучавана компонента је код већине глаголских лексема секундарна, односно јавља се као пратећи елемент (најчешће) просторне локализације радње, када вишезначни делимично видски дефектни глаголи и испољавају своју непарност у погледу

непоседовања парњака супротне видске садржине (тачније, у датом случају – немају НСВ).

Ипак, спроведена анализа омогућила нам је да издвојимо одређена категоријална обележја временске квантификације глагола означена формантом *при-*: (1) ограничено (кратко) трајање ситуације, (2) радња је умањена у односу на мотивни глагол (било да је реч о умањењу временског или резултативно-квантитативног типа) и (3) ситуација не мора бити у потпуности завршена (што је диференцијална црта у односу на тзв. делимитативе са префиксом *по-*). Насупрот томе, формантом *про-* маркира се ситуација која је претежно *дуготрајна* и извршена у целости у ограниченом временском интервалу (не може се наставити већ само почети изнова), уп.: (29) *Проборавићу 4 дана у Италији* [‘након чега нећу више тамо боравити’]; (30) *Лепо смо о свему проћаскали* [‘више не ћаскамо’]. Поред тога, формант *про-* је доминантнији у руском језику у маркирању радње *неодређеног* интервала, чија се спецификација постиже искључиво адвербијалима. Другим речима, квантификација времена радње таквих глагола најчешће се одређује аналитички, а не на нивоу лексеме. Насупрот томе, префикс *при-* се у поређеним језицима чешће употребљава приликом спецификације временске квантификације ситуације, уносећи у глаголско значење компоненту кратког трајања, а често и резултата радње (*мало, непотпуно* и сл.). На основу тога можемо закључити да је аспектualни потенцијал префикса *при-*, када је о квантитету времена реч, знатно више семантички издиференциран него што је то случај с префиксалним формантом *про-*.

Конечно, треба рећи и то да је (премда су одређени глаголи у консултованим речницима окарактерисани као једновидски) уочено да у разговорном језику постоји тенденција да се они подвргавају процесу секундарне имперфективизације, услед чега добијају парњак супротне видске садржине. Регистровање и анализа глаголских лексема с наведеним граматичким особинама могу бити предмет даљих истраживања.

ИЗВОРИ

- АСК Капор, М. *Белешке једне Ане*. Преузето 26.1.2018. са: http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx
- КССЈ *Корпус савременог српског језика* на Математичком факултету Универзитета у Београду. Приступљено 26.1.2018. <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>
- МАС *Словарь русского языка* в четырех томах РАН. Приступљено 29.11.2017. <http://feb-web.ru/feb/mas/MAS-abc/default.asp>

- НКРЈ *Национальный корпус русского языка*. Приступљено 26.1.2018.
ruscorpora.ru/search-main.html
- РМС Николић, М. (Ур.) (2011). *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

- Зализняк, Анна А. и Шмелев, А. Д. (1997). *Лекции по русской аспектологии*. München: Verlag Otto Sagner.
- Зализняк, Анна А. и Шмелев, А. Д. (2000). *Введение в русскую аспектологию*. Москва: Языки русской культуры.
- Ивановић, М. (2014). Акционалне делимитативне модификације у српском и украјинском језику. *Славистика*, XVIII, 242–251.
- Ивановић, М. (2015). Оцена трајања делимитативних ситуација у украјинском језику. *Славистика*, XIX, 145–153.
- Клајн, И. (2002). *Творба речи у савременом српском језику, I део: Слагање и префиксација*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства/Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Климонов, В. Д. (2017). Лексическе врсте у руском језику: субкатегоризација и формална манифестација. *Вестник СПбГУ, Язык и литература*, т. 14. вып. 1, 56–75.
- Маслов, Ю. С. (1948). Вид и лексическое значение глагола в русском литературном языке. *Известия АН СССР, Серия литературы и языка*, Т. 7, № 4, 303–316.
- Маслов, Ю. С. (1964). Замечки о видовой дефективности (преимущественно в русском и в болгарском языках). В: Б. А. Ларин и Г. И. Сафронов (Ред.), *Славянская филология* (с. 82–94). Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Петрухина, Е. В. (2009). *Русский глагол: категории вида и времени (в контексте современных лингвистических исследований)*. Москва: МАКС Пресс.
- Тошовић, Б. (2009). *Способы глагольного действия в сербском, хорватском и бошнячком языках*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Шведова, Н. Ю. (1980). *Русская грамматика*, т. I. Москва: Наука.
- Шелякин, М. А. (2008). *Категория аспектуальности русского глагола*. Москва: URSS – Издательство ЛКИ.

*

- Dickey, S. M. (2000). *Parameters of Slavic Aspect. A Cognitive approach*. Stanford: CSLI Publications.
- Šarić, Lj. (2011). Prefiksi kao sredstvo perfektivizacije: semantički prazne jedinice?. *FLUMINENSIA*, 23, br. 2, 7–20.
- Šipka, D. (2005). *Glosar tvorbenih formanata*. Beograd: ALIMA.

ПОЈМОВНА МЕТАФОРА НА ПРИМЕРУ ЛЕКСИКЕ ЉУБАВНОГ ОДНОСА
ИЗМЕЂУ ЧОВЕКА И АРХИТЕКТУРЕ У РОМАНУ *ХОДОЧАШЋЕ*
АРСЕНИЈА ЊЕГОВАНА БОРИСЛАВА ПЕКИЋА**

In this paper, lexical units from Borislav Pekić's novel *The Pilgrimage of Arsenije Njegovan* have been analyzed. Those lexical units which refer to personification of the buildings, that is the houses owned by the main character. Lexical units that refer to emotional connection between the householder and houses are part of the research corpus as well. In accordance with conceptual analysis, conceptual metaphor will be explained as well as the application of this method in our analysis. Conceptual metaphors have been classified into ontological and structural ones and then the function of the personification in the novel *The Pilgrimage of Arsenije Njegovan*, being the most obvious type of ontological metaphors, as stated by Lakoff, is explained.

Keywords: cognitive linguistic, conceptual analysis, conceptual metaphor, personification, love relationship, Pekić

Увод

Да би се дело адекватно лингвистички анализирано, потребно је пронаћи одговарајући метод истраживања. Рајна Драгићевић (2010) наводи четири методе проучавања лексичког значења: компоненцијалну анализу, теорију прототипа, концептуалну анализу и проучавање вербалних асоцијација. Узевши у обзир да је предмет наше анализе апстрактан, јер љубав и љубавни заноси припадају том домену, ослањаћемо се на когнитивни теоријски приступ, односно концептуалну анализу. Кликовац наводи да „у оквиру когнитивне лингвистике значење се изједначава с *концептуализацијом*¹ – образовањем појмова на основу човековог физичког, чулног, емоционалног и интелектуалног искуства са светом који га окружује“

* panteraster@gmail.com

** Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Лексиколошко-фразеолошка истраживања српског језика, под менторством проф. др Гордане Штрбац.

¹ Сва подебљања и курзиви припадају ауторима цитираних дела. Уколико то није случај, у фусноти стоји напомена „прим. аутора“, што значи да је подебљање или курзив мој.

(2004: 9). И Кевечеш (2010: 42) наводи како метафоре настају на основу нашег знања и слика, те тако приступамо и овом апстрактном појму – дефинишемо га на основу већ познатих појмова. Еванс и Грин излажу најновију теорију и посматрање метафоре у домену лингвистике. Углавном се сви аутори ослањају на Лејкофов и Џонсонов (2003) приступ концептуалној метафори, у којем се наводи да метафора пресликава структуру једног домена и преноси на други, међутим Еванс и Грин подсећају на „основне метафоре“ о којима пише Џозеф Грејди. По овој теорији, метафоре су служиле за проналажење апстрактног циљног домена са структуром из реалнијег изворног домена. Основне метафоре су базични подскуп конвенционалних метафора које служе повезивању једнаких основних појмова на когнитивном нивоу. Основни циљни појмови се не заснивају на искуству у мањем степену него основни изворни појмови јер и једни и други потичу директно из искуства, али основни циљни појмови су мање свесни јер су повезани са претходним когнитивним операцијама и процесима (Evans & Green 2006: 321–322).

С обзиром на тип анализе, у раду ће бити објашњена појмовна метафора и начин анализе овом методом.

Методологија истраживања

Корпус истраживања

Предмет нашег интересовања у овом раду јесте роман у целости из којег издвајамо оне лексичке јединице које указују на љубав и љубавни однос између човека и кућа које су у његовом власништву или оних кућа које потенцијално могу да буду у његовом власништву. С обзиром на то да се ради о персонификацији, у сферу нашег интересовања улазе и оне лексичке јединице које упућују на то да се главни јунак према кућама односи као према живим бићима, односно према својим љубавницама. У ту сврху неопходан нам је инструмент који налазимо у когнитивној семантици, када се метафора „посматра као један од стожера нашег појмовног система, пошто је основно средство за доживљавање и разумевање апстрактних искустава“ (Klikovac 2004: 69). Узевши у обзир да се ради о љубавном односу, односно апстрактном, у анализи ће најчешће бити коришћена појмовна метафора, „драгоцена у анализи апстрактне лексике“ (Драгићевић 2010: 150).

Корпус чини око 170 лексичких јединица² (спојева) преузетих из целокупног романа *Ходочашће Арсенија Његована*, а које се објашњавају помоћу појмовних метафора. Корпус је подељен на онтолошке и структурне метафоре, док оријентационе нису запажене у тексту – по узору на претходно поменућу поделу по Лејкофу и Џонсону. Анализу корпуса и појмовних метафора прате додатна запажања. Приступ обради корпуса је когнитивистички.

Посматраће се макроконтекст и микроконтекст дела. Микроконтекст се односи на појмовне метафоре унутар дела и лексеме које се помоћу њих тумаче, док се макроконтекст односи на роман као целину и значај микротекста за његово схватање.

Анализа корпуса

Онтолошке метафоре

Уз помоћ онтолошке метафоре, „догађај[и]”³, активности, емоције, идеје добијају онтолошки статус“ (Klikovac 2004: 22). Оне се користе у различите сврхе и покривају многобројне метафоре, наводе Лејкоф и Џонсон, а један од најчешће навођених примера ове врсте метафоре јесте ИНФЛАЦИЈА ЈЕ ЕНТИТЕТ. Помоћу њих „догађаје, активности, емоције, идеје итд. добијају онтолошки статус – видимо их као ентитете или као супстанце“ (Klikovac 2004: 23). Дакле, оно што је апстрактно уз помоћ онтолошке метафоре конкретизујемо. Примери које смо нашли у тексту јесу следећи:

(1) ГРАЂЕВИНА ЈЕ ОСОБА

Лексичке јединице пронађене у тексту: *тело грађевине* (203), *кућа је умрла*, *људски се хладила* (204), *душа грађевине* (237), *грађевина кореспондира са размерама човека* (238).

Ова метафора показује однос главног јунака према друштву. Архитектура представља персонификоване процесе друштвених промена и она симболизује његово одбијање да се промене прихвате. За повезаност друштвених промена и архитектуре налазимо потврду и код Линде Хачион:

² Биће наведени само најрепрезентативнији примери из овог корпуса због задатог обима рада.

³ Корекција аутора, јер у оригиналу реч је у акузативу множине, уместо у номинативу множине

По једном важном, али често занемареном аспект у сосировског модела, језик је друштвени уговор: све што је путем језика приказано и путем њега прихваћено већ је оптерећено значењем које је нераздвојно од појмовних образаца културе оног који говори (Наџиоп 1996: 53).

Пекић указује на културолошку условљеност доживљавања простора. Веома је јасно да се Арсеније Његован издваја из масе 1941. године, где се симболика припадности његовој класи налази у једној лексеми која се понавља током несрећног догађаја 27. марта 1941. године – шешир. По придевима који стоје уз њега видимо да је то шешир какав носе припадници буржоаске класе. Приликом следећег његовог изласка у град, читаоцу је јасна диспропорција између Арсенијевог одела и протеклих 27 година. Осим застарелости, ту је још више кључна синтагма *одело за сахране*. Арсенијева реакција на нове грађевине је, дакле, културолошка. Хачион постојање овакве реакције међу људима показује следећим примером: „*Неизбежно* није вечно, већ научно. Куће Питера Ајзенмана (Peter Eisenman) намерно нарушавају наше `природне` реакције на простор, да би нам откриле да су те реакције, у ствари, културне“ (Наџиоп 1996: 55).

Осим тога, Пекић говори и о архитектури државе која одсликава архитектуру робијашнице, потребе система су пресликане на зграду. Зар не бисмо могли отићи корак даље и рећи да је човек грађевина, јер се каже да је *човек од нечега саздан*?

(2) КУЋА ЈЕ ОСОБА

Потврду за нашу метафору, која није пронађена у цитираној литератури, можемо да нађемо у језику свакодневице, односно у следећим изразима: *кућа ми је сама, наша кућа гледа на исток, зидови (куће) дишу или имају уши*.

Прикупљену грађу за ову метафору поделићемо на неколико категорија. Прву категорију чине примери у којима се на присуство ове метафоре указује употребом придевских речи типичних за описивање људи у примарном значењу. У другој категорији налазе се глаголи типични за људе, а персонификовањем су додељени кућама. Трећу категорију чине примери с одговарајућим именицама и именичким синтагамама. Све три категорије се одликују персонификацијом, која је типична за онтолошке метафоре. Оне лексичке јединице које уједно представљају персонификацију и носе значење љубавног заноса биће наведене код других метафора.

Придеви и придевске синтагме: *(су биле) врло независне; необично свесне (своје архитектонске изузетности)(15), (је) исцрпљена; (нису биле)*

немарне (16), импотентне /зграде/ (18), (је била) господствена(105), (је била) склона, саможива, егоцентрична, љубоморна (165), расположене грађевине (202).

На основу наведених лексичких јединица закључујемо да придеви углавном припадају категорији ОПИСНИХ придева, често присутних при описивању особа, али се у наведеном корпусу те особине приписују кућама. Како проналазимо у *Нормативној граматици*, ова врста придева има категорију аниматности (Пипер и Клајн 2014:122), те стога закључујемо да се ради о персонификовању и употреби појмовне метафоре – оно што нам је познато, а то је свакако свет особа и њихових одлика које нас свакодневно окружују, пресликавамо на оно што је човеку даље по његовој природи – на објекте. Примера ради придев *импотентан* у *Речнику српскога језика* Матице српске (РСЈ)⁴ има два значења: примарно је ‘немоћан, неспособан (у духовном, стваралачком смислу)’, а секундарно ‘неспособан за полно општење (о мушкарцу)’, где јасно видимо да се ради о аниматним особинама. Потом, придев *раскалашан* (*раскалашној*), којем је примарно значење ‘разуздан, распуштен; непристојан у понашању’. Међу примерима наведени су и придеви у склопу именског предиката, јер и они указују на метафору и на основу њих се она ишчитава:

Можда си страховао да ће моћна Нике из тебе истиснути све остале куће – она је, јамачно, и била томе склона, саможива, егоцентрична, љубоморна на сваку мисао коју сам притешњен разгранатим пословима морао да посвећујем зградама супарницама – па да ће те одмамити преко увек отворене и слободне границе која демаркира приврженост од опсесије, страст од маније, јер ти, ваљда, ниси желео да будеш ЛУДИ КУЋЕВЛАСНИК (Pekić 2014: 16).

Глаголи и глаголске синтагме: *су давале знаке живота; (15) држале су до прилике да се нечим издвоје; нису успевале да се истакну; не хаје за добар глас; полагале на част да поглед привуку или придобију, а немоли да га усхите и наведу да се поново врати; су имале сувише поноса; су се помириле/с нечим/, саживеле са (16), смо заједно маторили; узајамно се подупирући; смо једно друго разумевали(18), би бивале крштене (37), не заслужују да живе (39), је страдала недужна; је изгледало да пуца од здравља; је умирала, издисала ћутке (64), је задобила унутрашње повреде*

⁴ У раду се даље користи скраћеница РСЈ за *Речник српскога језика*

(65), *је бацила око* (80), *мора да се храни, расте, плоди и размножава* (84), *кућа ме не трпи; је покушала да ме убије; јој је пало на памет; би га отровала* (105), *не би очајавала* (110), *ће истиснути све остале куће; ће те одмамити; је умрла; је преминула* (165), *расположених да (само са Арсенијем Његованом) измењују своје тајне* (202), *га је убила; га је са себе стресла; јој више није био потребан; штету коју би она коме нанела; кога опасности изложила* (230).

У овој групи лексичких јединица примећујемо да је у већем броју случајева, тачније 44 случаја, веза између глагола и речи *кућа* субјекатско-предикатска, а у само десет издвојених примера та веза је објекатско-предикатска. И када је *кућа* у функцији објекта, над њом се врши радња којом се она персонификује (на пример *ја сам убио Нике, потом да их лечим*⁵). Исто тако, у конструкцијама у којима је *кућа* субјекат, глаголи упућују на радњу коју обично чине људска бића (*не би очајавала, би га отровала*) или радњу која захтева узајамно деловање два људска бића (*смо се зближили*). Пример: „Дошао сам до убеђења – располажем и чињеницама које ти ако хоћеш могу саопштити, насамо, разуме се, јер не бих желео да ме затворе у лудницу – да ме ова кућа, коју ти зовеш Нике, *не трпи*“ (Рекіћ 2014: 105).

У наведеном примеру, глагол *трпети* у РСЈ има следеће примарно значење: ‘мучити се подносећи тешкоће, невоље, патити, страдати’, што директно упућује на то да се ради о људском бићу.

Међу наведеним примерима налазимо једну глаголску синтагму у функцији начинског адвербијала – *узајамно се подупирући* из које се поново ишчитава персонификација односа двоје блиских бића.

Да закључимо, на основу ове 54 лексичке јединице видимо да глаголи упућују на радњу у којима је главни њен носилац *кућа*, док се у свакодневном говору уз именицу *кућа* користе конструкције са глаголским придевом трпним или објекатско-предикатске конструкције: окречити *кућу*, реновирати *кућу*, изнајмити *кућу*, сазидана, урушена, разрушена, обновљена, купљена итд.

Именице и именичке синтагме: *моја мезимица* (36), *њену осведочену дволичност* (60), *нашем међусобном односу* (73), *наш заједнички живот* (105), *необична створења* (120), *зграде супарнице* (165), *бесмртну душу грађевине* (166), *Агатино поткопано здравље* (176), *животопис моје Симониде* 186), *сазнавао њихову анатомију; имају своје виталне органе,*

⁵ Речи истакла ауторка

живчане центре, крвоток, епидермични затитни омотач, чак и свој желудац (188), владавина кућа нада мнош (196), румен на њеним образима (204), Никино одсуство (232), у најбољој кондицији (234), догађаји из Симонидиног живота (245), Симонидини унутрашњи покрети (248), стечени и урођени недостаци (256), здања од крви и меса (298), кости кућа (301).

У овој групи налази се 35 лексичких јединица. Ваљало би да се истакне да главни јунак свакој својој кући надева посебно име и да та имена нису ушла у овај корпус. У корпусу се налазе четири присвојна придева изведена од тих имена (Агатино, Никино, Симонидиног и Симонидини), а који стоје уз именицу на основу које се метафоричност ишчитава. Већина именица из корпуса припадају групи заједничких именица, док девет њих припада групи апстрактних именица (ћуд, душа, навика, живот, потреба, захтев, владавина, одсуство, недостатак), а једна лексичка јединица припада групи глаголских именица (рађање). Апстрактне именице упућују на аниматност кућа, као што је то у примеру: „Изневерио сам је, издао, лишио воље за животом, убио сам бесмртну душу грађевине⁶, бесмртну душу уметничког дела [...]“ (Pekić 2014: 166).

У наведеним примерима именица и именичких синтагми кућама се приписују стања која упућују на људе, на пример у *најбољој кондицији* и уместо речи *кућа* аутор се служи или именицама које имају категорију аниматности (*необична створења, несрећница*) или се служи општим именицама и синтагмама које упућују на аниматност субјекта о којем се говори (*душу грађевине, рађање, од крви и меса*). Приметићемо и пример *однос са поседом* у којем предлог СА упућује на аниматност именице *посед*, коју јој главни јунак (и писац) приписују. У супротном случају, да се ради о инаниматности, правилна конструкција би била *однос према*. У горе наведеним примерима налазимо атрибутив у следећој именичкој синтагми: *зграде супарнице*. У својству атрибута налазимо и придевске присвојне заменице (*моје Симониде, нашем међусобном односу*), које се понављају у роману и из тог разлога нису сви примери уврштени у корпус, али су значајни јер указују на посесивност главног јунака, припадање, као и заједничке односе. Ови примери су уврштени у групу именичког корпуса јер се на основу именица ишчитава метафора.

⁶ Речи истакла ауторка

(3) КУЋА ЈЕ ЛЈУБАВНИЦА

У образлагању ове метафоре послужиће нам оно што Лејкоф и Џонсон називају новим метафорама. Претходна метафора припада групи *конвенционалних* метафора, односно групи оних које чине уобичајени систем поимања у датој култури, а њихове потврде налазимо у свакодневном језику (Lakoff & Johnson 2003: 139). Оне које не припадају конвенционалним метафорама представљају маштовите и креативне, а пружају нам ново (другачије) схватање нашег искуства (Lakoff & Johnson 2003: 139).

С обзиром на то да смо показали да је метафора КУЋА ЈЕ ОСОБА сасвим очигледна у роману, сасвим лако се може доћи и до ове метафоре, где се тип особе конкретизује. Одговор на питање каква је особа у питању долазимо на основу анализе лексичких јединица које се у тексту употребљавају када се о кућама говори, нарочито о омиљеним кућама Арсенија Његована. Лексичке јединице које Пекић употребљава при персонификацији као подврсти онтолошких метафора припадају групи лексема груписаних око појма ЛЈУБАВ.

Најлакше ћемо ово показати користећи *релационе речи* (Klikovac 2004: 278), које

показују однос између два ентитета⁷. У типичном случају [...] тај однос је просторни, а ентитети су физички објекти – опипљиви, тродимензионални, дискретни (перцептивно или функционално одвојиви) предмети. Један је већи, непокретнији и стога уочљивији, па је погодан да буде оријентир (Klikovac 2004: 278).

С обзиром да је тај однос базичан у људској перцепцији, наводи Д. Кликовац, замена места у том односу је веома ефектна (2004: 279), но у нашем случају та замена односа неће бити само на релацији покретно – непокретно, већ и живо – неживо. При томе се служимо концептуализацијом, односно „представљањем стварности за потребе језичког кодирања“ (Klikovac 2004: 277). Концептуализација је повезана са појмом *гешталт* из области психологије, а у когнитивној лингвистици, у коју је уводи Лејкоф,

овај појам задржава значење целине која је основнија од делова од којих се састоји, али није везан само за перцепцију: под „искуственим гешталтима“ подразумевају се обједињене и структуриране целине у оквиру нашег

⁷ у овом случају јунака и куће(а), прим. аутора

искуства и разумевања, које стоје у основи значења (укључујући и језичко) (Klikovac 2004: 278).

Примери које смо пронашли за ову метафору јесу следећи: *опходити се као остарели брачни парови* (18), *научила ме о дубљем и племенитијем одношају; узајамно предавање; подавање без премисли; испољим нежност и безмало љубавничку присност* (36), *интимно да јој се приближим; да је разгледам; чврсто, једро тело* (50), *ураћао у издашне облике* (88), *сузама за мношћу тугује* (90), *објавила љубав према здању; ефикасно заводио; довело у понижавајући положај рогоње* (92), *[се вршила] прељуба у најсрамнијим околностима; у нашем помном скривању; препуштали се изменама осећања; романтични сусрети; сачува нашу грешну тајну; незадовољене жудње за мношћу; кућу са којом сам снимио да будем срећан* (94), *прељубнички карактер наших односа; жеља код Нике; није се снебивала ни устручавала пред светом; крепила грозничаву потребу да је имам* (95), *неразборита осећања према њој* (100), *да јој не да развод; исход по моју и Никину ствар; грубо понашање са Нике, као са прељубницом* (103), *буде моја и ја њен* (106), *замисао сусрета са Нике; састанак насилно раздвојених љубавника* (141), *ја сам Нике желео* (148), *кућа коју сам волео* (149), *њене претходнице, супарнице* (182), *виђење са Симонидом; обострано поседовање* (199), *размена осећања, господарство нада мношћу* (200), *најинтимнија осећања у погледу Симониде* (248), *сентименталне историје са Нике* (322).

У овај корпус улази 50 лексичких јединица. Оне су одабране тако да указују на претходно поменути релацију живо-неживо и покретно-непокретно, односно на ефикасност заменом тог односа. У примеру *господарство нада мношћу*, препознајемо замену места кућевласника и куће, у којем кућа постаје субјекат, а човек објекат поседовања. Потом, кућа заводи свог власника, што се илуструје у примерима: *ефикасно заводио, довело у понижавајући положај рогоње*. У корпус улазе и оне јединице које указују на страст и љубав човека према кући као особи и страст и љубав куће према човеку:

„Она жеља, међутим, коју сам при сваком виђању, у све неопрезнијем облику, разбирао код Нике – ни пред светом се није ни снебивала ни устручавала – жеља која је већ и по законима узајамности само крепила и онако грозничаву потребу да је имам [...]“ (Pekić 2014: 95).

Кућа је велика, непокретна, док је човек покретан. У овој реченици, ситуација је обрнута – кућа има вид деловања на човека, она се не устручава да показује своја осећања, док је човек пасиван, кућа само поткрепљује

његову потребу да је има. Глагол *имати* може да се схвати двојачко и оба значења налазимо у РСЈ – примарно значење ‘бити власник нечега, поседовати нешто као своју имовину’ и четврто по реду ‘бити у интимним, сексуалним односима с неким’, где се наводи и пример, сличан оном у нашем тексту интересовања: „Хтео је то вече да је има“ (РСЈ).

У примеру *права кућа у праве руке да дође* кући поново бива дат положај који јој по природи ствари припада и та игра се кроз роман наставља. Овде једноставно можемо поистоветити жену и кућу. У прошлости, у нашем традиционалном друштву, контролу над женом имао је мушкарац, жена је имала пасивну улогу, а удајом она би прелазила од оца у *руке* свог мужа.

Оно што још додатно потврђује присуство љубавнице у животу мушкарца је његова законита жена. Арсеније прича како његова супруга Катарина никада није волела његове куће, као да је била љубоморна на њих: *Увек те нове градње, рекла је потиштено. (84)/ Понекад ми дође да је потпалим!/ И њу и све те проклете куће! (85), мојим кућама, као да су то њене претходнице или чак супарнице, никад није опростила место које су заузимале у мом срцу (182).*

На релацији живо-неживо човек стално задржава свој природни положај, док објекти о којима говори, односно куће, имају неприродни положај, тачније из позиције неживог прелазе у позицију живог.

Постоје и изразито еротски набијене синтагме које додатно стављају жиг страсти на Арсенијев однос према кућама:

[...] нека ми се опрости нехришћанско поређење, али као што је харемски протокол прописивао редослед којим ће законите супруге и конкубине имати част да с господарем деле задовољства његове ложнице, и ја имађах свој кућевласнички календар, за сваки посед његов неприкосновени датум, у који сам једино с њиме општио, дању – кућом пословно се бавећи и о њој *ex professo* размишљајући, а ноћу – сновима се о њеној дивоти препуштајући [...] (233).

Дакле, ове три метафоре потврђују тезу да главни јунак романа третира своје куће као жива бића. Пошли смо од најопштије метафоре *грађевина је особа*, а она, као „виша“ метафора, раслојава се на „ниже“: *кућа је особа* и *кућа је љубавница*, које наслеђују структуру метафоре која је општија од њих.

Структурне метафоре

Ова врста метафоре „пресликава структуру изворног домена на структуру циљног и тиме омогућава схватање једног домена помоћу другог“ (Kövecses 2010: 46). Оне имају когнитивну функцију да омогуће разумевање циљног домена кроз структуру изворног домена. Пример ове метафоре је ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, а илуструју се кроз метафоричке изразе попут *Гледај докле смо стигли; Пuteви су им се раздвојили* итд. (Klikovac 2004: 13). Примери који су пронађени у тексту су следећи:

(4) ПОСЕДОВАЊЕ ИМОВИНЕ ЈЕ ЉУБАВНИ ОДНОС

Ова метафора може да се исказе и нешто другачије: ЉУБАВНИ ОДНОС ЈЕ ВЛАСНИШТВО.

Корпус за ову метафору делимично одговарају корпусу за метафору КУЋА ЈЕ ЉУБАВНИЦА јер се ради о изразима који упућују на обостраност љубавног односа, заноса и осећања. Биће наедени само неки изрази који илуструју ову појмовну метафору: *успео да са својим кућама за издавање успоставим узајамно поседнички однос сличан полигамији* (36), *заједницу два иначе опречна бића у којој, као у идеалној љубави, неће више бити могућ разликовати поседујућег од поседованог* (71), *право власништво [је]само оно у коме се субјект и објект поседовања ‘имају’ међусобно* (77), *животворног ‘начина обостраног поседовања’* (199).

И именице и глаголи из наведених примера упућују да Арсеније Његован поседовање кућа изједначава са љубавним односом користећи изразе уобичајене за пар који има емотиван однос – *буде моја и ја њен*. Чак и сама чињеница да куће имају властита женска имена упућују на приписану им аниматност.

(4) ЕМОЦИЈЕ СУ МАТЕРИЈА КОЈА ИСПУЊАВА ЧОВЕКОВ ПРОСТОР

Пример пронађен у тексту: *никад није опростила место које су заузимале у мом срцу* (182).

Функција персонификације у роману *Ходочашће Арсенија Његована*

Персонификацијом добијамо најочигледније онтолошке метафоре (Lakoff & Johnson 2003: 33). Персонификација, као општа категорија, покрива широк дијапазон метафора, а даје нам могућност да поимамо појаве с аспекта човека, односно на основу сопствене мотивације, циљева, дела и особина, оне бивају разумљиве већини људи (Lakoff & Johnson 2003: 34).

Као што је већ наговештено, персонификација кућа нема пуку сврху да схватимо Арсенија Његована као настраног човека, особу која се чудним односом према својим кућама не уклапа у друштво. Куће, архитектура уопште представљају персонификоване друштвене процесе. Арсеније је заљубљен у своје куће, са њима има посебан однос, па и са другим кућама јер *су са мојим кућама била*⁸ *у роду такорекућ, а некоја су у своје доба била и моја, или би, да су очувана, могла то да буду* (Рекіћ 2014: 198). У питању је само архитектура пре Другог светског рата, односно пре друштвених промена, јер након 1945. почињу да се појављују зграде које Арсенија ни мало не привлаче – у њима нема живота као у његовима кућама. *Није туда струјала крв, већ светлост* (204).

Друштвене промене бришу однос грађанске класе према поседу. Он служи маси радне снаге, а Арсеније упорно покушава да се од масе одвоји. Најуочљивији покушај је његов онеобичен однос према кућама. Он се не зауставља на издвајању себе из безличне масе, руље, већ покушава то да учини и својим кућама. Он им „помно бира друштво“, води рачуна о свом, али и њиховом угледу.

Арсенијева тежња да куће *осамостали*, направи *особеним*, да им омогући статус *засебних бића*, с именима која ће их разликовати од појмова *насеља*, *предграђа*, *четврти*, оспољава контраст безличности и посебног идентитета, којим се, као и његове куће, Арсеније Његован опире *усисавању у масу* (Томић 2009: 261–262).

Исидор Његован, у једном разговору са стрицем Арсенијем, наводи да *АРХИТЕКТУРА НЕ ПОСТОЈИ* (307). Архитектура нису грађевине, не наводи шта је тачно осим система шупљина. Архитектура је човеково наличје, она представља човека, односно рефлектује његове потребе – практичне и естетске, при чему преовладава или једна или друга, а ретко су у истој мери укључене. Архитектура, као и друштво уопште, након Другог светског рата највише се одликује практичношћу, потребама масе. Припадници грађанске класе попут породице Његован више нису цењени, па ни њихове велелепне грађевине, које су за припаднике новог друштвеног таласа представљале симбол буржоазије, те их зато или рушиле, запостављале или претварале у објекте практичне, општенародне сврхе.

⁸ здања, прим. аутора

Арсенијеве куће су се издвајале изгледом у односу на друге куће, биле су живе, имале су душу. Такве, попут жена са видљивом посебношћу, угледом, смерношћу постојања, са душом стоје наспрам Арсенија као необичног колекционара којем није важан новац, већ углед. Бавити се архитектуром је бављење собом, став је његовог синовца Исидора.

Закључак

У овом раду се анализира начин на који се главни мотиви књижевног текста рефлектују на плану његове лексичке организације. Испитани су облици персонификације архитектуре и њихове функције у роману *Ходочашће Арсенија Његована* Б. Пекића. У том смислу прати се специфичан однос јунака романа према архитектури, односно кућама чији је био власник. Коришћена је појмовна метафора као основни инструмент истраживања, а у неким случајевима су навођене лексеме које посебно истичу присуство еротског односа према објектима. Појмовне метафоре су разврстане у две групе: онтолошке и структурне, док оријентационе нису пронађене. Овакву класификацију су прихватили многи аутори, али Лејкоф и Џонсон у реиздању књиге *Metaphors we live by* износе ревизију овакве класификације сматрајући да је оваква подела вештачка јер су све метафоре структурне (зато што пресликавају структуре на структуре), све метафоре су онтолошке (зато што стварају ентитете циљног домена, а многе су оријентационе (пресликавају оријентационе сликовне схеме) (Lakoff & Johnson 2003: 264).

Појмовне метафоре којима се истиче овакав однос јунака према објектима, кућама има за циљ унутрашњу анализу јунака јер је архитектура мини-града који поседује архитектура његовог бића. Елементи дискурса романа који се односе на архитектонско тичу се заправо човека уопште, његових намера, хтења, његове душевне грађе. Љубав према грађевинама стоји наспрам човекове безобзирности, човекове склоности ка поседовању, ка изједначавању људског и материјалног, обезличавању. Његова љубав према кућама је више од необичног колекционарства. Она може да одсликава грчевито држање за вредности које пропадају, које се губе, може да одсликава снажну жељу да се остави траг у историји. Традиционално веровање сматра да остављање порода за собом наставља наш живот, породично име, традицију. Арсеније Његован нема свог наследника, а своје куће назива и *питомицама*, *мезимицама*. Оне остају иза њега да красе Београд и причају причу о кућевласнику Арсенију из велике, угледне породице Његован.

Роман је свакако вишеслојан и може се читати као прича о усамљеном поседнику који изгубљено тумара у туђем времену, као занимљиви приручник о архитектури, али испод наративног слоја лежи прича о самоанализи човека и материјалима од којих је саздан.

ЛИТЕРАТУРА

- Драгићевић, Р. (2010), *Лексикологија српског језика*, Београд : Завод за издавање уџбеника.
- Николић, М. (Ур.), *Речник српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2011
- Пипер, П., Клајн, И. (2014). *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Томић, Ј. (2009). Књижевни поступци у роману ‘Ходочашће Арсенија Његована’ Борислава Пекића у Г. Тешић (Ур.). *Поетика Борислава Пекића* (стр. 257–265). Београд: Службени гласник, Институт за књижевност и уметност.
- Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics, an Introduction*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Наџион, Л. (1996). *Poetika postmodernizma*, Novi Sad: Svetovi.
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: Biblioteka XX vek i Knjižara Krug.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor, A practical introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2003). *Metaphors we live by*, Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Pekić, B. (2014). *Hodočašće Arsenija Njegovana*, Beograd: Laguna.
- www.britannica.com, преузето 25. маја 2017.

II

CONTEXTS IN TRANSLATION

СТИЛИСТИЧКО-СЕМАНТИЧКА ОДСТУПАЊА ОД ОРИГИНАЛА У
АУТОРСКОМ ПРЕВОДУ СА СРПСКОГ НА МАТЕРЊИ СЛОВАЧКИ ЈЕЗИК
КОД СЛОВАЧКО-СРПСКИХ ДВОЈЕЗИЧНИХ ПИСАЦА^{**}

In this paper we deal with the phenomenon of the self-translation of bilingual writers from the Serbian language into their native Slovak language. Focus is on the contrasting analysis of Serbian poems and their translation into the Slovak language by writers Paľo Bohuš and Viera Benková. The analysis was made according to the striking deviations noticed during the comparison of the original texts and their translation. We focus on the deviations of semantic and stylistic character that arose as a result of the contact between the Serbian language and the Slovak language during the self-translation. By analyzing the most common types of deviations and explaining the reasons for their occurrence, our aim is to contribute to the research of the influence of Slovak-Serbian bilingualism on the literary process and to the research of bilingualism in practice. The obtained results may also contribute to the study of typological differences between these two languages.

Keywords: Slovak-Serbian bilingualism, Vojvodina, translation, deviations, self-translation.

Увод

Целокупну језичку комуникацију војвођанских Словака карактерише словачко-српска двојезичност, стога је логично да се појављује и у књижевности (Нарђаћ 1999: 52). М. Харпањ истиче да словачко-српски двојезични писци често користе креативне могућности оба језика, а уочава и да се скоро сваки словачки војвођански писац опробао и у улози преводиоца са словачког на српски језик, док су многи на српски језик преводили и сопствено дело (Нарђаћ 1999: 53). Супротна ситуација, превођење свог дела са српског на словачки језик, ређа је појава. Наш рад је заснован управо на

^{*} amvalentova@live.com

^{**} Рад је део пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, број 178017, *Дискурси мањинских језика, књижевности и култура у југоисточној и средњој Европи* и представља скраћену верзију семинарског рада *Одступања од оригинала у ауторском преводу са српског на матерњи словачки језик код словачко-српских двојезичних писаца* који је рађен у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Граматика и дискурс, под менторством проф. др Миливоја Алановића.

феномену ауторског превођења двојезичних писаца са српског на матерњи словачки језик.

Предмет рада и корпус

У нашем раду пажња је посвећена контрастивној анализи српских песама и њиховог превода на словачки језик аутора-преводиоца Паља Бохуша (1921–1997) и Вјере Бенкове (1939). Иако су ови аутори представници словачке војвођанске књижевности, песме из збирки *Живот, унапред доживотан* (Бохуш) и *Дан међу ружама* (Бенкова) настале су најпре на српском језику, а касније су их сами аутори превели на словачки језик¹.

Збирка *Живот, унапред доживотан* песника и есејисте П. Бохуша објављена је 1977. године, док њен ауторски превод излази 1985. године као *Listovanie v morušových listoch*. Оригинална збирка као и њен паревод садрже тридесет две песме подељене у три циклуса.

Публицисткиња и песникиња В. Бенкова је збирку песама *Дан међу ружама* објавила 1979. године. Њен ауторски превод под називом *Ružový jas* излази 1986. године. Српска збирка садржи тридесет осам песама подељених у три циклуса, док збирка на словачком језику садржи додатних осам песама у посебном циклусу који није подвргнут анализи, с обзиром да ови текстови немају своје еквиваленте на српском језику.

Наш корпус, дакле, обухвата укупно седамдесет песама на српском и словачком језику.

Методологија и циљ истраживања

Након детаљног проучавања материјала, грађа је ексцерпирана. Анализа је рађена према најмаркантнијим одступањима уоченим приликом поређења оригинала и превода текстова, а то су одступања семантичког и стилистичког карактера.

Примере на словачком језику чија се структура разликује од структуре оригинала прати наш превод угрубо. Потребно је упозорити да наш буквалан превод служи само као помоћни превод за оне који не знају

¹ Осим Бохуша и Бенкове, своја дела је са српског на словачки језик превео и Вићазослав Хроњец. С обзиром на то да ауторски превод његове збирке *Млин за кафу* (1984) који излази као *Uhol posunu* (1987) карактерише чешћа промена поетике и методологије, чиме се разликује од збирки које су анализирани у овом раду, одлучили смо да ауторски превод овог аутора неће бити предмет нашег рада.

словачки језик, односно служи само за сналажење и није му задатак да буде исправак превода или да оцењује његову вредност².

Иза сваког примера следи број стране са које је ексцерпиран. Ради боље прегледности наводимо само податак који упућује на оригиналну, српску варијанту песме, с обзиром да се у великој већини случајева поклапа са преводом.

Наш циљ је да анализом најчешћих типова одступања од оригинала и објашњењем разлога њиховог настанка допринесемо сазнањима о утицају словачко-српске двојезичности на књижевни процес, односно сазнањима о двојезичности у пракси. Добијени резултати могу да представљају и допринос истраживању типолошких разлика између ова два језика.

Анализа грађе

Семантичка одступања

Јасно је да „међу природним језицима никада не може бити потпуне подударности на свим језичким нивоима“ (Сибиновић 1990: 107) и да у одређеним случајевима приликом превођења мора доћи до одступања од оригинала. Ове промене обично не настају са жељом да се дело мења, већ зато што преводилац хоће да га најверније представи, да га пренесе у потпуности са циљем да остане веран оригиналу као целини (Роровић 1968: 29). Чешћа потреба за трансформацијама може да се појави у превођењу римоване поезије, но пошто су анализиране песме у већини случајева биле без риме, преводилац је био ослобођен потребе да ради ње мења текст због чега је семантички план углавном доследно пренет. У анализираном корпусу смо ипак уочили одређене семантичке промене.

У преводу песама Бенкове смо осим семантичких промена регистровали чак и семантичке губитке песничких слика (*пролазак кроз непролазно – polianka na neschodnom mieste* [пољаница на непроходном месту] (с. 9)), но у већини осталих забележених случајева слика се само мења и то у мањој или већој мери променом именице (*кућа сенки далеких пролазника – dom tieňov ďalekých chodcov* [кућа сенки далеких пешака] (с. 9); *звездани рој – hviezdny úľ* [звездана кошница] (с. 12)), глагола (*трну љубичасте магле – miznú fialové hlmy* [нестају љубичасте магле] (с. 11); *марширају дивље траве – putujú divé trávy* [путују дивље траве] (с. 28)); *међу*

² Поступамо по узор у С. Бабић (1989: 193).

травима / заборављена – *pohodené / v tráve* [забачено у трави] (с. 12)) или префикса глагола (заорали смо могиле – *vyorali sme mohyly* [изорали смо могиле] (с. 28)), придева (звездана маховина / израсла на уснама – *hviezdne machy / zachytené na perách* [звездана маховина захваћена на уснама] (с. 13) или адвербијала (једном у недељи – *v nedeli* [у недељу] (с. 34)).

Приликом превођења Бенкову нису ограничавале могућности словачког језика. Да би се сачувало значење оригинала, ауторка је могла да се одлучи за ова решења: *пролазак кроз непролазно* – *prechod cez nepriechné*; *кућа сенки далеких пролазника* – *dom tieňov ďalekých okoloidúcich*; *звездани рој* – *hviezdny roj*; *трну љубичасте магле* – *tŕpni fialové hlmy*; *међу травима заборављена* – *zabudnuté v tráve*; *заорали смо могиле* – *zaorali sme mohyly*; *звездана маховина израсла на уснама* – *hviezdne machy vyrastené na perách*; *једном у недељи* – *raz v týždni*. Наведена преводна одступања, дакле, нису резултат типолошких разлика словачког и српског језика. Констатујемо да представљају резултат стваралачког принципа ауторке који у одређеним случајевима узрокује и промену поетике. Бенкова се одлучила за промену иако словачки читалац који није словачко-српски двојезични говорник добија измењену песничку слику. Као илустрацију ове тврдње наводимо синтагму *једном у недељи* која је преведена као *v nedeli* (у недељу) на основу које читалац верује да се радња из песме рализује седми дан у седмици, док оригинални текст радњу временски не ограничава на тачан дан.

Бохуш се такође одлучује за промену оригиналне песничке слике чиме у одређеној мери мења и поетику: *као рој пчела* – *ako roztlúžená včela* [као чежњива пчела] (с. 21); *Мој дуд је шупаљ, / но чврст* – *Moja moruša bútlavá, / čo dobre do života ústi* [Мој дуд шупаљ што се добро у живот улива] (с. 21); *таман толико, колико му је живот био / лен* – *práve toľko, koľko mal v živote / dobroty* [управо толико колико је у животу имао доброте] (с. 47). Његовим преводилачким поступком је у већини случајева слика ипак само измењена, а разлика се заснива на промени карактеристике именице (*главобоља под отрцаним шеширом* – *hlavybôľ pod zamasteným klobúkom* [главобоља под замашћеним шеширом] (с. 13); *озбиљан путник* – *zamyslený pasažier* [замишљен путник] (с. 22)), док се одступања понекад заснивају на употреби другачијег глагола (*Ја као неверни Тома / држим му у рани / прст*. – *Ja ako neveriaci Tomáš / vkladám jej do rany / prsty* [Ја као неверни Тома стављам јој у рану прсте] (с. 21)), односно другачије именице из исте семантичке категорије (*нестаће стрепње* – *stratí sa tieseň* [изгубиће се тескоба] (с. 25)).

У неким случајевима Бохуш мења и структуру метафоре, док њена суштина остаје непромењена (*Нико као он / нема те унутрашње ватре. – Nik práve, ako on / nie je tak ohňa plný.* [Нико баш као он није тако пун ватре.] (с. 12); *Станујем као самац у самом себи – Obývam sám seba ako Robinson* [Настањујем сам себе као Робинзон] (с. 14)). Забележени су и случајеви у којима се значење метафоре у одређеној мери ипак мења: *има у слабини рану од грома – má v slabine hromovú rováš* [има у слабини громован роваш/рабош] (с. 21). Док *рана* може да представља последицу случајне ситуације, *рабош* или *роваш* је изазван искључиво активним деловањем појединца и у већини случајева има негативну конотацију.

Као што смо установили код Бенкове, ни Бохуша током превођена наведених примера нису ограничавале могућности словачког језика. Искazi су могли да буду преведени без семантичких промена на пример на овај начин: *Као рој пчела – ako roj včiel; таман толико, колико му је живот био леп – práve toľko, koľko bol jeho život pekný; главобоља под отрцаним шеширом – hlavybôľ pod obšúchaným klobúkom; озбиљан путник – vážny pasažier; Ја као неверни Тома држим му у рани прст. – Ja ako neveriaci Tomáš držím jej v rane prst; нестаће стрепње – stratí sa obava/úzkosť; Нико као он нема те унутрашње ватре. – Nik práve, ako on nemá ten vnútorný oheň.; Станујем као самац у самом себи. – Bývam ako samotár v sebe samot; има у слабини рану од грома – má v slabine hromovú ranu.*

Већина наведених одступања је проузрокована тежњом да се замишљена слика најверније реализује помоћу језичких могућности које пружа језик превода. Настанак појединих ипак може бити мотивисан и другим разлозима. Један од примера можемо схватити као прилагођавање језику и култури читалаца. У питању је пример из Бохушеве песме *Скромно признање дуду (Опет то, мало другачије) – Skromné uznanie moruši (Znova to isté, trochu inak)*, односно алузија на библијско јављање апостола Томи након Исусовог васкрсења. У оригиналу ексцерпиран пример садржи глагол *држим*, док се у словачкој варијанти аутор одлучио за глагол *vkładať* (*уметати, стављати*). Овај пример се може схватити као доказ познавања културе у конкретном језику, односно наведеног библијског контекста, с обзиром да је у најраспрострањенијем словачком преводу Библије код Словака у Војводини на овом месту глагол *vkładať*, не *držať* (*Biblia. Písmo Sväté Starej a Novej zmluvy* 1978: 934; *Нови завет Господа нашега Исуса Христа* 1993: 195). Аутор се, дакле, одлучио за решење које је примаоцима текста ближе.

Без обзира на већу слободу приликом превођења поезије, потребно је обратити пажњу на чињеницу да треба „тежити да књижевно дело у преводу сачува богатство свог значења и у целини и у појединостима, да сачува богатство своје уметничке поруке, тако да и превод може омогућити онолико тумачења као и изворник“ (Маројевић 1989: 16). Поједини од наведених примера не обезбеђују равноправност примаоца словачког текста који није словачко-српски двојезични говорник и српског читаоца, пошто је значење исказа у преводу значајно осиромашено (нпр. *пролазак кроз непролазно – polianka na neschodnom mieste*).

Употреба принципа pars pro toto и totum pro parte. Семантичка одступања се у неким случајевима заснивају и на овим принципима. У корпусу Бенкове су се појавили следећи примери *pars pro toto*: *визија у очима – vidina v zreničkách* [привид у зеницама] (с. 8); *пурпурни освит зоре – nachový rázsvit rána* [пурпурни освит јутра] (с. 8) и *totum pro parte*: *у зубима коња – v čelusti koňa* [у чељустима коња] (с. 24). Вернији превод оригинала би био: *визија у очима – vidina v očiach*; *пурпурни освит зоре – nachový rázsvit zory*; *у зубима коња – v zuboch koňa*, но сматрамо да се ауторка одлучила за еквиваленте који према њеном мишљењу више одговарају поетском исказу на словачком језику.

Код Бохуша смо такође уочили пример заснован на принципу *pars pro toto* и то у примеру када именицу *табан* преводи као *päty* [пете] (с. 19), док се у другој песми ипак одлучио за њен доследан словачки еквивалент *podošva* (с. 31).

На основу наведених примера можемо закључити да је и ова категорија одступања повезана са преводилачким поступком аутора и да разлог промена није постојање другачијих средстава за изражавање еквивалентних значења на језику превода.

Стилистичка одступања

Експресивност уместо неутралности на нивоу речи. Однос између српске и словачке варијанте збирки песама Бенкове и Бохуша у највећој мери одликују одступања стилског карактера. Анализом песама смо приметили да оба аутора српским стилски неутралним речима у словачкој варијанти додељују стилски обојену реч. Овим поступком се не мења функција ових речи, нити долази до потпуног губљења или драстичне промене семантике оригиналне песничке слике. Ипак, словачка варијанта текста на овај начин постаје експресивнија.

Бенкова се одлучила за промену неутралне речи на словачку књишку, а српску архаичну реч: *звезде су плаветнило неба* – *hviezdy sú azúrom neba* [звезде су азур неба] (с. 8). Ипак, замену ове српске неутралне речи неутралном словачком ограничавају могућности словачког језика који не садржи посебну стилски неутралну лексему за ову појаву. Ако хоћемо да *плаветнило неба* у словачки језик преведемо на тај начин да сачувамо неутралност исказа, морамо бити дескриптивнији: светлоплава боја ведрога неба. Речник нам као могућност нуди и именицу *blankyt*, но и она је окарактерисана као књишка, односно поетска, због чега сматрамо да је употреба стилски обојене речи у овом случају била неопходна.

Код Бохуша је овај поступак чешћи и није условљен могућностима словачког језика. Уместо неутралних аутор користи књишке, односно ретке речи (*лице* – *obličaj* (с. 10); *главобоља* – *hlavybôľ* (с. 13)); експресивне (*нахоче* – *najdúch, nálezenec* (с. 19); *има / времена и времена* – *má ... / času habadej* (с. 20)); разговорне (*путник* – *passažier* (с. 22)); архаичне (*замишљено* – *zadumane* (с. 27); *касни* – *pozdí* (с. 40)); деминутиве (*земља* – *zemička* (с. 27)); аугментативе (*ракија* – *pálenčisko* (с. 21); *бркови* – *fúziská* (с. 23)), као и речи из војничке терминологије (*надобранац* – *výsadbár* (с. 32)).

Све наведене српске неутралне речи имају свој словачки неутрални еквивалент: *лице* – *tvár*, *има времена и времена* – *má času a času*, *путник* – *cestujúci*, *замишљено* – *zamyslene*, *касни* – *mešká*, *земља* – *zem*, *ракија* – *pálenka*, *бркови* – *fúzy*, *надобранац* – *parašutista*.

Без обзира на то што се аутори нису определили за поступак који би сачувао стилски неутралну реч, констатујемо да наведена одступања нису резултат недовољног познавања језичких система, већ представљају резултат стваралачког принципа и настојање да се песничка слика што верније пренесе у словачки превод песме.

Експресивност уместо неутралности на нивоу песничких слика. Систем поимања стварности у српском и словачком језику није толико различит, но на основу промене песничких слика уочавамо примере који сигнализирају одређену разлику. Код Бохуша смо регистровали неслагање изазвано другачијим обликом устаљене језичке јединице: *ништа ми неће недостајати* – *nebudem mať nijakého nedostatku* [нећу имати никакав недостатак] (с. 25). У овом случају је било очекивано да ће у преводу бити употребљен еквивалентни словачки библијски фразеологизам. Ипак, у већини случајева уочавамо и извесно појачавање слике у преводу, но без промене семантичког односа између оригинала и превода.

Поређењем верзија се ова тенденција лако уочава код Бенкове: *дрво спава* – *strom usína* [дрво тоне у сан] (с. 10); *љубав* – *ošial'* [омама/занос] (с. 14); *спушта се ноћ* – *spřcha nos* [опада ноћ] (с. 23); *румене главе диња* – *cinóbrové hlavy dýň* [циноберасте главе диња] (с. 24).

У метафорама и персонификацијама сличан поступак изазива градацију: *Гори јутарњи час*. – *Blčí ranná chvíľa*. [Букти јутарњи час] (с. 10); *Земно корење / поткопава нам дом*. – *Korene zeme / zahrýzajú sa do nášho domu*. [Корени земље загризају у нашу кућу.] (с. 13); *млин се окреће на беличастој води* – *na mliečnej vode kľepoce mlyn* [на млечној води клепеће млин] (с. 15); *(бршљан) воду у себе затвара* – *(brečtan) vodu do seba vsakuje* [(бршљан) воду у себе упија] (с. 22); *појави се олуја* – *pricválala búrka* [догалопирала је олуја] (с. 24); *Ветрови пролећу / кроз флауте багремова*. – *Výchre preletujú / flautami agátov* [Вихори пролећу кроз флауте багремова.] (с. 25); *Ускоро ће из кошуљице јутра* / *изаћи дан*. – *Onedlho sa z košielky rána / vyhlúskne deň*. [Ускоро ће се из кошуљице јутра изнедрити дан.] (с. 27).

Сличан поступак смо забележили код Бохуша: *у живо месо улазе* – *do živého mäsa rýpu* [у живо месо рију] (с. 9), иако се могао одлучити за глагол *vchádzat'* који би сачувао неутралност исказа: *do živého mäsa vchádzajú*.

Ауторе нису ограничавале могућности језика превода ни приликом превођења лексема, односно метафора из оригинала. Бенкова је у том смислу горе наведене песничке слике могла да преведе и на овај начин: *дрво спава* – *strom spí*; *љубав* – *láska*, но у неким ситуацијама би ипак морала да буде описнија. Израз *спушта се ноћ* се на словачки језик не може превести помоћу оригиналне конструкције. Да би се сачувала неутралност исказа, једна од најбољих могућности би била *zmráka sa*, односно *смркава се*, но ауторка се одлучила за реч која чува структуру оригинала. Песничку слику *румене главе диња* је Бенкова, на пример, могла да преведе и као *červené hlavy dýň*, пошто словачки језик осим придева *црвен* нема посебну лексему за изражавање румени. Ипак, пошто помоћу овог решења не би постигла жељени ефекат слике, ауторка се одлучује за експресивнију варијанту.

Код наведених метафора је такође постојала другачија могућност превода који би обезбедио да се сачува неутралност: *Гори јутарњи час*. – *Horí ranná chvíľa*.; *Земно корење поткопава нам дом*. – *Korene zeme podkopávajú náš dom*.; *млин се окреће на беличастој води* – *na mliečnej vode sa okrúca mlyn*; *(бршљан) воду у себе затвара* – *(brečtan) vodu do seba zatvára*; *у даљини појави се олуја* – *v diaľke sa objavila búrka*; *Ветрови пролећу кроз флауте багремова*. – *Vetry preletujú flautami agátov*.; *Ускоро ће из кошуљице*

jutра изаћи дан. – *Onedlho z košiel'ky rána vyjde deň.* Занимљива ситуација се, међутим, појављује приликом враћања словачких експресивнијих варијанти речи које су аутори понудили својим читаоцима на српски језик. У одређеним случајевима нас могућности српског језика ограничавају у циљу да њихову нијансу експресивности на исти начин изразимо и на српском језику.

На пример, ако занемаримо структуру словачког превода, исказ *strom usína* можемо на српски језик превести као *дрво тоне у сан*. Већ на први поглед се може приметити да се у овом примеру не поклапају језичка средства за изражавање еквивалентног значења. Док је иста слика у словачком тексту остварена помоћу једне лексеме, њен превод на српски језик захтева описније изражавање како би се успешно пренела иста нијанса експресивности. Избегавање дескриптивности би у овом случају могло да промени значење конкретне слике, односно да понуди читаоцу структуру која није у духу његовог језика.

Следећи примери илуструју сличну ситуацију. Словачком глаголу *spřchať* из синтагме *spřcha noc* је еквивалентан српски *онадати* као у ситуацији: *пада лииће* – *spřcha listie*, односно у смислу „полако падати, падати у деловима“, но решење *онада ноћ* не би обезбедило постизање жељеног ефекта. Занимљив пример представља и реченица: *Onedlho sa z košiel'ky rána vylúskne deň.* Словачки глагол *lúskat'* значи „под притиском гулити плод, обично из тврде љуске“ (Kačala, Pisárčiková i Považaj 2003; одређеница *lúskat'*), што значи да одговара српском глаголу *чистити* (нпр. орашасте плодове). У нашем контексту га ипак не можемо употребити и због тога смо се одлучили за решење *изнедрити се*, јер сматрамо да најбоље одговара реализацији конкретне песничке слике: *Ускоро ће се из кошуљице јутра изнедрити дан.*

Дакле, разлог настанка сличних ситуација можемо тражити у системским разликама између српског и словачког језика, за који је познато да има богату емоционалну лексику (Čížiková 2005: 241), но ова ситуација може да буде и доказ утицаја двојезичности. Могуће је да је ауторка већ приликом писања оригиналне српске варијанте песама слику замислила на словачком језику, односно предвидела је њену реализацију помоћу словачких језичких елемената. Приликом ауторског превођења на словачки језик је тако

имала прилику да искористи речи које ће боље дочарати замишљену песничку слику³.

Описније изражавање у преводу. Једна од разлика која одређује однос између српске и словачке варијанте песама је и описније изражавање у преводу. Следећи примери указују на тенденцију додавања нових језичких елемената у словачки текст.

Код Бенкове се ове ситуације најчешће тичу песничких слика које прималац текста запажа својим чулима: *зоре – ranný svit* [јутарњи освит] (с. 7); *са плимом месеца – v prílive mesačnú svit* [у плими месечев сјај] (с. 13). Понекад се непотпуна реченица из оригинала у преводу употпуњује глаголом: *сенке су становишите очију / о неоствареном сну – tiene sú domov očí / svedčiacom o neuskutočnenom sne* [сенке су кућа/становиште очију која/које сведочи о неоствареном сну] (с. 8); *на кући старих успомена – na dome vystavanom / zo spomienok* [на кући изграђеној од успомена] (с. 41).

У наведеним примерима је ауторка могла да се одлучи за варијанте које би доследно копирале оригинал, а уједно одговарале правилима словачког језика. За неке промене су ипак одговорне могућности које пружа језик превода: у *скуту – v záhyboch plášťa* [у наборима мантила] (с. 26), с обзиром на то да у словачком језику не постоји лексема еквивалентна именици *скут*. Занимљив је и пример *ја бих на другу обалу – radšej by som šla k druhému brehu* [радије бих ишла на другу обалу] (с. 30). Сматрамо да се ауторка одлучила за потпуну реченицу из разлога што решење *ja by som k druhému brehu*, односно конструкција без глагола *ићи* није у духу словачког језика, иако је војвођански Словаци често употребљавају неправилно по моделу српског језика.

Описније изражавање користи и Бохуш: *преко пута – na náprotivnej strane* [на супротној страни] (с. 14); *није закопчао шлиц – zabudol si iba zapnúť rázporok* [само је заборавио да закопча шлиц] (с. 39); *а постао је (живот) – a dostavil sa na svet (život)* [а дошао је на свет (живот)] (с. 19), иако би доследан превод био: *преко пута – oproti; није закопчао шлиц – nezapol si rázporok; а постао је (живот) – a stal sa (život)*. У одређеним случајевима се разлог

³ Чижикова говори о „прикривеним“ словачким текстовима, односно о постојању основног словачког архитектса у српским песмама В. Бенкове (Čížiková 2005: 238) што може само да подржи нашу тврдњу да је у словачко-српској двојезичности ауторке словачки језик доминантан и то резултира богатијим језичким изразом у словачкој варијанти песама.

опширности заснива на системским разликама: *није распорен* – *netá rozprárané brucho* [нема распорен стомак] (с. 39); *учкур* – *motúz z gatí* [канап из гаћа] (с. 39), дакле у случајевима где лексеме из оригинала немају словачки еквивалент: *распорити*, *учкур*.

На основу наведених примера видимо да је реконструкцију оригиналног текста у овом случају пратила олакшавајућа околност у виду чињенице да се преводило из сродних језика. У одређеним ситуацијама су се преводиоци ипак суочили са различитим могућностима језика што је резултирало описнијим исказом.

Богатији израз у преводу. Словачки превод карактерише и богатији израз. Бенкова именицу *брег* (с. 9, 11) преводи као *úbočie* (с. 9, 11), *корес* (с. 9, 11) и *svah* (с. 10) а за придев *purpurní* (с. 8, 39) нуди словачке еквиваленте *nachový* (с. 8) и *purpurový* (с. 39). Бохуш придев *го* (с. 19) преводи као *obnažený* (с. 19) и *holý* (с. 19), именицу *мир* (с. 25) мења словачком *mier* (с. 25) и *pokoј* (с. 25), за реч *нахоће* (с. 19) нуди словачке еквиваленте *najdúch* (с. 19) и *nálezenec* (с. 19) а код овог аутора смо забележили и два словачка еквивалента за именицу *чуча* – *strýko* (с. 35) и *báťa* (с. 45).

На основу изнетих чињеница констатујемо да је код оба аутора сагласност песничких слика са оригиналом остварена пажљивим избором лексике, односно да је мисаони процес приликом превођења подразумевао детаљну анализу сваке речи и тражење најадекватнијих словачких еквивалента за одређени контекст. Такође, на основу ових примера је очито да је код оба аутора у оквиру словачко-српске двојезичности доминантнији словачки језик што се одражава богатијом лексиком.

Закључак

Анализа језичког материјала показује да је блискост српског и словачког језика у већини случајева подразумевала диспозицију језичких средстава која су олакшавала поступак превођења. Већина одступања се заснива на стваралачком принципу аутора. Ипак, аутори су у одређеним ситуацијама морали да интервенишу различитим трансформацијама појединих делова, а неподударност између језика оригинала и превода проузроковала је експресивнији или дескриптивнији израз у преводу. Одступања која нису изазвана типолошким разликама између словачког и српског језика можемо објаснити утицајем доминантнијег (матерњег) језика у оквиру словачко-српске двојезичности. Могуће да су аутори већ приликом писања српске оригиналне варијанте песама предвидели њену реализацију на

словачком језику, односно замишљали су је помоћу словачких језичких елемената. Приликом њиховог превођења на словачки језик су могли да искористе лексеме које ће боље дочарати замишљену песничку слику. Ова тврдња се испољила и у виду описнијег и богатијег изражавања у словачкој варијанти песама.

Морамо напоменути да је разграничавање одступања која се базирају на другачијим језичким могућностима језика и стваралачким принципом аутора представљало релативно лак задатак иако смо се и у овом делу испитивања морали потрудити да избегнемо паушалне оцене превода. Сврставање појединих одступања у стилистичка, а не у семантичка одступања и обрнуто је, међутим, представљало прави изазов, пошто се одређени примери чине као дискутабилни, а границе сврставања у појединим случајевима нису сасвим јасне. Класификација примера је захтевала и детаљно испитивање начина укључења екцерпираног примера у контекст целокупне песничке слике.

Такође сматрамо да би било опасно на основу добијених резултата давати коначну оцену језичке компетенције аутора-преводаца као и преводачких поступака у ауторском преводу. Наш циљ је првенствено био да допринесемо истраживању словачко-српске двојезичности у креативном процесу превођења као и да укажемо на типолошке разлике између ова два сродна језика које смо запазили приликом анализе језичког материјала. Међутим, пошто су анализирани текстови били лекторисани и уређивани, а одређене погрешке су се ипак појавиле, верујемо да управо оне представљају најчешће ситуације у којима контакт словачког и српског језика може да изазове одређене проблемске ситуације, односно примере на основу којих можемо пратити у којим случајевима је у оквиру словачко-српске двојезичности словачки језик доминантнији, а у којима доминантну позицију има српски језик.

ИЗВОРИ

- Бенкова Попитова, В. (1979). *Дан међу ружама*. Нови Сад: Матица српска.
Benková, V. (1986). *Ružový jas*. Nový Sad: Obzor.
Bohuš, P. (1977). *Život, unapred doživotan*. Irig: Srpska čitaonica i knjižnica – Novi Sad: Stražilovo.
Bohuš, P. (1985). *Listovanie v morušových listoch*. Nový Sad: Obzor.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, С. (1989). Критика превода и могућности превођења усмене поезије. У К. Видаковић-Петров (Ур.), *Књижевно превођење: теорија и историја. Зборник радова* (pp. 183–200). Пожаревац: Институт за књижевност и уметност Браничево - Пожаревац – Књижевна заједница Новог Сада.
- Маројевић, Р. (1989). *Лингвистика и поетика превођења*. Београд: Научна књига.
- Нови завјет Господа нашега Исуса Христа*. (1993). Превео Вук Стефановић Караџић. Београд: Библијско друштво Београд.
- Сибиновић, М. (1990). *Нови оригинал: Увод у превођење*. Београд: Научна књига.
- Biblia. Písmo Sväté Starej a Novej zmluvy*. (1978). Liptovský Mikuláš: Tranoscius.
- Čížiková, Z. (2005). Preklady Viery Benkovej. *Slavistika IX (2005)*, 236–242.
- Harpáň, M. (1999). *O Paľovi Bohušovi*. Báčsky Petrovec: Kultúra.
- Hronjec, V. (1987). *Uhol posunu*. Nový Sad: Obzor.
- Hronjec, V. (1984). *Mlin za kavu*. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.
- Kačala, J., Pisárčiková, M., Považaj, M. (Red.) (2003). *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: VEDA.
- Popovič, A. (1968). *Preklad a výraz*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

III

LITERARY CONTEXTS

MEDIJSKI SPEKTAKL U ROMANIMA AMERIKANA, *PODZEMLJE* I *KOSMOPOLIS* DONA DELILA**

One of the most prominent phenomena in the contemporary society is media and their main product – the media spectacle. Relying on the theories of Baudrillard, Debord and Kellner, this paper interprets media and the media spectacle as a means of simulation, or in other words, construction of reality. By using the example of Don DeLillo's novels *Americana*, *Underworld* and *Cosmopolis*, the author demonstrates how the media proves to be an inseparable part of human everyday life, to which extent it is crucial for it, as well as how it affects the course of one's life, thus dictating the entire reality and patterns of behavior of the whole contemporary society.

Keywords: simulacrum, media, media spectacle, Don DeLillo

Uvod: DeLilo i medijski spektakl

Kada govorimo o medijima u savremenom svetu, fenomen koji ne možemo zaobići jeste fenomen medijskog spektakla. Iako inherentan svakom mediju, ovaj fenomen vezan je za savremeno društvo, a njegovu važnost u analizi postmoderne kulture prepoznaju razni kritičari, koje predvode Gi Debor i Daglas Kelner.

Mediji kao fenomen definišu se kao sredstva komunikacije (Fiske 2010: 18). Njihova osnovna uloga, dakle, jeste da služe prenošenju informacija kojima se vrši komunikacija. Međutim, ono što su mediji danas, čini se, umnogome odstupa od ove prvobitne namene medija. Oni se pokazuju kao sredstva manipulacije i kreiranja stvarnosti. U savremenom svetu, mediji su filter koji prenosi stvarnost, menja je ili potpuno konstruiše. U srcu ovakvog tumačenja medija leži Bodrijarova teorija simulakruma. Simularkum se kod Bodrijara definiše kao „kopija bez originala“ (Smith 2010: 199). Prevedeno na polje realnosti i njenog tumačenja, Bodrijarova teorija o simulakrumu nameće zaključak da je ono što je realnost zamenjeno simulacijom, a da je stvarnost koju živimo sazdana od simulakruma i simulacije. Takva stvarnost naziva se hiperrealnošću (Baudrillard 1994: 78).

* sladj_a_stamenkovic@live.com

** Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Književnost u medijima, mediji u književnosti, pod mentorstvom prof. dr Sofije Košničar.

Vratimo li se na fenomen medija, može se reći da su mediji upravo glavni pogon na kojem počiva savremena hiperrealnost. Boudrijar tvrdi da nam se stvarnost danas servira kroz medije (Baudrillard 1994: 30). U trenutku kada mediji postanu sredstvo na koje se moramo osloniti ne bismo li se informisali i kada im se pokloni dovoljno veliko poverenje, oni počinju da simuliraju, radije nego da prenose stvarnost. Ne samo da je simuliraju, oni je konkretno konstruišu, što birajući događaje koje će nam preneti, što potpuno izmišljajući sadržaj i predstavljajući neistine i nepostojeće događaje za istinite.

Ovakav svet mediji će stvoriti pre svega oslanjanjem na medijski spektakl. U osnovi, medijski spektakl se može opisati kao predstava osmišljena da izazove snažnu reakciju publike. Suština medijskog spektakla počiva na jednostavnoj premisi – medijski događaj, u koji se ubraja svaki događaj koji prenose mediji, dovodi se do svojih ekstrema. Drugim rečima, kako bi se događaj tretirao kao spektakl on mora da zadovolji određene kriterijume. Najpre, on mora da bude potpuno nov, dovoljno šokantan, i mora da pomeri granice postojećih spektakla. On je ujedno i ono što parališe publiku, koja od količine informacija i čulnih stimulansa ne stiže da odreaguje, niti da kritički razmisli o viđenom spektaklu. Na ovaj način, mediji direktno stvaraju ono što će Debor nazvati društvom spektakla u svojoj istoimenoj knjizi. Daglas Kelner, pak, kasnije definiše današnje društvo kao medijsku kulturu, tj. društvo koje počiva na medijskom spektaklu.

Iako isprva vezan za industriju zabave, medijski spektakl sada može biti i bilo koji sportski, društveni, pa i politički i ekonomski događaj, jer je zabava i potreba da se zabavi u osnovi savremene hiperrealnosti. Tako Kelner u medijske spektakle ubraja utakmice, sportske događaje, koncerte i druge predstave, ali i vesti i hroniku, pa i rat. Spektakl uvek podrazumeva i publiku koja je pasivni učesnik razmene informacija. Razmena informacija u savremenom svetu na relaciji mediji-publika svojevrsan je monolog, jer publika više ne samo da ne pruža povratne informacije, ona više ne dovodi u pitanje ono što joj se predstavlja. Onda kada jedno društvo dosegne ovakav stadijum u odnosu mediji-publika, ono postaje društvo spektakla, kako ga definiše Debor (1995). Ovakvo društvo više nema kritičku svest i postaje zavisno od spektakla. Kada se spektakl useli u živote običnih ljudi, briše se granica između stvarnosti i fikcije, života i predstave, realnosti i spektakla, a ono što nastaje svojevrsna je hiperrealnost koja je sama sebi i svrha i pokretač.

U DeLilovim romanima mediji i medijski spektakli jedan su od najbitnijih motiva. Opisujući američko društvo kroz modernu istoriju, DeLilo prati uspon medijske kulture – one kulture koja ne samo da nastaje iz medija, već od njih

direktno i zavisi. Osnove svojih ideja on postavlja upravo u svom prvom delu *Amerikana*. Istorijski napredak medija naročito će jasno biti predstavljen u drugom romanu koji ovaj rad analizira – *Podzemlju*. Ideje koje se grade u ova dva romana simbolično kulminiraju u poslednjem koji je analiziran u ovom radu – *Kosmopolisu*. U njemu, DeLilo prikazuje distopijsko društvo koje živi u medijima i kroz medije, i to na štetu osnovnih međuljudskih odnosa.

Simulirana Amerika u romanima Dona DeLila

Američki pisac Don DeLilo jedan je od savremenih autora koji se ponajviše bavio Bodrijarom i njegovom teorijom simulakruma i hiperrealnosti. Ovo je naročito očigledno u DeLilovom prvom romanu pod nazivom *Amerikana*, njegovom možda najpopularnijem i kritički najpriznatijem romanu *Podzemlje* i jednom kasnijem romanu pod nazivom *Kosmopolis*.

Amerikana prati protagonistu Dejvida Bela koji je na putu samospoznaje. Za svet medija on je vezan svojim poslom, ali i porodičnim nasleđem. Takođe, mediji su sveprisutni u njegovom životu jer se on često trudi da oponaša filmske zvezde ili prepoznaje njihove obrasce ponašanja u ljudima oko sebe. Najzad, Bel je u neraskidivoj vezi sa medijima i zahvaljujući svom ličnom projektu – on snima film o svom životu delom kako bi našao sopstvenu svrhu, a delom kako bi za sobom ostavio trag. Naročito će ovaj kvazidokumentarni film biti veoma bitan za dalju analizu u ovom radu.

Drugi roman na koji se fokusira ovaj rad je *Podzemlje*. Ovaj roman kritika je neretko nazivala američkim *Uliksom*, jer je u suštini priča o svakodnevnicima nekoliko tipičnih američkih junaka. Nešto najbliže protagonistu je Nik Šej, nesnađeni, izgubljeni Odisej američkog asfalta. Moglo bi se reći da je drugi protagonista ovog romana bejzbol utakmica između Džajantsa i Dodžersa, plastičan primer medijskog spektakla u doba kada se mediji tek razvijaju. Nikov život obeležen je ovim spektaklom, kao i životi gotovo svih koji su na bilo koji način došli u dodir s njim, uživo ili, daleko češće, preko medija. DeLilo pokriva čitav dijapazon medija, od radija, televizije, interneta, oglasa, časopisa, sve do filmova i drugih.

Konačno, triptih romana u ovom radu čini i *Kosmopolis*. Ono što je DeLilo otpočeo u svojim prethodnim romanima, kulminiralo je u *Kosmopolisu*, i to pre svega na polju medija i medijskog spektakla. Radnja ovog romana ponovo se svodi na savremenu *Odiseju* (ili pak *Uliksa*), jer prati jednodnevno putešestvije glavnog junaka Erika Pakera ulicama Njujorka. Većinu dana on provodi u svojoj limuzini koja je opremljena najnovijom tehnologijom i pomaže Pakeru da prati događanja,

sve zahvaljujući internetu. *Kosmopolis* je možda i najviše od ova tri romana upleten u sferu medija, jer protagonista skoro u potpunosti posmatra svet oko sebe preko ekrana. I on, kao i junaci iz prethodna dva romana, oponaša obrasce ponašanja koje je video u medijima ili na filmu.

Konstruisanje stvarnosti

U DeLilovim romanima, mediji čine neodvojivi deo svakodnevnice. Tako, na primer, junaci njegovih romana praktično žive neprestano okruženi medijima. Erik Paker, junak *Kosmopolisa*, i doslovno živi u svojoj čauri sačinjenoj od tehnologije, pre svega ekrana na kojima se pojavljuju najnovije vesti. Njegova limuzina omogućava mu da živi u specifičnoj hiperrealnosti jer on može da prati događaje koji se odvijaju širom sveta, paralelno sa praćenjem događaja koji se odvijaju tik izvan njegovog automobila. Tako on prati putanju jena na berzi, izveštavanje o dva atentata koji su se dogodili ranije, dok na tim istim ekranima može da prati i protest koji se odvija praktično oko njegovog auta. Ovaj događaj dešava se pred njegovim očima; toliko je neposredno vezan za njegovu okolinu da se doslovce oseća i fizički – demonstranti napadaju Pakerovu limuzinu, prskaju je sprejevima i drmaju u nameri da je prevrnu. No, on bira da dešavanja prati putem medija, jer na TV-u imaju „više smisla“ (DeLillo 2003: 88).

Ne samo da prati navedene događaje preko ekrana, Paker, zahvaljujući tehnologiji i medijima ima i određenu vlast nad njima. Mediji ne samo što prenose događaje koji su se desili kilometrima daleko, oni omogućavaju gledaocu da njima upravlja. Tako Paker može da pauzira emitovanje vesti, da premota video na one delove koji ga interesuju i da, sve u svemu, manipuliše njima. Štaviše, on ih direktno poseduje – kao fizički snimak na disku. Na sličan način medijima upravlja i Dejvid Bel i to snimajući film o svom životu. Samim tim on ne samo što fizički poseduje događaje na filmskoj traci, već demonstrira vlast i nad istinom. Naime, vrlo je jasno iz njegovih izlaganja i scenarija da se ništa, ili gotovo ništa od toga Belu nije stvarno dogodilo. Film je njegova umetnička interpretacija svoje ličnosti i života. Na taj način, zahvaljujući medijima, Bel ne samo što poseduje stvarnost, on je direktno i gradi.

Na koji se način mogu posedovati medijski događaji DeLilo pokazuje i u *Podzemlju*, na primeru čuvene bejzbol utakmice. Snimci radio prenosa ove utakmice postoje i njihova vrednost direktno zavisi od toga što, preko njih, sam događaj praktično postaje vlasništvo onog ko poseduje traku. Vlasnici kasete poseduju događaj jer imaju mogućnost da ga, uslovno rečeno, ponovo ožive tako što puste traku. Iako se utakmica neće zapravo ponovo desiti, ona bi za slušaoce

bila stvarna, jer je to moć medijskog spektakla. Zanimljivo je da ni u vreme odigravanja utakmice slučaj nije bio drugačiji. Iz opisa grada koji sedi prikovan za radio aparate vidi se da je ovaj medijski spektakl do te mere obuzeo stvarnost da on za te ljude postoji onda kada otpočne prenos, bez obzira na to kada se i gde zapravo odigrava. Ironični komentar autora vidljiv je ovde i u DeLilovom opisu publike koja fizički prisustvuje utakmici. Naime, premda je čitav grad blago rečeno paralisan i pod svojevrsnom hipnozom strastveno prati razvoj utakmice, na samom stadionu gde se ona zapravo odvija ima dosta praznih mesta. Iz ovoga se može zaključiti da spektakl nije događaj sam po sebi – spektakl je onda kada ga mediji interpretiraju kao spektakl.

Simulacija uživo

Kada govorimo o pomenutoj utakmici, valja obratiti posebnu pažnju na njen radio prenos, jer je on plastičan primer filtriranja stvarnosti. Stojmenović poredi radio u ovom romanu sa rupom „koja se u Homerovom svetu kopa radi pristupa mrtvima i pred kojom kolone mrtvih duša čekaju da se oglase“ (Stojmenović 2012: 291). Možda bi se razlog za takvo tumačenje mogao tražiti u prirodi same poruke. Naime, kako Bodrijar (1994) i Kelner (2003) tvrde u svojim delima, događaj koji se zapravo desi i ono što mediji prenesu kao navedeni događaj, nisu nužno ista stvar. Na primeru utakmice u *Podzemlju*, vidimo da je za publiku utakmica ono što čuju preko radija iz prenosa Rasa Hodžisa. Ono što oni, u biti, slušaju jeste utakmica filtrirana kroz reči komentatora. No, to nije jedini nivo filtriranja stvarnosti. Gledaocima se prenosi ono što komentator vidi tokom utakmice i naročito ono na šta se fokusira. Drugi događaji koji se odvijaju na toj istoj utakmici, a koje on ne gleda u datom trenutku, promiču njegovoj pažnji, te tako slušaoci ostaju uskraćeni za jedan deo događaja. Štaviše, i ono što komentator vidi nije direktan događaj jer i on prati događaje preko ekrana. Produkt je simulacija događaja – za samu publiku utakmica je poistovećena sa glasom komentatora, a ono što on izgovara, kako vidimo, ima malo veze sa onim što se zapravo događa. Pored toga, način njegovog govora, namerne pauze koje pravi i buka koju u pozadini proizvode radnici u studiju ne bi li imitirali huk sa tribina, dodatno potvrđuju ovu tvrdnju. Iako ovakav prenos za svoju osnovu ima verodostojno prenošenje stvarnog događaja, sama činjenica da se on filtrira kroz kameru i um komentatora od njega stvara simulakrum. Istina, ovakav simulakrum nije potpuni konstrukt (kao što bi to bilo čisto izmišljanje činjenica), ali jeste njegova verzija jer je deo stvarnog događaja obrađen i doraden putem medija.

U prilog tome koliko je svaki medijski spektakl zapravo jedna simulacija ide setno prisećanje komentatora na ranije dane njegove karijere. Kada priča kako su se prenosi (premda to nisu zaista i bili prenosi u doslovnom smislu te reči) ranije radili, on kaže kako bi svaki komentator dobijao papir sa statistikom na osnovu kog bi on rekonstruisao utakmicu. No, to ne znači da bi on samo preneo rezultate i pročitao brojke. Naprotiv, komentator kaže kako bi zamislio igrače, njihove poteze, izraze lica, pa bi čak dao sebi za pravo i da domašta kako su se igrači osećali u datom trenutku. Iz pukih brojeva on mora da „napravi utakmicu“ i kaže kako je neverovatno „koliko leta i prašine“ ljudski um može da kreira i domašta iz „jednog slova“ na papiru (DeLillo 1997: 25). Ono što se slušaocima servira zapravo je njegova simulacija događaja, i to doslovno, jer on praktično oponaša ono što se hipotetički moglo dogoditi. No, iako on toga nije svestan, ova dva primera prenosa jedne utakmice se međusobno ne razlikuju previše, tvrdi Duval (2002: 41) jer on svojom naracijom mora da oživi igrače u očima publike i onda kada posmatra utakmicu uživo. Za publiku, ove dve utakmice su na istom nivou postojanja, i podjednako su stvarne.

Ne samo da ljudi veruju u istinitost onoga što u medijima vide, već na osnovu toga odlučuju koliko je autentično ono što se na javi oko njih događa. Matić piše kako „DeLillo postavlja i pitanje razlike između stvarnosti ličnog identiteta i slike koju mediji grade“ (Matić 2013: 95). Tako u *Kosmopolisu* Erik Paker i Vidža Kinski svedoče jednom zanimljivom prizoru. U znak protesta, jedan čovek se polije benzinom i zapali se. Erik ovo doživljava emotivno dok, za razliku od njega, Vidža smatra da je ovaj čin neoriginalan, jer je na televiziji već videla nešto slično – emisiju o budističkim monasima koji su tako nešto već uradili. Za nju, ovaj događaj nije stvaran, iako joj se odvija pred očima, već je samo imitacija nečega što je videla u medijima. Iako Erik najpre deluje revoltirano ovom njenom izjavom, on će izjaviti nešto slično kada se suoči sa svojim arhineprijeteljem, Benom Levinom koji ima tokom čitavog romana planira da ga ubije. Ovaj njegov plan Erik naziva „jeftinom imitacijom“ (DeLillo 2003: 213), jer je to nešto što je on već video u filmovima i na televiziji. U takvoj postavci stvari, upitno je da li za originalnost ima mesta u današnjem svetu, jer je sve što se može dogoditi već viđeno u medijima ili se barem može protumačiti kao slično.

Zanimljivo je da, paralelno sa medijskim spektaklima koji se događaju, ljudi potpuno zanemaruju stvarne događaje od istorijske važnosti koji im promiču. Ovo se, naravno, tiče primera ratova koji se pojavljuju u vestima u *Amerikani* i *Podzemlju*. U *Amerikani* Vijetnamski rat predstavljen je u medijima i, mada ga publika pomno prati, za njih je on tek puki medijski spektakl, predstava zabavnog

karaktera. Čak i kao takav, on je i dalje manje vredan od, na primer filmova, jer, kako Dejvid Bel kaže, publika radije ide u bioskop. Potpuno je drugi slučaj sa Hladnim ratom koji se zahuktava dok publika grozničavo prati famoznu bejzbol utakmicu u *Podzemlju*. Naime, dok utakmica uveliko traje, iz vizure Edgara Dž. Huvera mi saznajemo da se upravo pojavila vest o ruskom testiranju bombe, no kada posmatramo junake koji se kasnije prisećaju tog dana, oni se bolje i jasnije sećaju utakmice nego jednog tako istorijski važnog događaja.

Stvaranje megaspektakla

Onda kada medijski spektakli sadrže toliki nivo ekscesa da postaju hiperrealnost za sebe, možemo govoriti o megaspektaklima. Kelner ih definiše kao događaje koji u potpunosti zaokupljaju pažnju javnosti i služe da „skrenu pažnju ljudima sa gorućih problema iz njihovog svakodnevnog života“ (Kellner 2003: 93). Onda kada je jedno društvo potpuno zaokupljeno medijskim spektaklom, tj. megaspektaklom, ono postaje „društvo spektakla“ (Debord 1995: 19). Ovakvo društvo potpuno je pasivno, onako kako je pasivna porodica Deming u Delilovom *Podzemlju* ili pak Dejvid Bel u *Amerikani*. Onda kada im se servira medijski sadržaj, oni su odsečeni od spoljašnjeg sveta. Štaviše, Delilovi junaci nemaju izbora do da pomno prate šta se događa u medijima. Isključiti televizor u ovom slučaju nije rešenje, spektakl je svuda, pa čak i u supermarketu, kao u *Podzemlju* kada Met Šej ne može da pobegne od snimka ubistva. Spektakl je do te mere deo svakodnevnice da u *Amerikani*, na primer, Dejvid Bel gotovo mehanički uključuje televizor kada se vrati s posla, ne zato što ga zanima šta je na programu, već zato što je to stvar navike.

Do koje mere su mediji zašli u svaki aspekt svakodnevnice pokazuje i jedan pravi medijski spektakl kojem svedočimo iz prve ruke. U *Kosmopolisu*, Erik Parker se takoreći nalazi iza scene dok traje prava karnevalska predstava za koju se ispostavi da je zapravo sahrana poznatog muzičara Brute Feza. Iako znamo da se i ovaj megaspektakl prenosi u medijima, mi ga gledamo iz perspektive Erika Pakera kojeg događaj toliko potrese da napušta svoju limuzinu kako bi i fizički bio deo spektakla. Čitalac i Erik Parker doživljavaju ovaj megaspektakl uživo, ali niko od njih ne veruje u istinitost i autentičnost ovog događaja – on ne deluje stvarno, iako je neosporno da se radi o stvarnom događaju. Eksces se u ovom slučaju ne ogleda samo u ovoj povorci i svima onima koji u njoj učestvuju. O megaspektaklu kao fenomenu govori i brzina kojom je organizovan. Naime, iako je umetnik preminuo tog jutra, megaspektakl nastaje gotovo istog momenta jer izdavačka kuća želi da što bolje iskoristi ovaj događaj, naravno sve u cilju profita. Profit je tako glavni

motiv kreiranja megaspektakla. Debor kaže kako je spektakl zapravo „profit akumuliran do one tačke kada postaje slika“ (Debord 1995: 24). Ova činjenica smešta spektakl u samu srž konzumerističkog društva jer se bazira na profitu koji se zarađuje od ugađanja potrošačima.

Kada govorimo o profitu, neizostavno je pomenuti i još jedan vid medija, a to su reklame. Otac Dejvida Bela radio je u reklamnoj industriji koja se, kroz čitavu *Amerikanu*, pokazuje kao svet koji počiva na lažima. Kako reklame i marketing, te mediji uopšte, simuliraju stvarnost još se bolje vidi u *Podzemlju* gde Nik Šej opisuje svoju ličnu vezu sa svetom reklama. On kaže da stvari koje kupi iz kataloga u njemu stvaraju osećaj da u industriji „postoje ljudi koji razumeju prirodu [njegovih] potreba“ (DeLillo 1997: 86). U isto vreme, krajnje paradoksalno, on kaže kako smatra reklame jednom prevarom i to ilustruje primerom krema za sunčanje sa zaštitnim faktorom. On tvrdi da naučno nije moguće proizvesti kremu sa zaštitnim faktorom većim od petnaest, a ipak, u reklamama tvrde kako nove kreme imaju faktor čak trideset. Još simptomatičnije je to kako su reklame, konkretno jedan bilbord, prostor u kome se dešavaju čuda. Naime, lik tragično nastradale Esmeralde ukazaće se zajednici na jednom bilbordu, što svi akteri tumače kao božansko ukazanje. DeLillo ovime kao da poručuje koliko je tužna hiperrealnost medija – jedino mesto na kojem se desilo čudo u čitavom romanu, samo nekoliko poglavlja ranije opisano je kao potpuna prevara i laž.

Spin i manipulacija masom

U svom delu *Društvo spektakla*, Debor naznačava da spektakl u biti služi kako bi „opravdao uslove i ciljeve postojećeg sistema,“ kao i da takav sistem održi (Debord 1995: 13). U DeLillovim romanima, ovakve tvrdnje se potvrđuju kroz fenomen spina. Možda je spin najbolje vidljiv u *Podzemlju*, u liku već pomenutog Edgara Dž. Huvera koji tokom bejzbol utakmice razmišlja o vestima o ruskom testiranju bombe. U objavljivanju vesti Huver vidi borbu za prevlast, jer kaže kako će time što će vest objaviti prvi „sprečiti Sovjete da spinuju ovaj događaj“ i da će time pokazati narodu kako oni drže događaje pod kontrolom (DeLillo 1997: 28). Tačnije, on kaže da će „ljudi shvatiti da [je američka vlast] zadržala kontrolu nad vestima, ako već nisu uspjeli nad bombom“ (DeLillo 1997: 28). Ipak, ono što promiče Huveru, ali je očigledno čitaocima, jeste činjenica da američka vlast nije očuvala istinu kako on implicira, već je samo predstavila događaje koji su spinovani u njihovu korist. Drugim rečima, to što su sprečili Sovjete da prvi osmisle spin kojim bi izmenili činjenice, ne znači da su oni sami te činjenice verodostojno preneli. Huver koristi medije kako bi manipulisao masom iako to

eksplicitno ne priznaje. On ima potrebu da prvi objavi vest kako bi stvorio iluziju da Amerika ima kontrolu nad onim što se događa, ne samo u državi, već u čitavom svetu. O ovoj političkoj svrsi medija govorio je i Bodrijar, naročito u *Simboličkoj razmeni i smrti* (Baudrillard 1993).

U istom delu, on ističe i kako je to što vidimo u medijima samo rekonstrukcija događaja, a ne prenošenje istinitih događanja iz stvarnog sveta. U *Simulakrumu i simulaciji*, on govori o „iluziji aktuelnosti“ (Baudrillard 1994: 38), što je osnovno oružje u predstavljanju konstruisanih vesti. Događaji koji se predstavljaju u ovim romanima opisuju se kao poslednje, najnovije vesti, naročito vesti o ubistvima u *Podzemlju* i *Kosmopolisu*. Televizija neprekidno prikazuje snimak prvog ubistva na autoputu svaki put kada se desi novo, iako se postavlja pitanje da li se ijedno od kasnijih ubistava desilo ili je kompletan događaj iskonstruisan. Još je očigledniji ovaj fenomen u *Kosmopolisu*, kada reporteri izveštavaju sa lica mesta, gde je ubijen Nikolaj Kaganovič. Iako niko od njih ne zna detalje o ovom događaju, ne prestaju da izveštavaju o tome, a svoj manjak informacija maskiraju egzotikom. Naime, oni neprestano ponavljaju reč *dacha* što je ruska reč za letnjikovac. DeLilo piše kako su u njoj tražili nešto na šta bi se oslonili jer je ta reč bila „sve što su znali o čoveku i o zločinu“ (2003: 82).

U vezi sa medijima

Spektakl, u DeLilovim romanima je i nešto suštinski privatno. Dok se priseća utakmice, Nik Šej ističe kako mu je bilo potrebno da prati prenos utakmice sam, bez ikakvog društva. Štaviše, ni njegova supruga Merijen ne razlikuje se mnogo od njega po ovom pitanju. Onda kada gleda film na televiziji, ona želi da bude nasamo sa televizijom i medijskim spektaklom. Za razliku od ove posvećenosti spektaklu, DeLilovi junaci nisu zainteresovani jedni za druge. U *Podzemlju*, Marvin sluša svoju ćerku „onako kako se slušaju vesti, buljeći nezainteresovano u Indiju“ (DeLillo 1997: 180). Oni su do te mere nezainteresovani jedni za druge da im međusobni odnosi više liče na simulaciju. Povezanost između ljudi se gubi, pa tako, Erik Parker na momente uopšte ne prepoznaje svoju suprugu Elizu kada je sretne u gradu. Za razliku od međuljudskih odnosa, koje je teško održavati, medijski spektakli su daleko nezahtevniji, jer oni od publike iziskuju samo da ih prati, bez ikakvog uplitanja.

Spektakl takođe pruža i mogućnost da se sopstveni dosadan i jednoličan život osveži i to kroz maštu. Naime, DeLilovi junaci često razmišljaju o tome šta bi rekli ili kako bi se ponašali u filmovima. Na primer, Merijen se, dok vara svog muža, pita šta bi izgovorila da se kojim slučajem nalazi u filmu. Slično tome, Erik

Deming se pita kakav bi mu život bio da živi na filmu, dok se njegov imenjak iz *Kosmopolisa* trudi da se u životu i ponaša onako kako se ponašaju junaci akcionih filmova. Na primer, kada krene u susret svojoj kobnoj sudbini i reši da upadne u stan Bena Levina, on to čini onako kako u filmovima policajci upadaju u stanove kriminalaca – šutirajući vrata. Štaviše, on često i govori kao da čita scenario – na trenutke jasno artikuliše ono što radi, kao da greškom tokom predstave čita i didaskalije. Ipak, najdalje u svemu ovome će otići Dejvid Bel u *Amerikani*. Dok drugi maštaju o tome kakav bi im život bio na filmu, on sebi daje za pravo ne samo da potpuno izmašta svoj život, već da ga na filmu i predstavi.

Upravo je domaštavanje ono što možda krije pravi razlog zbog kojeg se ljudi okreću medijskom spektaklu. Naime, onda kada svoj život prepoznaju kao dosadan, Delilovi junaci okreću se onom nivou stvarnosti koji im obećava nešto bolje. Kada Vidža Kinski govori Eriku Pakeru o budućnosti, ona kaže da je budućnost primamljiva jer smo tamo „svi visoki i lepi“ (DeLillo 2003: 91). Slike koje nam mediji serviraju uvek prate veštački konstruisane ideale lepote i ponašanja. Ono što junacima DeLilovih romana promiče jeste činjenica da medijske ideale lepote i ponašanja nikada neće ni moći da dostignu, jer su oni puka simulacija. Drugim rečima, oni su od stvarnog sveta gotovo potpuno odvojeni, ne postoje na istom nivou stvarnosti, što se najbolje vidi u *Amerikani*, kada Dejvid naleti na novine u kojima se s jedne strane nalazi slika obezglavljenih seljaka, a sa druge strane reklama za steznik.

Zaključak: šta kada se predstava završi?

Ma koliko grandiozan i veliki spektakl ili megaspektakl bio, svaki se pre ili kasnije mora završiti. Logično bi bilo zaključiti i da nakon što se spektakl završi prestane i njegovo dejstvo na publiku. No, to u DeLilovim romanima najčešće nije slučaj. U hiperrealnosti Amerike koju DeLilo opisuje, ne postoji ništa što je izvan spektakla. Drugim rečima, spektakl nikada ne prestaje, on samo prerasta u neki novi vid spektakla. Medijski spektakli postoje kako bi se u svetu održao poredak, pa se samim tim i osigurao nastavak života. Bodrijar ovo objašnjava na primeru Hladnog rata za koji tvrdi da je bio puka predstava, osmišljen da bi sprečio da nešto „naruši balans“ postojećeg sistema (Baudrillard 1994: 33). U sličnom maniru i DeLilo komentariše Hladni rat u sledećem odlomku iz *Podzemlja*:

„Trebaju vam lideri obe strane da održe rat. To je jedina konstantna stvar. Iskren je, na njega se može osloniti. Jer, kada tenziji i rivalstvu dođe kraj, tada vaši najgori košmari počinju“. (DeLillo 1997: 170)

S druge strane, moguće je i daleko optimističnije čitati ovaj fenomen. Medijski spektakl možemo tumačiti i kao sredstvo ujedinjenja, što se, prevedeno na društvenu zajednicu, može ticati upravo zajedništva. Shodno ovome, može se zaključiti da publika u svoj svojoj želji da isprati spektakl ne mora biti motivisana samo zabavom, već i potrebom za zajednicom. Medijski spektakli su, bez sumnje, zajednička tema modernog doba, oni su sredstva komunikacije jer služe da se ljudi međusobno povežu. U *Amerikani*, snimanje Belovog filma okuplja prijatelje u zajedničkom pohodu na daleki zapad kako bi pronašli pravo mesto na kome će njihov prijatelj snimiti svoj film. U *Podzemlju*, utakmica okuplja ljude, potpune strance, koji na ulicama slave pobedu svog tima. Konačno, snimanje filma u *Kosmopolisu* će napokon ujediniti Erika i Elizu – oni svoj brak ostvaruju u potpunosti tek kada se nađu u moru statista na snimanju novog filma. No, ipak, ova interpretacija se može posmatrati kao malo slobodnije tumačenje navedenih romana jer, iako je u *Amerikani* Dejvidov film okupio prijatelje, okupio ih je oko oko puke laži. Iako je u *Podzemlju* utakmica okupila ljude, roman naznačava da je to ujedno bio i poslednji put da su se ljudi spontano okupili na ulici da zajedno nešto prožive. Konačno, iako je film u *Kosmopolisu* ujedinio Erika i Elizu, njih dvoje ne čeka ni srećan kraj, ni sasvim prihvatljiv i solidan bračni život. Drugim rečima, iako je medijski spektakl doprineo združivanju ljudi, on im nije nužno doneo i istinsku povezanost.

Ova tri romana predstavljaju svojevrstan razvoj ideja koje DeLilo započinje u *Amerikani* i provlači kroz sva svoja dela. *Amerikana* je, iako ključna jer se u njoj prvi put susreću DeLilovi glavni motivi i ideje, poprilično naivna u prikazivanju medija i njihovog uticaja na stvarnost. Ovo mahom potiče i iz toga što ovaj roman prikazuje vreme kada mediji još uvek nisu bili tako dominantni kao danas. *Podzemlje* se pokazuje kao verovatno ključni roman za istraživanje fenomena medija. Ne samo što je bitan stadijum u DeLilovom opusu kada je motiv medija u pitanju, ovaj roman je sam po sebi izvanredan hronološki prikaz jačanja medija u savremenoj Americi. Na kraju, *Kosmopolis*, iako nije poslednji DeLilov roman i ne predstavlja zaključak onoga što DeLilo ima da poruči o medijima, jeste na neki način kulminacija ovih ideja. On predstavlja savremeno društvo i svet u kojem i mi živimo kao jedno turobno mesto. No, na neki način, buđenjem svesti o hiperrealnosti koju za nas mediji kreiraju, on može poslužiti kao primer koji će nam ukazati kako da prepoznamo zamke i ne završimo kao Erik Paker i ostali DeLilovi junaci. Upravo je zbog toga, čini se, medijski spektakl jedan od fenomena kojima se DeLilo najviše bavi. Onda kada prikazuje ulogu medija u kreiranju naše

svesti i društva, DeLilo se kritički osvrće na to kako se kreira stvarnost savremenog društva. Stoga je i možda najveće DeLilovo pitanje – šta je zapravo stvarno?

IZVORI

DeLillo, D. 1990. *Americana*. London: Penguin.
1997. *Underworld*. New York, NY: Scribner.
2003. *Cosmopolis: A Novel*. New York: Scribner.

LITERATURA

Baudrillard, J. (1993). *Symbolic Exchange and Death*. Trans. Iain Hamilton Grant. London: Sage Publications.
(1994). *Simulacra and Simulation*. Trans. Sheila Faria Glaser. Ann Arbor: University of Michigan.
Debord, G. (1995). *Society of the Spectacle*. Trans. Donald Nicholson-Smith. Detroit: Black and Red.
Duvall, J. N., ed. (2008). *The Cambridge Companion to Don DeLillo*. Cambridge: Cambridge UP.
Fiske, J. (2010). *Introduction to Communicational Studies*. London: Routledge.
Kellner, D. (2003). *Media Spectacle*. London: Routledge.
Matić, M. *Inverzija mita o američkom zapadu u prozi Dona DeLila*. Diss. Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, 2013.
Smith, R. G. (2010). *The Baudrillard Dictionary*. Edinburgh: Edinburgh UP.
Stojmenović, V. "Podzemlja Delilovog Podzemlja." *Komunikacija i kultura* [Online], 3.3 (2012): 280-303. <https://www.komunikacijaikultura.org/index.php/kk/article/view/166>.

WHICH OF THE FIGS TO CHOOSE: SYLVIA PLATH'S *THE BELL JAR* IN THE CONTEXT OF SECOND-WAVE FEMINISM**

The aim of this paper is to analyse Sylvia Plath's novel *The Bell Jar* in the framework of the second wave of feminism. For the purpose of defining the context for the study of Plath's book, we shall rely for the most part on the two seminal works of second-wave feminism, namely Betty Friedan's *The Feminine Mystique* and Kate Millett's *Sexual Politics*. By examining the influence of patriarchal society of the 1950s on Esther Greenwood, the protagonist of the novel and Sylvia Plath's alter ego, we will show that women at that time suffered oppression at multiple levels. Furthermore, we will consider the impact of this oppression on the formation of their identities, but also look at the ways in which they (un)successfully fought against it.

Keywords: Sylvia Plath, second-wave feminism, patriarchy, women's oppression, identity crisis.

Introduction

Sylvia Plath's only published novel *The Bell Jar* provides fertile ground for numerous methods of interpretation – it could be read, for example, as a psychological novel, as an autobiography, as the *künstlerroman*, the female *bildungsroman*, but also as a novel about a certain period in history with insights into the social trends of the time, namely the position of women in America in the 1950s.

Deborah Nelson in her essay on Plath notes that she was “a remarkably astute cultural critic” whose works “reflected concerns of a particular historical moment,” which is why both her poems and her novel *The Bell Jar* offer a shrewd glimpse into the 1950s as well as a sharp critique thereof (Nelson 2006: 21-23). Nelson goes on to suggest that Plath scholars more often than not tend to link her writing to her personal suffering disregarding thus one of its significant aspects – universality. Though largely autobiographical, it should not be easily dismissed that her novel was written with the aim of depicting the experience of a whole

* marijadj05@gmail.com

** This paper was written as part of PhD studies at the Faculty of Philology in Belgrade under the supervision of Professor Aleksandra Jovanović for the course on women's studies in Anglo-American literature.

generation of young women in America of the time, and Plath was indeed both qualified and talented for undertaking so demanding a task – referencing Plath's journal, Nelson concludes that she intentionally "position[ed] herself as a representative figure" seeking thus "a wider significance for her story" (Nelson 2006: 24).

Regarding women's situation, Betty Friedan, with her insightful observations of the so called housewife syndrome, and Kate Millett, with her brilliant dissection of patriarchy, set the scene for *The Bell Jar* in terms of a theoretical framework – Esther Greenwood as Sylvia Plath's alter ego lives in the era of the feminine mystique and she is the witness to and victim of sexual politics. Esther's literary ambitions and her feeling of inadequacy and low self-esteem add yet another dimension to the novel which shows what it is like to be a woman in a man's world and to want the kind of life previously reserved almost exclusively for men. Plath's novel, the same way as her poems, represents a fierce struggle of a woman in the mid-20th century to be heard and recognised for what she is, neither an opposite of a man nor the object of his desire, but a unique individual with identity of her own, with ambitions to participate in life fully and actively, and with the passion to find her unique experience and present it to the world in her own voice.

Feminism vol. 2

The beginning of the second wave of feminism in Western culture, particularly in the United States, is traditionally associated with the year 1963 in which Betty Friedan published *The Feminine Mystique* and the movement itself is thought to have been active in the second half of the sixties, in the seventies and eighties (Bužinjska & Markovski 2009: 429-432). Discussing the "situation of women" in the 1950s and early 1960s in her highly influential 1966 article entitled "Women: The Longest Revolution" social feminist Juliet Mitchell recognises the problem of the subordination of women in social, political and economic domains and stresses the importance of their liberation, emancipation and equality, noticing at the same time that women have been silent (or even silenced) for a long while, since feminist activism of the late 19th and early 20th century. According to this author, the solution to woman's condition lies in differentiating it into its separate structures (production, reproduction, sex and socialisation of children) and subsequently transforming those structures. First of all, woman's role in production has to change from sedentary to active the same way the composition of women's jobs has to alter since they usually occupy the lowest, auxiliary or secretarial

positions, which also entails the change in the educational system with more women entering higher education and actually completing it (Mitchell 1966: 28). Mitchell claims that it is also necessary to reconsider the classical maternal role for women as well as the traditional family and relations within it so as to enable the necessary changes in the realm of women's sexuality.

Mitchell's 1971 book *Woman's Estate* tackles women's problem in greater detail and, considering the political backdrop of the 1960s, traces back the origins of the Women's Liberation Movement to its connection with the Black Movement, the Student Movement and the Youth Movement, concluding that "the vast majority [of women] share with Blacks (and the working class) social and economic poverty; they share with students an experience of ideological manipulation and with Hippies they can protest the society's repression or exploitation of sexuality, its denial of freedom and their search for it within the resources of the individual" (Mitchell 1973: 21). She admits, however, that this movement is predominantly white, middle-class and concerned with "bourgeois issues," which will be strongly criticised in later years resulting in manifold "feminisms" of minority women whose problems differed considerably and were further complicated by race or class.

Notwithstanding the appearance of many fractions within the movement, some common objectives of the second wave of feminism could be established: woman was no longer defined as "other" in relation to man as a universal category; her own values and abilities were taken into consideration; birth-control and abortion became available and affordable to all women; activism in the public sphere raised awareness of the unfavourable position of women both at home and in the workplace, demanding gender equality, economic independence, equal pay for equal work and the end of discriminatory laws. These problems have not been resolved successfully to this day and are now tackled by third-wave feminists.

The crisis in woman's identity: Friedan and Plath

Interestingly enough, both Betty Friedan and Sylvia Plath went to all-women Smith College and they both published their prominent works in 1963, the works which will later become associated with the second wave of feminism.

What Friedan did in *The Feminine Mystique*, the book which is considered one of the most influential non-fiction books of the 20th century, is name and investigate "the problem that has no name" challenging thus the suburban dream of the 1950s and telling women all around America that they are neither alone nor guilty if they "[don't] have an orgasm waxing the family-room floor" or if they

take a job which requires them to work outside their homes (Friedan 2001: 18). The mystique of feminine fulfilment instructed women who, having previously fought for and gained the right to higher education, entered myriad “masculine” professions in wartime, to now renounce those rights and build their identities solely around the roles of wives and mothers. Any ambitions diverging from the existing criteria were said to undermine their femininity and their husbands’ masculinity. So, wanting a professional career, higher education or political rights was regarded as unfeminine. The problem, as Friedan explains, is that woman’s identity becomes determined by her biological function (which she would probably perform either way, having a career or not) and that she is denied the opportunity to explore her full potentials as a complete human being. The main culprit, Friedan claims, is the sex-directed education which reinforces the rigid prejudices about woman’s role, together with the pervading influence of Freudian psychoanalytical thought, functionalism and certain sociological and anthropological theories of the time. She also blames consumerist society in which an unemployed housewife is an ideal buyer susceptible to the tricks of the advertising industry and seemingly capable of finding her identity in the act of purchasing more things for herself, her family and her household.

According to Friedan, the solution to this pervasive, nameless problem of not living a life of a fully realised human being is creative work, not just any job which would fill the time available or bring in some extra money, but a lifelong commitment to a profession, a personal purpose in life, which by no means implies renouncing marriage or motherhood, a woman “does not have to choose between marriage and career; that was the mistaken choice of the feminine mystique” (Friedan 2001: 468), or, in the words of Sylvia Plath, a woman is free to pick all the figs, she is not obliged to choose just one.

Janet McCann notes that “*The Bell Jar* in fact presents a challenging analysis of the barriers that stood between young women and achievement in the 1950s. . . . The pressure to conform was always present, and women putting themselves forward in one area or another were constantly being rebuffed and challenged by images of what they would miss” (McCann 2012: 11). The female characters in the novel are depicted precisely in these either-or categories, in accordance with the feminine mystique – they are either career women who have chosen professional life over marriage and motherhood, such as Jay Cee, Dr. Nolan and Philomena Guinea, or full-time wives and mothers with no life outside their homes, such as Mrs Willard, Mrs Greenwood and Dodo Conway.

Jay Cee, the editor of *Ladies' Day* magazine, though married, is a typical professional career woman who "is masculine, her choice – career – requiring the sacrifice of her feminine self. Even her abbreviated name, a homonym of initials, sounds masculine, like the pseudonyms women writers – George Eliot, J. K. Rowling – have adopted across the centuries to mask their gender" (McCann 2012: 112). Moreover, "she speaks a man's language and represents a man's aesthetic" (McCann 2012: 206) which is why she is "only another version of female submission" (McCann 2012: 207). So, in order to succeed in the business world, a woman evidently had to mask her womanhood and to dress, behave and think like a man, and this is precisely what Jay Cee does. Not only are her clothes and attitude manlike, her job is to "[sell] the stereotyped idea that women should be good wives and mothers" (McCann 2012: 45).

Living the suburban dream complete with a successful husband and numerous children, the character of Esther's neighbour Dodo Conaway, whose very name "suggests silliness rather than intellect [since] [t]he dodo was a wingless bird incapable of flight" (McCann 2012: 112), fits the image of the feminine mystique perfectly:

Dodo Conway was a Catholic who had gone to Barnard and then married an architect who had gone to Columbia and was also a Catholic. They had a big, rambling house up the street from us, set behind a morbid facade of pine trees, and surrounded by scooters, tricycles, doll carriages, toy fire trucks, baseball bats, badminton nets, croquet wickets, hamster cages and cocker spaniel puppies – the whole sprawling paraphernalia of suburban childhood . . . Dodo raised her six children—and would no doubt raise her seventh . . . (Plath 1971: 95-96)

Mrs Willard, the mother of Esther's first boyfriend, Buddy Willard, also obeys the rules of the mystique – even though she is a wife of a university professor and has a college degree, her life mostly comes down to doing housework and looking after her only son by advising him about relationships and marriage: "He was always saying how his mother said, 'What a man wants is a mate and what a woman wants is infinite security,' and, 'What a man is is an arrow into the future and what a woman is is the place the arrow shoots off from,' until it made me tired" (Plath 1971: 58).

The stance on women's issues of Esther's own mother is likewise rigid and in compliance with the practices of the time. Having become a widow fairly early, she was forced to start working so as to provide for her family since her husband left no insurance, the mistake she could never forgive him. Her job is teaching shorthand – a secretarial skill she hopes her daughter will learn so as to get a job

after college because “nobody wanted a plain English major. But an English major who knew shorthand was something else again. Everybody would want her. She would be in demand among all the up-and-coming young men and she would transcribe letter after thrilling letter” (Plath 1971: 61). But Esther disobeys, she does not want just any job, she wants a professional career: “I hated the idea of serving men in any way. I wanted to dictate my own thrilling letters” (Plath 1971: 62). Mrs Greenwood is practical and restrained and has little understanding for Esther’s literary ambitions for fear that they might interfere with the roles of a housewife and mother she wants her to fulfil.

Doreen and Betsy, the two girls Esther meets during her summer internship at *Ladies’ Day* magazine in New York, also represent opposite ends of the spectrum. Doreen is a southern beauty with realistic views on life and disrespect for the conventions of the 1950s; an uninhibited nonconformist, she begins a casual relationship with Lenny, a disk jockey, without worrying too much about her obligations to the magazine. “Doreen appears to be a woman in control of her destiny. Society will not tell her what to do” (McCann 2012: 44). Betsy, “Pollyanna Cowgirl” (Plath 1971: 5), on the contrary, is well-mannered and conservative; she takes her duties seriously and observes social standards. Esther finds it difficult to identify herself with either of them: she refuses to be subjugated by the system, the same way Doreen does, but she lacks Doreen’s ease; on the other hand, like Betsy, she is a girl “with fifteen years of straight A’s” (Plath 1971: 68), but not that simple-minded and naïve.

Janet Badia in her essay on Plath comments on “Esther’s struggles to gain control over her own life, to determine her own choices, rather than merely to accept those that society presents to her,” concluding that this results in her attempts to come to terms with many conflicting aspects of her personality and the roles she either already plays or is yet to adopt (Badia 2006: 132). This struggle is reflected in the iconic image of the fig tree and its branches which stand for different futures Esther might have, and it shows her indecisiveness as well—the mores of the time constrained women forcing them to conform to the traditional pattern, to choose between the domestic life and a career, they could not possibly have both. So, confronted with the choice of multiple identities she could assume and the pressure to pick only one of them, it is no wonder that Esther, by nature insecure and melancholic, feels trapped and hopeless:

I saw my life branching out before me like the green fig tree in the story.

From the tip of every branch, like a fat purple fig, a wonderful future beckoned and winked. One fig was a husband and a happy home and children, and another

fig was a famous poet and another fig was a brilliant professor, and another fig was Ee Gee, the amazing editor, and another fig was Europe and Africa and South America, and another fig was Constantin and Socrates and Attila and a pack of other lovers with queer names and offbeat professions, and another fig was an Olympic lady crew champion, and beyond and above these figs were many more figs I couldn't quite make out.

I saw myself sitting in the crotch of this fig tree, starving to death, just because I couldn't make up my mind which of the figs I would choose. I wanted each and every one of them, but choosing one meant losing all the rest, and, as I sat there, unable to decide, the figs began to wrinkle and go black, and, one by one, they plopped to the ground at my feet. (Plath 1971: 62-63)

This leads to the conclusion that "Esther's paralysis and inability to choose derive from the fact that she does not have the choice to lead a happy and fulfilled life as an intellectual woman who may or may not want to have a family (McCann 2012: 71).

Kendall (2001: 53-54) also points out that "*The Bell Jar* is a novel about the searching for and shedding of identity" and explains that "the available identities are mutually exclusive" for Esther who is "unable to find, in the female characters she meets, an attractive role model" since each of them seems to represent only one of the "figs" and Esther wants all of them simultaneously. Her inability to reconcile her seemingly conflicting desires with the orthodox modes of behaviour her environment imposes and the fact that she is rejected for the summer course in creative writing with a well-known author eventually lead to a mental breakdown and a suicide attempt, and, consequently, to her being placed in a mental institution where she would undergo electroshock therapy.

The denouement, however, provides no satisfactory solution to Esther's identity crisis seeing that at the end of the novel she "has still not discovered a desirable identity for herself," even though there are indications that she has become "an apparently happy mother some years later" (Kendall 2001: 57). It is not mentioned however whether Esther's literary aspirations have been realised.

Sexual politics in *The Bell Jar*

Kate Millett's seminal work *Sexual Politics* first published in 1970 exposes patriarchy in modern terms as a socially constructed belief system which has been presenting itself as a natural, biological order in which "every avenue of power . . . is entirely in male hands" (Millett 2000: 25). According to Millett, this cultural, social and political pattern of behaviour undermines the participation of women in

spiritual life of a community and limits their experience to the level of a biological, i.e. sex role through the established institutions of the traditional marriage and family which, claiming to be innate and universal, keep reinforcing stereotypical models of thought. In the like manner, Juliet Mitchell maintains that whilst “the family appears as a natural object, it is actually a cultural creation” and adds that “[t]here is nothing inevitable about the form or role of the family any more than there is about the character or role of women” (Mitchell 1966: 11). Moreover, consent for perpetuating the patriarchal order is obtained through the process of socialisation of the young who are, from an early age, taught to fit their sex roles (the distinction between the two roles is believed to rest upon biological differences) and their personalities are thus shaped in accordance with their sexual category – males are thought of as active and even aggressive, and females as passive and docile. Millett claims that this value system is intrinsically wrong because it equates culture with nature, i.e. gender, which has social, psychological and cultural connotations, with sex, which is a biological category – “[p]sychosexually (e.g., in terms of masculine and feminine, and in contradiction to male and female) there is no difference between the sexes at birth. Psychosexual personality is therefore postnatal and learned” (Millett 2000: 30). So, in patriarchal society “domestic service and attendance upon infants [are assigned] to the female, the rest of human achievement, interest, and ambition to the male” (Millett 2000: 26). Discrimination against women is also evident in the process of education since materially rewarding and prestigious occupations traditionally remain in the male domain. What is more, when it comes to her sexuality, “[w]oman is still denied sexual freedom and the biological control over her body through the cult of virginity, the double standard, the proscription against abortion, and in many places because contraception is physically or psychically unavailable to her” (Millett 2000: 54). All in all, the position of women in patriarchy is anything but favourable due to their economic dependence and unequal treatment in the bedroom, educational institutions and the workplace.

In *The Bell Jar* Buddy Willard acts as a spokesman of patriarchal American society claiming that once Ester marries him and has his babies, she “would feel differently, [she] wouldn’t want to write poems any more,” namely, that she would renounce any opportunity of a career to be a housewife and mother (Plath 1971: 69). Furthermore, the problem of sexuality arises as pivotal revealing the double standard which required a young woman in mid-century America to remain chaste until marriage and “judged [her] sexual experiences as ‘promiscuity,’” but supported and even applauded young men who had sexual

liaisons prior to getting married (Badia 2006: 134). Buddy's mother is a proponent of this philosophy as well. Esther remembers going to her house for supper for the first time and getting "a queer, shrewd, searching look," the purpose of which was to tell whether she was a virgin or not (Plath 1971: 58). Having realised the workings of this system which places women in a subordinate position ("I couldn't stand the idea of a woman having to have a single pure life and a man being able to have a double life, one pure and one not" (Plath 1971: 66)), Esther decides to establish control over her life and preserve her independence by choosing, having previously been fitted for a diaphragm with Dr. Nolan's help, when and to whom to lose her virginity. This, however, results in an extensive haemorrhage, which is why she has to see a doctor, but when she "calls Irwin [the man she lost her virginity to] and demands that he pay for her medical expenses [she] show[s] that she feels empowered to act and speak up for herself against oppression" (McCann 2012: 56).

It is possible as well to establish the connection between patriarchy and ecology in the novel – Plath uses the imagery of enclosure to show unhealthy patriarchal social systems that are harmful to Esther, the other female characters, and also the landscape/natural world" (McCann 2012: 38). Furthermore, it is evident throughout the novel that "the men pollute Esther by removing her ability to make choices about her future" (McCann 2012: 38-39). This is true not only of Buddy Willard, but of Dr. Gordon as well. His waiting room is "hushed and beige" (Plath 1971: 104), with no mirrors, pictures or even windows, strikingly similar to the bell jar Esther feels trapped in. Dr. Gordon prescribes a shock treatment for her insomnia and depression due to which her condition only deteriorates resulting in a suicide attempt and hospitalisation. Marco, a Peruvian whom she meets at a party in New York, is a typical brute who "segregates all women into one of two categories: virgin or whore. Marco's division of women oppresses Esther. He labels her a whore and attempts to control her body" (McCann 2012: 43). When he tries to rape her he shows that he perceives her as a sexual object with no personality or emotions worthy of respect and also proves his physical superiority over her. So, both men, who epitomise patriarchal domination, perform violence on Esther, Marco on her body and Dr. Gordon on her mind (McCann 2012: 44). Esther, however, manages to escape in both cases and, with the help of the other female characters, continues to fight male oppression: "At the end of the novel Esther triumphs . . . She learns to make choices for herself. The last image is of Esther walking into the interview room, and the door never closes behind her, thus

it remains open. She is not walking into an enclosed room but rather an open one” (McCann 2012: 57).

Conclusion

“Are Esther’s problems – and Plath’s – mostly in the mind or in the world? And what does the answer to this question mean in terms of the novel and the issues it raises?” wonders Janet McCann (2012: 4). Having read the novel in the framework of the second wave of feminism, we could conclude that Esther’s mental condition is induced on the one hand by the circumstances since, having defied the conventions of the time, she is confronted with the consequences she cannot bear so easily, and on the other by her own insecurities about her place in the world and her writing competence. Esther Greenwood, just like Sylvia Plath, is an extraordinary woman whose mindset and talents simply do not allow her to stay trapped in the box, and that is exactly what the 1950s and 1960s were trying to do, to fit women into boxes and pick their fig(s) for them.

After more than half a century since the publication of *The Bell Jar*, the problems Sylvia Plath exposed remain pertinent to our situation. It is true that the position of women has improved immensely since the times of the feminine mystique, but it is likewise true that patriarchal society is still in power, the mere fact that we are now witnessing the workings of third-wave feminism tells us that women’s issue is far from being settled. Esthers of the 21st century suffer oppression at home and in the workplace, they are told more often than not that having a family would compromise their career and vice versa, that they cannot at the same time be both good CEOs and good mothers; they are, unlike their men, still expected and instructed to abandon their ambitions if need be, to be the ones who make sacrifices, and finally they are faced with a choice where there should be no choice at all – they should simply be free to pick all the figs they can get.

REFERENCES

- Badia, J. (2006). *The Bell Jar and other prose*. In J. Gill (Ed.), *The Cambridge companion to Sylvia Plath* (pp. 124-138). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bužinjska, A., & Markovski, M.P. (2009). *Književne teorije XX veka*. Trans. I. Đokić. Beograd: Službeni glasnik.
- Friedan, B. (2001). *The feminine mystique*. New York: W.W. Norton & Co.
- Kendall, T. (2001). *Sylvia Plath: a critical study*. London: Faber and Faber.
- McCann, J. (Ed.) (2012). *Critical insights: “The Bell Jar” by Sylvia Plath*. Pasadena and Hackensack: Salem Press.
- Millett, K. (2000). *Sexual politics*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

Mitchell, J. (1966). Women: the longest revolution. *New Left Review*, 40, 11-37.

Mitchell, J. (1973). *Woman's estate*. London: Penguin Books.

Nelson, D. (2006). Plath, history and politics. In J. Gill (Ed.), *The Cambridge companion to Sylvia Plath* (pp. 21- 35). Cambridge: Cambridge University Press.

Plath, S. (1971). *The Bell Jar*. New York: Harper & Row.

PAVEL GĂTĂIANȚU – POET POSTMODERN DIN VOIVODINA**

This paper examines the movement of postmodernism in Romanian poetry in Voivodina and the life and work of one of the representatives of this movement - Pavel Gătăianțu. The aim of this paper is to reveal Gătăianțu's work through the perspective of literary critics by analyzing his poems. Pavel Gătăianțu is known as a poet, novelist, playwright, and journalist, and is one of the foremost representatives of postmodernism, surrealism and the avant-garde on the territory of Voivodina. It is concluded that his poems are characterized by automatism associative and illogical discourse of the daily life. The writer lives in a bizarre nonconventional world and his verses reveal the tragic between life and death. The writer prefers to express his personal opinion in his volumes aiming towards reportage which is written in a lyrical expressionist way. Pavel Gătăianțu describes a century of cynicism which was full of human violence, a world that was totally disordered in former Yugoslavia.

Keywords: Pavel Gătăianțu, postmodern poems, postmodern poet, Voivodina

În lucrarea de față, sunt concretizate unele idei despre postmodernismul românesc din Voivodina, unele concepții referitoare la lirismul românesc prezente în opera unuia dintre cei mai importanți reprezentanți ai postmodernismului din Voivodina, Pavel Gătăianțu.

Perioada de creație poetică a scriitorului este legată de anii '80 și '90 ai secolului trecut și de anii primului deceniu al secolului XXI. Deși această perioadă cuprinde dezvoltarea istoriei literaturii mondiale, ea este, de asemenea, foarte importantă pentru literatura română din Voivodina. În această perioadă apar dificultăți cu caracter social-politic care au influențat în mare măsură poezia de expresie românească din Voivodina.

În tendința de a prezenta viața literară, dar și istoria evoluției literaturii române, precum și poeziile lui Pavel Gătăianțu, am folosit următoarele surse: articole și studii găsite în articolele și cărțile de critică și istorie literară ale autorilor Catinca Agache, Slavco Almăjan, George Călinescu, Mircea Cărtărescu, Mihai

* simonaonc@gmail.com

** Lucrarea de față a luat naștere independent în cadrul studiilor de doctorat Limba și literatura de la Facultatea de filozofie din Novi Sad pentru „*Četvrti međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka Konteksti*”.

Cimpoi, Ion Cristofor, Deak Ferenc, Drasko Ređep, Constantin Stancu, Florica Ștefan, Cornel Ungureanu, Carmen Dărăbuș, Mariana Dan; unele surse de arhivă, colectate de la Matica Srpska, „Tibiscus“ din Uzdin, „Libertatea“ și „Lumina“ din Pancevo. Foarte multe date prețioase pentru realizarea acestei lucrări am furnizat din singura monografie despre opera și viața lui Pavel Gătăianțu, publicată de Virginia Popović.

Lucrarea oferă unele idei privind postmodernismul, caracteristicile sale, relațiile româno-sârbe pe teritoriul fostei Iugoslaviei, în care s-a pus accentul pe lirica apărută în Voivodina; o parte a lucrării este dedicată vieții și creației lui Pavel Gătăianțu, precum și părerea poetului despre viața social-politică din fosta Iugoslavie, acum Serbia și despre cultură și literatură în general. Partea finală, conține concluziile și referințele bibliografice de bază pentru înțelegerea mai bună a operei lirice a unuia dintre cei mai cunoscuți poeți din Voivodina.

După selectarea și organizarea materialului obținut prin această cercetare, am ajuns la constatarea că baza creației poetului Pavel Gătăianțu, pe de o parte este literatura sârbă, iar pe de cealaltă parte literatura universală, precum și cunoașterea incontestabilă a literaturii, folclorului, obiceiurilor românești. Toate aceste cunoștințe laolaltă constituie un colaj poetic inedit.

Odată cu dezvoltarea civilizației moderne, după cel de-al Doilea Război Mondial, postmodernismul a apărut în Statele Unite (1950), iar mai târziu în Europa (1960). Postmodernismul a devenit o mișcare literară internațională în anii 1970 și 1980, când a început să pătrundă în toate disciplinele. Acesta a fost un semn că modernitatea a început să dispară, iar postmodernismul a devenit simbolul „eliberării”. Postmodernismul a apărut într-o cultură care a reînviat după Auschwitz; *postmodern* este tot ceea ce este „post-apocaliptic”. Textele literare din această perioadă sunt excentrice, spontane, sarcastice, pline de metafore și ironie. Aceste concepții sunt preluate de Pavel Gătăianțu, transformându-le în poezii descriptive, având viziuni reale asupra lumii.

Anul 1970 reprezintă perioada de transformare a literaturii române din Voivodina, unde apar idei și teme noi, caracteristice poezilor postmoderni. Petru Cărdu, împreună cu Slavco Almăjan, Felicia Marina Munteanu, Mărioara Baba, Mariana Dan, Simeon Lăzăreanu, cărora mai târziu se alătură Pavel Gătăianțu etc., formează cea de-a doua generație de scriitori, care reprezintă literatura canonică de expresie românească din Voivodina. Ei au deschis „ușa” poeziei actuale, a limbajului poetic modern, a neoavangardismului, atingând pragul cel mai înalt al liricii românești actuale.

Trebuie menționat faptul că acești poeți se aflau drept prizonieri ai spațiului minoritar și ai limbii care avea o circulație redusă în Voivodina. Dar acest fapt nu a împiedicat reprezentanții săi să se îndrepte spre direcții inovatoare ale esteticii modernismului european. Poeții postmodernismului se identifică print-o anumită simbolistică, descoperind sarcasmul, parodia, imitațiile, colajele, teribilismele, „exibițiile” lingvistice, „mozaicul și metaforicul vis antimimetic”. Visul poetului Pavel Gătăianțu¹ este de a ieși din umbra gândirii convenționale. În poeziile sale avem ocazia să întâlnim expresii bizare și absurde ceea ce îndeamnă cititorul să depună efort pentru a descifra semnificația poeziei. Versurile poetului sunt unice în spațiul voivodinean, specifice din cauza spargerii logicii discursive a limbajului, dovedind că poezia poate fi scrisă într-un stil nou, diferit de cel tradițional. Poezia lui este neobișnuită, lexicul îmbogățit cu cuvinte științifice și motive folclorice, atât din cultura românească, cât și din cea sârbească și universală.

În creația poetului Pavel Gătăianțu, adesea se observă părerea subiectivă și scrierea în stil autobiografic, iar poemele lui au un final paradoxal și dramatic. Gătăianțu scrie despre elemente infinite, nedeterminate, trece de la o dată la alta, de la un sentiment la altul, de la o materie la alta, cuprinzând lumea de la Varșovia la

¹ Pavel Gătăianțu s-a născut la Locve-Sân-Mihai în 15 decembrie 1957, Banatul sârbesc. Școala elementară a terminat-o în satul natal, iar Liceul economic la Alibunar. Este absolvent al Facultății de Științe Politice a Universității din Belgrad. În anul 1986 se angajează la Postul de Radio Novi sad, redacția în limba română. În perioada anilor 1987-2000 lucrează ca analist mass-media la sediul Partidului Comunist din Voivodina, cu sediul în Novi Sad. Timp de 12 ani nu aparține niciunui partid politic și se declară intelectual independent. „Militant al românității”, proeuropean prin vocație, este unul din fondatorii și primul președinte al asociației nonguvernamentale *Comunitatea Românilor din Iugoslavia* (1990-1994). Membru al Societății Scriitorilor din Voivodina, al Uniunii Istoricilor Bănățeni cu sediul la Timișoara, membru al Uniunii Scriitorilor din România și membru al Academiei Internaționale „Mihai Eminescu” din anul 1997. În anul 2006 înființează la Novi Sad *Fondul Europa* și *Centrul pentru Dialogul Culturilor* organizații nonguvernamentale. Debutează cu poezia *Vântul toamnei* în anul 1972, tradusă în limba sârba în anul 1976. Pe lângă poezii, scrie și proză, *Atentat la ordinea publică* în anul 1995, volumul fiind tradus în limba engleză în anul 2004 de Mihaela Iorga, *Balastologie* anul 2005; volumul de teatru în anul 1998- *Sacoul domnului Maniu*; monografii precum *Comunitatea românilor din Iugoslavia (1990-1995)*, *Biserica din Locve - Sân Mihai, Lokve- ieri și azi*; antologii: în anul 2002 *Dodir svile (Atingerea mătasei)*. Au apărut traduceri a volumelor sale în limbile: sârbă, maghiară, slovacă, rutenă, ucraineană, franceză și engleză.

Hollywood, de la București la Toronto, de la Humphrey Bogart la Napoleon, de la spațiul modern al orașului la pământul țărănesc.

Florica Ștefan în recenzia cărții în limba sârbă, *Supa od zmije*, publicată de Editura *Matica Srpska*, în anul 1984 consideră că poeziile lui Gătăianțu sunt concise, poetul încearcă să exprime esența și mediul care îl înconjoară, în sens ironic împodobit cu metafore. Deak Ferenc în revista *Politika* declară cercetând volumul de poezii din anul 1999, *Nevisatele vise*, că simbolurile și codurile aflate în poezia lui Gătăianțu definesc cele mai adânci sentimente ale omului și au o semnificație filozofică profundă.

În poezia intitulată *Rame pentru fotografii de familie și goblenuri* apărută în volumul de poezii *Anarhie cu pauză de ceai* din anul 2011, Gătăianțu își spune opiniile sale față de situația întâlnită în România în momentul când Iugoslavia încercă să treacă peste necazurile și obstacolele produse de nenorocirile războiului de pe acest teritoriu: „*generații întregi sunt mute / nu răspund la întrebări / privesc cerul vag / nu comunică cu nimeni / nu colaborează cu nimeni / simt adierea vântului / și nu simt nimic*”. La fel, face o comparație între perioada de acum și perioada *Epocii de aur*: „*Nu mai suport reviste cu secu / nu mai vreau cărți cu secu / nu mai vreau filme cu secu / nu mai vreau teatru cu secu / □...□ nu mai amintiți de epoca de aur / că mă sufoc de patriotism*”, care avea ca rezultat dictatura fabricată de familia Ceaușescu, izolaționismul de țările vecine sau politica dusă de Republica Socialistă România care se opune participării statului la soluționarea problemelor din viața politică internațională, cultul personalității (ideologia naționalistă strictă) și în final catastrofa economică. În același volum de poezie, poetul nu poate să rămână rece având în vedere circumstanțele care îl înconjoară, suferința celor din Europa de Sud-Est și publică poezia *Mamă, povestește copiilor povestea cu Iugoslavia* unde sfătuiește pe mama să uite de *Toma Alimoș* și de ceilalți haiduci și de baladele populare românești și să înceapă să povestească povestea cu ruinele și bombele căzute, alarme antiaeriane, granițe închise, precum: „*alții fugeau prin lanurile de porumb / flămânzi, setoși / nu atât de apă cât de libertate □...□ deși născuți în casa unde cândva răsărea / soarele libertății / au devenit și ei niște nenorociți și amărâți, / vai de capul lor și istoria celor ce o poartă*” (Gătăianțu 2011: 129-134).

Poetul își exprimă opinia personală asupra partidelor din țară. Menționează că pe vremea lui Tito era un membru pasiv al Partidului Comunist, iar azi nu crede nici în „*partidele de stânga*” și nici în partidele de „*extremă dreapta*”. La menționarea partidului social-democrat i se „*ridică părul în cap*”; așa a luat naștere poezia *Partidul Social- Democrat* (Gătăianțu 2011: 138). Este interesantă și opinia

față de românii din Banatul Sârbesc: „*Istoria românilor / din Banatul Sârbesc / îmi aseamănă cu o mătă împăiată / uitată de stăpânul casei / undeva pe miriștea / Imperiului Austro-Ungar. / În rest e liniște de mormânt*”. Minoritățile din Serbia des se întreabă cine sunt și unde este patria lor. Poetul își transformă sentimentele în versuri în poezia *Cimitir Ambulant*: „*Crucile de os sunt înfipite / în carnea românilor / din această rezervație numită minoritate*” și în poezia *Eu nu sunt soldatul partiei* cu versurile: „*Eu nu sunt soldat al partiei / care atunci când are nevoie / mă asumă ca pe un câine / sau așteaptă să stau pe labe / și să-i ling praful de pe stema țării*” (ibidem, 141-150).

Pavel Gătăianțu în poeziile sale folosește expresii și cuvinte provenite din limba franceză, sârbă, germană, însă cel mai des folosește anglicisme. În volumul apărut în 1984, intitulat *Șarpe barbierit* poetul folosește din mass media: „Associated Press”, unde face comparație între reportajul publicistic din Londra, New York și Iugoslavia; cuvinte din marketing și brand-uri precum „Coca-Cola” și alte evenimente din viața cotidiană, amestecându-le cu atitudini cosmice și transformându-le într-o realitate irațională. Complexitatea scrisului îndeamnă cititorul să facă un efort pentru a înregistra toate semnele, cifrele, metaforele poetului și apoi să dizolve și scoată la suprafață ideea de bază, existența și tragismul poetului în lumea globalistă: „*Carnea albastră tratată cu spray. Sigilată cu / urzică. Fusul ieșit de broasca iadului, / ca în filmele cu Humphrey Bogart □...□ Urletul rachetei lansată-n cosmosul privirii / tale. Reclamă de coca-cola. Fete smintite. / Cancerul tău sărutat de o sută de ori pe / burtă*” (Gătăianțu 1984: 14). Anglicisme (*pays-maker, attach, stewardess, smoking, neon light, hollywood, Spayderman, whisky, MTV, CNN, lady, baby*) întâlnim și în volumele de poezii: *Nașterea prozei* (1986), *Poezii* (1987), *Calibrul Pistolului* (1991), *Antrenament pentru ogari* (1997), *Umărul lui Sisif* (2001), *Din țara lui Shaban* (2006) etc.

În versurile sale întâlnim nume de actori, precum: Humphrey Bogart, Michael Douglas, Richard Gere; însă este cunoscut că poetul este copilul Rock-ului, Blues-lui și Jazz-ului precum amintește în versurile: „*Jimmy Hendrix avea ochi negri [...] bucățile sale muzicale / erau servite pe farfurii de faianță. Cu foarte / multă duritate și foarte puțin reproș [...] Joe² era introdus, prin transfuzie / în sânge*”. Pe Hendrix îl consideră unul dintre cei mai talentați muzicieni din istoria rock-ului :

² Poetul vorbește cu ce euforie Jimmy Hendrix a interpretat această melodie la concertul din anul 1967 (<https://www.youtube.com/watch?v=W3JsuWz4xWc>). Versiunea originală este interpretată de Billy Roberts în anul 1962.

„Undeva prin Arizona. Jimmy / împarte mălaiul cu bizonii”, gândindu-se la farmecul și rezistența acestui animal, care trăiește de azi pe mâine (Gătăianțu 1984: 18). Alte formații muzicale și interpretatori sunt: John Lenon în *Strugurii sălbatici / Anii șaptezeci americani*, Pink Floyd în *Totu-i dus de vânt și de Pink Floyd*, Iggy Pop în *Dragă, te rog aranjează un aperitiv pentru iubirile ratate*, Eric Burdon, membrul formației The Animals, în *Regele moare*, și cântecul *Lady Jane* interpretat de formația The Rolling Stones, în poezia *Istoria Personală*.

Scrie poezie inspirată din societatea globalizată, promovând multicularitatea. Avea tendința de a uni poporul sub cupola Uniunii Europene fără de a uita de proveniența sa, de satul natal, de mama, bunicul, străzile din Sân-Mihai, de care își aduce aminte cu nostalgie: „*țărâmul fusese ridicat direct din pustă / transportul (gratuit) într-un Boeing șapte / sute șapte chiar în țara lui Douglas / implântat pe bulevarde, se răsucesce cu o / sută optzeci la suta de grade în jurul axei / proprii. Dar nu găsește floarea soarelui. [...] Acasă, plugul / ară singur. Calului i-a pus un walkman la / urechi. A înebunit de atâta dans la discoteca / locală*” (Gătăianțu 1984: 20).

Pavel Gătăianțu nu este întâmplător numit de Mihai Cimpoi „cavalerul tristei figuri a realului” (Cimpoi 2002: 153-156), poeziile lui reprezentând diverse figuri ale prezentului; figuri triste, deformate, pline de boli, putem întâlni figuri asemănătoare unor clown-uri cu zâmbete sarcastice, cu fețe greu rănite. În grădina lui cresc flori precum măraricele dulci, trandafiri, salcâmuri, în orchestra lui de mult nimeni nu mai cântă, sunt doar niște zgomote infernale, hărmălaie care te duc în delir; trădează boala: „*Și-i atâta aer comprimat în plămâni, / și atâta sânge coagulat în vine / încât încremesc buzele / într-un nou strigăt înghețat de luptă*” din poezia *Stălpul de afisaj*.

Poetul câteodată se apropie de ziaristică, combinând reala sa profesie cu sufletul său de artist, iar poeziile lui (cât și prozele) devin reportaje. Aici amintim poemele *Eu soldat – livret militar nr. C 578493/VP*: „*Și toți așteaptă în fața ecranelor / pacea / pentru a citi nestingherit / rezultatul luptelor viitoare*”; precum și versurile din volumul *Reportaj din iad*: „*În apartamentul prezidențial / erau folosite antiseptice / pentru dezinfectarea podelei, / mobilei, clanței la ușă, / lumânări. / Mantaua de bizon zace strivită / și tancuri, și tancuri și tancuri*” (Stancu 2001: 5).

Gătăianțu descrie un secol cinic, plin de violență umană, o lume în dezordine totală. A scrie în mod retoric ar fi o ironie mare: „*Culcat, închis între pereții / căptușiți cu plăci de plumb. / La orice idee despre frumos / îți verși mațele.*”, din *Visele de spital ale soldatului P*. Luând în general știri din ziare, el conturează un tablou expresionist; așa cum ar face un montaj de video, pune tot laolaltă pentru a

crea un colaj poetic: „*Pe câmpul de luptă, iluziile / cresc la înălțimea viziunii / și se aciuiesc așa cum condorii / în respirările cerești. / Simți bufnița cum soarbe / fulgere din ochi până la ultima / suflare iar trupul se răcește / ca apa fierbinte în ceasca de ceai. / E moartea asta, dragă, / sau, poate părul tău cel negru?*”, poezia Totu-i dus de vânt și de Pink Floyd (Gătăianțu 2002: 153-156).

Scriitorul vrea să uite că țara lui este într-un război unde mulți vor să cadă din cauza idealurilor sale, vrea să își înceapă reportajul de fiecare zi cu observația rece asupra știrilor de zi de zi, însă starea lui de spirit nu este liniștită: „*Mi se serveste în fiecare dimineață / cafeaua cu două picături de trotil. / Ziarele vorbesc despre catastrofe / ecologice, despre contagioase săruturi / după ureche, despre bomba cu program de sub limbă. / În fiecare dimineață îmi beau liniștit / cafeaua, fără emoții, fără nici un fel / de muștrări de conștiință. / Totuși mâine e Duminica Mare / așa încât aprindeți-vă țigara / și trageți fumul care – a mai rămas/ din gândurile mele canceroase*” (Cristofor 1992: 4). Tragismul vieții și al morții este unul din factorii fundamentali încadrați în operele lui P. Gătăianțu.

Preferințele sale individuale sunt bine accentuate în volumele lui, amintim subsolurile: *Unde s-a ascuns criminalul, Zece pentru unul, Post festum/Fluid, Radio film de animație*. Cornel Ungureanu face o paralelă între tensiunea individuală pe care o redă P. Gătăianțu în *Secvența finală pentru filmul de montaj- Timișoara-n decembrie* și a lui Vasko Popa: „*Mâna îți alunecă spre locul fierbinte / până se-mpotmoleste în mâzga aia / roșie care se-ncheagă// Din gât ți se smulge / răcnetul mocrnit / și-l depui împăcat / pe raclă-stela să rămână / în memoria celor ce vin*” (Ungureanu 1991: 10).

Poetul a fost martorul multor războaie duse pe teritoriul fostei Iugoslavii, în mod artistic își orientează tot mai mult scrisul către situația din jur, negreșit prelungind poeziile sale cu cuvinte și expresii din presa scrisă. Poetul într-un *Reportaj din iad* notează: „*Am crezut întotdeauna că un cuvânt rău poate distruge continente. Cuvântul negativ pus la lucru a ucis mai multe decât arma bine calibrată*”, privind situația în țară el continuă: „*...moartea vine din noi, nu din țeava armei... pistolul a fost și este un pretext de a da vina pe altceva*”. Având de față volumul cu un titlu simbolic, *Calibrul pistolului*, unde Gătăianțu în mod discriptiv redă realitatea cotidiană a oamenilor, Stancu adăugă: „*Între pistol și libertate există o strânsă legătură. Acolo unde se scoate pistolul și se duce la tâmpla omului, dispare libertatea*” (Stancu 2001: 5).

Gătăianțu prin arta sa literară, prin publicistica lui, prin expresiile neconvenționale, „rupe legăturile cu tradiționalismul clasicist din necesitatea de recordare la societatea post-industrială care impune alte structuri sociale, modificând

vechile structuri antropologice” (Dărăbuș 2011), prin urmare în operele poetului apare „versul liber, distorsionarea, chiar renunțarea la formele prozodice, distanța polemică față de tradiția culturală, destructurarea semantică și sintactică a textului (Popović 2004: 6). Dărăbuș este de părere că datorită lui Gătăianțu, poezia postmodernă din Voivodina depășește cadrul minoritar voivodinean, intrând în circuitul universal. În poezia lui Pavel Gătăianțu descoperim: „o ruptură, o negație radicală a tradiției culturale și aspirația spre o absolută înnoire a limbajului” la fel se obsearvă: „un refuz al convențiilor de orice fel, o respingere a însăși literaturii pe de o parte iar pe de cealaltă parte afirmarea necesității de sincronizare cu „ritmul vremii” și „pulsul epocii”, a spontaneității și deplinei libertăți a spiritului” (Popović 2004: 6).

Textele literare postmoderne ale poetului sunt excentrice, spontane, sarcastice, pline de metafore, simboluri, cifre și ironie. Poeziile lui sunt descriptive, inovatoare, alcătuite din elemente reale ale vieții cotidiene fără de a împodobi fraza și fără de a stâlci sensul. Totodată se observă dorul față de patrie, obiceiurile, folclorul, tradiția. Postmodernismul versului său nu neagă trecutul, ci prin forma sa îi dă o secvență inovativă.

Creația lirică a lui Gătăianțu aparține unei literaturi postmoderne, unele poezii fiind parodice, amintesc de perioada "optzeciștilor", devenind reprezentantul tipic al lui în Voivodina. Pavel Gătăianțu este amintit împreună cu alte nume cunoscute ale literaturii române din Voivodina, precum sunt Mihai Avramescu, Ion Bălan, Radu Flora, Ion Miloș, Ioan Flora, Slavco Almăjan, Petru Cărdu, Ion Marcoviceanu, Ileana Ursu, Nicu Ciobanu, Mariana Dan, Ioan Baba.

După cercetările făcute asupra operei lui Pavel Gătăianțu, putem constata că poetul a trăit într-o lume imaginară ciudată, adesea cu spirit illogic, poemele sale fiind caracterizate prin automatismul asociativ și distorsiunea discursului logic conformist. Gătăianțu scrie despre iubire, conștiință, prietenie și sinceritate, despre o societate care este din ce în ce mai degradată, despre viața după război, despre existența proprie, politică, relațiile americano-europene și relațiile în țara în care s-a născut. Uneori versurile sale se apropie de stilul jurnalistic, prin mesaje ermetice și performance-art devenind unic și original, cunoscut în mai multe țări.

În lucrare se analizează opera poetului român din Voivodina, Pavel Gătăianțu precum și influența ideologiei postmoderne asupra poeziei lui. Prezenta lucrare este importantă pentru că autorul prezintă opinia sa în legătură cu influența postmodernismului asupra literaturii române din Voivodina. Textele critice, în partea mare sunt de mare ajutor la descoperirea și înțelegerea schimbărilor produse în literatura română în Voivodina la sfârșitul secolului XX și începutul secolului XXI.

SURSE

- Almăjan, S. (1987). *Considerații asupra poeziei românești din Iugoslavia în volumul Versiunea posibilă*. Antologia poeziei românești din Iugoslavia, Paciova: Libertatea.
- Agache, C. (2010). *Literatura română din Voivodina*, Paciova: Libertatea.
- Călinescu, G. (1995). *Cinci fețe ale modernității*, București: Univers.
- Cărtărescu, M. (1999). *Postmodernismul românesc*, București: Humanitas.
- Gătăianțu, P. (1986). *Șarpe barbierit*, Paciova: Libertatea.
- Gătăianțu, P. (1986). *Supa od zmiје*, Anul 32, nr. 332, octombrie, Belgrad: Polja, 425.
- Gătăianțu, P. (1986). *Nașterea prozei*, Paciova: Libertatea.
- Gătăianțu, P. (1987). *Poezii*, Paciova: Libertatea.
- Gătăianțu, P. (1991). *Calibrul pistolului*, Novi Sad: Libertatea.
- Gătăianțu, P. (1997). *Antrenament pentru ogari*, Paciova: Libertatea.
- Grigore, T. (2002). *Calibrul poeziei*, Craiova: Ramuri, nr. 4, aprilie, 4.
- Redep, D. (2001). *Atentat na javni red*, prezentarea cărții, Novi Sad: Prometei.
- Toffler, A. (1973). *Șocul viitorului*, București: Politica, 56.

BIBLIOGRAFIE

- Cimpoi, M. (2002). *Critice, Pavel Gătăianțu, europoemistul*, vol II, Fundația Scrisul Românesc, Craiova: Centrul si marginea, 153-156.
- Cristofor, I. (1992). *Poezia în stare de asediu*, anul IV nr. 28 (2037), Cluj – Napoca: Tribuna, 16-22 iulie, 5.
- Dărăbuș, C. (2011) *Anarhie cu pauză de ceai*, Novi Sad: Fondul Europa.
- Ferenc, D. (1999). *Nejasni snovi*, 1 Ianuarie 1999, Belgrad: Politica.
- Gătăianțu, P. (1999). *Nevisatele vise*, Petrovaradin: Maxima și Uzdin: Tibiscus.
- Gătăianțu, P. (2002). *Made in Banat*, Paciova: Libertatea.
- Gătăianțu, P. (2011). *Hotel Balcan*, Paciova: Libertatea.
- Popović, V. (2004). *Pavel Gătăianțu- Contribuții la monografie*, Novi Sad: INED Co.
- Stancu, C. (2001). *Un reportaj din iad cu Pavel Gătăianțu*, *Cuvântul liber*, Deva: Viața culturală, 11 mai, 5.
- Ștefan, F. (1984). *Pavel Gătăianțu. Supa od zmiје*, recenzie la cărți, Novi Sad: Matica Srpska.
- Ungureanu, C. (1991). *Calibrul Pistolului. Desincronizarea, o aventură literară?*, Timișoara:Orizont, anul III, nr. 46-47 (1274-1275), Timișoara, 22 noiembrie, 10.

БАРОКНА ГЕОМЕТРИЈА РЕЧЕНИЦЕ У РОМАНУ *ПРИКЉУЧЕНИЈА* *ТЕЛЕМАКА* СТЕФАНА ЖИВКОВИЋА

This paper discusses the specific features of sentences type of Dositej's language known as the baroque. For the work's purpose, the novel *Adventures of Telemak* by Stefan Živković (the first hundred pages) was taken into consideration as one of the representatives of Dositej's idioms. The aim of the paper is to find out which baroque features are represented in the novel and to what extent, as well as to illuminate the language of the novel from the aspect of that syntax, which we call baroque. The analysis has shown that the main features of Živković's language are: inversion, the final position of the verb and the use of syntactic parallelism exclamations and vocative. Ante-position object and ante-position adverbial provisions and insertion are represented to a lesser extent, while ante-position genitive and long, cumbersome sentences are not distinguished by Stefan Živković's language.

Keywords: the baroque, Serbian literary language, pre-standard epoch, *Adventures of Telemak*, inversion, the final position of the verb, syntactic parallelism, exclamations and vocative, ante-position, insertion.

Увод

Предмет рада јесу специфичне одлике реченице доситејевског типа књижевног језика познатије као барокне. Барокизација српског књижевног језика почела је у касној фази развоја српскословенске епохе, али је свој степен зрелости достигла тек у XVIII веку под утицајем рускословенске синтаксе. Потом, рускословенска синтакса наставља свој развој, па барокизацију налазимо и у славеносрпском (вишем слоју славеносрпског и нижем слоју, тј. доситејевском типу књижевног језика), али и у језику Вука Караџића. Одлике које називамо барокним јесу: финални положај глагола, инверзија, антепозиција објекта, антепозиција прилошких одредби, антепозиција генитива, синтаксички паралелизам, опкорачење, употреба узвика, узвичних реченица и вокатива, дуга, гломазна реченица.

За потребе овог рада у разматрање је узет роман *Прикљученија Телемака*¹ Стефана Живковића, као једног од представника доситејевског

* jovanica.st@gmail.com

¹ Пун назив романа је *Прикљученија Телемака, сина Улисева. Фенелоном, Архиепископом Камбрејским списана. с' Французскога преведена Стефаном*

идиома. С обзиром на то да је реч о обимнијем остварењу, за потребе овог рада анализиран је само први део романа, односно првих сто страна првог дела романа. Циљ рада јесте да установимо које су барокне одлике заступљене у роману *Прикљученија Телемака* и у којој мери.

Теоријске основе

Славеносрпски језик и барокизација

Пре него што анализирамо корпус, морамо се осврнути на славеносрпски језик. Наиме, роман *Прикљученија Телемака* писан је славеносрпским, односно доситејевским типом књижевног језика. Такође, морамо се осврнути и на појаву барокизације.

А. Младеновић (1989) славеносрпски језик дефинише као „мешовити тип српског књижевног језика, састављен од српских народних, рускословенских, руских и српкословенских елемената” (1989: 98).

Са друге стране, И. Грицкат (1987) славеносрпски језик посматра као епоху. Славеносрпску епоху дели на *виши слој* и *нижи слој* (1987: 112). За потребе овог рада у разматрање узимамо само *нижи слој* славеносрпског. Под *нижим слојем* славеносрпског се подразумева „језик из првих деценија XIX века који није припадао однегованој књижевности” (1987: 116).

Позивајући се на Павла Ивића, Љ. Суботић (2007) истиче да је нижи слој славеносрпског *доситејевски језик* (2007: 244). Љ. Суботић о *доситејевском језику* пише: „[...] у начелу народни језик допуњен славенизмима у горњем лексичком слоју, дакле тамо где се није могло без њих” (2007: 244). Из овог закључујемо да је *нижи слој*, односно *доситејевски тип књижевног језика* славеносрпски језик у великој мери србизан.

Упркос разликама, ова два слоја одликује низ заједничких особина које И. Грицкат (1987) у свом раду назива *барокним*. А. Милановић (2014) истиче да „барокизација језика представља одраз латинских и немачких синтаксичких конструкција које су Србима стизале углавном руским посредством” (2014: 358).

Анализирајући релевантну литературу, дошли смо до закључка да барокну синтаксу одликују: финални положај глагола, инверзија, антепозиција генитива, антепозиција објекта, антепозиција прилошких

Живковичем. Част Прва. У раду користимо скраћени и преведени назив *Прикљученија Телемака*.

одредби, синтаксички паралелизам, опкорачење, употреба узвика, узвичних реченица и вокатива, дуга, гломазна реченица. Управо ове особине су предмет нашег истраживања.

Барок

Пре него што приступимо директном предмету истраживања, морамо се подсетити основних одлика барока. О бароку Т. Поповић (2007) пише: „Barok (port. *barocco* – nepravilne, iskrivljene perle), poslednji stilski pravac koji je zahvatio sve umetnosti i gotovo celu Evropu. Vreme za koje se vezuje b. obuhvata poslednje decenije XVI veka i gotovo celi XVII vek” (2007: 78).

Са друге стране, Д. Живковић (1986) истиче да је барок „nastao u doba pune vladavine katoličke protivreformacije” (1986: 67). Аутор додаје да се барок карактерише „izrazitim prodorom hrišćanske mistike u vedri paganizam renesanse i isto tako očitim izražajnim bizarnostima prema smirenoj i harmoničnoj jednostavnosti renesansnog umetničkog izraza” (1986: 67).

Пишући о бароку, М. Зоговић (2007) напомиње да овај стилски правац можемо сагледати као „kompleksan stav prema svetu” (2007: 24). Са друге стране, З. Бојовић (2004) пише: „Барок у књижевности означава доба између ренесансе и класицизма и у односу на ове епохе, у којима су владали склад и ред, био је њихова супротност, узнемирен, несређен, пун контраста, китњаст, разбарушен” (2004: 130).

Анализирајући споменућу литературу, дошли смо до закључка да овај стилски правац потиче из Италије. Касније се ширио и на суседне земље: Шпанију, Португалију, Француску. Свака земља је развијала своју стилску тенденцију. Тако се у Италији стилска тенденција називала *маринизам* (Ћамбатиста Марино), у Шпанији *гонгоризам* (Луис де Гонгора), у Енглеској *јуџјуизам*, а у Француској *прециозност*. Представници барока били су: Ћамбатиста Марино, Луис де Гонгора, Пјер Корнеј, Џон Дон, Лопе де Вега, Педро Калдерон де ла Барка.

Најистакнутији представник барока у Италији био је Марино. Италијанској књижевности и Марину је највише пажње посветила М. Зоговић (1995; 2005; 2007). У својој монографији истиче: „[...] celokupno Marinovo shvatanje poezije možemo podvesti pod poetiku čudesnog” (1995: 17). Ауторка додаје: „[...] pesnik valja da začudi, da zapanji, da u slušaoca i čitaoca izazove udivljenje i tako postigne efekat” (1995: 17). Касније настају и барокни реторички трактати: *Аристотелов дурбин* (Тезауро), *О оштроумљу* (Перегрини), *О добру* и *Трактат о стилу и дијалогу* (Палавичино).

Споменути трактатисти су увели четири појма нове поезије: *ингенијум*, *оштроумље*, *зачудност*, *кончето* (1995: 148; 2005: 48; 2007: 16–18). *Ингенијум* представља „inventivnu sposobnost stvaranja končeta i služi ne samo da gradi nego i da omogući njegovo shvatanje” (1995: 148). *Кончето* З. Бојовић (2004) дефинише као „игре речима, досетке” (2004: 131).

Марино је велики утицај имао на француске, енглеске, немачке, мађарске, пољске песнике. Огроман је утицај Марина и на дубровачке песнике: Цива Гундулића, Цива Бунића, Цона Палмотића, Игњата Ђурђевића.

Анализирајући споменути и осталу релевантну литературу (Павић 1991; Мићуновић 2000; Скерлић 2006; Деретић 2007), дошли смо до закључка да су одлике барока следеће: кићеност стила, гомилање речи, претераност, високопарност, разбијање хармоније, субјективност, артизам, мисаоност, симболичност, песимистичка слика света. Главним одликама барока сматрамо гомилање, кулминацију изражајних средстава и реторичност. У бароку доминирају следеће реторичке фигуре: оксиморон, метафора, разне врсте понављања (синонимија, акумулација, перифраза).

У епском песништву се јављају епови у стиху, а у прози витешки и пикарески романи. Д. Живковић (1986) истиче да ови романи „izražavaju pesimistički karakter baroknih ljudi” (1986: 68). Са друге стране, драма изражава „duboku razdvojenost baroknog čoveka” (1986: 68). У драми доминирају: трагедија, трагикомедија, мелодрама, исусовачка драма.

Теме и мотиви барокних дела су: пролазност, смрт, променљивост, непостојаност материјалног, грех и покајање, охолост и други људски пороци, ружна и стара жена, црна жена, коса, груди, огледало, пољубац.

У српској књижевности барок се касно јавља (XVII и XVIII век). Пишући о историји српске књижевности, Ј. Деретић (2007) каже да се барок „преко Пољске проширио и на Русију и на друге православне земље” (2007: 435). Аутор додаје да се барок утемељио „тридесетих и четрдесетих година XVIII века” (2007: 435). Пишући о књижевним врстама барока, аутор каже: „Барокне стилске црте нису се подједнако очитовале у свим књижевним врстама. Поезија или, тачније, дела писана у стиху представљају основни, привилеговани домен новог стила” (2007: 436). У српској барокној поезији доминира кићени стил. Основни стих барокне поезије је пољски тринаестерац.

У српској барокној књижевности доминирају следеће прозне врсте: путописи, мемоари, писма, историјска дела, анегдоте. Посебне црте барока огледале су се у *Хроници* Ђорђа Бранковића.

Представници српског барока били су: Кипријан Рачанин, Гаврило Тадић, Ђорђе Бранковић, Гаврил Стефановић Венцловић, Захарија Орфелин, Христофор Жефаровић, Јован Рајић.

Љ. Суботић (2007) каже да је српска барокна књижевност „стварана на три различита књижевна језика” (2007: 241). То су: српскословенски, српски говорни и рускословенски језик. Од споменутих идиома је барокну синтаксу наследио славеносрпски језик. О славеносрпском језику и одликама барокне синтаксе је било речи у претходном делу овог рада.

Роман *Прикљученија Телемака* Стефана Живковића

Овај роман није оригинално дело Стефана Живковића, већ је реч о преводу романа *Авантуре Телемаха, Одисејевог сина* француског писца Фенелона. Фенелонов роман написан је 1694. године, а објављен пет година касније без знања аутора. Реч је о сатири која је уперена против владавине краља Луја XIV који је себе препознао у лику феничанског краља Пигмалиона. Роман је био намењен војводи од Бургоње, унуку Луја XIV, коме је Фенелон био васпитац.

Што се композиције тиче, роман је подељен у двадесет четири књиге, у два дела по угледу на Хомерову *Илијаду*. Главни јунак романа је Телемах, Одисејев син. Познато је да се Одисеј није одмах вратио на Итаку после Тројанског рата. У роману *Авантуре Телемаха* његов син креће у потрагу за њим. На том путовању прати га богиња мудрости Минерва у лику учитеља Ментора. Током потраге, Телемах пролази кроз невероватне пустоловине. На крају се враћа на Итаку и тамо затиче свог оца Одисеја.

Овај роман преводила су три znalца француског језика: Атанасије Стојковић, Глигорије Трлајић и Стефан Живковић. Једино је Стефан Живковић превео роман у целости. И. Цветковић Теофиловић (2016) пише: „Објављивањем превода у Бечу 1814. године Живковић је стекао велику славу међу Србима што доказује чињеница да је по главном јунаку Телемаху добио надимак Телемак” (2016: 107). Бавећи се детаљно преводом, Н. Крстић (1999) напомиње: „Живковић се држи Фенелоновог стила и задржава дух француске реченице” (1999: 184).

Анализа корпуса

Инверзија, тј. postponован атрибут

У савременом српском језику атрибут (придевски или заменички) долази испред именице. Међутим, у нашем корпусу атрибут често долази иза именице. Н. Крстић (1999) истиче да „у француском језику атрибут често долази иза именице” (1999: 168). Имајући на уму да се ради о преводу са француског, лако можемо доћи до закључка да је инверзија атрибута у односу на именицу у роману *Прикљученија Телемака* настала под утицајем француског језика.

Наш корпус бележи велики број примера који илуструју појаву инверзије. За потребе овог рада издвајамо један део:

именица + придевски атрибут: за отшествіем Улисовим (1), корабль Улисов (1), клупе возарске (1), ходом величественним (2), сина Улисова (2, 6, 10, 99), безднама морским (3), Пещере Калипсине (4), простоте польске (4), купалнице чисте (4), войну Троянску (7), сраженія Улисова (7), у состоянію безсмертном (8), Цара Лестригонскога (9), из осажденія Троянскога (10), Флотту Енееву (10), корабљи Енееви (12, 18), планине Сициліиске (20), Флотта Египетска (20), землю Египетску (21), по полю Египетскому (23), град богат и великолѣпан (24), безопасности общенароднѣ (24), столпови мраморни (24), добродѣтель Херкулеву (26), слава Ахиллева (26), вещи противне (27), удовольствія силовита (30), живота невинна (30), струка висока и величественна (31), очи живе и проницателне (31), речи просте и любке (31), Жрец Аполлонов (31), от мрамора храму (31), речи започете (42), лице гордельиво и угрожително (42), величину удивителну (43), рѣзнице Парцине (46), до столпова Херкулеви (47), сокровища богата (49), войницима Кипарским (52), вѣтрови противни (53), чоя Тірска (55), царствованія Пігмаліонова (58), люди мудри (59), наукама полезнима (59), кромѣ душе хуе (74), у облаку златном и плаветном (74), вѣтрови испуштени (75), тѣлеса слаба и леньива (76), с пантликама црвеним и златотканим (77), цветѣа миришутьега (78), питѣа благовоняютьа (78), из кутіе Пандорине (81), радост сладка (81), суза Пенелопини (83), узде златне (88), лице намрштено и брижно (88), глас угрожителан (88), обрве густе и висетѣ (88), от волна морски (89), син Девкаліонов (93), унук Миносов (93), буря морска (94), богиня немилосердна (94), друзи Идоменеєви (97), тѣла крепка и окретна (97–98), зейтин любки и сѣйни (98), Родіянцу посрамлѣну (99), сродник Идоменеєв (100).

именица + заменички атрибут: петбина нџина (1), мудрост нџова (7), у магновенію оном (13), народе ваше (16), на храброст вашу (17), стадо свое (18), син нџов (23), образи нџови (31), глас мой (35), на главама нџиовима (35), возвращенія мога (39), душе мое (44), зраци нџови (44), пред очима моима (46), сестре свое (48), срце мое (79), лице нџово (80), очи нџиове (87), сину моему (95), Ціркус овај (98).

Као што се може видети, ова одлика је у великој мери заступљена у роману. Више је придевски атрибут у инверзији него заменички. Када је реч о придевском атрибуту, подједнако се јављају у инверзији и описни и присвојни придеви, о чему сведочи анализирани корпус.

Финални положај глагола

И. Цветковић Теофиловић (2016) истиче: „Језику Стефана Живковића може се приписати и стављање глаголских облика на крај реченице, укључујући и инфинитив, што је латинизам, дошао, највероватније посредством рускословенског језика” (2016: 182).

Анализирајући корпус, приметили смо следеће примере:

Петбина нџина не раздаваше сладки нџини песана, Нимфе нџине служкинџ несмеду к нџози говорити (1), Та шума чиняше се увџнчавати те лепе ливаде, и причиняваше нџку мрачност, коју зраци сунца немогау пробити (4), Потом се повратише к Калипсо, која и очекиваше (7), У исто време четири младе Нимфе почеше певати (7), Видите шта е изгубіо поради Итаке, коју опет није могао видџти (8), Калипсо не смеде га с начала далџ принуждавати (9–10), Задуго она нџга принуждаваше (10), Я сам само мою страст слушао (11), Ту стари Ацест изшедши из Трое царствоваше (13), Улис, мой Отац, быо е едан от главни Царева што су тай град разорили (26), Он приступи к' мени с' умилностію; почесмосе разговарати (31), Тай час Брдо Етна престаде огнене пламене блювати (32), Желџзо и мџд необдџавано више от Циклопа стаде захрџавати (32), После овїи речїи подџоше на оно мџсто, гди и Богиня очекиваше (71), Онди тџеш жетџи благовоннїя на мом жертвенику, онди тџу те я у рџку сладости утопити (73), Бог любви, на ове речи раздражен, одлети (74), Очима гледасмо стџне морске, о коесе раздражене волне с' ужасним шумом разбїју (75), Я се с' почетка ужасава от свега, што видџа, но се нечувствено поче привикавати (78), Сладџа бы ми была смрт, него ова срамна немотџ, у којей се наодим (79), Остров Кипар у скоро изчезну (85), То е Минос наймудрїй и найбільї Цар познао (90), Као леп цвет у сред поля пресџчен острїем плуга изнемогне, и неможе, да се

подигне (96), Докле ме овако савіяше, и нѣга тако силно оманем, да му каиши попуцаю (99).

Анализирајући корпус, приметили смо да се у језику Стефана Живковића понекад облици глагола *моћи* јављају иза инфинитива:

Он заповеди нашим возарма, да се погну, колико више могу, уздуж њиови клупа, да и непријатељи небы познати могли (13), Долине су туда тако дубоке, да и едва сунце са своима зрацима осветлити може (28), Їошт непрестаясмо друг друга гледати, докле год видити могасмо (67), И да отбїяю от вас све, што бы вас напрасно разбудити могло (69), У едан ма я предьо из найгорчіе жалости у найветьу радост, какову смертни чувствовати могу (85).

Са друге стране, приметили смо да се облици глагола *бити* јављају понекад иза личних глаголских облика:

...ту се другога не видяше мѣса кромѣ птичїя, кое оне у предье уфатиле быяу (7), ...он усмотри едан от њиови корабля; кой подобан быяше нашему, и коега буря от ны удальила быяше (13), Найвише е прелщаваше простодушно повѣствованїе Телемака, и признанїе собствени свои погрешака, кое он наглостїю и неповиновенїем к мудрому Ментору учинїо быяше (43), ...совершеннѣйши брзопловац, какови е икада у пристанищу начинѣн быо (61).

Синтаксички паралелизам

Једно од типичних стилских средстава на синтаксичком нивоу у Живковићевом језику представља синтаксички паралелизам. Љ. Суботић (2007) дефинише синтаксички паралелизам као „сукцесивно понављање идентичних структура које се јавља на свим нивоима граматике реченице или пасажа” (2007: 248).

Анализирајући корпус, приметили смо велики број примера који илуструју појаву синтаксичког паралелизма. За потребе овог рада наводимо само један део:

Умримо драги Менторе; ни о чему другом ние нама позволѣно данас мислити, умримо! (22), Блажени, говора я, они, кои се гаде на удовольствїя силовита, и кои се умеду задовољити сладостима живота невинна; блажени они, кои се увеселяваю поучаваютьи сами себе, и кои милую образовати свой дух знанияма... блажени они, кой милую читати, и кои нису лишени книга овако као я! (30), Нѣкада, сине мой, нѣкада муке и свирѣпе бриге, кое Цареве окружаваю, учинитьеду, да пожелите на престолу живота пастирскога (34), Никада нїе Египет имао таковога Цара! никада нетѣ на нѣму подобна имати.

О богови! валяло е, или да га никада непоказуєте людинам, или никада да га от нњи неодузимате! (37), Подъите драги Телемаче с мудрим Ментором, коега су вам повратили богови: подъите у ону удалѣну пештеру (69), Вы сте могли нѣойзи казивати, али само оно, о чему бы она имала состраданіе; ви сте могли нѣойзи казивати да сте: час блудили, час зароблѣни были у Сициліи, а после у Египту (70), Далеко одавде!, викну Минерва, далеко одавде несмислено дете! (74), Бѣжите! рече ми, гласом ужасним, бѣжите, поспѣшите и утеците!... Бѣжите, шта чекате? (81).

Употреба узвика, узвичних реченица и вокатива

Као и претходне три одлике барокне синтаксе, и ова одлика је у великој мери присутна у роману. Ово је уједно и одлика Живковићевог стила. Наш корпус бележи много примера који илуструју ову појаву. Издајамо један део:

О Богиньо! (3), Телемаче! (3), Сине мудрога Улиса! Ты мораш да постанеш, као и он, велики терпѣніем; владателѣи, кои су свагда были благополучни, ни су тога достойни; мекоост нњи квари, а гордост опія; о какотѣш ты быти блажен, ако преодолѣиш твоя злополученія, и ако и никада незаборавиш! (29), О злополучни Тіру! (58), О злощастна младости! говора я; богови! како се вы немилостиво играте с людинам; зашто и чините проодити кроз тай возраст, кой е време лудости и люте грознице? О зашто нисам я досада сѣдом косом покривен, погрблѣн, и близу гроба, као Леарт мой дѣда! (79), О сретѣни и преблажени люди! говора я, коима се добродѣтель показуе у свой нѣзиной сяйности и красоти! можемо ю видити, а нелюбити ю; можемо ю любити, а не быти благополучни! (82), Ево ме родителю мой! (96).

Дакле, у раду смо споменули само неке примере. Многобројни примери који се могу пронаћи у роману говоре у прилог томе да је употреба узвика, узвичних реченица и вокатива битна особина језика Стефана Живковића.

Антепозиција објекта

Љ. Суботић (2007) напомиње да је ова одлика настала као „последница постпоновања предиката или инфинитива” (2007: 249). У роману је ова одлика присутна у мањој мери, у односу на претходне одлике.

Нимфе нѣзине служкињѣ несмедјау к нѣойзи говорити (1), За дуго она нѣга принуждаваше (10), Я сам само мою страст слушао (11), Я сам к нѣму

говорію (12), ...кад Ментор тио запроси, да с' Царем проговори (15), Я ову добит узе (18), Улис, мой Отац, бую е едан од главни Царева што су тай град разорили (26), И заиста при свой нашої невиности и мудрости царевой, он изнадьє средство, коим Цара обману (29), Он младе люде любляше (31), Тай час Брдо Етна престаде огнене пламене блювати (32), Щастіє мене гони (45), Я тьу вам мой спасителни совѣт дати (45), Ятьу сведочити, да сам нѣкада вашега родителя познавао (62), И с' негодованієм гледаше на Ментора, кой найманѣ движеніє нѣзини очію наблюдаваше (72).

Антепозиција прилошких одредби

И ова барокна одлика је у мањој мери присутна у роману.

После нѣгова корабљѣкрушенія вы се немате ничему надати: нити да тьете нѣга видѣти, нити да тьете после нѣга на острову Итаки царствовати (8–9), Тек што у край пристасмо (13–14), Зеленост, коя се под нѣговим стопама радѣа! (33), Шум бистре воде, коя с какве стѣне падаше (34), Чудѣа се я благополучном мѣстоположенію овога великога града, кой у сред мора на едном острову лежи (53), Ово быяше други чиновник Царев, кой от стране Астарбее долазише (63), Онди тьеш жетѣи благовоннія на мом жертвенику, ондितьу те я у рѣку сладости утопити (73); Мене у Цитереу доведоше (77), Я овај час полазим (82).

Опкорачење

И. Грицкат (1987) истиче да „опкорачење представља уметање између атрибута и управне именице (или следећег атрибута) различитих речи, што умногоме оптерећује реченицу” (1987: 126). Оно што је интересно у вези са опкорачењем јесте да се у језику Стефана Живковића између атрибута и именице често *умеће* енклитика:

Ваш е родитель имао ту исту сретью као и Вы (8), ...наше бы очи были прелщєне видетѣи ту плодоносну землю Египетску (21), Ты тьеш опет видѣти Итаку, и твоя тѣесе слава возвисити до небеса (29), ...наши су столови были зелено бусенѣ (35), И нѣгова ме смрт опет баци у нова злополучія (37), Надежда е Египта исчезла (38), Мой се родитель прославіо међу свим Кралѣвима, кои су ратовали против града Трое (44), Величайши е грех у Тіру, имати велика имѣнія (48), Црне су бриге изображене на нѣговом непрестано намргођеном лицу (50), ...наша тѣе трговина и наша слава скоро претѣи к' каквом другом народу мудріє управляемом (59), ...ваш е син готов умрети, да бы ублажіо Бога (96), ...мои се конѣи разлюте (100).

У језику Стефана Живковића ређе се између атрибута и именице *умеће* друга реч која није енклитика: Црне су бриге изображене на нђговом непрестано намргођеном лицу (50), Зачудим се о овом ужасном, и за мене новом позорищу (50).

Антепозиција генитива

Ова одлика барокне синтаксе није карактеристична за Живковићев језик. Анализирајући корпус, приметили смо само два примера који илуструју ову појаву: Купідона стихове (75), богинђ приключенія (77).

Дуга, гломазна реченица

Анализирајући корпус, нисмо забележили ниједну дугу, гломазну реченицу.

Закључак

Циљ рада био је да установимо које су барокне одлике заступљене у роману *Прикљученија Телемака* и у којој мери. Бавећи се одликама барокне синтаксе у овом роману, закључили смо следеће.

Главна одлика језика романа јесте инверзија атрибута у односу на именицу, о чему сведочи анализирани корпус који обухвата стотинак примера који илуструју ову појаву. Иако је ова особина првенствено латинизам, у језику Стефана Живковића инверзија настаје под утицајем француског језика. Даље, у језику Стефана Живковића придевски атрибут је редовно иза именице. Има случајева у којима заменички атрибут долази иза именице, али су ти случајеви ретки. Инверзија је битна особина језика свих писаца предстандардне епохе.

Битна особина језика Стефана Живковића јесте и финални положај глагола. Наш корпус бележи велики број примера који илуструју ову појаву. За потребе овог рада издвојили смо тридесетак примера. Финални положај глагола је битна особина језика свих писаца предстандардне епохе. У Живковићевом језику можемо наћи и облике глагола *моћи* иза инфинитива, као и облике глагола *бити* иза личних глаголских облика, о чему сведочи анализирани корпус.

Поред инверзије и финалног положаја глагола, још две одлике барокне синтаксе можемо сматрати главним. У питању су синтаксички паралелизам и употреба узвика, узвичних реченица и вокатива. Синтаксички паралелизам можемо сматрати и одликом Живковићевог стила. Анализирани

корпус обухвата много примера, али смо за потребе овог рада издвојили десетак. За разлику од претходних особина које одликују језик свих писаца предстандардне епохе, синтаксички паралелизам није карактеристичан за језик Доситеја Обрадовића. Наиме, бавећи се језиком књижевних дела Доситеја Обрадовића, Х. Куна (1970) није забележила ниједан пример синтаксичког паралелизма.

Као и синтаксички паралелизам, и употребу узвика, узвичних реченица и вокатива можемо сматрати битном особином Живковићевог језика и стила. Примери који илуструју ову појаву су многобројни у роману, али смо за потребе овог рада издвојили десетак.

У мањој мери су заступљене три одлике барокне синтаксе: антепозиција објекта, антепозиција прилошких одредби и опкорачење, о чему сведочи анализирани корпус који обухвата између десет и двадесет примера.

Две одлике барокне синтаксе нису заступљене у роману. Реч је о антепозицији генитива и дугој, гломазној реченици. За антепозицију генитива су пронађена два примера у роману, док за дугу, гломазну реченицу није пронађен ниједан пример.

Дакле, главним одликама Живковићевог језика сматрамо: инверзију атрибута у односу на именицу, финални положај глагола, синтаксички паралелизам и употребу узвика, узвичних реченица и вокатива.

Даље, одликама Живковићевог језика можемо сматрати и антепозицију објекта, антепозицију прилошких одредби и опкорачење, али је њихова заступљеност мања. Антепозиција генитива и дуга, гломазна реченица не одликују језик Стефана Живковића.

Стефан Живковић је мање познат писац у односу на Доситеја Обрадовића и Вука Караџића. Лингвисти су већу пажњу поклањали језику Доситеја Обрадовића и Вука Караџића него језику Стефана Живковића. О одликама барокне синтаксе у роману *Прикљученија Телемака* скоро и да не нема радова.

Дакле, овај рад представља мали допринос науци о језику и наше настојање да бар мало расветлимо језик романа са аспекта синтаксе, тј. са аспекта оне синтаксе коју називамо барокном.

ИЗВОР

Живковић, С. (2015). *Прикљученија Телемака. Част прва (1814)*. Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

- Бојовић, З. (2004). Барок. У Јован Деретић, Злата Бојовић, Марија Митровић (Ур.), *Историја књижевности за I разред средње школе* (стр. 130–143). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грицкат, И. (1987). Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. *Јужнословенски филолог*, XLIII, 111–135.
- Деретић, Ј. (2007). *Историја српске књижевности*. Зрењанин: Sezam Book.
- Крстић, Н. (1999). *Француска књижевност у српским преводима (1775-1843)*. Нови Сад: Светови.
- Милановић, А. (2014). *Језик Јована Суботића*. Београд: Чигоја штампа.
- Мићуновић, Љ. (2000). *Речник књижевних термина: стилске фигуре и други књижевни изрази: приручник за основне и средње школе*. Београд: Српска школска књига.
- Младеновић, А. (1989). *Славеносрпски језик. Студије и чланци*. Нови Сад – Горњи Милановац: Књижевна заједница Новог Сада – Дечје новине.
- Павић, М. (1991). *Историја српске књижевности 2. Барок*. Београд: Досије – Научна књига.
- Скерлић, Ј. (2006). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Суботић, Љ. (2007). Барокна геометрија реченице доситејевског типа књижевног језика (Стеријин роман Дејан и Дамјанка). У Јасмина Грковић-Мејџор, Владислава Ружић, Слободан Павловић (Ур.), *Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план)* (стр. 240–252). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Цветковић Теофиловић, И. (2016). *Језик совершени*. Ниш: Филозофски факултет.

- Kuna, H. (1970). *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Popović, T. (2007). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.
- Zogović, M. (1995). *Marino i dubrovačka književnost*. Novi Sad: Matica srpska.
- Zogović, M. (2005). *Književnoteorijska misao baroka*. Sombor: Dometi.
- Zogović, M. (2007). *Barok: književna teorija i praksa*. Beograd: Narodna knjiga.
- Živković, D. (1986). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.

ПИТАНЄ НАЦИОНАЛЬНОГО ІДЕНТИТЕТА РУСНАЦОХ У ЛИТЕРАТУРНИХ ДІЛОХ МИХАЙЛА КОВАЧА**

The aim of this paper is to analyze the way in which Mihajlo Kovač tried to awaken, through his stories and essays, the national consciousness of his Ruthenian people. Kovač did it on the basis of prejudice and stereotypes his own people had about themselves as well as about others who did not belong to them, but also on the basis of the prejudice two nations had between themselves. The question of national identity of the Ruthenians in Mihajlo Kovač's literary works is represented through those prejudice and stereotypes that are characteristic for characters in Kovač's work. The analysis showed that some of his characters have components of ethnocentrism, which come in expression in contact with other characters in the novels and drama, especially with those who do not belong to them. The method in this paper is imagology, as a method of prejudice and stereotype reflections in the perception and imagining of the foreign, the other.

Keywords: identity, Ruthenians, imagology, prejudices, stereotypes, Mihajlo Kovač.

У тей роботи будзе представене на хтори ше способ Михайло Ковач, преїг своїх литературних ділох, намагал национално освидомиц свой, руски народ. Ковач то робел на основі предрозсудкох и стереотипох, як гевтих хтори Руснаци створели сами о себе, так и на основі гевтих хтори ше одноша на други народи з хторима жию Руснаци. Тиж так, ту и предрозсудки о одношеню медзи припадніками тих народох. Видзене того одношеня будзе приказане зоз угла Ковачових подобох, а подкріпене зоз його особними становисками зоз историйного есею *Дзелїдби и селїдби Руского народу*. Тиж так, за лепше розуменє питання національного ідентитета Руснацох у Ковачових литературних ділох, хасновала сом його дньовнік зоз 1989. року. Ковач за собу охабел вещей як двацц дньовніки у хторих мож пренайсц значни податки за науково-виглєдовацку роботу, бо у ніх записовал хторих авторох и хтори їх діла читал, як их розумел, цо го інспіровало, але, тиж так, у тих дньовнікох Ковач записовал своєю роздумованя о рижних стварох, та

* ana.rimar@yahoo.com

** Робота настала у рамикох проєкта *Дискурси маїнских језика, књижевности и култура у југоисточној и средњој Европи* (178017), хтори финансино потримує Министерство просвити, науки и технологійного розвою Републики Сербії.

так и о націоналней припадносци, мацеринским языку, цо праве тема тей роботи. Дньовніки ми за потребу науково-вигледовацкей роботи, дала на хасноване Олга Карлаварис, дзивка Михайла Ковача.

У тей роботи сом през имагологийни приступ гу литературы, анализовала Ковачову драму *Ораче, ораче* (Ковач 2003), а, тиж так, анализовани и його становиска о націоналней припадносци Руснацох и асиміляції, хтори описал у историйним есею *Дзелїдби и селїдби Руского народу*. За тоту роботу бул значни и дньовнік Михайла Ковача зоз 1989. року.

О имагології, як видзеню „другого”, не писал ані єден автор, так же сом основу за похопйоване и дефиноване того поняца пренашла у роботи Манфреда Белера (Manfred Beller) *Перцепция, слика, иматология* (*Perception, image, imagology*, 2007). За розумене одношеня медзи двома групами людзох, хасновала сом кнїжку *Слики у главах* (*Slike u glavama*, 2000) Клауса Рота. Цо ше дотика науковей литературы на руским языку, можем повесц же о предрозсудкох, стереотипох и о видзеню другого нет вельо тексти, гоч мож найсц тексти у хторих ше наводза стереотипи хтори Руснаци вибудовали сами о себе. За тоту роботу сом хасновала кнїжку *Руска усна литература* (*Русинска усмена књижевност*, 2013) Стевана Констатиновича, понеже у тей кнїжки тоти стереотипи найпрецизнїше дефиновани, а дотикаю и одношене Руснацох гу другим народом, або, обще поведзене, гу „другим”. Понеже за имагологийни приступ гу литературы барз важни историйни контекст хтори облапени у литературы, за його илюстроване хасновала сом кнїжку *На крижней драги* (Рамач 2016). Тиж так, значни ми була и кнїжки *История русской литературы* (Тамаш 1997) и *Складане идентитетох* (Тамаш 2017).

„Руснаци у Южней Угорскей по розпадоване Аустро-Угорскей 1918. не мали свойо културно-просвитни и национални організації” (Рамач 2016: 9). Руске народне просвитне дружтво (далей РНПД) основане 1919. року. Ношитель є културного и национального препороду Руснацох у нешкайшей Войводини. То организация хтора обявйовала перши новини, календари и кнїжки на руским языку, а праве у тих рочних календарох Михайло Ковач обявйовал свойо перши твори. Окрем того, вон бул и секретар РНПД од 1931. по 1941. рок.

Период од 1919. по 1941. рок, у рускей литературы период у хторим литература у функції национального вреднованя и забави, а праве писателе хтори свойо твори обявйовали у виданьох РНПД, медзи хторима и Ковач, заслужни за конституоване литературы Руснацох на тих просторох, як и за националне освидомйоване Руснацох.

Гоч Ковач найвецей обявйовал после Другей шветовой войны, його приповідки ше, по темох и часу хтори описує, змесцує до часу медзи двома войнами. Вон по фаху бул учитель, робел у велїх местах, а скоро у кождим месце у хторим робел, бул и дружтвено ангажовани. Прето барз добре упознал селянску душу, т. є. душу Руснака на валалє. Вон не бул учитель лєм по фаху, але бул учитель и у литературних ділох хтори писал и обявйовал, бо ше вше преїг нїх намагал поучовац своїх читачох. Його приповідки ше найчастейше закончую зоз даяку поуку, а тиж так, през своїо діла указовал читачом хтори човеково прикмети добри, а хтори не, же праведносц и чеснота барз важни за човеков живот итд. За тоту роботу буду значни гевти Ковачово діла у хторих ше автор намага націонално освидомиц свой народ.

Ковач писатель поетского реализму, так же у його ділох мож препознац яке думанє ма о каждой подобі хтору будує у своїх ділох, мож видзиц цо дума о поступкох тей подобі. Подоби у його ділох не індивідуалізовані, але представляю репрезентох одредзеної групи хторей припадаю. Найчастейше то селянє, парасті, а у його ділох ше стретаме и зоз газдами и припадніками других дружтвених групох.

Стилиста, тиж винїмкови познаватель способу живота и психології руского жительствова, першенствено медзи двома войнами, тематично рижнородни до миру хтора ше прибілжує гу универзалносци бо залапя шицки види живота (Тамаш 1997: 117).

Функцію національного стабілізуваня, хтора присутна у Ковачових ділох, представела сом у своїй мастер роботі *Уплїв українських писательох на Михайла Ковача*¹.

Кед Ковач націонално освидомює свой народ, вон то не роби так же поручує своїм читачом же би требали буц вельки Руснаци, націоналісти и подобне, але тоту свідомосц, у своїх приповідках пробує пребудзиц през представляне медзигенераційного зраженя. До того зраженя приходи пре недостаточну націоналну свідомосц младих. То причина пре хтору вони, у случайох хтори представени у Ковачових приповідках, кед себе виберу пару хтора не припаднік їх націоналней заєдніци, допущую же би ше, зоз ступаньом до малженства, страцел їх, руски язык, їх вира, култура и традиция. Сигурно же ше не у кождим случаю так збуло, але уж з того видзимо же Ковач кед писал, думал у предрозсудкох, та представел лєм тоті

¹ Мастер работа одбранєна у септембру 2015. року, а як 2016. року, як окремну публикацию, видал ю Завод за културу войводянских Руснацох.

случаї у хторих шицко цо руске, у новей фамелії нестало. Ище 1922. року Липман гварел же у векшини случайох перше дефинуєме, а аж вец видземе. З того тиж видземе же ше родичи у Ковачових ділох перше зражовали зоз дзецми пре їх вибор, у векшини случайох скорей як ступели до малженства, та видземе же родичи уж напредок маю слику того малженства. Но, понеже Ковач указал лем случаї у хторих ше у нових малженствах руски елемент подполно, або у велькей мири страцел, думанє родичох ше зисцело, гоч не значи же вше так було.

Термин слика хаснуєме як менталну силуєту других, хтора ше явяє же би була дефинована з характеристиками фамелії, групи, людзох, або раси. Така слика управа з нашим думаньом о других и контролує нашо справованє гу нїм (Beller 2007: 4)².

З тим у вязи и Белероно реторични питаня хтори ше одноша на тото чи зме сигурни же видземе гевто цо думаєме же видземе, чи нашо думаня о других людзох правда, и цо знаме о способу на хтори видземе себе. Єдна з дефиниційох стереотипу гвари же стереотип комбинує минималну інформацію зоз максималним значеньом. Шицко тото мож препознац при Ковачових подобох. У Ковачових приповедкох генерация родичох, на „другого”, значи гевтого хто не припаднік їх националей заєдніци, патри з дозу недовирия, несигурносци и одбойносци.

Стеван Константинович поцагнул паралелу медзи фарисейску заєдніцу, як заєдніцу хтора ше видвоєла з єврейского дружтва, и з Руснацами на тих просторох, як заєдніци хтора ше видвоєла зоз свого народу на матичним простору, на Закарпат'ю³. Характеристики фарисейскей заєдніци, Константинович дефинує так:

- *Видвоєносьц як предусловіє за очуванє даєдного з елементох идентитета, хтори постава примарни елемент препознаваня такей заєдніци*
- *Малочисленосць видвоєних*

² Преклад Белероной роботи з англійского на руски язык, поробела авторка тей роботи. Преклади цитатох хтори превжати з роботох хтори обявени по сербски, авторка тиж предложела на руски язык.

³ Под термином Закарпат'є ше подроумує территория сиверовосточних угорских жупанийох (Земплин, Шариш, Спиш, Мараморош, Унг, Угоча, Берег, Саболч, Сатмар, Абуй, Торна, Гевеш, Боршод) (Рамач 2007: 23).

- *Одсутство уплївованя на окруженє цо источашнє и оптимални стан*
- *Уважованє окруженя у гевтей мири у хторей ше не ствара конфликтна ситуація, бо би то значело физичне щезованє видвоєних*
- *Накладно настали, секундарни специфики хтори додатно змоцнюю кохезійни сили знука видвоєней заєднїци.* (Константинович 2011: 17).

Шицки тоти характеристики мож препознац и при Руснацох. Руснаци ше на простор нешкайшей Войводини, а тедишней Южней Угорскей, почали присельовац у другой половки 18. вику. По контракту (зоз 1751. року) о досельованю Руснацох на тоти простори, могли ше приселїц лем Руснаци грекокатолїки. Кед пришли, язык и вира були елементи їх ідентитета хтори их такой на початку живота на тих просторох видвоєли од тутейшого жительствова. Понеже ту були меншинске жительство, не могли значно уплївовац на окруженє у хторим жили, а намагали ше з другима народами жиц у злагоди и не уходзиц до конфликтних ситуацийох. Мож повесц же тоти характеристики источашнє и стереотипи хтори Руснаци розвили о себе. „Стереотипи представляю прешвеченя або думаня о характеристикох даякей дружтвеной групи або єй припаднікох, а предрозсудок ше найчастейше розуми як негативне становиско о другой особи” (Rot 2000: 261).

Шицки тоти стереотипи хтори Руснаци маю о себе, мож препознац у Ковачових приповедкох, а окреме у кругу приповедкох о човековой борби за лепши живот и у кругу приповедкох о зраженю оцох и дзецох. Понеже сом детальну анализу питаня національного ідентитета Руснацох у приповедкох хтори припадаю тим двом кругом приповедкох уж представела у прешлих роботох, на тим месце представим лем сущносц резултатох до хторих сом дошла. У кругу приповедкох о борби за лепши живот анализовани приповедки *Вона єдина* и *Лядова хмара*, а у кругу о зраженю оцох и дзецох приповедки *Розходзеня*, *Миколов шветочни дзень*, *Празне гніздо* и *Добри живот*. Приповедки о борби за лепши живот указую як ше селяне, Руснаци, чувствую кед муша пойсц до цудзого места, а за нїх цудзе место, або цудзина, представля место у хторим нет Руснацох, там не маю нікого познатого, алє до того места иду пре туньшу жем, та з тим и вигоднейшими материалними условиями за живот. Цудзе место ше у Ковачових приповедкох находзи у Славонїї або Срїме, а там ше селя зоз Руского Керестура. З одходом до такого места, Руснаци ше чувствую осамено, несигурно, а добре ше чувствую лем кед су дома, у своїм новим обисцу. Чежко им же у тим месце нет їх церква, же ше їх дзеци не можу з другима

дзецми бавиц по руски. У тих приповедках не видзime нiяку канфлікту сiтуацыю, бо ше незадавальство з новым жывотам не рэфлектуе праз адношене з людзьмі у цудзіні, понеже адношене з нiма найчасцейше анi не прысутне у тих прыповедках. Незадавальство зоз новым жывотам прадставене лем на ўровню асобных эмоцыяў, дзе мацеры вязаншы за мейсто з хтoраго ше прыселелі, оцове свідомі же муша робыц же бi прэкармелі фамелію, та меней о тым роздумую, а дзеці ше швiдко звiклі на нові жывот і не цудзе ім нiч цо iх родичом у новым мейсце цудзе. У прыповедках о зражэнню оцoў і сiноў до дiрэктнаго, фізічнаго зражэння не прыходзі, але лем до вербалнаго, а ўгаваным лем на ўровню нукашнaгo канфлікту пры родічoх. Уж паведзене же до медзiгенерачыйнагo зражэння прыходзело прэ нерозумене родічoх, найчасцейше оцoх, же прэцo iх дзеці не вiбраві себе пару хтoра з iх нацыанальнай заеднiці. Дзеці вец, прэ слабшэ чувствo прыпаднoсці гy свoей заеднiці, у тих прыповедках допусую же бi з нoвей фамеліі шэзлі рускі язык, вiра, абічаі, традыцыя. Воні не свідомі же з тым траца ідэнтiтэт і же ше так помалі зменшувэ рускі народ, але iх родічы тoгo свідомі і барз ім чэжко же так.

У Ковачоўей драмі *Ораче, ораче* як кед бi булі злучені абiдва кругі тих прыповедках, і о чловекоўей борбi за лепшы жывот, і о зражэнню оцoў і дзецoх. Тo драма у хтoрей ше дiя случувэ у першэй пoлoвкi 19. вiку, у Срымe або Славоніі. У нeй прадставена група рускіх фамеліяў хтoра ше зоз Рускогo Керестура прэселела до Срымy адносно Славоніі, дзе була туньша жем. Вiдзели зме же у прыповедках не прадставене зражэнe на нацыанальнай аснові медзi Руснацамі і даедным другім народом. У тей драмі тoтo зражэнe існуе, але, же бi не вiпадло барз оштрэ і нацыаналістычне, а на канцу драмі вiдно же є анi не нацыаналістычне, аўтор на єдэн бок пoложел тутейшэ жiтэльство, статкарох, на чолэ з Андрыём Горняком, а на другім боку даскельо рускі фамеліі хтoрі ше до тoгo мейста вeдно прыселелі. Руснаці, парасті, і у тым мейсце купелі жем і сцy ю чэсцo абрабц. Тo завадза тутейшoму жiтэльству, бо ше по прыход Руснацoх, у тым мейсце занiмало лем зоз статкарством. З тoгo можеме вiдзiц же прэдрозсудкі прысутні на абiдвoх бoкoх, бо анi єдэн, анi другі бок не ма розумення за цудзе становіско і цудзі спoсoб жывота. Кождoму ше вiдзі же йoгo спoсoб жывота найлeпшы і єдiнi мoжлiвi. Андрыі Горняк Руснак, але вон прадставнiк статкарох, так же ше у тей драмі нахoдзі на супротным бoкy од свoйoгo народу. Зоз нiм ше прадставя ізвесні фамеліі Лукіч і Петровіч, хтoрі ше дiрэктно анi не з'явую у драмі, але мoж заключиц же на тoт спoсoб

Ковач сцел указац же статкаре у ствари представляю Сербох (маю сербски презвиска), а зоз подобу Андрия Горняка, зражене медзи статкарами и парастами, односно Руснацами, на тот способ ублажел. На початку драми маме сцену у хторей ше руски фамелії зишли, бо видза же су нежадани у тим месце. Тримаю ше ведно и так сцу и розришиц тот проблем. Ёу нїм приходзи Андрий и так им гутори: „Слухай, Янку! Не бул я Андрий Горняк кед не окрешем острожки тим когутом цо пришли по нашим гною чеперкац!” (Ковач, 2003: 98) Мож видзиц же Андрий бул неприятельски розположени гу Бачваном хтори ше ту приселели и же бул порихтани на отворене зражене. До того приходзи пре пажици на хторих статкаре напасали статок, а тераз тоти пажици купели Бачване и сцу их хасновац як обрабяцу жем. Идуци приклад праве тото илюструє:

ЯНКО: Серби не даю?

АНДРИЙ: Ми югаше не даме! Я не дам! Я не дам орац тото цо не оране
(Ковач, 2003: 99).

З того прикладу можеме видзиц же Ковач знова субтилно нагадує читачом же статкарох представляю Серби, але их источашне и бранї, але не потвердзе же Серби гевти хтори не даю обрабяц жем, але поставя Андрия, Руснака, же би тото вигварел у своєю мено. Далей видзимо же док у тим месце були лем даскельо руски фамелії, не мали нїяки проблем зоз тутейшим жителством. До зраження пришло кед пришли ище нови фамелії, а організовано.

МИКОЛА: Марїо, мале древко засадз до загради – не завадза. А вирошнє, розишири конари, вец патри цо будзеш: сцеш мац дацо у загради, вирубуй древо. Сцеш древо, заграда у хладку древа плоди давац не будзе...

ЯНКО: Правда, пале, я кед приселєл, не розорїовал сом пажицу як ти, Миколо, а заш лєм кед сом пошал жито, та овци пуцели на нього. А вец, пале, цо далей вше горше: Семанови по пойдзе дуловиали, Джуджарови коч з двора видриляли, а тераз, ниа, и тото цо з тобу почали не на добре ведзе... (Ковач 2003: 100).

Древко у тей загради представя парастох, т. є. Руснацох. Док их було мало, док не завадзали, мирно жили ведно зоз статкарами. Кед их єст вещей, статкаре ше чувствую загрожено. Параста не сцу уходзиц до зраження, не тримаю же су виновати пре непорозумєне до хторого пришло, бо чесно купели жем и так ю и обрабяю. Вина остава на жеми:

МИКОЛА: Не пре нас, не пре Лукача... Не ми ту виновати.

МАРЯ: Але?

МИКОЛА: Жем. Жем, Марйо. Населєли зме ше на жем хтора до тераз припадала їм, овчаром и статкарим. Лєс и пажица кармели тот народ. А тераз, ниа, пришли ми, цудзи людзе, ораче. Зариваме жєлєзо до тих пажицох, до тей трави хтора кармела тот народ. Корєнє єї виорюєме, нови обичаї уводзимє, то як да фалат хлєба од устох одривамє тим людзом (Ковач, 2003: 101).

Мож заключиц же, у одношеню зоз статкарами, приходзимє по доживйованє „ми – вони”, дзе з єдного боку „ми” односно Руснаци, хтори свидоми же су у тим месце цудзи людзе, а „вони” овчаре и статкаре. Руски фамелиї нє знаю чи остац ту, кед уж маю жем, чи ше врациц. До конфлікту нє сцу уходзиц. Тиж так, понеже з наведзеного прикладу видзимє же за конфлікт виновата жем, можеме заключиц же и на тот способ Ковач нє сцел буц оштри у приказованю зраженя медзи двома народами, алє вину преруцел на неутрални фактор. У драми ище на даскелїх местох параста гуторя же нє сцу ніч робиц зоз силу, же нє пришли цудзе однімац, алє чесно робиц на жеми хтору купели. Националне освидомйованє Руснацох преїг медзигенераційного конфлікту до хторого приходзи пре вибрану пару хтора нє по дзеки родичох, присутна и у тей драми. Баран, хтори ше представля як Руснак, алє статкар, на боку Андрия Горняка. Кед чул же його дзивку за жену сцє вжац парастски син, гварел же то нє годно буц так, бо є нє югас. З того тиж, як и у Ковачових приповедках, видзимє же родичи жадаю же би їх дзецко ступело до малженства лєм зоз припадніком їх групи, алє ту видзимє же то нє цошка чого ше твардо тримаю лєм Руснаци, алє у тим случаю так думаю и статкаре, т. є. Серби. З другого боку, у истей драми маме приклад ступаня до малженства двоїх младих Руснацох, парастских дзєцох. То приклад з хторим автор поручує читачом як би требало робиц.

Ище єден значни момент у тей драми представля шлїдуюци приклад:

МИКОЛА: ...Кед зме тадзи пришли, шицки гуторели: Серби нас мержа. А хто тоти Серби? То троме-штирме газдове и даскельо їх слугове. То Янко и Андрий. А чи сцє бешедовали зоз гевтима Сербами, худобнима, роботнима людзми, як и ми (Ковач 2003: 117).

Праве ту Ковач указал же обични людзе, селяне, можу нормално жиц у истим месце, гоч су и припадніки двох народох. За того потребне же би почитовали єдни других. Тот, як и шлїдуюци приклад, навяюю же ше два боки помиря, зоз чим Ковач ище раз потвердзи єдно зоз своїх животних началох, а то же щєшлїви гевтот хтори жиє у мире зоз собу и другима.

МИКОЛА: Не бой ше, Ганьо, шицко то будзе добре. (Згина ше и бере до руки жалудз. З далека чуц писню.) Палє, жалудз... Малючки жалудз. Опаднал з даякого велького дуба и ту ше становел. И жиму прежил, а палє яки здрави. Под тоту лупку, видиши, цошка силне, моцне, притаєне лєжи... Кед ше тота сила зидзе зоз жему, вирошиє и з нього силни дуб. Видиши, Ганьо, прецо жиєме. Пре тоту силу цо є у тим жалудзу, у плоду нашей роботи (Ковач 2003: 118).

Дуб представя цошка моцне, витирвале, цо ше не да зламац. При Ковачови селян, Руснак, вше як дуб, моцни и витирвали, та и теди кед не випатра так. И у тей драми, як и других Ковачових ділох, ношители націоналней свідомосци не учителє або інтелектуалци, алє звичайни людзе з валалу.

З єдного боку, видзимо же даєдни Ковачово подоби маю характеристики етноцентризму, т. є. же тримаю же би вредносци хтори пестує їх дружтвена група требали буц универзални вредносци, та би таки були Ковачово оцове, хтори тримаю же лем вредносци хтори пестує руска заєдніца єдини можліви, алє з другого боку, треба мац у оглядзе же Ковач писал у чаше кед требало націонално освидомиц свой народ и же ше йому видзело же таки, директни способ, виroyатно бул найприлаплівши читачом. Юлиан Тамаш, за писательох медзи хторима и Михайло Ковач гварел:

Шицки тоти поетове були патриоти у добрим смислу слова, не преходзели подручє шовинизму, а свойо націоналне єство бранєли достойнствено як лоялни гражданє жємох у хторих жили (Тамаш 2017: 35).

Свидоми положєня свойого народу, о одношеню медзи векшину и меншину, Ковач писал у *Дияспори*:

Процєс хтори рушел, процєс асиміляції меншини, кед ше вона найдзе обколєшена з векшину, розвива ше швидше лебо помалиши, зависно од того чи му условия одвитуя баржей чи меней. А условия велі: чи численосц меншини велька лебо мала, чи традиция у нєй укорєнена глібоко чи плітко, чи материялни обставини стрєдку вєцєй одвитуя єдним лебо другим итд (Ковач 1992: 219-220).

За Михайла Ковача характеристичне же ше становискох хторих ше тримал у приватним живоце, тримал и у літератури. То мож препознац и у його дньовнікох, та прето, кед слово о націоналним ідентитєту Руснацох, наведзем два кратки записи з дньовніка хтори наводал так: *Дньовнік 1. I 1989 –30. X 1989*. Уж на першим боку того дньовніка написал шлїдуюче: *„Зрадовал сом ше кед нам на телефон винчовали по руски „Щєшліви Нови*

рок” нашо унуки (Оленово дзивочки) Лена и Нина.” Кед би ше каждодньова комуникация медзи німа одвивала на руским языку, вироятно же би Ковач не мал потребу наглашиц же му унуки винчовали по руски. На другим месце, кед описує як препровадзели Вилію, дома у кругу фамелії, заш спомина язык на хторим бешедовали: „Вилія, були шицки дзеци и унучата... Жалосне же у руским доме мушине бешедовац на цудзим языку. Беба Майова ше ганьби шпивац, малей Лени шмишине же ше дідо модлі Богу и за ню...” Видзимо же Ковач задовольни же ше позберала цала фамелія, але же му жаль же його унучатом руски язык цудзи и же им цудзи и руски обичаї. Кед поровнаме лем тоти два приклади зоз Ковачових дньовнікох зоз прикладами зоз приповедкох и анализованей драми, мож заключиц же становиска хтори преношел читачом преїг літератури, становиска хторих ше тримал и у живоце, а же описани ситуації скоро ідентични як гевти хтори описани у приповедкох.

На основи прикладох зоз Ковачових ділох и записох Михайла Ковача хтори представени у тей роботі, мож заключиц же його подоби на „другого” патра з предрозсудками. Ковачово подобі не індивідуалізовані, але гуторя у мєно цалого руского народа. У векшини случайох вони шицких хтори не припадніки їх народу, видза як странцох, та аж и як неприятельох хтори загрожую живот їх народу. То не значи же ше сцу бориц процив припаднікох другого народа, але напроцив, з другима народами сцу жиц у злагоди.

ЖРИДЛА

Дньовнік Михайла Ковача зоз 1989. року

Ковач, М. (1992). *Дияспора*. Нови Сад: Руске слово.

Ковач, М. (2003). *На швितаню*. Нови Сад: Руске слово.

ЛИТЕРАТУРА

Константиновић, С. (2011). *Русинска усмена књижевност*. Нови Сад: Руске слово.

Рамач, Я. (2007). *Русини у Южней Угорскей (1745-1918)*. Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности.

Рамач, Я. (2016). *На крижней драги*. Нови Сад: Руске слово.

Тамаш, Ю. (1997). *История русской литературы*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Тамаш, Ю. (2017). *Складанс идентитетох*. Нови Сад: Руске слово.

Beller, M., и Joep, L. (ред.) (2007). *Imagology - the cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam – New York: Rodopi.

Rot, K. (2000). *Slike u glavama*. Beograd: Biblioteka XX veka.

U POTRAZI ZA IDENTITETOM**

(Igra stvarnosti i fantastike u romanu *Aura* Karlosa Fuentesa)

In this paper, the author analyses narrative process in a work by one of the most important Hispanic writers of the 20th century and a globally prominent author of contemporary literature, Carlos Fuentes. Since literary critics can hardly agree on any of the issues in Fuentes's *Aura*, the author of this paper first attempts to solve the issue of literary genre of his work, which uses a narrative „game“ to define topic of individual identity. Playing with narrative voices, Fuentes puts three characters at the heart of the text: a young historian Felipe Montero; a girl named Aura; and an old woman named Consuelo, launching archetypal images and mechanisms of fantastical discourse. Thus, in this paper, the author comes to the conclusion that the multiplicity of voices or dialogical narration, postmodernist narrative technique and interference of reality and fantasy are just some of the specificities of Fuentes's creative process.

Keywords: Hispanic America, identity, genre, magic realism, postmodernism, culture

Karlos Fuentes (Carlos Fuentes) je najistaknutiji meksički pisac XX vijeka koji se uz Gabrijela Garsiju Markesa (Gabriel Garcia Márquez), Marija Vargasa Ljosu (Mario Vargas Llosa) i Hulija Kortasara (Julio Cortázar) smatra utemeljivačem hispanoameričke proze. Zajedno sa svojim savremenikima bavi se preispitivanjem nacionalne istorije, analizom meksičke revolucije i postrevolucionarnog društva. Riječ je o autoru koji razbija okvire prostora i vremena i kreira sintezu mita i istorije, a tragajući za ličnim, nacionalnim i kolektivnim identitetom prepliće savremene narativne forme i polifonu strukturu djela. Fuentes, zapravo, „vodi dijalog sa prehispanskom prošlošću, španskom i meksičkom istorijom, mitologijom koja sadrži odgovore na sva pitanja savremenog čoveka“ (Kovačević-Petrović 2017: 9). Takav pristup književnom djelu posljedica je takozvanog „buma“ hispanoameričkog romana, koji je od šezdesetih godina XX

* marijana.teric@yahoo.com

** Rad je nastao u okviru Četvrtog međunarodnog interdisciplinarnog skupa mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka *KONTEKSTI* (Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 1. decembar 2017).

vijeka doživio izuzetnu popularnost u svijetu. To je vrijeme kad se javlja generacija pisaca koja traga za originalnim književnim izrazom i kulturnom emancipacijom. Nova slika latinoameričkog kontinenta podrazumijeva mnoge promjene i težnju za razvojem kulture i društva uopšte. Emir Rodriguez Monegal (Emir Rodríguez Monegal) ističe da novi latinoamerički pisci „traže da obuhvate skriveno značenje tih promena, te revolucije, i, da bi to postigli, usmeravaju pogled na novog čoveka kojeg stvara sada veliki latinoamerički kontinent“ (Soldatić 2002: 53). Na taj način nastaju djela u kojima se sudaraju realnost i imaginacija, koriste nove narativne tehnike, javlja težnja za eksperimentisanjem u domenu jezika i forme, pri čemu se otvara prostor za postmodernističko sagledavanje i tumačenje književnih ostvarenja.

Aura je djelo koje predstavlja novinu u dotadašnjem Fuentesovom stvaralaštvu. Smatra se ne samo jednim od najuspjelijih književnih djela ovoga autora, već spada i u najznačajnija ostvarenja meksičke literature XX vijeka. Objavljeno je 1962. godine, a dvije godine kasnije, u Milanu je objavljena *Aura* u italijanskom prevodu (Feltrinelli: Milano, 1964),¹ dok se godinu dana kasnije pojavio i engleski prevod (Ferrar, Straus and Giroux: New York, 1965).² Budući da su dvije Fuentesove pripovijetke *Las dos Elenas* (*Dvije Elene*) i *Un alma pura* (*Jedna čista duša*) ekranizovane, italijanski scenarist, pisac i glumac Damiano Damiani uložio je napor da to učini i sa *Aurom* (Andić 1999: 66). Pisac i prevodilac latinoameričke proze (prevodilac Borhesa, Garsije Markesa, Vargasa Ljose...) Branko Andić ističe kompleksnost djela koje je izazvalo različite književne ocjene, počev od žanrovskoga određenja, pa do semantičke dimenzije teksta. Tako se *Auri* pripisuju oznake: pripovijest ili pripovijetka, novela, gotička priča, romančić ili kratki roman što upućuje na činjenicu da je ovo djelo predmet proučavanja brojnih književnika, hispanista i komparatista širom svijeta. Andić naglašava da ne postoji nijedno pitanje vezano za *Auru* oko koga su svi saglasni. Riječ je o djelu koje izaziva izvjesnu zbunjenost kritike (Andić 1999). S obzirom na to da Fuentesovo djelo sadrži odlike modernog hispanoameričkog romana, u daljem radu *Auru* analiziramo kao romanesknu književnu vrstu, odnosno kratki roman.

U osnovi teksta nalazi se anegdota – Marija Kalas, operna diva koju je Fuentes slušao u „Travijati“ 1951. godine u Meksiku bila je njegova inspiracija za

¹ *Stampa – OPAC Sicilia*, from: opac.sicilia.metavista.it/.../opaclub?...Fuentes%2C+Carlos... Retrieved 29. 4. 2018 12:46 h

² *Encyclopedia of Latin American Literature*, from: <https://books.google.me/books?isbn=113531425X> Retrieved 29. 4. 2018 12:50 h

pisanje *Aure*. On je rekao: „U tom trenutku sam otkrio pravo poreklo *Aure*, njeno anegdotsko poreklo: (...) ona transformiše svoj glas u glas stare žene, dajući tom drevnom glasu primesu ludila“ (Kovačević-Petrović 2017: 116). „Ludilo“ postaje jedno od glavnih karakteristika djela, koje se vezuje i za drugi Fuentesov roman *Smrt Artemija Kruza* s kojim *Aura* ostvaruje jedinstvenu cjelinu. Imajući u vidu da je autor u ovaj roman inkorporirao jedan novi svijet koji se javlja u vidu mašte ili fantazije, *Auru* karakteriše simbioza realnih i imaginarnih događaja, koji se u savremenom hispanoameričkom romanu označavaju terminom magijski ili magični realizam (*realismo mágico*).

Veliki je broj autora koji su pokušali preciznije definisati i odrediti pojam magijskog realizma i odgovoriti na pitanje da li je riječ o zasebnoj književnoj kategoriji ili vrsti fantastike. Pojedini kritičari poput Amaril Sanadi (Amaryll Chanady) i Dejvida Danoa (David Danow) magijski realizam vide kao pripovjedni modus, vrstu narativa ili umjetničku formu za prikazivanje jednog svijeta unutar drugog (Muždeka 2016: 21); Anhela Floresa (Angel Flores), koji, kao prvi autor koji je pokušao teorijski razjasniti ovaj pojam, magijski realizam svrstava u oblast fantastične književnosti, dok meksički kritičar Luis Leal objašnjava da se u magijskom realizmu „pisac suočava sa stvarnošću i pokušava da pronikne u nju, da otkrije ono što je tajanstveno u stvarima, u životu, u ljudskim delima“ (Soldatić 2002: 77/78). Magijski realizam ne stvara imaginarne svjetove i bića, jer se stvarnost, da bi opstala unutar narativnog teksta, mora naslanjati na imaginarno. To znači da u magijskome realizmu stvarno i imaginarno ne mogu postojati jedno bez drugoga. Kao što fantastika u sebe uključuje nemimetičko, kao glavnu paradigmu bez koje njena realizacija u nekom od književnih žanrova ne bi bila moguća, isti je slučaj i s djelima magijskoga realizma. Narušavanjem mimetičke iluzije fantastika ostvaruje svoju realnost, autohtoni svijet u kome međusobno isprepleteni elementi stvarnog i nadstvarnog, racionalnog i iracionalnog, realnog i fantastičkog, dovode do narušene logike i tvore put u metafizičku dimenziju. Sve to nas navodi na činjenicu da magijski realizam možemo posmatrati kao vrstu fantastične književnosti.

Iako postoji znatan broj autora čija djela pripadaju magijskom realizmu, smatra se da je najistaknutiji pisac magijskog realizma Gabrijel Garsija Markes. Džo Benevento (Joe Benevento) piše članak u kojem Fuentesovu *Auru*, Borhesov *Vrt razgranatih staza* i film Garsije Markesa *Veoma star čovjek s ogromnim krilima* svrstava u najznačajnija djela magijskoga realizma, koja su zastupljena u jednoj od najpopularnijih antologija *Fiction 100* (*Fantastika 100*) ili *The Norton*

Introduction to Literature (Nortonov uvod u književnost) (Benevento 1984). On ističe:

Svaka od ovih priča je djelimično metafora ili alegorija sopstvenog fantastičkog svijeta. Borgesova priča fokusirana je na čitaočevu tačku gledišta i mogućnost fantastike. Fuentesova *Aura* primorava čitaoca da razmotri tačku gledišta i usmjeri pažnju na karakterizaciju unutar teksta. Fabula Garsije Markesa predstavlja alegorijsko prikazivanje magijskog realizma koji objašnjava čitaocu koliko je teško razlikovati iracionalno i stvarno³ (Prev. aut.).

U skladu s tim, Fuentesovu *Auru* možemo posmatrati kao djelo magijskoga realizma u kojem su imaginarni i tajanstveni događaji prikazani kao realni, tako da čitalac postaje dio dviju koegzistentnih predstava stvarnosti. Cjelokupni svijet djela nalazi se na granici realnosti i mašte. Pripovjedač (mladi historičar Felipe) uvodi nas u fantastički svijet djela realističkim tonom pripovijedanja, jer ga želja za novcem uvlači u čudesni svijet udovice Konsuelo. Dolaskom u kuću udovice Konsuelo, Felipe se susrijeće s djevojkom Aurom, pri čemu realistički slijed događaja počinju ispunjavati iracionalni, mistični, koji postaju dio realističnoga entiteta teksta. Kuća starice Konsuelo podsjeća na lavirint, a život u njoj dobija obilježja gotske priče. Iako tajanstveni događaji, srednjovjekovni ambijent i opis kuće, mračni zapleti i mračna atmosfera teksta upućuju na neke elemente magijskog realizma, važno je naglasiti da oni ne predstavljaju njegovo karakteristično obilježje.

Ulazak u kuću starice predstavlja značajno mjesto, jer se u tom dijelu teksta sugerise napuštanje jednog svijeta i otvaranje vrata u drugi: „Vrata uzmiču pod laganim pritiskom tvojih prstiju i, pre nego što uđeš, gledaš poslednji put preko svoga ramena (...) Uzaludno pokušavaš da očuvaš jednu jedinu sliku tog ravnodušnog spoljnog sveta“ (Fuentes 1999: 10). Očima pripovjedača Felipea čitaoci „vide“ mračnu staru kuću od klesanog kamena meksičkoga baroka, osakaćene svece „krunisane golubicama u svojim nišama“ (Fuentes 1999: 9); „oseća“ se truli miris korijenja i „čuje“ oronuli glas iz daljine. Starica Konsuelo opisana je kao veoma mršava žena poput „srednjovekovne skulpture“ (Fuentes 1999: 13). Drugi lik koji će imati presudnu odluku u zadržavanju glavnoga junaka

³„Each of these is, in fact, partially a metaphor or allegory of the fictional mode itself. Borges' story focuses attention on the reader's role and on the probabilities of fiction. Fuentes' „Aura“ forces the reader to consider point of view and characterization in a highly focused way. García Márquez's fable is an allegoric representation of the world of magic realism itself, which explains to the reader how impossible it is to categorize either art or reality“ (Benveneto 1984: 2).

u svijetu ispunjenom nadstvarnim događajima je djevojka Aura (u tekstu rođaka udovice Konsuelo), čije se zelene oči „raspaljuju poput talasa“ (Fuentes 1999: 16). Te oči protiču i pretapaju se i kao da nude predio koji jedino Felipe Montero može da nasluti i da poželi. Takve oči imaće moć nad glavnim junakom, baš kao i što starica ima moć nad djevojkom Aurom.

U fokusu cjelokupne priče nalaze se tri lika koja se mogu posmatrati kao jedan. Riječ je o raslojavanju identiteta glavnoga lika ili preplitanju identiteta kroz tri lika: Felipea Montera, djevojke Aure i udovice Konsuelo. Ted Đoja (Ted Gioia) piše članak „The Year of Magical Reading“ („Godina magijskog čitanja“) u kojem objašnjava da su svi identiteti Fuentesovog djela dovedeni u pitanje. Tako se i protagonist romana, historičar Felipe bori da održi ulogu objektivnog posmatrača i postane nosilac realnog u suočavanju s iracionalnim. Historičar postaje dio historije koju istražuje, tako da tekst postepeno izgrađuje njegovu stvarnost.⁴ Felipe traga za svojim identitetom, Aura nema svoj identitet jer ga kontroliše starica Konsuelo, pri čemu je i njen identitet neuhvatljiv i preklapa se s identitetom mladog historičara. Djevojka Aura i starica Konsuelo jesu likovi koji se ogledaju jedan u drugome. Aura je simbol sadašnjega vremena zatočenog u liku starice kao prošloga, koji Felipe pokušava da oslobodi i pretvori u budućnost. On dolazi do sljedećega saznanja:

Kada ponovo zaklopiš spise, znaš da Aura zato živi u ovoj kući; da beskrajno produži iluziju mladosti i lepote sirote, izludele starice: zatočena Aura, kao jedno ogledalo, kao jedna ikona više na tom bogomoljskom zidu okamenjenom od tolikih čudesa, zavetnih srdaca, umišljenih nečastivih svetaca. (Fuentes 1999: 41).

Vrhunac identifikacije dva ženska lika, starice i djevojke, predstavljen je jezivom slikom u kojoj dronjava Aura raščupane kose, umazane krvlju kolje jare, dok u istom trenutku Felipe vidi staricu „kako po vazduhu dere jare od vazduha, svojim nožem od vazduha“ (Fuentes 1999: 43). Junak tada započinje potragu za identitetom koja ga dovodi do halucinacija, a potom sna u kojem je njegov krik odjek Aurinog krika, koja se smije u tišini „sa zubima starice povrh svojih sopstvenih“ (Fuentes 1999: 44). Ovaj lik pada u omamljenost, pa se u tekstu kaže da je san jedini Filipov izlaz, jedino njegovo poricanje ludila. Kada se budi,

⁴ „All identities eventually become suspect in this text. Even our protagonist, the historian Felipe, struggles to maintain his role as the trustworthy outside observer, the upholder of reason in the face of the irrational. The historian becomes subsumed in the history he is researching, the text gradually dictating his own new reality“ (Đoja 2012).

„dvostruka prisutnost nečega što se izrodilo protekle noći“ (Fuentes 1999: 51), počinje da ga uznemirava i on shvata da traga za svojom drugom polovinom, za svojim dvojnikom. Lik starice i djevojke se prepliće u djelu, Aura postaje njena žrtva, zatočenica, njena mladost, supruga generala Ljorente, autora bilješki koje Felipe priređuje za objavljivanje.

U epilogu priče, Felipe odlazi kod Aure, dodiruje njeno tijelo, lice, kosu, a onda vidi pod mjesječinom golo tijelo starice, gospođe Konsuelo, mlitavo, iskrzano, malo, kako podrhtava pod njegovim dodirima. Tako se aktivira metafizička dimenzija – „u vazduhu se rađa neko vreme, sećanje na mladost, otelotvoreno sećanje“ (Fuentes 1999: 62). Otvaranjem prostorne strukture nekoga novog vremena, u kojem postoji sjećanje na mladost, ukazuje se na postojanje dvaju svjetova odnosno dviju stvarnosti u kojoj ona druga označava buduće vrijeme, rađanje nekog novog, drugačijeg vremena u odnosu na ono koje već postoji u djelu. Ovdje se Felipeov san tumači kao stvarnost. Analizirajući fiktionalne mehanizme Žan-Mari Šefer piše:

Oniričke predstave nam se nameću poput opažaja, tako da se stanje sna doživljava kao stvarno. Otud verovanje, koje je rasprostranjeno u brojnim društvima da ljudsko biće u stvari živi dve stvarnosti, da vodi dva života: dnevni, i noćni u snovima (Šefer 2001: 175).

Posmatrano tako, možemo reći da Aura živi dva života, dvije stvarnosti – dnevnu kada je ona djevojka u koju se Felipe zaljubljuje i noćnu kada je zatočena u tijelu udovice Konsuelo, koja na isti način živi svoj život. Na drugoj strani imamo Felipea – dnevnog i noćnog. Vrijeme postaje značajna kategorija u djelu koja dovodi do izjednačavanja vremena i čovjeka. Francuski profesor Šarl Mange (Charles Minguet) objašnjava da čovjek ne prolazi kroz vrijeme, „on je sam vreme, čini vreme, po sopstvenom ritmu: ima mrtvih vremena, živih vremena. Uz to, pojedinačno vreme nema isto trajanje kao vreme sveta. (...) Vreme daje istoriji čoveka ritam koji čini njegovo jedinstvo. Ovaj je ritam naznačen ponavljanjem. To se ponavljanje iskazuje u univerzalnosti mitova“ (Soldatić 2002: 82). A takvo poimanje vremena određuje individualni, nacionalni i identitet uopšte (Soldatić 2002: 82). U Fuentesovom djelu vrijeme je umnoženo. Ono je vezano za fikciju, pa možemo govoriti o univerzalnom fiktivnom vremenu, koje je vezano za pojedine likove, pa je riječ o individualnom vremenu, kroz koje se nazire i autorova projekcija budućeg vremena. Prošlo ili istorijsko vrijeme oličeno je u liku djevojke Aure. Ona je simbol prošlog vremena, koju mladi istoričar pokušava da oživi, učini je besmrtnom. Zato se roman završava poput priče o Adamu i Evi u kojoj žena

uspijeva da očara muškarca (Odre Vajankur).⁵ Aura na taj način simbolizuje mitsko vrijeme, vrijeme koje autor pokušava da oživi svojim djelom.

Po riječima Odre Vajankur (Audrée Vaillancourt) (2016) „Aura, njena mladost jesu personifikovana slika patrijarhalnog, konzervativnog i materijalnog društva, koje uporno želi da živi u prošlosti“.⁶ Djevojka „otkriva stvarnu želju Felipeovu, da oživi krug života. Njena kuća predstavlja simbol rođenja.“⁷ Zanimljivo je pomenuti da posljednja scena Fuentesove *Aure* predstavlja značajan dio romana. Radnja je smještena na granici mašte i stvarnosti, pa se čitaoci nalaze u nedoumici. Nijesu sigurni šta se dešava nakon posljednje scene i da li se radnja romana završava na tom mjestu ili tek počinje da se razvija što upućuje na shvatanje vremena kao ciklične kategorije. Fuentes preispituje mit o čovjeku i ženi ne dozvoljavajući da se krug vremena zatvori. Upravo ta zbunjenost čitaoca i višestruka mogućnost tumačenja teksta čini ovo djelo primjerom magijskog realizma koji postavlja pitanja, ali ne daje odgovore.

Ovakvim raslojavanjem identiteta i poigravanjem narativnim glasovima omogućeno je fantastičko putovanje kroz vrijeme koje je indirektno vezano za ključnu temu Fuentesovoga stvaranja, a to je traganje za suštinom meksičkoga identiteta. Da je riječ o izuzetno kompleksnoj tvorevini, u kojoj dolazi do interferencije oniričkog i stvarnog, ukazuje i model pripovijedanja kojim je autor prikazao čudesni svijet teksta. *Auru* karakteriše pripovijedanje u drugom licu u kojoj je narater ujedno i protagonista pripovijedane priče. „Naracija u drugom licu prepoznaje se upotrebom drugog lica jednine – pripovedači-protagonisti se obraćaju nekome – drugom junaku iz dela, zamišljenom čitaocu ili apstraktnom slušaocu“ (Đerić 2015: 203). To znači da „pravi pripovedač u drugom licu koristi *ti* da govori o samom sebi...“ (Anđić 1999: 75), odnosno Felipe „govori o samom sebi a sadašnje vreme je tu da izbriše hronološku udaljenost sa koje se on obraća (Anđić 1999: 75). Kao jedan od poznatijih primjera navodi se filozofski roman Albera Kamija *Pad* (pisan u monologu u drugom licu). U djelu *Aura* narativno „*ti*“ centralni je protagonista u narativnome slijedu ispripijijedanih događaja. Ovaj način pripovijedanja upućuje na prizvuk misterioznog, dvosmislenog i nepoznatog

⁵ *The implications of the final scene in „Aura“*

from: <http://rimstead-cours.espaceweb.usherbrooke.ca/ANG341/A5.htm>

⁶ „Aura, her youth, is a personification of images of a patriarchal, conservative and materialist society which insists to keep a living in the past“ (Vajankur 2016).

⁷ „She reveals the real purpose of Felipe, to perpetuate the cycle of life. The house itself is the symbol of the uterus“ (Vajankur 2016).

što znači da je riječ o postmodernističkoj narativnoj pojavi koja je u Fuentesovoj *Auri* omogućila fikcionalne mehanizme, koji semantičku kompleksnost dobijaju na kraju djela kada se djevojka Aura obraća Felipeu govoreći mu da će prikupiti snagu da vrati udovicu Konsuelo. Završnom rečenicom djela uvodi se motiv mističnosti, neuhvatljivosti i izmicanja racionalnoga tumačenja. Branko Anđić kaže da se kod žene-čarobnice nalazi tajno saznanje, „a telesni kontakt s njom jedan je od najstarijih oblika posvećivanja u misteriju sveta“ (Anđić 1999: 78).

Time dolazimo do zaključka da je Karlos Fuentes ovim, iako kratkim ali izuzetno kompleksnim djelom, pokrenuo brojna tumačenja i definisao ključne elemente svog pripovjedačkoga umijeća. Njegovo djelo upućuje na to da „fikcija nastaje kao prostor za igru, to jest nastaje u toj posebnoj oblasti stvarnosti u kojoj njeni zakoni ne važe“ (Šefer 2001: 17). U svojim esejima Pekić je napisao da umjetnost više ne može da se zadovolji realnošću, pa iz toga razloga poseže za nečim drugim, novim, drugačijim, neizrečenim. To znači da fantastički način pisanja gradi alternativne svjetove: natprirodne, čudesne, pustolovne, (Gvozden 2011: 145) i da je „u fantastičkome načinu pisanja *stvarno* sučeljeno s vlastitom drugošću, sa zaboravljenim, nepoznatim, nevidljivim“ (Gvozden 2011: 145). Takav je narativni svijet *Aure* u kojoj likovi postaju problematični, iskušavaju tajna znanja, karakteriše ih ekstaza, ludilo, somnambulizam, dijabolična stanja:

Gotovo svi važniji fantastički motivi – vampirizam, utvare i utvarna i delirična stanja, bogati snovni materijal, dijalog s mrtvima (nekija), motiv dvojnika, odnosno multiplikacija ličnosti, putovanje kroz vreme, arhetipovi i preobražaji – proizilaze iz specifičnog odnosa prema vremenu... (Šušić 2009: 369).

Književnost počinje da se shvata kao igra ili lavirint značenja. Ljepota Fuentesovoga književnog teksta nalazi se upravo u proširivanju granica smislova i značenja, odnosno odlaskom u sferu nadrealnog, metafizičkog, zagonetnog. Zato *Auru* sagledavamo kao autorov pokušaj tumačenja hispanskog svijeta. Fuentes daje savremeno viđenje baroknih elemenata u hispanoameričkom romanu. Identitet kao ključna tema pisaca hispanске literature predstavlja mit, istoriju, jezik, kulturu, književnost. „Identitet je neprestani dijalog Karlosa Fuentesa sa sopstevnim delom“ (Kovačević-Petrović 2017: 181). Uz pomoć elemenata fantastičkoga diskursa, autor je pokušao da oživi prošlost, jer „umetnost daje život onom što je istorija ubila. Umetnost daje glas onom što je istorija odbila, utišala ili proganjala. Umetnost, prema tome, oslobađa istinu iz ruku laži istorije“ (Soldatić 2002: 183). Neophodno je iznova oživjeti prošlost kako bi se razumjela sadašnjost i odredila budućnost. Fuentes objašnjava:

Veliki zadatak savremene latinoameričke književnosti se sastojao u davanju glasa tišinama naše istorije, u odgovoru istinom na njene laži, u nalaženju novih reči da bi se spojila sa našom davnom prošalošću, u pozivu da ona sedne za sto sadašnjosti koji bi, bez nje bio prazan (Fuentes 1978: 6).

Fuentesa karakteriše sposobnost da vidi svijet „u uzajamnom delovanju i koegzistenciji“ (Bahtin 2000: 32), svijest junaka data je uporedo s drugim svijestima koje međusobno vode dijalog što sve zajedno čini roman polifonijskim djelom. To znači da Fuentes svojom romaneskom strukturom daje projekciju budućnosti kroz sliku Hispanske Amerike, njenih ljudi, različitih identiteta, kulturnih preplitanja. U sferi neiskazanog, zaboravljenog, misterioznog, autor gradi jedan svijet u kojem imaginarno postaje stvarno zahvaljujući novom književnom izrazu, odnosno novom jeziku. Novi jezik bi podrazumijevao jezik dvoznačnosti, jezik pluraliteta ili jezik koji otvara put u imaginarno, nadstvarno. „Naša oruđa su reči, one su kao i vazduh zajedničke; ili pripadaju svima ili ne pripadaju nikome“ (Soldatić 1985: 410).

S obzirom na to da hispanoamerička kultura predstavlja sintezu kulture američkih Indijanaca, španske kulture, kultura afričkoga naroda kao i pripadnika imigracionih strujanja, javlja se težnja za nacionalnim identitetom koja se snažno ispoljava nakon sticanja nezavisnosti Hispanske Amerike. Svaka zemlja želi da izdvoji osobenosti svoje kulture i naglasi svoj identitet. Pitanje identiteta postalo je tema i hispanoameričkog romana koji implicira poseban odnos prema stvarnosti. Soldatić objašnjava da je pojava takozvanog „buma“ hispanoameričkog romana omogućila hispanoameričkoj književnosti da se ravnopravno uključi u svjetske tokove i započne stvaranje kulture koja bi se razlikovala od španske (Soldatić 2002). Iz tog razloga se autori u svojim djelima oslobađaju stega tradicionalne istorijske i političke granice, a „mitsko i magično javljaju se u funkciji sporne istorije, prepune sukoba, gde su različite kulture i narodi stigli do sinteze, ali zadržali različito osećanje za istoriju, društvo i stvarnost“ (Soldatić 2002: 36). Pojam stvarnosti dobija drugačiju oznaku i tretira se kroz uvođenje nekog novog svijeta koji podrazumijeva elemente mašte ili fanatazije. Novi roman ispisuje novu istoriju, novu budućnost. Time mašta postaje stvarna, pa kao takva doprinosi univerzalnosti mogućeg.

Pišući *Auru* Fuentes daje svoju projekciju budućnosti Hispanske Amerike u kojoj pojedinac teži da izgradi svoju istoriju, kulturu, originalni identitet, jezik. Da bi uspio u tome, on mora uroniti u prostore mašte, snova, fantastičkih slika kao jednim sredstvima putem kojih je moguće ostvariti svoju viziju. Kulturno miješanje i preplitanje nacija Fuentes je predstavio kroz lik Felipea, Aure i starice

Konsuelo, dajući tako glas onima koji ga nemaju u cilju prikazivanja istorije pluralnih hispanoameričkih kultura. Na taj način, ulazak mladog istoričara Felipea u novi svijet, njegovo traganje za istinom, a potom i svojim identitetom, možemo tumačiti kao traganje Hispanoamerikanca za svojom civilizacijom. Taj put zahtijeva stvaranje hispanskog svijeta koji će počivati na mašti, nacionalizmu i jeziku oslobođenom od ćutanja.

Jezik i mašta, dva su ključna „alata“ Fuentesovog načina modelovanja svijeta teksta, bez kojih nijedna nacija ne može postojati (Soldatić 2002). Jezik Fuentesove *Aure* karakteriše slikovitost, odnosno jedinstvo riječi i slike koja izranja pred čitaočevim očima. Živopisni opisi određenih scena ostavljaju snažan utisak na čitaoca. Stilizacija rečenice i suptilni prelazi između pojedinih sfera stvarnosti romana doprinose ritmičnosti i poetičnosti jezika. Pažljivo odabrani leksički spojevi i arhaične konstrukcije na početku djela u funkciji su pripovjedačke tačke gledišta, pa je čitalac zbog toga istovremeno unutar i izvan svijesti protagoniste. Fuentesov jezik dobija obilježja ekspresivnosti, metaforičnih vizija, tajnovitosti, poetičnosti ali i baroknih elemenata. Sve to jasno ukazuje na autorovu potrebu da proglasi „univerzalnost mogućeg“ i da nam dâ „neispisani deo ili nepročitani deo sveta“ (Soldatić 2002: 187). Inovativnom narativnom formom, magijskim realizmom, fantastičkim diskursom i postmodernističkim modelom kreiranja svijeta svoga djela, Fuentes je pomjerio granice mogućih svjetova i zaslužio postao jedan od najznačajnijih predstavnika savremenoga hispanoameričkog romana.

LITERATURA

- Andić, B. (1999). Dalje od halucinacije ('Aura' u pripovjedačkom svetu Karlosa Fuentes). U: K. Fuentes (Ur.) *Aura* (str. 63–80), Beograd: Beopolis.
- Bahtin, M. (2000). Problemi poetike Dostojevskog. Beograd: Zepter Book World.
- Benevento, J. (1984). An Introduction To The realities of Fiction: Teaching Magic Realism in Three Stories by Borges, Fuentes and García Márquez. Retrieved May 4, 2018 from: <http://www.angelfire.com/wa2/margin/nonficBenevento.html>
- Derić, B. (2015). Naratori i naracija u romanima Grejama Svifta (Nepublikovana doktorska disertacija). Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Fuentes, K. (1978). Dati glas tišinama naše istorije. Književne novine. 20. maj, str. 559.
- Fuentes, K. (1999). *Aura*. Beograd: Beopolis.
- Gioia, T. (2012). The Year of Magical Reading. Retrieved My 4, 2018 from: <http://www.conceptualfiction.com/aura.html>
- Gvozden, V. (2011). Književnost, kultura, utopija. Novi Sad: Adresa.

- Kovačević-Petrović, B. (2017). Traganje za identitetom u delu Karlosa Fuentes (Nepublikovana doktorska disertacija). Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Muždeka, N. (2016). Magijski realizam u romanima Andžele Karter (Nepublikovana doktorska disertacija). Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Soldatić, D. (1985). Karlos Fuentes i mit književnog stvaralaštva. U: K. Fuentes Terra Nostra II (str. 393–413). Beograd: Prosveta.
- Soldatić, D. (2002). Prilozi za teoriju novog hispanoameričkog romana. Beograd: Filološki fakultet, Kragujevac: Nova svetlost.
- Šefer, Ž. M. (2001). Zašto fikcija?. Novi Sad: Svetovi.
- Vaillancourt, A. (2004). The implications of final scene in „Aura“. Retrieved May 4, 2018 from: <http://rimstead-cours.espaceweb.usherbrooke.ca/ANG341/A5.htm>
- Šušić, B. (2009). Autopoetika i fantastika u romanu 'Zlatno runo' Borislava Pekića. U: B. Pekić (Ur.) Poetika Borislava Pekića. Preplitanje žanrova (str. 363–375). Beograd: Službeni glasnik, Institut za književnost i umetnost.

МОТИВ МАЈКЕ У ПРИПОВИЈЕТКАМА „АДАМ И ЕВА“ И „МОЈ ПРИЈАТЕЉ КОЈИ ЈЕ ПРОШАО“ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

The research topic is the function of the mother motif in structure of stories „Adam and Eve“ and „My friend who passed through“ by Miloš Crnjanski. The analysis will show that in both stories, with similar structure, above mentioned motif produces ambiguous meaning of life and death. In both stories it is realized in the reminiscence on the hero's mother and in transformation of the heroine from mistress to mother. In both cases these realizations are in opposite relations with meanings of past – future and birth – death, which reveals hero's fear of engagements and his personal transformation from son to father.

Keywords: Miloš Crnjanski, mother motif, „Adam and Eve“, „My friend who passed through“

Увод

Описујући своју мајку у *Итаци и коментарима*, Црњански прави занимљиву опаску која се тиче повезаности њеног лика и његовог дјела. „Мати ме је повијала у једном кориту у ком је хлеб месила. Ако је читалац читао Фројда и Јунга, имаће, кад моје књиге чита, много, свакојаких асоцијација“ (Црњански 2008а: 103). Цитирани исказ упућује нас на присуство и вишезначност мотива мајке, чега је и сам аутор био свјестан. У овом раду пажња ће бити посвећена управо наведеном мотиву и његовој функцији у дјелу Милоша Црњанског.

Са методолошке тачке, првенствено је потребно одредити шта се подразумејева под мотивом мајке. У том погледу, важно је правити разлику између лика мајке и самог мотива. Дакле, ово истраживање неће имати за циљ анализу јунакиње мајке, већ мотив који често не обухвата „пунокрвни“ лик, него реминисценцију на јунакову прошлост или чак трансформацију женског лика из љубавнице у мајку. С тим у вези, циљ рада је да истражи коју функцију овај мотив има у семиози цјелокупног текста који истражујемо, а једна од ставки која ће бити показана јесте и та да он чешће има улогу у психолошком конструисању мушких јунака него женских.

* marjanovicfedor@gmail.com

У цјелокупном дјелу Црњанског мотив мајке представља један од централних лајтмотива. Један од репрезентативнијих примјера је лик мајке јунака *Дневника о Чарнојевићу*. Поред тога, у позном стваралаштву Црњанског појављује се опсесија темом Микеланђелове мајке, која је уметнички остварена у роману *Код Хиперборејаца* и недовршеној *Књизи о Микеланђелу*. „Та непозната мати, централна је фигура, по Црњанском, у Микеланђеловом животу, а читаво његово уметничко дело заправо је сублимирано болно сећање на ону која га је родила“ (Раичевић 2005: 373).

Међутим, функција мотива открива се не само на основу оних дјела у којима се појављује, него и онда када се њихова структура упореди са структуром оних дјела у којима је тај мотив одсутан. Узму ли се као примјер *Сеобе* и *Роман о Лондону*, увиђа се да се мајке Вука Исаковича и кнеза Рјепнина тек периферно помињу, док су много доминантније фигуре очева. Из овога се може уочити одређена законитост, која уз повремена одступања представља константу у опусу Црњанског, која се односи на сукоб лика супруге и лика мајке. И Вук Исакович и кнез Рјепнин су ожењени јунаци, стога се њихове мајке не помињу, а њихово мјесто заузимају супруге. Ова теза се може потврдити и на основу дјела у којима је мотив мајке знатно доминантнији. У *Дневнику о Чарнојевићу* јунакова мајка је доминантна фигура у његовом дјетињству. Међутим, у дијелу који описује јунаков сусрет са Изабелом и Маријом и своје прво сексуално искуство, говори се о мајчиној болести. Такође, јунаков сусрет са својом будућом супругом догађа се последице описа мајчине сахране.

Још једна константа која прати лик мајке је трансформација лика љубавнице у лик супруге и мајке, што доводи до захлађења односа јунака према јунакињи. Пантелија Попић у приповијеци „Света Војводина“ оставља своју супругу због своје љубавнице Јеле. Сцена са краја приповијетке кореспондира са почетном сценом, чиме се указује на то да ће и Јела досадити јунаку приповијетке као и његова жена. Осим тога, описује се како она „доби изглед младе мајке“ (Црњански 1993: 26). Тиме се њен прелазак из улоге љубавнице у улогу супруге стапа са преласком у улогу мајке јунакових потомака. Оваква улога редовно изазива осјећање одбојности и досаде код јунака Црњанског. Као примјер може се навести однос Вука Исаковича према госпожи Дафини. Са друге стране, Павле Исакович открива истинску љубав према својој супрузи тек након њене смрти. Један од најтрагичнијих примјера трансформације жене из љубавнице у мајку је лик супруге Александра Виртембершког, која се у Вуковим сјећањима јавља као начело надземаљке

љепоте, док се у његовој садашњости, као Принцеза Мати, појављује као накинђурена наказа.

Дакле, у опусу Црњанског се из доминантно маскулине перспективе јавља лик мајке као опозитан лику љубавнице. Јачање једног представља пропадање другог, док трансформација исте јунакиње из једне улоге у другу често означава и њену пропаст. Овакав однос представља амбигвалност симбола мајке, који означава како живот, „sigurnost utočišta, topline, nežnosti, hrane“, тако и смрт, „opasnost od tlačenja zbog skućenog prostora i zbog preteranog produživanja funkcije hraniteljice i vodiča. То је stvoriteljka која proždire budućeg tvorca, plemenitost која postaje progonitelj i škropitelj“ (Ševalije i Gerbran 2009: 532–533).

Као грађу за истраживање изабране су приповијетке „Адам и Ева“ и „Мој пријатељ који је прошао“. Разлог за избор ових двију приповједака је њихова тематска сличност као и чињеница да прва приповијетка припада раној фази стваралаштва Црњанског, док друга спада у његову позну фазу, чиме се оне издвајају као репрезенти развоја његовог дјела. Имајући у виду описану парадигму, у наведеним приповијеткама ћемо одредити начин на који се мотив мајке остварује, коју функцију и значење има у семиотичкој структури приповједака, те пронаћи подударности које се могу примити у у цјелокупном опусу Црњанског.

„Адам и Ева“ и „Мој пријатељ који је прошао“ – мотив мајке и структурне сличности и разлике

Приповијекте „Адам и Ева“ и „Мој пријатељ који је прошао“ представљају мање истражен дио стваралаштва Милоша Црњанског. По датумима објављивања („Адам и Ева“ су објављени 1918. у *Савременику*, а „Мој пријатељ који је прошао“ је објављен 1966) ове приповијетке стварају везу између ране и позне фазе стваралаштва Милоша Црњанског. Ријетки критички осврти утврдили су да међу њима на тематском плану постоје сличности које их чине захвалним за осликавање развојног пута пишчевог приповједачког рада „утолико пре што су приповетке ‘Адам и Ева’ и ‘Мој пријатељ који је прошао’ засноване на идентичној фабулативној основи, која се обрађује и текстуално интерпретира на различите начине“ (Пантић 2005: 203).

У својој студији *Еротско у романима Милоша Црњанског*, Јелена Панић Мараш као основну сличност у фабулативним токовима

приповиједака наводи мотив љубавног троугла, модификованог у категорије мушкарац – жена – нерођено дијете.

Премда се под љубавним троуглом најчешће помисли на пар и трећег који је љубавник једно од оно двоје, или пак намерава да то буде, и који својим присуством угрожава, нарушава заједницу пара, чини се да је у обе ове приче тај трећи тек само наговештено дете, до чијег се присуства у развоју фабуле није ни стигло (Панић Мараш 2017: 68).

И заиста, централни мотив фабуле условно речено може се назвати љубавним троуглом. У обје приповијетке се прате ванбрачне љубавне везе које бивају нарушене сазнањем да је љубавница трудна. У оба случаја долази до мушкарчевог одбијања прихватања ситуације, што доводи до самоубиства. На плану фабуле основна разлика је у томе што се у приповиједи „Адам и Ева“ убија јунак, док је у приповиједи „Мој пријатељ који је прошао“ самоубиство починила јунакиња.

И поред тематске сличности, Михајло Пантић сматра да, на стилском плану, разлике између двију приповједака говоре о супериорности „Мог пријатеља који је прошао“. „Од сличне фабулативне схеме (главни јунак је и овога пута ратни фаталист, љубавна страст се, и сада, сазнањем о зачећу новог бића, преображава у мутни нагон смрти и води трагичном завршетку, у овом случају главне јунакиње) Црњански гради сасвим нову, неупоредиво успелију приповетку“ (Пантић 2005: 205). Јелена Панић Мараш разлику између приповједака види у „стилској неуједначености и бројним интертекстуалним везама у ‘Адаму и Еви’ [...] које изостају из приче ‘Мој пријатељ који је прошао’, обојене градским штимунгом и социјалном тематиком“ (Панић Мараш 2017: 68–69).

Међутим, поређењем структурних сличности приповједака, могу се открити разлике које их позиционирају у различите периоде стварања Црњанског. У оба случаја јунаци прича су неименовани. Такође, мушки јунаци љубавних прича су ратници. У „Адаму и Еви“ јунак је млади војник, дефетиста, који је ратовао на Галицијском фронту.¹ По свом животном ставу,

¹ Од конкретних географских локација, у приповиједи се помиње ријека Буг која протиче кроз Галицију. „Волео је живот, волео га је откад се вратио из оних густих, младих, крвавих шума на Бугу, где осташе многи раздерани за весеље врана“ (Црњански 1993: 99).

ратним искуствима и годинама, овај јунак је близак јунаку *Дневника о Чарнојевићу*. Са друге стране, јунак и јунакиња „Мог пријатеља који је прошао“ истих су година као и кнез Рјепнин и Нађа из *Романа о Лондону*. Дакле, јунаци по неким од својих основних карактеристика носе типичне ознаке раног, односно позног стваралаштва Црњанског.

На тематском плану, обје приче се баве односом мушкарца и жене, односно сукобом Мушког и Женског принципа. Међутим, разлика умјетничког приступа овом сукобу открива се већ у самом наслову. Наслов „Адам и Ева“ указује нам на једнаку заступљеност Мушког и Женског принципа. Прича се приповиједа наизмјенично из перспективе јунакиње и перспективе јунака. Напротив, у наслову „Мој пријатељ који је прошао“ указује се да је фокална позиција мушка. Прича је исприповиједана искључиво из перспективе главног јунака. У већем дијелу приповијетке јунакиња се појављује у јунаковим сјећањима, док се физички појављује тек на крају приповијетке, и то након што је починила самоубиство. Чини се да је управо тим одсуством трагичност јунакиње још више наглашена.

Када је у питању мотив мајке, у приповијеткама се открива идентична парадигма његове реализације. Мотив је уско везан за тему сукоба Мушког и Женског принципа, а у обје приповијетке се остварује на два начина. Први и најочигледнији је кроз јунакињу, која доживљава трансформативни процес из љубавнице у мајку. У обје приповијетке трудноћа јунакиње јесте и непосредни узрок самоубиства.² Друга реализација мотива остварује се у реминисценцији на јунакову мајку. Наведене врсте реализација јесу међусобно опозитне. У „Адаму и Еви“ јунакова мајка представља оне коријене које је јунак пресекао, а јунакиња оне које тек треба, али не жели да пусти. У „Мом пријатељу који је прошао“ јунакова мајка и љубавница стоје једна наспрам друге као симбол живота и смрти.

Мотив мајке у приповијечи „Адам и Ева“

Радован Вучковић приповијетку „Адам и Ева“ смјешта у групу експресионистичке ратне прозе. Иако рат није централна тема приповијекте

² Мило Ломпар указује на то да ова узрочно-последична структура представља једну од парадигми дјела Милоша Црњанског, закључујући да је у *Роману о Лондону* Нађина трудноћа дијаболични иницијатор њеног одласка, што са њеним прећуткивањем представља посредни узрок Рјепниновог самоубиства (2007: 136–138).

“љубав и смрт се на крају сједињују, а једна типично позадинска ратна драма испричана је језиком неоромантичарске новеле, коју позадина рата чини експресионистички патетичном и напетом“ (Вучковић 2011: 35).

Структура „Адама и Еве“ организована је на сагласности наративне форме са темом сукоба Мушког и Женског принципа.³ Кроз сиже се сукцесивно смјењују пасажии исприповиједани из песперективе јунака и јунакиње, успостављајући тиме једнак однос између мушког и женског становишта. Структурно, прича је подијељена на два дијела. Први дио завршава обзнањивањем јунакињине трудноће, док се други дио завршава јунаковим самоубиством. Оба дијела су структурисана по етапама које су међусобно комплементарне, иако се перспектива јунака на основу које се описују мијења. И на почетку приповијетке, као након открића трудноће, јунакиња глуми у позоришту (*Салому* и *Госпођицу Јулију*). У средишту оба дијела је састанак љубавника у јунаковом стану, док са горњег спрата свирају Шопена и дијелове из опере *Кармен*. Послије конзумиране љубави долази до контемплације јунака/јунакиње, након чега један гласан звук доводи до изненадног открића. У првом дијелу у питању је врисак јунакиње након којег признаје да је трудна, док се у другом дијелу чује јунаков пуцањ у сопствене груди.

Подударање етапа првог и другог дијела приповијетке доводи до семиотичког изједначавања јунакињине бременитости и јунакове смрти. У том погледу, цјелокупна структура приповијетке је артикулисана како око теме сукоба Мушког и Женског принципа, љубави и смрти, као и око мотива мајке, који се остварује у јунакињиној трансформацији из љубавнице у мајку. Сукоб различитих принципа је израженији тиме што оба дијела приповијетке завршавају приповиједањем из различите перспективе. На крају првог дијела јунак сазнаје да је његова драга трудна, док се на крају она суочава са крвавим тијелом свог драгог. Искривљеност у наративном распореду фокализатора (мушкарац открива бременитост жене, а жена смрт мушкараца) упућује на опречно значење које будуће дијете има за јунака.

³ У овом контексту треба читати и богате интертекстуалне везе приповијетке са драмско-музичким дјелима. У *Саломе*, *Госпођици Јулији* и *Кармен*, које се помињу у тексту, тематизује се љубавни однос који завршава смрћу, али „за разлику од опере *Кармен* и *Саломе* – где су обе јунакиње у коначници убијене, код Црњанског није убијена Кармен, тј. Ева, већ је Хосе, тј. Адам, пресудио сам себи“ (Марићевић 2017: 311).

Јунакиња своју трудноћу види као могућност стварања дуготрајне везе. У разговору са јунаком, док он још ништа није знао о њеном стању, она му говори: „Имаш ли ти појма, како је срамно и горко бојати се, не смети бити мајка“ (Црњански 1993: 103). У другом дијелу она му прича своја маштања о сину којег ће родити. „Биће син... хоћу да има плаве очи, а косу златну, па ћу је делити налево... па кад ја остарим он ће ме после представе пратити кући и љубиће ми искрено руку... не као ви сви... искрено“ (Црњански 1993: 107). Овим монологом се имплицира да ће син који долази у њеним очима заузети мјесто јунака приповијетке. Тиме се траума њене трансформације у мајку преноси на јунакову трауму трансформације у оца. Овај преображај назначен је већ у првој сцени са јунакињом, када јој у позоришту прилазе два обожаваоца, отац и син. Син говори оцу да „очинска улога није само плаћати дугове него и сићи с пута“ (Црњански 1993: 99). Као што се отац и син боре за глумицу, јунак ће се у будућности борити са сином за љубав своје жене, односно његове мајке. У том контексту, јунаково самоубиство се може читати и као симболичко оцеубиство. Рађање будућег потомка уједно представља и смрт његовог претка.

Осим што за њега син представља смрт, идеја о будућем потомству изазива код јунака опречне реакције. Иако у једном тренутку он размишља о сину као о нечему што ће остати након њега: „Дете... мишљаше он опет... има нечег ипак што остаје, нешто драго, непролазно“ (Црњански 1993: 104), основна осјећања која будуће дијете има обиљежена су несразмјерношћу његовог дефетистичког расположења и идеје потомства. „У зеленом мантилу са капом без бране, он се и до сад, као каква мутна сенка вукао кроз живот, без дома без икога – нашто њему дете“ (Црњански 1993: 105). Поред тога, трансформација јунакиње из љубавнице у мајку у опозицији је са његовим поимањем љубави, која за њега „није Бог, није теза, није животињски акт, није лудило, она је магла крви, младости и неба, један тихи, страшно болан, слadak парфем младости, што остаје на скутима кроз цео живот“ (Црњански 1993: 100). Бременитост љубавнице означава нестанак екстазе која за њега представља љубав: „нестаће сад детињаста чар, што беше најлепше у њеној љубави свежа као чесма, и са њеног тела одлетеће светлост, бела, као у звезда, које не знају што остаје“ (Црњански 1993: 106). Нестанак дјетињасте чари његове драгане у трудноћи, може се пренијети и на јунаков страх од старости, односно на трансформацију у старца који се сину мора склонити са пута.

У описаном контексту реализација мотива мајке као реминисценције на његову сопствену мајку, отвара тему јунакове обескоријењености. Јунакиња, чији је лик у приповиједи обиљежен метаморфозом у мајку, пита јунака „за његову маму, за његову кућу, за његов завичај негде у Босни, за његову батерију чак, а највише за његову будућност“ (Црњански 1993: 103). Ова питања у семиотичкој структури приповијетке нису случајно постављена, као што их не поставља случајно баш јунакиња. Она се могу подијелити на двије категорије. Скоро сва наведена питања се могу посматрати као питања о његовој прошлости, док се на крају наводи да се највише занимала за његову будућност. Испитујући о његовој прошлости, она жели да сазна нешто о његовим коријенима, док питања о будућности указују на њену жељу да заједно пусте коријене, односно да оснују заједнички дом у будућности. Управо зато прво пита за његову мајку, стварајући релацију између ње, као жене која га је родила, и себе, као жене која ће му родити сина.

Јунакова обескоријењеност се открива управо у реченици: „Он није имао никог, ни мајке ни дома ни отаџбине“ (Црњански 1993: 104), чиме се ствара конотативна једнакост појмова мајка = дом = отаџбина. Мајка, односно домовина које се јунак одрекао, сада се поново јавља као његова љубавница, односно мајка његовог потомка. На тај начин његова мајка постаје означитељ коријена које је пресекао, а љубавница коријена које не жели да пусти. Тиме се потенцира јунаково осјећање неприпадања свијету у којем живи, а које ће се осјетити у поезији Црњанског и у роману *Дневник о Чарнојевићу*.

Мотив мајке у приповиједи „Мој пријатељ који је прошао“

Приповијетка „Мој пријатељ који је прошао“ прати један дан у животу неименованог јунака којег наратор назива „пријатељем“. Праћење тока свијести главног јунака, као и његова дневна рутина, која се базира на избегавању сусрета са својом љубавницом, упућују на структуру Џојсовог *Уликса*. Временска организација у приповиједи је такође структурирана тако да приповијетка почиње зором, а завршава ноћу, што на симболичком плану треба да представља рађање и смрт.

Јунак и јунакиња за разлику од протагониста „Адама и Еве“ нису млади људи. Она је „узела четрдесету“ (Црњански 2008б: 385), а он је „прешао педесету“ (Црњански 2008б: 387). Иако је и овдје јунак „постао фаталист у рату“ (Црњански 2008б: 382), он се по свом понашању остварује

као тип личности поприлично различит од јунака „Адама и Еве“. Док се фатализам првог највише показује у његовом односу према љубави и у самоубиству као бијегу од будућности и потомства које не жели, други је хедониста, Дон Жуан, човјек првенствено окренут себи и сопственом угођају. Као странац неодређеног поријекла, и он је обиљежен обескоријењеношћу, али за разлику од јунака „Адама и Еве“ он се од своје околине „није ни мало туђио откад је упознао ту жену“ (Црњански 2008б: 385). Његова способност прилагођавања околине себи најбоље се исказује кроз однос са својом љубавницом, у чијој кући живи, и њеним кћеркама. Кроз опис свакодневне животне рутине, читалац сазнаје да је њихов живот махом организован око њега, пошто су удовичине кћерке „знале да има висок положај у министарству и трудиле су се, да га задрже, као подстанара“ (Црњански 2008б: 384). Знак његове доминације јесте „трус зидова“ док је ходао по соби кад би се пробудио, што је представљало „знак, за све у кући, а сви су га поштовали“ (Црњански 2008б: 384–385). И поред година у којима се налази, у причи се неколико пута истиче његов младалачки начин живота, чиме се ствара контраст између њега и људи у његовој околини који су „стењали, кашљали, кијали, хватали се за крста износећи гвожђарију. А он је пролазио звиждукајући као да је младић“ (Црњански 2008б: 389).

Јунакиња „Мог пријатеља који је прошао“ се разликује од јунакиње „Адама и Еве“. Иако су обје сведене на улогу љубавнице, у „Адаму и Еви“ та улога стереотипно долази са њеном професијом глумице, док се у „Мом пријатељу који је прошао“ љубавна веза одвија иза јунакињиног породичног живота.⁴ И док се код прве истиче дјечија љупкост којом привлачи јунака, у овом случају јунакиња је жена са горким животним искуствима, која је у рату „продавала хаљине и намештај, да би прехранила децу, а становале су, све три, у једној соби, док су две, са улице, издавале, самцу“ (Црњански 2008б: 383). Трагична је и погибија „удовичиног, покојног, мужа, кога су Бугари били изболи“ (Црњански 2008б: 384). Она је у потпуности остварена као лик разапет између свог љубавника и покојног мужа. Док јој је садашњи живот подређен прилагођавању „пријатељу“, једини услов који му је поставила за становање је да не склања покојникове слике.

⁴ Као мајка, она је блиска лику Евдокије Божич, која се са својом кћерком бори за љубав Павла Исаковича. Јунакову аферу са кћеркама наратор побија, иако постоје приче о његовом недоличном понашању према њима (Црњански 2008б: 383).

Индикативно је и то да је у приповиједи јунакиња именована као „удовица“. Све што читалац сазнаје о њој дато је из перспективе јунака. Преовладавају подаци о њеном физичком изгледу, да „је била узела четрдесету, али је била лепа, црна, лепих очију, које су га гледале жељно и тужно“ (Црњански 2008б: 383), те да „иако крупна била је то још врло лепа, врела, плаха жена“ (Црњански 2008б: 363). Њихова веза се остварује на принципу мушке доминације и јунаковом ставу да је „и као човек, и као појава, угледна, далеко изнад ње. Она му се учини, као и та варош, у коју је био дошао, бедна, смешна“ (Црњански 2008б: 387).

Када се пореди љубавни однос у овој приповиједи са оним из „Адама и Еве“, посебно на плану нежељене трудноће, откривају се велике разлике у мотивацији јунака. „Адам“ у „Евиној“ бременитости види нежељену будућност која се супротставља његовом свјетоназору, док „пријатељ“ удовичину трудноћу сматра нуспојавом за коју се надао „да ће се некако удесити [...] и да ће се његово љубакање, са њом, наставити као и прошлу годину“ (Црњански 2008б: 382). Док „Адам“ у „Еви“ види љубавну екстазу, удовица за пријатеља представља љубакање. Однос Еве и удовице према бременитости се такође разликује. Док Ева у њој види будућу породицу, удовица „је врискала, потмуло, да не може преживети ту срамоту“ (Црњански 2008б: 385).

Трансформација јунакиње из љубавнице у мајку овдје је дата из перспективе мушкарца, између осталог зато што она већ јесте мајка, и та промјена се дешава само у релацији према њему. Зато је у том погледу важно то што се она физички појављује тек на крају приповијетке као утвара, „њено лице се указа грозно, а њено тело тешко“ (Црњански 2008б: 391). Она се у јунаковим очима заправо преображава у „прождирућу Велику Мајку претпостављеног матријархалног доба на прелазу у патријархат. Њено мајчинство је уништавајуће за њену околину и поред уверености такве жене да се немилице жртвује за све“ (Јеротић 2011: 31). У том контексту занимљиво је да јунак памти њен лик по њеном „разрогаченом оку“, које му се „чинило огромно, и да му се, каткад, причињава још веће“ (Црњански 2008б: 391). У митском контексту, ова утварна слика која прати јунака након удовичине смрти може се повезати са Горгоном, која као пандан Велике Мајке „јесте *demonско око*. Она је *parališućе životinjsко око* htonsке prirode, sjajно hipnotičко око vampira i zavodnica. Zubata Gorgona je *oko koje proždire*“ (Palja 2002: 43).

Јунакиња трансформисана у Горгону, директна је опозиција јунаковој мајци. Ова опозиција на структурном плану се остварује у њиховом положају у сизижу. Док се тијело љубавнице открива на крају, сјећање на јунакову мајку се помиње на почетку приповијетке. Поред тога, јунак се сјећа своје мајке у зору, приликом буђења, док тијело своје љубавнице налази „тек пред поноћ“ (Црњански 2008: 390). Мајчин утицај на јунака се препознаје у „навици, наслеђеној од мајке, сироте удовице, која га је школовала и извела на пут, мој пријатељ је имао обичај да, у сну, позива у помоћ као мађионичаре, оне на небесима, да спасавају идућег дана, шта се може“ (Црњански 2008б: 380). Мајка је представљена кроз ритуалну инкантацију уз помоћ које се јунак буди из сна, односно симболички се поново рађа, што одговара Фројдовом тумачењу буђења као новог рађања (Фројд 1966: 80). Опозиција двију мајки заострава се њиховим сличностима, пошто су и једна и друга удовице, које су се посветиле добробити своје дјеце. Разлика међу њима првенствено је одређена њиховим положајем у јунаковом животу. Док се он ујутро буди захваљујући молитвама којим га је мајка научила, у поноћ налази мртво тијело своје драге, али у њему и свог мртвог потомка. Тиме се на семиотичком плану опозиција јунакове мајке и удовице остварује у бинарним паровима почетак–крај, јутро–поноћ и рођене–смрт.

Мотив мајке представља структурни дио којим се приповијетка уоквирује као наратив који почиње симболичким рађањем јунака а завршава смрћу. Почетак је обиљежен појавом архетипа Добре Мајке, а завршетак архетипом Зле Мајке. Приповијетка у једном дану једног човјека симболички представља живот и смрт, у чијој је позадини трагична прича једне жене преображене у Горгону чије ће око прогањати јунака мученог сопственом кривицом и савјешћу.

Закључак

Приповијетке „Адам и Ева“ и „Мој пријатељ који је прошао“, као својеврсни представници почетне и завршне фазе дјела Црњанског, својим сличностима и разликама упућују на његов умјетнички развој. У употреби мотива мајке открива се конзистентност, на тај начин да се у обје приповијетке мотив остварује кроз а) помињање јунакове мајке и б) кроз трансформацију јунакиње из љубавнице у мајку, и у томе да у оба случаја двије реализације мотива стоје у међусобној опозицији. Обје приче су обиљежене сукобом Мушког и Женског принципа иза којег се скрива присуство мајке као реметилачког фактора овога односа. „Zrela ljubav je

zasenjena majčinskim pravom prioriteta. Muškarac posrćući prolazi kroz faze svoje seksualnosti, vraćajući se majci čak i onda kada smatra da je od nje potpuno oslobođen“ (Palja 2002: 225). Разлика је у њиховој семиози.

У „Адаму и Еви“ мајка и јунакиња означавају јунакову прошлост и будућност. Одрицањем од мајке, земље и отаџбине, јунак се одриче својих коријена. Глумица му говори о сину који ће га замијенити, који ће бити бољи од њега, док се на почетку приповијетке сусреће са сином који сматра да је дужност његовог оца да му уступи мјесто. Јунак се убија због страха од очинства и од будућности према којој жели да буде равнодушан, али која ће га неминовно прегазити, док се са друге стране у томе види његов страх да и сам престане бити љубавник и син.

У приповиједи „Мој пријатељ који је прошао“, мајка и јунакиња представљају два лица Велике Мајке, Добру Мајку и Злу Мајку. Док прва омогућава јунаку да се поново роди, друга са собом убија његово потомство, претварајући се у митски лик Горгоне. У јунаку ове приповијетке открива се сличан комплекс као и код јунака „Адама и Еве“. Организујући свој живот угађањем самом себи, понашајући се у својој педесетој години као младић и одбијајући да прихвати трудноћу удовице, јунак исказује латентни страх од сопственог преображаја из сина у оца. Тај преображај се, међутим, транспонује на женске мајчинске ликове који постају симболи рађања и смрти.

Као знак који производи амбигвално значење живота и смрти, мотив мајке у анализираним приповијеткама искориштен је као једно од основних средстава карактеризације ликова (мушких и женских), али и као знак који упућује на универзалне теме односа појединца према животу и сопственом потомству, те сукоба Мушког и Женског принципа.

ИЗВОРИ

- Црњански, М. (1993). *Приче о мушком*. Београд: Издавачка агенција Драганић
- Црњански, М. (2008) *Лирика Итаке и коментари*. Београд: Штампар Макарије. Подгорица: Окторих
- Црњански, М. (2008). *Свети Сава; Приповетке; Дневник о Чарнојевићу*. Београд: Штампар Макарије. Подгорица: Октоих

ЛИТЕРАТУРА

- Вучковић, Р. (2011). *Проза српске авангарде*. Београд Службени гласник
- Јеротић, В. (2011). Мушкарац и жена. У Б. Јовановић (Ур.) *Мушкарац и жена* (21–41). Београд: Партеон.

- Ломпар, М. (2007). *Црњански и Мефистофел*. Београд: Нолит.
- Марићевић, Ј. (2017). Флора и фауна у приповеткама Милоша Црњанског. *Филолог*, VII 15, 307–319.
- Palja, K. (2002). *Seksualne persone*. Београд: Zepter Book World.
- Панић Мараш, Ј. (2017). *Еротско у романима Милоша Црњанског*. Београд: Службени гласник.
- Пантић, М. (2005). „...И друга проза Милоша Црњанског“. У М. Ломпар (Ур.) *Књига о Црњанском (191–224)*. Београд Српска књижевна задруга.
- Раичевић, Г. (2005). *Есеји Милоша Црњанског*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Фројд, С. (1966). *Увод у психоанализу*. Нови Сад: Матица Српска.
- Ševalije, Ž. i Gerbran A. (2009). *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Novi Sad: Stylos.

FUTURISTIČKI MANIFESTI VALENTINE DE SEN-POAN

The paper tends to highlight the futuristic manifestos of Valentine de Saint-Point, a provocative author who left an indelible mark on avant-garde creativity with her free, open-minded although not voluminous texts. The energy, the rebellion, the dynamism and the futuristic call for (re)action, as well as the self-autonomous voice that rises against the subordinate position of the woman in the misogynist Marinetti's vision and the struggle for a new, self-conscious woman (but an antifeminist) are characteristic of her manifestos. She defined a new, futuristic dance, performance, as well as the avant-garde and procreative principle of Lust, the dynamism of the liberated body, which allows one new possibility of the spirit, ascent above the stereotypes in the avant-garde march of building a new (better) world. Her attitudes are opposed to false morality and pathetic. Reflecting on the Lust as a vital force and the new role of a woman in the world, Valentine de Saint-Point advocates the return to instincts, the merging of the east and the west into the Mediterranean spirit, and the intersection of the male and female principles necessary for the totality of being.

Keywords: Valentine de Saint-Point, futurism, woman, Lust.

Uvodne napomene

Futurizam, avangardni pokret koji se rodio u Italiji i razvijao u Rusiji, propagirao je žestoku pobunu protiv društva i umetnosti, anarhični vitalizam, dinamizam i veru u tehnološki napredak (brzinu, aeroplan, mašinu). Upečatljiva je njegova nasilna, silovita energija, mizogina retorika, profašistički i fašistički elementi. Ti elementi su, kako ističe Lucia Re, neretko povod da zaboravimo na oslobađajuće efekte koji je futurizam doneo i koji se ogledaju u napadu na buržoaske vrednosti, kao i na znatan broj žena koje su u njemu učestvovala (2009: 800). O njima se ne piše mnogo – neke su tek pomenute, mnoge cenzurisane, a najuticajnija predstavnica futurizma, Mina Loj, optuživana i za pornografiju. Ipak, Mina Loj, Valentina de Sen-Poan, Enif Robert, Maria Đanani, Irma Valeria, Rosa Rosa i Benedeta (Marinetijeva supruga) obogatila su ovaj pokret i pobunile se protiv (na prvi pogled) nesumnjivo mizoginih elemenata koji su bili u osnovi futurističke poetike.

Jedna od ključnih ženskih figura u futurističkom pokretu bila je francuska pesnikinja, književnica, slikarka, plesačica, estetičarka, Valentina de Sen-Poan.

* isidorab@gmail.com

Stvarala je početkom XX veka i bila veoma cenjena u umetničkim krugovima Pariza. Iako je napravila otklon od futurizma, po mnogim karakteristikama koje njena dela i stavovi emaniraju mu pripada. Poznata je ne samo kao La Martineova rođaka, te žena koja je privukla Marinetijevu pažnju i aktivno učestvovala u futurističkim „seratama“, već i kao plesačica koja je nastupala pri *La Comédie des Champs Elysées* u Parizu i *Metropolitan Opera House* u Njujorku aprila 1917. Najčešće je performans bio sastavljen od plesa i poezije, što je u saglasju sa težnjom za velikom sintezom, koja je jedna od ključnih osobenosti njenog dela. Glavni doprinos ove svestrane autorke, međutim, leži u teorijskim tekstovima: *Manifestu futurističke žene* (1912), *Futurističkom manifestu žudnje* (1913), performansu *Metahorija* (1914), studiji *Teatar žene* (1915), kao i knjizi o Ogistu Rodenu. U radu se posebna pažnja poklanja upravo futurističkim manifestima, kako bi se ukazalo na njen doprinos ovom avangardnom pokretu, na značajno i zaboravljeno mesto koje su žene u njemu imale, kao i na aspekte futurizma koji nisu dovoljno osvetljeni.

Futurizam i (nova) žena

Manifest futurističke žene (Odgovor F.T. Marinetiju) nastao je 1912. godine kao reakcija na čuveni manifest iz 1909.¹ Transgresivna energija Marinetijevog manifesta, poziv na uništenje muzeja i biblioteka i negiranje celokupne dotadašnje umetnosti čine da se ovaj tekst posmatra kao deo futurističke poetike skandala čiji cilj je bio (i) da šokira². Ipak, sledeći stavovi nesumnjivo izazivaju reakciju i pobuđuju (pre)ispitivanje: „*Hoćemo da slavimo rat – jedini lek za svet – militarizam, patriotizam, destruktivne činove anarhista, divne smrtonosne ideje i prezir prema ženama.*“³ (Marinetti 2017a) ili: „*Hoćemo da uništimo muzeje i biblioteke, da se suprotstavimo moralu, feminizmu i svakom oportunizmu i utilitarističkom kukavičluku.*“⁴ (Marinetti 2017a)

¹ *Fondazione e manifesto del futurismo* (Osnivanje i manifest futurizma) objavljen je u listu Figaro u Parizu 20.02.1909.

² I Lucia Re ističe da je anti-ženski diskurs ovog manifesta imao za cilj, kao i svi rani manifesti, da privuče pažnju, šokira, razbesni, izazove skandal (2009: 799).

³ “Noi vogliamo glorificare la guerra – sola igiene del mondo – il militarismo, il patriottismo, il gesto distruttore dei libertari, le belle idee per cui si muore e il disprezzo della donna.” (Marinetti 2017a)

⁴ “Noi vogliamo distruggere i musei, le biblioteche, le accademie d'ogni specie, e combattere contro il moralismo, il femminismo e contro ogni viltà opportunistica o utilitaria.” (Marinetti 2017a)

Prezir prema ženama koji markira Marinetti zaslužuju svi – i muškarci i žene, smatra Valentina de Sen–Poan, ulazeći u polemiku sa jednim od ključnih futurističkih tekstova (Saint–Point 2017b). Njen manifest-odgovor prožet je žestokom, egzaltiranom energijom. Ona izjednačava muškarca i ženu i smatra da je apsurdno deliti čovečanstvo: ženstvenost i muškost su dva principa koja postoje u svakom biću, a njihova sinteza je neophodna za totalitet bića i stvaranje genija, heroja, supermena, ničeanskog ideala koji je kao cilj postavljaju i Valentina de Sen–Poan i futuristi:

Apsurdno je deliti čovečanstvo na muškarce i žene. Postoje samo ženski i muški princip. Svaki supermen, svaki heroj, bez obzira koliko legendaran, koliko genijalan, ili kako moćan bio, čudesni je izraz rase i epohe samo zato što je sastavljen podjednako od ženskih i muških elemenata, ženstvenosti i muškosti: to jest, potpuno je biće.⁵ (Saint–Point 2017b)

U istoriji su se, navodi dalje autorka, smenjivali periodi sa dominantnim ženskim i muškim principom, ali plodno tlo za razvoj natčoveka samo je period u kojem postoji ravnoteža između ova dva elementa. Put za dostizanje tog ideala ona vidi u virilnosti; zahteva je i od muškarca i žene (a pre svega žene). Muževnost i snagu ona vidi kao svetlu tačku futurizma, uz sva njegova preterivanja i ograničenja od kojih pravi otklon: „Ono što najviše nedostaje ženama i muškarcima je virilnost. Zato je futurizam, čak i sa svojim preterivanjima, u pravu“, ističe (Saint–Point 2017b)⁶. Zadatak nove, virilne žene je da bude ženaratica, te kao uzore Sen–Poan navodi Amazonke, Kleopatru, Jovanku Orleanku, Katarinu Sforcu (Saint–Point 2017b). Žena mora da iskoreni slabost kod sebe, muškarca i dece; da sledi svoj instinkt (koji nije samo nežnost, već žudnja i spoznaja istinske radosti života u čijoj su osnovi i telesno i brutalno) i dosegne samosvest u kojoj će i ona i muškarac, svaka osoba, nadržati samu sebe. Ova ideja deluje sveže i novo, ali podseća na koncepciju starogrčkog agona, težnju da pojedinac pobedi sebe. Izrečena je na nov način, u drugačijem kontekstu i sa neumoljivom, rušilačkom snagom, ali smatramo da je značajna jer osvetljava i

⁵ “It is absurd to divide humanity into men and women. It is composed only of femininity and masculinity. Every superman, every hero, no matter how epic, how much of a genius, or how powerful, is the prodigious expression of a race and an epoch only because he is composed at once of feminine and masculine elements, of femininity and masculinity: that is, a complete being.” (Saint–Point 2017b)

⁶ “That is why Futurism, even with all its exaggerations, is right.” (Saint–Point 2017b)

osvešćuje ambivalentnu prirodu žene i dodeljuje joj vodeću ulogu u kreiranju sveta u jednom značajnom istorijskom trenutku.

Poziv na akciju

Umesto da prezre ženu kako je zahtevao Marineti, De Sen–Poan joj se obraća i poziva je na akciju početkom XX veka, neposredno pred izbijanje Prvog svetskog rata. Akcija mora biti vidljiva i u životu i u umetnosti; u manifestu *Teatar žene* (1915) naša autorka slika istoriju žene u pozorištu i zaključuje da su ženski karakteri u savremenoj drami bez strasti i vatre, emotivne kukavice – od antičke drame žene su gotovo nevidljive, u Šekspirvim komadima tek iz prikrajka paze na muškarce, kod Danuncija je žena samo muški ideal (rascepljena izmđu *femme fatale* i dobre žene) – u svim periodima ženski karakter je statičan, ustupa mesto muškoj akciji, ona je pasivna i jedinu ulogu dobija u ljubavnim odnosima (Satin 1990: 4–5). Stoga Valentina de Sen–Poan zahteva novu ženu i u pozorištu – ona koja ima i inteligenciju i dušu, i instinkt i volju, koja dela i prihvata posledice svojih akcija, istinski se smeje i plače, ženu koja je oslobođena i samosvesna, kontroliše svoj život, a opet je veoma ženstvena. I ovde se potvrđuje autorkina težnja za jakom, samosvesnom ličnošću, odgovornom i virilnom ženom koja je jedina sposobna da kreira novu umetnost i novi svet.

Surovost, telesnost, želja za avanturom i opasnošću su ideje za koje se zalaže Valentina de Sen–Poan, a da bi ih žena dosegla mora odustati od feminizma koji je „cerebralna greška žene“: „Feminizam je politička greška. Feminizam je cerebralna greška žene, greška koju će njen instinkt prepoznati.“⁷ (Saint–Point 2017b). Feminizam ometa ono primordijalno žensko, senzualnost (ne sentimentalizam), odvaja ženu od dinamizma i nasilja – surovih i sirovih elemenata koji su u osnovi ženske prirode, koji joj nude mogućnost da izgradi novi svet i novog čoveka. Premda odbacivanje feminizma deluje paradoksalno⁸, on je za našu autorku način da se svet dovede u red, ali red nije ono čemu ona stremlji – ona, kao i futuristi želi nered, stalnu borbu. Dinamizam je kvintesencija futurizma. Sve što je statično i dovršeno, lišeno previranja, ne može da obezbedi plodno tlo za razvoj genija i ovaploćenje čoveka kao celovitog bića. Interesantno je da uz instinkt, koji je isticao i Marineti, De Sen–Poan insistira i na volji i to je ono u

⁷ “Feminism is a political error. Feminism is a cerebral error of woman, an error that her instinct will recognize.” (Saint–Point 2017b)

⁸ Bitno je istaći da futuristi nisu negirali feminizam. Marineti je idiosinkratično pružao podršku britanskim sifražetkinjama (Re 2009: 811).

čemu se ogleda njena originalnost. Kroz ženu se ispoljavaju sile prirode, ali ona mora da bude svesna svoje energije i snage, da se svojom voljom oslobodi (lažnog) morala i vrati nasilnoj suštini svog bića:

Ženo, predugo si usmerena na moral i predrasude, vrati se svom uzvišenom instinktu, nasilju i okrutnosti. Umesto da svedeš čoveka na ropstvo gnusnim sentimentalnim potrebama, podstakni svoje sinove i ljude da nadmaše sami sebe. (...) Ti si ona koja ih stvara. Imaš svu moć nad njima. Duguješ čovečanstvu heroje. Napravi ih!⁹ (Saint-Point 2017b)

Ili – ili: rascep i (ne)moгуćnost žene

Uloga žene je oslobađajuća, pa ona ne sme da zapadne u osrednjost. Kako bi to postigla, mora da se opredeli – da bude majka ili ljubavnica. Taj radikalni stav iz *Manifesta futurističke žene* povod je za polemiku:

Žena bi trebalo da bude majka ili ljubavnica. Prave majke uvek će biti osrednje ljubavnice, a ljubavnice nedovoljne majke zbog svoje neumerenosti. Jednake u životu, ove dve žene se upotpunjuju. Majka koja dobije dete gradi budućnost preko prošlosti; ljubavnica oslobađa želju koja vodi ka budućnosti.¹⁰ (Saint-Point 2017b)

Drugačije stanovište zastupala je ključna autorka futurizma Mina Loj, pesnikinja i teoretičarka, takođe autorka *Feminističkog manifesta* (1914). Mina Loj lucidno ustaje protiv „mesečine“ i sentimentalizma, afirmiše dinamizam, učešće i muškog i ženskog prokreativnog principa u stvaranju superiornog bića, deli futuristički entuzijazam za rat u kojem, čak, vidi afrodizijak (!) (Re 2009: 808)¹¹. Ova ideja, koja i danas šokira, ipak ima svoje opravdanje. Iako je futuristička

⁹ “Woman, for too long diverted into morals and prejudices, go back to your sublime instinct, to violence, to cruelty. Instead of reducing man to the slavery of those execrable sentimental needs, incite your sons and your men to surpass themselves. (...) You are the ones who make them. You have all power over them. You owe humanity its heroes. Make them!” (Saint-Point 2017b)

¹⁰ “Woman should be mother or lover. Real mothers will always be mediocre lovers, and lovers, insufficient mothers, through their excess. Equal in front of life, these two women complete each other. The mother who receives the child makes the future with the past; the lover gives off desire, which leads toward the future.” (Saint-Point 2017b)

¹¹ Iako je futuristička glorifikacija rata uspostavila Marinetijska kao imperijalistički simbol fašističke Italije, ne smemo zaboraviti da je za njega rat bio prvenstveno estetska kategorija, kao i za Majakovskog (Lawton 1976: 408).

glorifikacija rata uspostavila Marinetija kao imperijalistički simbol fašističke Italije, ne smemo zaboraviti da je za njega rat bio prvenstveno estetska kategorija, kao i za Majakovskog (Lawton 1976: 408).

Brojne su veze i podudarnosti između dva feministička manifesta, *Manifesta futurističke žene* Valentine de Sen-Poan i *Feminističkog manifesta* Mine Loj¹². U velikim očekivanjima od žene, težnji da stvori novog Čoveka i novi poredak, Sen-Poan joj nameće ograničenje – ona mora da se opredeli jer ne može suštinski da se ovaploti u ulogama i majke i ljubavnice. Mina Loj protivi se takvoj podeljenosti ženskog bića. U njenoj vizuri uloga majke i ljubavnice ne isključuju se; naprotiv komplementarne su – loša ljubavnica ne može biti sposobna majka, materinstvo i seksualno zadovoljstvo pravo su svake žene (navedeno prema: Re 2009: 812). Čini se da se insistiranjem na rascepu u ženskom biću Valentina de Sen-Poan udaljila od svoje ideje o totalitetu bića, dok su stavovi Mine Loj u saglasju sa insistiranjem na celovitosti.

Deluje paradoksalno, ali futurizam je inspirisao Minu Loj da razmišlja i o porođaju; u po mnogo čemu značajnoj pesmi *Porođaj (Parturition)*¹³ ona veliča ženski stvaralački princip. Nasuprot Marinetijevim i idejama Benedeta Kročea da je upravo to prepreka ženskoj literarnoj kreativnosti (Re 2009: 808), Mina Loj doživljava taj čin kao kosmički, kvintesenciju ženskog iskustva – rađanje sveta – i posmatra decu kao umetnička dela. Iskustvo rađanja deteta nije idealizovano; Loj ga demaskira lucidno, ukazujući na vezu ovog čina sa seksualnošću i erotizmom, te ontološko pitanje identiteta i jednakosti/uniformisanosti, različitosti i ponavljanja koja su u jukstapoziciji sa čistim fizičkim senzacijama budući da izrastaju direktno iz njih (Re 2009: 809).

Žudnja kao životodavna i živototvorna sila

Još u *Manifestu futurističke žene* (1912) Valentina de Sen-Poan progovara o erotskom, seksualnoj želji i markira žudnju kao snagu i izvor kreativnosti:

¹² I Mina Loj, na primer, govori o stvaranju natčoveka, superiornog bića i pri tom, simultano i paradoksalno nastupa iz feminističke i ničeanske pozicije (Re 2009: 807). Ona takođe ističe da je pol kulturna konstrukcija i rekli bismo, prilično mračno dodaje da je ideja pola zasnovana na recipročnoj eksploataciji – žena je eksploatisana seksualno, muškarac finansijski (Re 2009: 812).

¹³ Ova pesma pripada istoriji književnosti ne samo zbog činjenice da je to prva pesma o fizičkom iskustvu porođaja, već i zato što je među prvim tekstovima u Engleskoj koji su koristili tehniku montaže / kolaža. (Lucia Re 2009: 809)

„Žudnja je snaga jer uništava slabe, podstiče snažne da oslobode svoju energiju, koja se obnavlja. Svi herojski narodi su senzualni. Žena je, za njih, nauzvišeniji trofej.“¹⁴ (2017b)

Žudnja, međutim, nije samo telesna kategorija. Ona spaja fizičke i duhovne elemente, naglašava Valentina de Sen-Poan u *Futurističkom manifestu žudnje* (1913) i upravo su, smatra Lucia Re, u tom tekstu njene najuticajnije ideje, čiji odjek možemo videti kod drugih autorki, pre svih Mine Loj, Enif Robert i Benedete (Re 2009: 812). De Sen-Poan posmatra žudnju kao telesnu i duhovnu sintezu, kreativnu silu, moćan izvor životne i stvaralačke energije:

Imamo telo i duh. Obuzdati jedno, a razvijati drugo znak je slabosti i pogrešno je. Snažan čovek mora ostvariti svoj pun telesni i duhovni potencijal. Zadovoljenje požude dužnost je osvajača. Nakon bitke u kojoj su muškarci umrli, NORMALNO JE DA SE POBEDNICI, KOJI SU SE DOKAZALI U RATU, VRATE I SILUJU U POKORENOJ ZEMLJI, KAKO BI ŽIVOT MOGAO DA SE RE-KREIRA.¹⁵ (Saint-Point 2017a)

Problematičan je iskaz o silovanju u pokorenoj zemlji, ali smatramo da on odgovara futurističkoj poetici bujnosti i šoka, brutalnosti i želji za skandalom. Ovaj provokativan manifest nastoji da pokida sve velove stereotipa i predrasuda, suprotstavlja se (lažnom) moralu hrišćanstva i 'patetičnoj mesečini romantizma'. Smelo se ističe da je „sentimentalnost produkt mode, a žudnja večna“¹⁶ (Saint-Point 2017a). Ovakvi stavovi bliski su karnevalskom konceptu sveta, smehovnom i erotskom sloju narodne kulture (o kojoj je pisao Mihail Bahtin), težnji da se kroz ono što je nisko, donje, telesno re-kreira sve(s)t¹⁷, ostvari velika sinteza tela i duha,

¹⁴ “Lust is a strength, because it destroys the weak, excites the strong to exert their energies, thus to renew themselves. Every heroic people is sensual. Woman is, for them, the most exalted trophy.” (Saint-Point 2017b)

¹⁵ “We possess body and spirit. To curb one and develop the other shows weakness and is wrong. A strong man must realize his full carnal and spiritual potentiality. The satisfaction of their lust is the conquerors’ due. After a battle in which men have died, IT IS NORMAL FOR THE VICTORS, PROVEN IN WAR, TO TURN TO RAPE IN THE CONQUERED LAND, SO THAT LIFE MAY BE RE-CREATED.” (Saint-Point 2017a)

¹⁶ “Sentiment is a creature of fashion, lust is eternal.” (Saint-Point 2017a)

¹⁷ Re-kreativni potencijal karnevala Bahtin vidi u estetičkoj koncepciji *grotsknog realizma* (1978: 27); on se ogleda u kolektivnom jedenju i pijenju, „gozbi celog sveta“, telesnom i seksualnom oslobođenju, odbacivanju svih normi, koje su neophodne za uspostavljanje novog poretka u praznično, sveto vreme (Bahtin 1978: 238, 281, 294, *passim*).

koja i danas nosi prizvuk utopije. U (nesumnjivo) futurističkoj viziji Valentine de Sen-Poan žudnja ima stvaralački potencijal. Kao iskonska animalnost instiktivna je i intuitivna, ali mora biti oduhovljena, ne sme biti lišena intelekta i volje. Oslobođena od naslaga predrasuda i hipokrizije, tek kroz sukob sa zlokobnim ruševinama patetike i poražavajućim sentimentalizmom minulih stoleća, te samosvest koja može da obuzda nagon, žudnja i intelekt ostvaruju sintezu i daju potpuno biće:

MORAMO PRIĆI ŽUDNJI SA POTPUNOM SVEŠĆU. Moramo od nje načiniti ono što sofisticirano i inteligentno biće čini od sebe i svog života; MORAMO PRETVORITI ŽUDNJU U UMETNIČKO DELO. Tvrditi da su neizvesnost ili zbunjenost u vezi sa činom ljubavi je licemerje, slabost i glupost. Treba svesno da želimo telo, kao i bilo koju drugu stvar.¹⁸ (Saint-Point 2017a)

Žudnja je, vidimo, egzaltacija radosti i stvaranja, energija koja se neprekidno obnavlja, živi i preliva se protejski, što korespondira sa futurističkim dinamizmom. Kao osnovna stihija ljudskog bića, kreativna i neuništiva sila u svima nama, podseća nas da je potreba za telesnim (bez obzira na pol) oslobađajuć i moderan zahtev, čak i danas. Kao emanacija ove sile uz umetnost stoji rat, ističe Valentina de Sen-Poan, dopuštajući da njen diskurs zadobije gotovo profašistički prizvuk:

UMETNOST I RAT SU VELIKE MANIFESTACIJE SENZUALNOSTI; ŽUDNJA JE NJIHOV PLOD. Ljudi koji su isključivo duhovne prirode ili oni koji su isključivo usmereni na telesni život, bili bi osuđeni na istu dekadenciju – sterilnost. (...) *Žudnja je i sila koja ubija slabe i slavi jake pomažući prirodnu selekciju* [istakla I.B.]. Najzad, žudnja je sila koja nikad ne vodi u bezukusnost konačnog i sigurnog, u umirujuću sentimentalnost. Žudnja je večna bitka, nikad konačno dobijena. Nakon prolaznog trijumfa, čak i tokom samog efemernog trijumfa, ponovno uspostavljanje nezadovoljstva podstiče ljudsko biće, vođeno orgijastičkom voljom, da se nadraste i nadmaši.¹⁹ (Saint-Point 2017a)

¹⁸ “WE MUST FACE UP TO LUST IN FULL CONSCIOUSNESS. We must make of it what a sophisticated and intelligent being makes of himself and of his life; WE MUST MAKE LUST INTO A WORK OF ART. To allege unwariness or bewilderment in order to explain an act of love is hypocrisy, weakness and stupidity.

We should desire a body consciously, like any other thing.” (Saint-Point 2017a)

¹⁹ „ART AND WAR ARE THE GREAT MANIFESTATIONS OF SENSUALITY; LUST IS THEIR FLOWER. A people exclusively spiritual or a people exclusively carnal would

Žudnja u svom večnom dinamizmu, neobuzdana i bujna, živototvorni izvor i kompleksna sila, zauzima veoma bitno mesto u sistemu mišljenja Valentine de Sen–Poan, približava je futurističkim postulatima, ali ona uvek ostaje verna sebi iznoseći zahteve za samosvesnim, aktivnim bićem koje će tek u sintezi suprotstavljenih, duhovnih i telesnih, principa ostvariti svoj pun potencijal.

Metahorija: velika sinteza i fuzija umetnosti

Očigledno je da Valentina de Sen–Poan, iako nije bila feministkinja, izaziva različite stereotipe i doprinosi debati o novoj ženi. Takođe, iako pravi otklon od futurizma, u svojim delima nesumnjivo neguje neke od osnovnih postulata futurističke poetike²⁰. Pored gorepomenutih manifesta uspešno je to činila i na polju plesa i igre. Verovatno nije bila plesački savršena poput Isidore Dancan ili Ide Rubinštajn, kako ističe Marinetti u svom *Manifestu futurističke igre* (1917), ali ključni autor futurizma ubraja je među najuticajnije izvođače tog vremena (Marinetti 2017c).

Projekat *Metahorija*²¹ predstavlja pokušaj Valentine de Sen–Poan da napravi jedinstven ukrštaj plesa, poezije, slikarstva i skulpture – vizuelnog,

be condemned to the same decadence—sterility. (...)And lust is a force in that it kills the weak and exalts the strong, aiding natural selection.

Lust is a force, finally, in that it never leads to the insipidity of the definite and the secure, doled out by soothing sentimentality. Lust is the eternal battle, never finally won. After the fleeting triumph, even during the ephemeral triumph itself, reawakening dissatisfaction spurs a human being, driven by an orgiastic will, to expand and surpass himself. “ (Saint–Point 2017a)

²⁰ Glavne teme futurizma – anarhistički vitalizam, prkosna pobuna protiv pasivizma u umetnosti i društvu i poverenje u dostignuća tehnološke civilizacije – nisu bile nove; iako su od ranije bile prisutne u delima Ničea, Vitmena, Verharena, ono što je Marinetti uveo kao novinu je odluka da ove teme postanu kamen temeljac literature, kao i agresivni stil njegovih deklaracija (Lewton 1976: 407).

²¹ Naziv metahorija, kako ističu Ginter Berghaus i Lesli Satin, potiče iz grčke tragedije gde je hor izražavao osećanja izvan (i iznad protagoniste), sile sudbine koje su se na junaka obrušile (Berghaus 1993: 38; Satin 1990: 3). Budući da je moderna nauka oslobodila čoveka vere u fatum, mi sami reagujemo, stvaramo, trijumfujemo, a trijumf individualnog stoga zahteva nov dramski izraz koji je drama izvan hora, metahorija. Metahorija ne zavisi od muzike, ona je fizički izraz ideje, cerebralni koncept, tema. Njen spoljašnja forma je geometrijska linija koja simbolizuje skrivenu vezu vremena i prostora i određuje specifičan život drame, njenu suštinu, fatalnost, istinu (Berghaus 1993: 38).

auditivnog, olfaktornog i taktilnog. Taj performans je prevođenje sopstvene poezije u pokret tela, u fizički jezik kroz različite kostime – od antičkog grčkog, preko orijentalnog do kostima ratnice. Marinetti kritikuje uticaj antike i srednjeg veka, zamera joj statične apstrakcije, hladnu geometriju poza lišenu istinske dinamičke osetljivosti savremenog života, ali ističe kao kvalitet činjenicu da je „Valentina de Sen–Poan osmislila apstraktni i metafizički ples koji je morao da prevedu čistu misao bez sentimentalnosti i bez seksualnog žara“²² (Marinetti 2017c).

Dekor, muzika, poezija, pokret, ali i olfaktorni elementi (egzotični parfemi koji su prožimali prostor) odgovarali su njenoj ideji da *Metahorija* predstavlja totalnu fuziju svih umetnosti. Takav stav imanentan je osnovnim načelima futurističke poetike.²³ Uz sve to, telo je bilo njen instrument i zato je preko lica nosila veo, kako facijalna ekspresija ne bi poremetila ideje koje je nastojala da izrazi celim telom (Berghaus 1993: 31).²⁴ Prekrivanje lica u vezi je sa futurističkim zahtevom za ukidanjem individualnosti o kojem je pisao Marinetti u *Tehničkom manifestu futurizma*:

*Unistiti «ja», u književnosti, to jest, svu psihologiju. Čovek potpuno razočaran u biblioteke i muzeje, podvrgnut zastrašujućoj logici i mudrosti, apsolutno više ne budi interesovanje. Stoga ga moramo ukinuti u literaturi i konačno zameniti materijom, čiju suštinu možemo shvatiti intuicijom, onako kako fizičari ili hemičari nikada ne mogu učiniti.*²⁵ (Marinetti 2017b)

Pojedini kritičari u igri Valentine de Sen–Poan uočavali su simbolističke elemente²⁶, ali Berghaus u inovativnim idejama, novim ritmičkim kvalitetima, insistiranju na geometrijskim figurama i činjenici da se oslobodila tradicije klasičnog baleta, njen ples tumači u futurističkom ključu i ističe da je ova svestrana

²² “Valentine de Saint-Point concepit una danza astratta e metafisica che doveva tradurre il pensiero puro senza sentimentalità e senza ardore sessuale.” (Marinetti 2017c)

²³ Videti više o tome u Marinetijevom *Tehničkom manifestu futurizma* (Marinetti 2017b).

²⁴ Ova Berghausova ideja čini se opravdanom i logičnom. Sa druge strane, Marinetti je u prekrivanju lica iščitavao odsustvo dinamizma (Marinetti 2017c).

²⁵ “*Distuggere nella letteratura l'«io»*, cioè tutta la psicologia. L'uomo completamente avariato dalla biblioteca e dal museo, sottoposto a una logica e ad una saggezza spaventose, non offre assolutamente più interesse alcuno. Dunque, dobbiamo abolirlo nella letteratura, e sostituirlo finalmente colla materia, di cui si deve afferrare l'essenza a colpi d'intuizione, la qual cosa non potranno mai fare i fisici né i chimici.” (Marinetti 2017b)

²⁶ Lesli Satin govori o depersonalizaciji plesa Valentine de Sen–Poan kao simbolističkom performansu (1990: 4).

autorka zaslužila šire priznanje (1993: 39–40). Iako nije bila tehnički savršena, njen entuzijazam i ideje svrstavaju je u vrhove novog plesa, koji sintezom umetnosti i dionizijskom energijom nastoji da se oslobodi okova klasičnog i oveštalog.

Zaključna razmatranja

Paradoks futurizma leži u činjenici da je to prvi literarni pokret koji je pozdravio i ohrabrio učešće velikog broja žena, istorijski skrajnutih iz kulturne produkcije (Re 2009: 800), koje su se suočavale sa fašističkim i mizoginim okruženjem. To su neosporne činjenice, ali su, smatramo, bile u funkciji futurističke poetike šoka i skandala. Cenzura i pad u zaborav neke su od posledica sa kojima su se borile i/li i dalje bore, ali futurizam je ipak označio oslobodilačku prekretnicu u razvoju književnosti koje su pisale žene.

Jedan od najmoćnijih glasova svakako je bio glas Valentine de Sen–Poan. Ova umetnica renesansnog tipa stvarala je pod okriljem futurističke poetike i preuzimala njene glavne osobenosti (brutalnost, snažan izraz, dinamizam, glorifikaciju rata, ideju natčoveka), ali je uspela da izrazi svoju samosvojnost. Provokativna i sklona eksperimentu u početnoj fazi stvaralaštva i delovanja, u kasnijem periodu pažnju je usmerila na političke teme značajne za Bliski istok i severnu Afriku, nikad ne odustajući od svoje vizije za velikom sintezom. Najpre je to bio zahtev za sjedinjenjem telesnog i duhovnog principa, potom ukrštaj različitih umetnosti i na kraju prožimanje istoka i zapada.

Jedno od njenih dostignuća je što je, poput najznačajnijih futurista (Marinetija i Mine Loj), učinila značajne napore ka dekonstrukciji buržoaske koncepcije sopstva i demistifikovala problem klasne jednakosti (Re 2009: 805, 813). Insistirajući na relativnosti polnih konstrukcija, virilnosti koja treba da pomogne ženama da se oslobode sentimentalizma u umetnosti i životu i odbace tradicionalne pasivne uloge, ukrštaju muškog i ženskog principa kao osnovi za totalitet bića, žudnji kao živototvornoj sili koja ovaploćuje duh, Valentina de Sen–Poan se borila za novu ženu i novi svet koji nadrašta futurističke okvire.

IZVORI

- De Saint–Point, V. (2017a). *Futurist Manifesto of Lust*. Retrieved November 21st, 2017 from: <http://www.italianfuturism.org/manifestos/manifestolust/>
- De Saint–Point, V. (2017b). *Manifesto of Futurist Woman* (Response to F.T. Marinetti). Retrieved November 21st, 2017 from: <https://www.italianfuturism.org/manifestos/the-manifesto-of-futurist-woman/>

LITERATURA

- Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd: Nolit.
- Berghaus, G. (1993). Dance and the Futurist Woman: The Work of Valentine de Saint-Point (1875–1953). *Dance Research: The Journal of the Society for Dance Research*, Vol. 11, No. 2 (Autumn 1993), 27–42.
- Lawton, Anna (1976). Russian and Italian Futurist Manifestoes. *Slavic and East European Journal*, Vol. 20, No. 4 (Winter 1976), 405–420.
- Marinetti, T. F. (2017a). *Fondazione e manifesto del futurismo*. Scaricato in Novembre 15, 2017 da: http://www.classicitaliani.it/futurismo/manifesti/marinetti_fondazione.htm
- Marinetti, T. F. (2017b). *Manifesto tecnico della letteratura futurista*. Scaricato in Novembre 15, 2017 da: http://bergeseserale.weebly.com/uploads/9/5/2/2/95224790/manifesto_tecnico_della_letteratura_futurista__1_.pdf
- Marinetti, T. F. (2017c). *Il manifesto della danza futurista*. Scaricato in Novembre 15, 2017 da: <http://www.homolaicus.com/arte/futurismo/testi/manifesti/danza.htm>
- Re, L. (2009). Mina Loy and the Quest for a Futurist Feminist Woman. *The European Legacy*, Vol. 14, No.7, 799–819.
- Satin, Leslie (1990). Valentine de Saint-Point. *Dance Research Journal*, 22/1 (Spring 1990), 1–12.

ИМАГОЛОШКИ ПРИСТУП *ПАВИЉОНУ БРОЈ 6* А. П. ЧЕХОВА.
КЊИЖЕВНИ ЛИК *ЛУДАКА* КАО ПРЕДСТАВА О *ДРУГОМ***

Intention of the paper is to deconstruct the way in which the mentally disabled are displayed as Others in A. P. Chekhov's *Ward No 6*. At the center of the research are the mechanisms of their classification and removal from the society, and the labelling of the term „insanity“, as well as Chekhov's implicit strategy of combating generally accepted stereotypes. Researching the text as well as relevant literature in the field of Imagology, the author makes an attempt to deconstruct the literary picture of the madman in Chekhov's work, with a review of its traditional literary picture in Russian literature of the 19th century.

Keywords: A. P. Chekhov, Imagology, *Ward No 6*, motif of madness

Павиљон бр. 6 написан је 1892. године, две године након Чеховљевог путовања на Сахалин,¹ и представља прекретницу у његовом стваралаштву. Критичари су у делу препознали одбацивање дугогодишњег утицаја Л. Н.

* svjetlanakom@gmail.com

** Рад је настао у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Књижевна имагологија: теорија и метод, под менторством проф. др Иване Живанчевић-Секеруш.

¹ Острво на далеком истоку Русије, кориштено као затвор од половине 19. до почетка 20. века.

² У Чеховљевим приповеткама из осамдесетих година могуће је пронаћи ехо Толстојевих учења о непротивљењу злу насиљем, о чему сведоче и бројне књижевне критике. Цитирајући Чеховљева писма Суворину, Собољев наводи да су највећи утицај на Антона Павловича имали Толстојев начин изражавања, разборитост, и вероватно, нека врста опчињености Толстојем, односно „толстоевский гипнотизм своего рода“ (Соболев 2015: 408). И Јермилов проналази утицаје Толстоја у Чеховљевом стваралаштву, нпр. у елементима приповетке *Враги* из 1887. године (Ермилов 1946: 129). Лоелин и Рејфилд више пажње посвећују приповеткама постсахалинског периода (рецимо *Дуэль* из 1891. и *Моя жизнь* из 1896. године), у којима је приметно ослобађање од Толстојевог утицаја. Уочљив је сукоб активизма и Толстојеве пасивистичке филозофије (Loehlin 2010: 29). Контекст и порука приповетке *О любви* (1898) такође опонирају Толстојевом учењу, с обзиром на то да су засновани на делатном принципу (Rayfield 1999).

Толстоја и пародирање стоичке филозофије.² Премда се начелно слажемо са овим *канонским* тумачењима, класици нам увек дају простора за нове интерпретације, нарочито уколико имамо у виду да се наука о књижевности развија, а контекст у ком се дело посматра мења, и да савремен приступ подразумева нове методе. Стога ћемо, узимајући у обзир сам текст, као и релевантну литературу из области имагологије, покушати да из тачке гледишта читаоца ХХИ века дамо свој допринос разумевању *Павиљона бр. 6*.

Имагологија се „бави сликама другог у књижевности“ (Todorova 1999: 22) и настаје као наука о Другом (Туђем, Страном), у првом реду о слици странца у склопу једне или више националних књижевности, те је највећи број радова посвећен управо овом етничко-националном аспектима. Ипак, широко поље имаголошких проучавања пружа теоријске основе за обухватније и дубље схватање Другог, које проналазимо и код домаћих истраживача. Живанчевић-Секеруш наводи да појам *Друго* обухвата „националну, регионалну, етничку, полну, класну, итд. различитост“ (2009: 5), која једну групу ставља насупрот друге, а Милановић утврђује: „имагологија је током времена појам Другог проширила до Другог који није искључиво обележен својом националношћу већ и својом културом, политиком, економским или географским статусом...“ (2012).

У средишту нашег истраживања је деконструисање књижевне слике *лудака*, механизми који су за аутора били круцијални при приказивању ликова и њихових међуодноса, као и његова тежња да оповргне одређене стереотипе и системе уопштавања.

Мотив лудила и занимање за психологију и психијатрију јављају се знатно пре *Павиљона бр. 6* код Чехова, који је као лекар посећивао луднице и психијатријске установе, а од 1880. године медицинска терминологија из ове области продире и у његово стваралаштво. У овом смислу занимљива је позиција писца који је истовремено и лекар, коме медицина даје посебан, заострен угао гледања. *Павиљон бр. 6* настаје у једном од кључних момената Чеховљеве каријере и представља кулминацију искустава са Сахалина, где се коначно формира његов поглед на свет као на затвор. Ово путовање доноси низ измена у стваралаштву, у коме сада звуче депресивнији тонови и које показује тенденцију аутора да у сваком појединцу види доброту, а у свакој

хијерархији зло, што постаје константа у Чеховљевој филозофији (Rayfield 1999: 29).

Преиспитивање душевног здравља од стране других које проживљава доктор Рагин у *Павиљону бр. 6*, дешава се и писцу у сахалинском и постсахалинском периоду. Суворин, близак пријатељ Антона Павловича, коме се приповетка није допала, преиспитује да ли је Чехов психички здрав (Rayfield 1999: 106). Па и сам Чехов се поиграва том темом, посебно у приватној кореспонденцији. У писмима Суворину из 1890. године пореди Сахалин са паклом и поставља питање: „да ли сам очврснуо од путовања, да ли сам полудео – ђаво ће га знати“ (Битов, Чудаков, Рейфилд и Клах 2004: 155; прев. С. К). У том периоду он посматра свет са граничног положаја: као лекар и као човек који после Сахалина пролази кроз различита стања депресије и безнађа. Из те позиције занима га условност границе између *нормалног* и *ненормалног*, положај оних који су дефинисани као неприпадни, ирационалност *рационалне* класификације. „Ја и Ми конституише се кроз процесе повлачења граница“ (Bielefeld 1998: 177), а Чехов истражује колико су ови процеси везани уз стварање стереотипа и социјалну контролу, изолацију и интеграцију појединаца у друштво.

У првим пасусима *Павиљона бр. 6* дају се одреднице које граде атмосферу изолованости, неприступачности и одвојености. У тој функцији је описана кућица која је зарасла у коприву, затим ограда и претећи шиљци, након чега се у неколико наврата понављају мотиви решетака и кавеза, а болница се пореди са тамничком зградом. На овај начин писац на читаоца преноси осећај тескобе и затворености.

Град у коме се одвија радња је у гогољевском маниру неименован и постоји ван времена и простора, те носи велики симболички и алегоријски потенцијал. Ово је градић каквих има безброј у Русији; у једном од њих је стасао и Чехов. Живот у њему сам по себи ствара осећај утамничености код Громова: „после узалуд тражи правду и заштиту у овој малој, прљавој варошици, која је удаљена двеста врста од најближе железничке станице“ (Чехов 1974: 202). Изолованост града је наглашена на више места у тексту, па се градић може посматрати као *Друго* у односу на свет. На овај начин Чехов ограђује своје ликове и радњу, ствара слојеве стварности који су одвојени један од другог концентричним круговима, у чијем центру је хелија са болесницима, затим болница, која је попут затвора ограђена шиљцима, онда

град у који не допиру нова струјања из света. Откривање овог принципа³ је значајно за интерпретацију целокупног Чеховљевог стваралаштва.

Затвореност болничког система се додатно исцртава у „простодушної“ реплици да „доктор одавно већ не прима нове лудакѐ“ (Чехов 1974: 207). Људи се у *Павиљону бр. 6* деле и групишу према мноштву критеријума. При опису болесника наратор обавезно напомиње из ког сталежа потичу, те социјално раслојавање друштва, иако није централна тема као у неким раним делима, суштински не губи на значају.

У павиљону живи пет умоболника савим различитог степена болести. У истој просторији се налази Громов, који нема других манифестација болести сем ирационалног страха (тај страх му пак не блокира најделикатније мисли и осећања), и сељак чија је болест толико узнатредовала да је постао „непокретна, прождрљива и прљави животиња, која је давно изгубила способност да мисли и осећа“ (Чехов 1974: 205). Кроз опис шаренолике плејаде маргинализованих и од друштва жигосаних лудака писац приказује непостојање стандарда спрема кога се дефинише ко је душевно оболео. Болница постаје затвор и њена једина функција је отуђивање „лудакѐ из света“. Аутор показује последице поделе „они“ и „ми“ која нужно ствара непријатељство. Позициона супериорност једне групе је исказана кроз контролу, владавину физичком силом, и води ка дехуманизацији Другог.

Од својих усмених почетака до Златног века руска књижевност је *лудост* сврставала у категорију *јуродивог* и *блаженог*; негујући позитивну слику лудакѐ која се одржала вековима (од Иванушке Будалаша⁴ из усмених прича до кнеза Мишкина код Достојевског). За разлику од Достојевског, чији ликови представљају кулминацију тог *руског типа лудакѐ*, који делује под покровитељством и симпатијом аутора, Чехов користи професионална знања и научни метод, те наоко задржава свој лекарски, хладан и рационалан поглед, посматрајући и књижевност као дијагностичко поље. При опису Громова до изражаја долази приступ лекара за кога су релевантне искључиво чињенице: „Иван Дмитрич Громов, човек од своје тридесет три године, из вишег сталежа, некадашњи судски пристав и губернијски секретар, пати од

³ Повезаног са *филозофијом зида*, коју је почетком XX века код Чехова дефинисао Лав Шестов. Слика стварности дубоко инкорпорирана у уметничком моделу Чеховљевог света подразумева да ликови живе у затвореним кутијама, из којих не могу побећи (Успенски 2010).

⁴ Рус. Иванушка Дурачок

маније гоњења“ (Чехов 1974: 198). Достојевски своје лудак приказује у додиру са светом, те се чини да свет и није ништа друго до скупина лудака којом управља динамика различитости њихових поремећаја, док Чехов инсистира на њиховој изолованости и одбачености. Лудост је у руској књижевности до XX века скоро увек у позитивном домену Другости као изузетности, Другачије није нужно девијантно и штетно по друштво, и Чехов у *Павиљону бр. 6* начелно не одступа од традиције, сем у уметничким средствима и тешко ухватљивој позицији самог аутора (у складу са поетиком *недоречености* којој је наклоњен).⁵ У *Павиљону бр. 6* се на свакој страници осећа недостатак заједништва – јединка је слаба, увек издвојена као Други.

Даљи опис Громова асоцира на јунаке Достојевског: „прича темпераментно и страшно [...], говор му је невезан, грозничав као бунило, на скокове и не увек разумљив, али се зато у њему осећа, и у речима и у гласу, нешто необично лепо [...], одмах ћете у њему препознати и лудак и човека“ (Чехов 1974: 199). С обзиром на функцију и место овог лика у тексту, мало је вероватно да су ове подударности пародијски усмерене (као у *Драми у лову*).

Наглашена је изолованост јунака од људи који би га разумели, он не жели да прича о ономе што га мучи „закључујући да га нико неће саслушати нити схватити“. Ова осамљеност се јавља као лајтмотив текста: „људи су га увек привлачили, али пошто беше раздражљив и осетљив, није могао ни с ким да се спријатељи, па није ни имао пријатеља“ (Чехов 1974: 199, 200). Болест долази неочекивано; за раздражљиву природу коју мучи неправда и саосећање према потлаченима бива кобан сусрет са затвореницима на путу до тамнице. У том тренутку му се јавља страх да и њега могу тако оковати и одвести у затвор.

У јунаку је акцентована могућност схватања положаја Другог (затвореника), затим кроз њега аутор говори отворено о систему: „судска грешка у садашњем судском поступку сасвим је могућна, и томе човек не треба да се чуди“; и о непостојању емпатије код људи који имају додир са људским патњама јер временом долази до отупљења и неосетљивости у тој мери да се „нимало не разликују од сељака који негде у дворишту коље овна и телад, па и не примећује крв“ (Чехов 1974: 202). Тема затворености у своје Ја без могућности да се проникне у положај Другог се развија кроз целу

⁵ Аутор се у делу „заклања“ наратором који иступа у првом лицу: „**мени** се допада његово широко лице [...], он **ми** се свиђа“ (Чехов 1974: 198, 199; нагласила С. К), чије се излагање прекида мислима и речима протагониста.

приповетку. Први сусрет доктора Рагина и Громова демонстрира још једном неосетљивост друштва и појединаца који у том систему само формално испуњавају своје улоге: доктор „сажаљиво климну главом и оде, рекавши да више неће доћи јер не треба људима сметати да луде“ (Чехов 1974: 205).

Становници павиљона су заборављени, отуђени од света, постају *странци* чак и за доктора. Однос страности између Рагина и Громова се прекида као резултат пуке случајности, која је приказана уз дозу специфичне Чеховљеве ироније: аутор инсистира на *чуждноватости* гласа да је доктор почео да посећује павиљон бр. 6 (Loehlin 2010: 85). Заиста, у тексту се два пута појављује тај придев, који природно намеће питање због чега би докторова посета сопственим пацијентима могла да буде разлог чуђења.

Јунаци у тексту фигурирају у амбивалентном односу између супротности и сличности. Поред основне разлике (активности/пасивности), Чехов инкорпорира у текст низ детаља који упућују на сличности међу јунацима: страст према књигама, Рагинов карактеристични гест прекрштања руку на грудима и констатација да „он никада упоште није гледао у очи“ (Чехов 1974: 214) који нису ништа друго до физичка манифестација унутрашње затворености јунака. Рагин, као и Иван Дмитрич, такође нема пријатеље, односно једини његов *пријатељ*, управник поште Михајло Аверјанич, је окарактерисан као „једини човек чије присуство не беше тешко Андреју Јефимичу“. И он је опхрван мислима да „апсолутно нема људи са којима би човек могао повести паметан и интересантан разговор“, као што Иван Дмитрич осећа „да га нико неће саслушати нити схватити“. *Ја* које тежи укључивању у неко *Ми* користи књиге као замену за живу реч и разговор. Громову се привиђају људи, чује њихове гласове, док је Рагин до те мере усамљен да сања „паметне људе и разговоре са њима“ (Чехов 1974: 199, 213, 214, 225, 215).

Оба јунака трагају за хармонијом, боре се да изађу из изолације, да стекну, поред индивидуалног, и неки либералан, толерантан, свеобухватан групни идентитет. Постојање условних *Ми* и *Ви* у смислу потлачених и оних који имају власт и моћ доношења одлука нарочито долази до изражаја у сцени првог сурета јунака у павиљону за ментално оболеле. У речима Громова звучи увређени револт и још једном се заоштрава граница која их дели: „**Ви**, **ваш** помоћник, надзорник и сав **ваш** болнички олош – сви сте **ви** у моралном погледу далеко испод сваког од **нас**, па зашто онда седимо **ми** овде, а не **ви**?“ (Чехов 1974: 222; нагласила – С. К). Кроз оштру критику друштва Чехов открива и механизам по коме се оно брани. Као равнодушни,

незаинтересовани лекар Рагин је био обезбеђен и цењен у друштву, а када достиже интелектуално-душевну висину Громова, као човек који почиње да схвата, дискутује, показује одвратност према таквом устројству и креира критичко виђење, он завршава у лудници. Тежи се институционалној изолацији оних који не прихватају наметнуте норме понашања. У овом принципу може се назрети зачетак неких елемената жанра антиутопије: страх од страног води ка одстрањивању различитости.

Рагин зна да иза решетака Никита туче болеснике. Диви се напретку медицине, психијатрије и новој класификацији болести, сазнању да у „**другом** свету“ (нагласила С. К.) лудак „третирају хумано“, и да је његов павиљон „ругоба“ која „може постојати само на двеста врста од најближе железничке станице“, закључујући: „негде у другом свету и публика и новине одавно би растргли на комаде ову малу Бастиљу“. Чехов маестрално приказује потпуну апатију и демотивисаност свог јунака, одсуство снаге за борбу са светом под девизом „само сам делић неминовне социјалне неправде“ (Чехов 1974: 219). Пародија стоицизма и филозофије непротивљења злу насиљем Л. Н. Толстоја обogaћена је Чеховљевим разрачунавањем и са једним од основних постулата Достојевског, кроз размишљања пасивног Рагина да „човек кроз патње иде ка савршенству“ (Чехов 1974: 211). Кроз патњу болест Ивана Дмитрича само напредује, што је још један доказ апсурдности постојања установе у којој се, услед неадекватне (заправо никакве) бриге, пацијентима само погоршава стање. Паметни Громов је свестан ситуације, плаши се исхода његовог боравака у противприродном амбијенту павиљона и поседује изузетну способност интроспекције: „Патим од маније гоњења, мучи ме стално страх, али има тренутака кад ме обузима жудња за животом, и онда се плашим да не полудим“ (Чехов 1974: 224). За разлику од Коврина у Чеховљевом *Црном Монаху*, који не може да оцени да ли је душевно болестан, Громов сам себи поставља дијагнозу, те се намеће питање која је функција доктора, и уопште по чему се он разликује од свог пацијента.

Други сурет ликова такође носи одређену дозу ироније. Доктор осећа да је Громов „први с којим се може разговарати“ (Чехов 1974: 226) и одушевљен је својим заборављеним пацијентом, који, у складу са својом дијагнозом, почиње да страхује да је доктор шпијун. Зачуђује, међутим, реакција лекара, изненађеност параноичним мислима пацијента код кога је лично дијагностификовао манију гоњења. Јетка и чак неприкривена иронија, најмоћније оружје Антона Павловича, осети се у свакој Рагиновој реплици

док се ишчуђава: „чудновато, [...] чудна ми чуда, [...] ала сте ви, опростите ми, неки... чудноват човек!“ (Чехов 1974: 226, 227). Апсурдност ситуације је додатно наглашена понављањима и инверзијом улога лекара и пацијента. Након низа Громовљевих питања упућених Рагину, која поред изванредне прецизности у критици стоицизма носе тон и деликатност једног психијатра, он помиње своје детињство и оца који га је тукао, да би одмах усмерио пажњу натраг на лекара-пацијента: „али да говоримо о вама“, а затим проникао у суштину проблема, дијагностификовао *болест* са задивљујућом прецизношћу, као Чехов код својих пацијената: „то није филозофија, није ни мишљење, нити ширина погледа, већ само леност, опсена, поспаност“. (Чехов 1974: 230, 231).

Суштина болести Ивана Дмитрича је у неоснованом страху, стога се кроз дело провлачи следећи парадокс: уколико су њега заиста затворили, како онда тај страх дефинисати као ирационалан и неоснован? Са друге стране, Рагин се не плаши, а око њега се заиста дешавају ствари које Громов умишља (тајанственост, говоркање), међутим, резултат је исти, само што код Рагина чак одсуствује и дијагноза због које га затварају.

Одлазак са некадашњим пријатељем на путовање, уместо да помогне Рагину да се отвори ка свету, новим местима и људима, резултира још већим повлачењем у себе. По повратку он примећује неку тајанственост око себе, да га људи гледају сумњичаво, склањају се од њега. Реална слика се овде прожима са сликом Громова са почетка приповетке, мешају се мотиви ирационалног страха и реалности. Манија гоњења и предосећање, очекиван и неочекиван обрт догађаја, стварају паралеле у тексту на основу којих можемо закључити да нико не може бити сигуран да неће бити посматран под лупом *другости*. А то нужно резултира одстрањивањем проблематичног појединца из друштва, јер оно заједнички идентитет брани негирањем појединачног и дефинишући се спрам њега. По овом принципу сваки појединац који је и даље равноправан члан укључен у друштво има право да етикетира и жигоше *ненормалне*, јер наспрам њих он је *нормалан*. Овакви опозициони парови говоре о томе да у слици Другог није присутан само Други, већ да је у њу увек уткано и Ја. Код Чехова је Другом додељено Ја, које се у првом реду исказује кроз однос према ономе што за њега представља Друго. Бунт због надмоћи просечности и неидентитета, као и против искориштавања позиционе супериорности пролази без конкретних резултата, али није узалудан, јер је незаобилазан степен у дефинисању сопственог Ја ликов. Заједништво са другим човеком, коме су читавог живота безуспешно тежили,

налази их у најнеочекиванијем моменту. Рагин осећа спону између њих: „ствар је, међутим, у томе што ви и ја размишљамо, што видимо један у другом људе који су кадри да мисле и расуђују, и то ствара код нас осећање солидарности, ма колико се наши назори разликовали“ (Чехов 1974: 233).

Крах лепог и доброг у Чеховљевом свету често је био мета критике. У *Павиљону бр. 6* су ови мотиви имплицитно наведени кроз наоко небитне детаље расуте у тексту. Протагонисте, на пример, зближавају лајтмотиви музике и природе. Наратор наводи да „безумнички говор“ Громова подсећа на „потпури од старих, али још недопеваних песама“, док доктор констатује: „књиге су ноте, а разговор је песма“. Даље, Громов се жали доктору: „Посећују ме привиђења. Код мене долазе некакви људи, ја чујем гласове, музику, па ми се чини да шетам по некаквим шумама, обалом мора“ (Чехов 1974: 199, 215, 225). Овај вапај човека насилно истргнутог из природе, из света, стоји насупрот Рагиновом свесном избору самоће и изолације. Филозофија дехуманизује јунака и као таква се јавља као негативан чинилац дела. Поред тога што ствара зид између њега и других ликова дела, она га дистанцира и од самог себе, од сопственог скривеног Ја, што примећујемо у последњем поглављу: „искрено је изражавао осећање и мисли, за које никад није ни слутио да их може имати“ (Чехов 1974: 256). „У временима заострених криза идентитети могу да постану нејасни или се, што је можда чешће, огољеније дефинишу“ (Todorova 1999: 96), и у овом смислу физички заточени Рагин, парадоксално, постаје слободнији него икада. Мисли се ослобађају стега свакодневнице, његова свест, уз грижу савести, болно продире у положај Другог који је пред његовим очима преко двадесет година трпео насиље и патњу, али он то „није знао нити је хтео знати“ (Чехов 1974: 255). Током те две деценије Рагин је губио додир са стварним светом, са природом и лепотом. Ипак, у судњем часу, аутор га награђује интуитивном визијом лепоте. У последњим тренуцима свести Рагин види „стадо јелена, необично лепих и витких“ (Чехов 1974: 256).

За писца који је уживао у описима природе до те мере да су на махове људи „кварили слику“ (Rayfield 1999: 25) необично је да у опширнијем делу попут *Павиљона бр. 6* не ствара нити један пејзаж, дрво, реку... Ово је једна од најмрачнијих прича Чехова, између осталог и због одсуства природе као противтеже људском фактору. Људи на земљи постају странци који кваре природни поредак ствари, а природа, лепота и хармонија нестају из људског живота. Ово је изванредно приказано кроз песимистична размишљања доктора Рагина:

Зашто постоје мождани центри и вијуге, нашто вид, говор, осећање, геније, кад је свему томе суђено да се претвори у прах и, на крају крајева, да се охлади заједно са Земљином кором, а затим милионима година да се окреће, без икаква смисла и циља, са земљом око сунца? (Чехов 1974: 217).

Критичари су скоро једногласно тумачили смрт Андреја Јефимича као акт пищевог милосрђа, а заправо се у овој сцени крије кулминација теме самоће и изолованости. Поглавље број XVIII описује неуспели покушај јунака да се заједно изборе са Никитом, и јачање заједништва међу њима. Рагин се храбри виком Ивана Дмитрича, а у Ивановој свести Рагин прелази из условног *они* у условно *ми*: „Ко **их** је овластио да **нас** држе овде?“ (Чехов 1974: 254; нагласила С. К). У финалном, XIX поглављу, међутим, при опису последњег дана и смрти Андреја Јефимича, писац ниједанпут не помиње Ивана Громова. Писац показује да Рагин умире потпуно сам, а Иван поново остаје изолован и без саговорника.

Уколико читалац тражи бег од стварности, код Чехова га не налази, већ га аутор суочава са реалношћу, не дозвољавајући му да одврати поглед од истине која за њега представља врховну уметничку вредност. Чехов пушта јунаке да имају своје гласове, јер је усмерен на анализирање, а не на прокламовање неких нових истина; аутор сам заузима позицију неког ко тражи истину пре него неког ко је поседује. Због тога одређени критичари оцењују стваралаштво великог писца као неетично, препознајући у њему само песимизам и безнађе, које заиста чини снажан патос његовог стваралаштва. Шестов га назива песником безнадежности који је „убијао људске наде“ и код кога „сваки ред рида“ (2015: 8, 9). Заиста, Чехов одузима ружичасте наочари кроз које читалац треба да сагледа стварност, и даје прецизну и непоколебљиву лупу која открива све неправилности. Ипак, у томе што стварност прождире јунаке, јавља се трачак наде за читаоца, а вероватно и за самог аутора; магловита катарза коју је неопходно препознати и уграбити, не скривајући се испод скута јединственог пищевог мишљења.

„Но, зар Чехов није исцрпљен, ненормалан човек? [...] А чеховљевски персонал представљају људи ненормални *par excellence*...“ (Шестов 2015: 23, 17, 18). Шестов препознаје распрострањеност теме лудила код Чехова, не успевајући, ипак, да је сагледа са свих страна. Кроз аутобиографске црте у личности Рагина преламају се недоумице самог Чехова, сумње у сопствену корисност као доктора, страх од самоће која је неопходна за писање, а која може да га одсече од стварног живота. Крах филозофије пасивности и пропаст Рагина носи спас за самог Чехова, а тиме и за његове читаоце.

Критичари су препознали да је највећи утицај на приказивање лудила у *Павиљону бр. 6* и *Црном монаху* извршио В. Гаршин (нпр. приповетком *Црвени цвет* из 1883. године). Љесков такође игра значајну улогу у настанку и рецепцији ове приповетке: први препознаје њену генијалност, а поред тога што је био један од Чеховљевих узора, Љесков наставља традицију започету овом приповетком. Д. Рејфилд сматра да Чехов предвиђа ужасе сутрашњице изражене у делима Л. Андрејева и Ф. Сологуба (Rayfield 1999: 58, 59, 108, 109, 271). Без сумње, *Павиљон бр. 6* је једно од најутицајнијих дела Чехова, које је изазивало процват политичких алегорича, и чији се утицај осећа у класицима целог века: нпр. код А. Солжењицина, па и у *Мајстору и Маргарити*. С обзиром на значајно место које ово дело заузима у стваралаштву А. П. Чехова, не изненађује што *Павиљон бр. 6* и данас не престаје да привлачи пажњу многих биографа, критичара, теоретичара књижевности и режисера. Чехов у *Павиљону бр. 6* даје пресек широког круга књижевних, филозофских и научних утицаја, и оригиналног приступа датог теми, сопствену формулацију условности границе између *нормалног* и *ненормалног*, која има велику популарност у књижевности (а касније и у филмској уметности) и до данашњих дана.

Чеховијана и након 113 година од пишчеве смрти и даље има да одговори на многа питања. У томе лежи и једна од највећих вредности стваралаштва овог великог писца: њихова актуелност, невезаност за само један временски период и за одређену територију, о чему сведочи популарност Чехова на Западу, те поставке његових драма и данас широм света. Неки од разлога су, свакако, поражавајућа способност да се идентификује са Другим, продирање у најситније детаље психичког живота Другог која долази до изражаја при сликању ликова и неухватљивост његове мисли у судару више филозофија. Његова недореченост је и његово најјаче оружје при дијагностификовању болести друштва у целини. Вера у личну слободу је најснажнији импулс који се осети у његовом стваралаштву. Аутор посеже за одбаченима који су носиоци културе и слободне мисли покушавајући да их приближи друштву, и да их ослободи.

У *Павиљону бр. 6* се покреће велики број ванвременских и изваннационалних питања, а свака нова генерација истраживача уз помоћ савремених метода даје свој допринос њиховом тумачењу. Из имаголошке перспективе, отвара се сасвим нов приступ Чеховљевом делу: „циљ савремене имагологије [...] јесте да деконструише стратегије приказивања како би испитала динамику моћи која руководи начином на који посматрамо

свет“ (Гвозден 2001: 222). Код Чехова имамо специфичну ситуацију, јер аутор сам показује механизме у којима лудак постаје окоштала форма у коју потпада свако кога друштво из било ког разлога жели да изолира, што видимо из плејаде ликова заточених у павиљону. Из погледа Ивана Дмитрича избија она вековна људска тежња ка слободи и уважавању личног и националног (или групног) идентитета, можда најконцизније дефинисана код Његоша: „Зовите нас како хоћете, само поштујте у нама људе“ (Ненадовић 1986: 23). Чехов не само да показује несрећу ликова у танчине, већ и раствара пред читаоцем механизам у коме их друштво класификује и одстрањује, као и неадекватност таквог поступка.

ИЗВОРИ

- Чехов, А. П. (1974). *Павиљон бр. 6, Прича непознатог човека и друге приповетке*. Београд: Рад, Београд: Просвета.
- Чехов, А. П. (1999). *Сочинения: рассказы, повести, драматические произведения*. Москва: Книжная палата.
- Чехов, А. П. (2004). *Под заклетвом. Приче и изводи из писама*. Београд: Паидеиа.

ЛИТЕРАТУРА

- Битов, А., Чудаков А., Рейфилд Д. и Клев И. (2004). *Четырежды Чехов*. Москва: Emergency Exit.
- Гвозден, В. (2001). Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 49, 211–224.
- Ермилов, В. (1946) *Чехов*. Москва: Молодая гвардия.
- Живанчевић-Секеруш, И. (2009). *Како (о)писати различитост? Слика Другог у српској књижевности*. Нови Сад: Offsent print.
- Ненадовић, Љ. (1986). *Писма из Италије*. Београд: Рад.
- Соболев, В. (2015). *Чехов*. Москва: Директ-Медиа.
- Успенски, Е. (2010). А. П. Чехов између реторике и смисла у инсценијама XXI века. *Зборник радова Факултета драмских уметности*, 17, 31–45.
- Шестов, Л. И. (2015). Стваралаштво ни из чега. *Савременик плус*, 235/236, 8–30.
- Bielefeld, U. (1998). *Страницы: пријатељи или непријатељи*. Београд: Чигоја штампа.
- Loehlin, J. (2010). *The Cambridge introduction to Chekhov*. New York: Cambridge University Press.
- Milanović, Ž. (2012). Granice imagologije. *Pravo i društvo*, 3/4, 89–98.
- Rayfield, D. (1999). *Understanding Chekhov: A Critical Study of Chekhov's Prose and Drama*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Todorova, M. (1999). *Имагинарни Балкан*. Београд: Чигоја штампа.

ДВЕ ЕКРАНИЗАЦИЈЕ ДРАМЕ *БЕКСТВО* МИХАИЛА БУЛГАКОВА □□

Different media can have a significant mutual influence as well as transform each other. This paper discusses the intermedial adaptations of the play *Escape* by M.A. Bulgakov for the 1968 TV drama directed by Zdravko Šotra and the 1970 Soviet film directed by A.A.Alov and B.N.Naumov. The purpose of this paper is threefold: to show how a narrative structure and literary text function adapt to a different medium; analyze different aspects of transposing one media into another; and present what and under what conditions television takes from literature in the process of adaptations. Both minimalist adaptations that insist on the equivalent translation of the input text and texts that undergo major changes have their own artistic value. However, they are considered successful only if the idea and the spirit of the original literary work remain intact.

Keywords: Bulgakov, *Escape*, adaptation, dramatic text, television as a medium

Увод

Драмски текст пролази кроз бројна тумачења и адаптације пре него што стане пред суд публике. Драму тумачи аутор, књижевни критичари, затим позоришни или филмски редитељ, интерпретирају је глумци и тек тада је вреднује публика. Прелазећи тај дуг пут до публике неретко доживљава потпуну трансформацију и удаљава се од основне замисли писца, али исто тако различите адаптације могу обогатити оригинални текст изражајним средствима других видова уметности, истовремено остајући верне оригиналу. Транспоноване књижевног текста у секундарне медије (позорницу или филм) додаје му нова естетска значења и могућности. “Придодавање нових значења ономе што неко дело говори својим нормалним и традиционалним средствима управо и јесте темељна сврха интермедијалних захвата (Pavličić 1988:170). У овом раду разматра се интермедијална адаптација драмског текста драме *Бекство* М. А. Булгакова за ТВ драму Здравка Шотре из 1968. године и за совјетски филм истог наслова из 1970. године у режији А. А. Алова и В. Н. Наумова. На примеру наведене драме можемо испратити

* mina.m81@gmail.com

□□ Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Књижевност у медијима - медији у књижевности, под менторством проф. др Софије Кошничар.

прилагођавање наратолошке структуре и функције књижевног текста другом медију, сагледати аспекте транспоновања једног медија у други и посматрати шта се преузима од књижевности приликом адаптације и под којим условима. Као полазиште послужиће нам теорија француског теоретичара и семиотичара Ролана Барта (Roland Barthes), који је дефинисањем приповедних јединица у тексту изнео тврдњу да „све у приповедном тексту нешто значи“ и да „смисао мора бити мерило јединице“. „Јединицу ствара функционални карактер одређених сегмената приче, због чега смо те прве јединице одмах назвали *функцијама*“ (Barthes 1992: 53). Термином „језгро-функција“ Барт назива основне функције приповедног текста, његове „зглобове“ који су пресудни за ток радње, док „катализатори“ имају допунску функцију и попуњавају приповедни простор који дели основне функције. Изостављањем „језгра“ мењамо причу, изостављањем „катализатора“ мењамо дискурс. (Barthes 1992: 57-58) „Индиције“ и „информанти“ су јединице важне на нивоу дискурса, а не на нивоу радње. Индиције нам увек имплицитно говоре о карактеру, атмосфери, док информанти носе готову спознају. (Barthes 1992: 58). Како свака јединица у тексту има своју функцију, анализираћемо на примеру адаптације драме *Бекство* у коликој мери су задржале своје значење приликом транспоновања у филмски медиј и како се додавањем нових јединица утиче на значење полазног текста.

Драма *Бекство* описује крај грађанског рата у Русији, последњи отпор белих јединица на Криму, њихов коначан пораз и емиграцију у Константинопољ. Четири чина драме нису подељена на слике и појаве него на снове, кроз које се историјским догађајима даје доза нереалности, неистинитости, посматрају се као тежак сан у који је тешко поверовати. Булгаков је ово дело написао 1927. године, а наредне године је требало да се одржи премијера представе у режији Немирович-Данченка у Московском Художественном театру. Пробе су већ биле при крају, али је представа ипак скинута са репертоара одлуком Стаљина, који је у драми видео покушај да се изазове сажаљење и симпатија према судбини официра и прогнане интелигенције.¹ Изведена је на позорници тек 1957. године у Волгограду

¹ Стаљинова оцена драме види се из његовог писма Бил-Белоцерковском датираним 02. 02. 1929. <http://grachev62.narod.ru/stalin/t11/t11_34.htm> (Приступљено 21. 01. 2018.)

(тадашњи Стаљинград), четири године након Стаљинове смрти, да би тек у 21. веку постала веома често извођена широм Русије.

ТВ драма *Бекство* у режији Здравка Шотре

Ни у Србији драмска дела Булгакова нису наишла на прихватање и позитивну критику. Иако за нашу публику тема Октобарске револуције и грађанског рата није била толико деликатна, нити је цензура забрањивала извођење Булгаковљевих драма, редитељи нису успели тематски да их приближе савременим потребама и очекивањима гледалаца. Због тога је занимљиво да је ТВ драма *Бекство* у режији Здравка Шотре нашла пут до малих екрана 1968. године, иако до тада ниједном није играна на нашој позорници. Шотра је 60-их година прошлог века режирао искључиво ТВ филмове, од којих је највећи број представљао адаптацију сатиричних или комичних драмских дела². Прво дело руске књижевности које се нашло у Шотрином опусу била је ТВ драма *Оптимистична трагедија* (1967) Всеволода Вишњевског, великог идеолошког противника Булгакова. Ова драма је такође обрађивала тему грађанског рата, али из угла припадника Црвене армије, истичући њихово јунаштво и пожртвованост. Само годину дана након рада на адаптацији ове драме, Шотра одлучује да грађански рат прикаже из угла официра Царске војске и екранизује драму Булгакова. Редитељ је окупио на овом пројекту такве глумачке великане као што су Љуба Тадић у улози Хлудова, Стево Жигон као Голупков, Бранислав Цига Јеринић у лику генерала Чарноте, Милош Жутић као Крапилин, Мија Алексић као министар трговине Корзухин, Неда Спасојевић као Серафима, његова жена и многи други.

Због скромних технолошких могућности телевизије средином 20. века, разлике између ТВ драме и позоришне представе су биле минималне, па тако и ову Шотрину „минималистичку адаптацију“³ можемо посматрати као реалистичку позоришну инсценацију Булгаковљевог текста. Адаптација је извршена „на конгенијалним основама (на принципу сродности)“, тежило се што мањем одступању од оригиналног дела, његовом „еквивалентном

² Шотрин опус се може наћи на интернет страници <https://www.imdb.com/name/nm0815638/> (Приступљено 19. 05. 2018.)

³ «Минималистичка адаптација претпоставља механичку верност оригиналу и инсистира на еквивалентном преводу (превод без губитка; техника аранжирања драматургијом текста ред по ред).» (Кошничар 2012: 154)

преводу“ на језик новог медија (Кошничар 2012: 154). Не само да су очувани дух и основна идеја драмског дела, него и структура полазног текста. Поставка сценографије, смернице из дидаскалија и реплике ликова су дословно преузете, а у сврху скраћивања изостављене су поједине сцене у целости и неколико епизодних ликова. Х. Турковић наводи да се театралност у зачецима филмске уметности огледала у пренаглашеној глуми, декору и непокретности камере, али ипак налази значајну разлику између позоришта и филма, јер „камера није у гледалишту, него на позорници“. Иако је камера статична, „њен положај је положај гледаоца који је напустио гледалиште, попео се на позорницу и постао пасиван учесник збивања на њој.“ (Turković 2012: 78-79)

Синтеза музике, театра и књижевности у стваралаштву Булгакова заузима значајно место. Музички мотиви прожимају цео текст *Бекства* и упоредо са вербалним средствима описују психолошко стање ликова и мотивишу њихове поступке. Мотив молитве је доминантан у првом сну, доприноси стварању суморне и тешке манастирске атмосфере у којој бегунци ишчекују даљу судбину. Са пригушеним звуцима молитве у контрасту су звучне војне песме пуне оптимизма, које прате војнике генерала Чарноте. У прва два чина је свака појава генерала пропраћена поклицима, звуцима марша или валцера, доприносећи тако утиску снажног, самоувереног и одлучног човека. Због тога се сетним родољубивим песмама које га прате у константинопољском изгнанству још изражајније слика његов пад, очај и неиздрживо тежак положај у емиграцији. С друге стране реакција Хлудова на звуке валцера указује нам на његово тешко и нестабилно психичко стање, али и на трагове људскости који су са развојем драмске радње и његовог лика све доминантнији. У тренуцима док бездушно веша противнике, нежни звуци валцера га у мислима враћају на безбрижне дане, на гимназијске балове када се плесало уз сличне мелодије. У друга два чина, чија је радња смештена у Константинопољ, нема више маршева и валцера, замењују их сетне родољубиве песме, звуци црквених звона који се преплићу са мујезиновом молитвом и турске мелодије. У ТВ драми музички мотиви нису занемарени, али нису толико наглашени као у делу Булгакова и совјетској филмској адаптацији из 1970. Нарочито је слабо развијен музички мотив руске народне песме „Растанак“ која кида душу Чарноте у Константинопољу. То се може објаснити и тиме да нашој публици ова песма није позната и не могу да осете сву тежину њене мелодије која звучи у туђини, као што руски гледаоци не би могли препознати шири контекст значења песме „Тамо далеко“ за нашег

емигранта. Недовољно развијени музички мотиви су надомештени врхунским глумачким изражајним средствима. Овде пре свега треба издвојити Љубу Тадића, који је имао изузетно захтеван задатак да прикаже развој личности Хлудова од егзекутора и „шакала“, преко болесног човека у стању лудила који чита Свето писмо, до поузданог пријатеља и бившег ратника којег савест води у свесно жртвовање. Својим изузетним глумачким умећем Тадић је интензивирао и обогатио лик Хлудова изражајним и визуелним средствима и учинио га централним и најупечатљивијим ликом ове драме.

Екранизација *Бекства* у Совјетском Савезу

Неуспешне или неадекватне инсценације и адаптације могу довести до скидања пишчевих дела с репертоара или чак до забране даљег штампања, нарочито у доба јаке политичке цензуре. Управо такву судбину су доживеле драме Булгакова двадесетих и тридесетих година прошлог века у Совјетском Савезу. С обзиром да је Булгаков имао репутацију антисовјетског писца и да се позоришним редитељима није саветовало да бирају његова дела, екранизација драме *Бекство* из 1970. године у режији Александра Алова и Владимира Наумова била је од великог значаја.⁴ Тема револуције и грађанског рата обележила је сарадњу А. Алова и В. Наумова, који су од студентских дана, па све до смрти Алова 1983. заједнички радили на свакој режији.⁵ Након првог филма *Тревожная молодость* («Немирна младост») из 1954. по мотивима трилогије *Старая крепость* («Стара тврђава») В. Беляјева о грађанском рату у Украјини, уследио је филм *Павел Корчагин* (1956) по роману *Како се калио челик* Н. А. Островског, а затим *Мир ономе који улази* („Мир входящему“), за који су добили специјалну награду жирија за режију на Венецијанском фестивалу 1961. године. Успех који су постигли и ван граница Совјетског Савеза није утицао на одлуку власти да забрани приказивање њиховог филма из 1966. године, снимљеног по мотивима приповетке Достојевског - *Један скандал* („Скверный анекдот“). Проблеми са цензуром их ипак нису омели у идеји да се одлуче за адаптацију

⁴ О проблемима са којима су се суочавали ствараоци филма, као и занимљивостима са снимања писао је Александр Казакевич у чланку *Как снимался фильм „Бег“*. <http://www.liveinternet.ru/users/komrik/post328342816> (Приступљено 12.01.2018.)

⁵ Више о њиховој сарадњи у чланку *«Наш принцип – конфликт»* <https://www.culture.ru/materials/136610/aleksandr-alov-i-vladimir-naumov-nash-princip-konflikt> (Приступљено 10.05.2018.)

Булгаковљеве драме *Бекство* неколико година касније. То је уједно била и прва екранизација неког Булгаковљевог дела у Совјетском Савезу, а случајно или не, одиграла се у години када се обележавала стогодишњица рођења Владимира Илича Лењина. Та чињеница је засигурно утицала на поједине интервенције на тексту у процесу адаптације. Филм је подељен на два дела од по 90 минута. Радња првог дела обухвата прва два чина и одвија се у Русији, док је други део филма сниман на основу трећег и четвртог чина и односи се на живот у емиграцији. За ову адаптацију такође можемо рећи да је урађена на конгенијалним основама будући да се основна фабула и сиже полазног текста уочавају и у секундарном медију, а на филмско платно су адекватно пренети инваријантни параметри („језгро-функције“), који, како наводи Кошничар (2008: 223), имају функцију очувања основне идеје и духа уметничког приповедног и наративног текста.

І ДЕО ФИЛМА – догађаји у Совјетској Русији

Од осам снова, на колико је подељен драмски текст, прва четири сна су смештена у снежну Русију, три сна се одвијају у врелом и загушљивом Константинопољу и један у Паризу. У сваком од тих снова имамо најмање једну „језгро-функцију“ обogaћену наративним садржајима који су мање или више важни за основну фабулу, а који су преузети приликом екранизације. Такође су преузети „катализатори“ који „богате основну фабулу наративним садржајем“ и „носе најјачи моменат неизвесности“, као и најважније наратолошке јединице квалитета, али се појављује и мноштво нових наративних садржаја који доносе нова значења (Кошничар 2013а). Већ на почетку филма видимо да мрачну унутрашњост манастира, која у тексту истиче страх и тескобу ликова, замењују завејани предели испред манастира и сумрак у манастирском дворишту. Уместо ноћне тмине акценат је на суровој руској природи, високим сметовима и мразу, снежној белини која личи на сан. Хладноћа је уплетена у радњу као додатни карактер. Овим информантима се домовина и туђина контрастирају и по својствима мраз – жега. Инваријантни конституент фабуле који „засејава мотив“ је бежање пред налетом большевика војних и цивилних лица са лажним исправама на Крим, где се налази штаб белих. Најважније индиције о карактерима, које су дате у оригиналном тексту, транспоноване су у филм. Серафима, петербуршка дама и жена министра трговине иде на Крим код мужа, Голупков, искрени и помало наивни доцент бежи из Петербурга јер тамо нема услове за рад,

помало комични генерал Чарнота са својом војном јединицом иде генералу „Роману Хлудову под крило“.

Редитељске интервенције на полазном оригиналном тексту не нарушавају његов идентитет, него се у првом реду огледају у уплитању мотива из других Булгаковљевих дела, документаристичких фрагмента и лика команданта Јужног фронта Црвене армије – Михаила Фрунзеа. Овакво иновирање садржине условљено је не само редитељском интерпретацијом полазног текста, него и друштвено-политичким околностима у Совјетском Савезу седамдесетих година прошлог века. Редитељи су на тај начин настојали да истакну победу револуције и избегну оптужбе које су пратиле Булгакова да је својим делима желео да изазове саосећање и симпатију према пораженој страни у грађанском рату. У оригиналном тексту нема ликова из редова большевика, изузев епизодне улоге команданта коњичког пука Црвене армије, Бајева, у којој легитимише избеглице у манастиру. Приликом адаптације, језгро-функција из булгаковљевог либрета *Црно море* (1936) уметнута је као катализатор у фабулу *Бекства*, услед чега Бајев уместо епизодне појаве, добија статус трагичног јунака. Он тражи од команданта Фрунзеа да његов коњички пук подржи пешадију Црвене армије у одлучујућој војној операцији преласка Сиваша, леденог залива у Азовском мору, куда је водио скоро немогућ, али једини пут до победе. У сцени планирања ове операције командант Фрунзе помиње Перекопски мореуз и Чонгарско полуострво у заливу Сиваш, који су постали симболи јунаштва и пожртвованости Црвене армије у грађанском рату. Уметнута је изузетно мучна сцена преласка залива и изласка на Литовско полуострво на Криму: шибају коње који се заглибљени у муљ једва помичу, војници тешком муком извлаче чизме из муља и лежу у борбене положаје у леденој води на 15 степени испод нуле док их са копна засипају мецима. У овој слици можемо видети такозвани „турпизам“⁶, „катализатор“ који уноси неизвесност и тензију у даљи ток приповедања, а завршава се победом большевика. Погибија Бајева је кулминација жртвовања за идеју револуције. Редитељи су сценом у којој саборци покопавају његово тело на пољани тежили да истакну

⁶ *Турпизам* (лат. turpis – ружан) је уметнички правац настао средином XX века у пољској књижевности као негација лепог, са доминантним мотивима естетског шокирања, ружноће, болести, смрти и сл. Најистакнутији представник *турпизма* је пољски песник Станислав Гроховјак (*Stanisław Grochowiak*). <http://www.wikiwand.com/pl/Turpizm> (Пристапљено 29. 05. 2018.)

дух заједништва, али и да покажу да су црвени војници ти који заслужују саосећање. Међу бројним индицијама које указују на размере ужаса грађанског рата, издвојила се сцена сељанчице која води козу и у тренуцима борбе прса у прса длановима јој затвара очи да не гледа те страхоте.

Наведени катализатор није приказан континуирано, него је поступком дистракције растављен на неколико сегмента, између којих су уметнути сегменти друге наратолошка јединице: „језгро-функције“ са одлуком генерала Хлудова да обеси посилног Крапилина из јединице генерала Чарноте. Ова „језгро-функција“ обилује индицијама о Хлудову као зверски суровом белом генералу који се са бољшевицима, али и неистомишљеницима из својих редова обрачунава вешањем. Крапилин је стао у заштиту Серафиме, након што су је оптужили да је комунисткиња и ухапсили. Назвао је Хлудова одвратном звери која се храни лешевима, али му је рекао и истину које је Хлудов и сам био свестан, да само вешањима рат неће добити. Одлука да га обеси пратила је генерала Хлудова кроз снове и халуцинације до самог краја и утицала на промену у његовом понашању и карактеру током боравка у емиграцији. Преплитање ове наратолошке јединице са сегментима пожртвованости и јунаштва бољшевика даје утисак оштрог контраста између карактера и намера вођа двеју зараћених страна као и духа заједништва у Црвеној армији наспрам разједињености и хаоса у редовима белих.

Најснажнији показатељ пропасти једне војске и идеје је распуштање пука и скидање свих војних обележја. Редитељи су такву сцену из драме Булгакова *Дани Турбинових* вешто уметнули у композицију *Бекства* и на тај начин још једну језгро-функцију једног текста преобликовали у катализатор друге наративне структуре, не нарушивши његову хронотопију (Кошничар 2013б: 201). Радња драме *Дани Турбинових* (1925) се одвија у Кијеву 1918. и 1919. године, али такође говори о интелигенцији и револуцији, о судбини официра за време и са краја грађанског рата у Украјини. С обзиром да су догађаји у Украјини пред долазак бољшевика на власт били врло слични догађајима на Криму, редитељи су јукстапозиционирали најупечатљивију сцену *Дана Турбинових* приликом екранизације *Бекства* толико вешто, као да је иманентна полазном оригиналном тексту. Бели генерали напуштају своју војску и беже ван граница домовине док обични војници и даље ратују и гину. Схватајући бесмисао даље борбе под таквим околностима, главни јунак драме *Дани Турбинових*, пуковник Алексеј Турбин, а у филму *Бекство* неименовани пуковник, распушта свој пук, саветује им да баце оружје и еполете и да се скрију међу цивилима. Овај катализатор носи снажну

индицију да су препуштени сами себи и да немају за кога да се боре јер обичан народ Русије није са њима.

Још један значајан „катализатор“ који је уметнут у полазни текст је обраћање путем радија команданта Фрунзеа врховном команданту белих, генералу Врангелу. Овај историјски документ је у нешто скраћеној верзији имплементиран у филм, а садржао је позив на предају белих јединица и гаранцију да, у случају прихватања позива нико неће одговарати за своја недела, док ће у супротном они сносити сву одговорност за могуће последице. Идеја коју носи овај катализатор је да су за проливену крв и за голготу коју су прошли након грађанског рата криви они сами, те стога немају право на саосећање.

Халуцинације и снови у којима се Хлудову указује обешени Крапилин говоре о његовом тешком душевном стању још пре одласка у Константинопољ. У оригиналном тексту се првенствено кроз повремене замишљене дијалоге Хлудова са Крапилином може пратити његово стање, док су на филму та привиђења визуализована и можемо да видимо живе слике његових страхова. Од гриже савести покушава да се одбрани читањем Јеванђеља, али прочитавши Исусове речи „Када слепац води слепца обојица падну у јаму“ он је уверен да је то алузија на њега као генерала. Овај моменат немамо у тексту, а представља увод у сан којим је додатно развијен мотив страха. Хлудов тражи од свог помоћника, јесаула Голована, да му не дозволи да заспи, међутим обојицу савладава сан, и док јесаул сања жену, Хлудов сања да је слеп и да се око њега налази гомила слепих људи, а једино Крапилин може да види. Након буђења баца Библију кроз прозор воза којим путује у Севастопољ, јер му ни она не помаже да олакша савест. Посета Хлудова врховном команданту је један од инваријантних каталитичких момената почетног текста које није претрпео значајније измене. Хлудов оптужује команданта да је он узрок његове болести, јер је водио унапред изгубљен рат и пореди генерале са бубашвабама које беже у воду.

II ДЕО ФИЛМА – догађаји у емиграцији

Бег, како је наслов драме у оригиналу, односи се на бежање војних лица и интелигенције у иностранство, али у руском језику реч „бег“ има још једно значење, а то је „трка“. Ово значење је наглашено у другом делу филма, чија радња се одвија у емиграцији и у којем је доминантнији драмски, театарски ниво експликације у поређењу са првим делом филма. Овај део почиње тркама бубашваба, по речима њеног организатора „руском дворском

забавом још из времена Катарине Велике“. Генерал Чарнота, који зарађује продајући играчке на загушљивим улицама Константинопоља, сав новац губи кладећи се на те трке. Ставља сав улог на бубашвабу Јањичара која губи трку, и остаје без свега, као што након бекства генерала-бубашваба остаје без чина и домовине. Ове трке су метафора бедног живота руских емиграната у Константинопољу, који не вреди више од живота једног инсекта. Понижавајући положај руског емигранта у турском граду достиже кулминацију у овом „функцијском језгру“. Серафима, коју је Чарнота спасао из руку контраобавештајаца и повео у Константинопољ и Чарнотина жена Љуска принуђене су да се баве проституцијом да би обезбедиле новац за храну. Чарнотин пад редитељи наглашавају снажније од писца, убацивањем сцене у којој долази међу просјаке и пружа руку ка пролазнику тражећи милостињу. Његову патњу још неподношљивијом чини тужна мелодија руске песме „Растанак“ коју је Голупков, у потрази за Серафимом свирао на верглу. Међутим, мотив патње за родном земљом није развијен само у сценама „одвратног града“ Константинопоља. Сазнавши чиме је Серафима принуђена да се бави, Голупков одлучује да оде у Париз и потражи помоћ од њеног мужа Корзухина. Коцкарска страст Чарноте, који је пошао са Голупковом, овога пута им доноси право богатство, пошто је надиграо Корзухина на картама. Али редитељи овде умећу једну емоционално индикативну слику, које нема у Булгаковљевој драми. У граду светлости такође има бескућника, гладних и несрећних људи. Њима Чарнота говори једну од најснажнијих порука овог филма. „Све може да се испроси кад се хоће: новац, слава, власт... Само не домовина, господо! Нарочито не таква као што је моја. Русија не може да стане у шешир, господо бескућници!“⁷. Новац није могао да му надомести осећај празнине, он је у новом оделу несрећнији него икада раније и поново ће уложити све што има на трке бубашваба.

Код Хлудова не видимо тај мотив родољубља. Његов израз лица не одаје емоције, интонација у гласу му је увек иста. Али он више није „шакал“ и „звер“, њему је Голупков поверио Серафиму док се не врати из Париза. Он је скинуо медаљон са врата и дао Голупкову да га прода у случају нужде. Ипак, бива све болеснији. Ретардант уметнут у наративну структуру филма, у којем Хлудов са Серафимом посматра коњичке акробације козака, не само да је истакао његово стање лудила него и изузетно глумачко умеће Дворжецког, који је интерпретирао овај лик. Дух Крапилина га више не напушта ни на

⁷ Цитат из филма превела М.Н.

трен. На сам помен јесаула Голована, он се сећа свог некадашњег помоћника од кога је тражио да му не дозволи да заспи, да не би сањао Крапилина. Читав дијапазон фацијалних експресија страха и ужаса се смењује на његовом лицу и он, који је увек говорио једноличним тоном, сада виче, дозива из публике свог јесаула. Замишља како га возе мимо војног шпалира до вешала, поред којег стоји Крапилин, и стављају му врећу на главу. Овде се не разазнаје шта је стварност, а шта привиђење Хлудова, све је преплетено као у кошмарном сну.

У Булгаковљевом тексту Хлудов се на крају враћа са Серафимом и Голупковом у Русију бродом који је превозио емигранте, свестан да за њега повратак значи смртну казну. Редитељи филма су се одлучили за другачији завршетак. Судбина Хлудова остаје недоречена. Он саопштава да ће се укрцати на брод за Русију, али емигранти се укрцавају, а он остаје да, окружен псима луталицама, са стене гледа како се брод удаљава и нестаје. Чарнота прихвата своје проклетство да као Холанђанин луталица заувек лута морем и никада не пронађе свој мир. А Серафима и Голупков се, заједно са осталим емигрантима, враћају у домовину. Већ на броду они сањају нови, лепши сан о Русији, о коњима који их чекају и на којима јашу кроз снежну шуму, а затим по непрегледној белој пољани. И поново је све бело око њих као на почетку филма, као кад су се први пут срели, као да могу све почети изнова. Овај филм је доживео велики успех код публике већ након првог приказивања и отворио пут новим екранизацијама по делима Булгакова.

Закључак

На оцену уметничког дела и његов пријем код публике у значајној мери утичу друштвене околности у којима се о том делу доноси суд. У годинама када је тема грађанског рата и револуције приказивана једнострано, а Булгаков био непожељан на позорницама и филмском платну, редитељи Алов и Наумов су успели да очувају идеју и замисао пишевог дела, и да их, захваљујући правом избору катализатора и епизодних ликова, учине друштвено прихватљивим за власт и широке народне масе. Уплитањем мотива из других Булгаковљевих дела, документаристичких фрагмента и лика команданта Јужног фронта Црвене армије – Михаила Фрунзеа мења се доживљај драме као „антисовјетске“, чиме се избегава интервенција цензуре и ставља акценат на квалитет драмског текста, који се у Шотриној режији несметано испољио. Филм је стекао статус класика, а догађаји на Криму у новије време су га поново учинили актуелним и радо гледаним у Русији.

Различити медији могу да изврше велики међусобни утицај и да трансформишу један другог. Драмска дела су писана са претпоставком да ће језички код бити допуњен музиком и покретима на позорници, а појава телевизије донела је још мноштво могућности за трансформацију и адаптацију драмског наратива. У овом раду упознали смо се са два различита начина адаптације истог наратолошког текста у телевизијски медиј. Шотрина ТВ драма *Бекство* је минималистичка адаптација која инсистира на еквивалентном преводу полазног текста, док у филму *Бекство* Алова и Наумова имамо радикалније захвате на тексту, али су дух и идеја булгаковљевог дела сачувани. Треба истаћи да су се код нас, у време снимања ове драме, највише цениле реалистичке поставке у театрима, па и у томе можемо тражити разлог тежње механичкој верности оригинала. Обе ове адаптације су зависиле од редитељске интерпретације књижевног текста, од техничких могућности, историјске контекстуализације и низа других фактора. Без обзира на степен подударања са оригиналом, оне представљају самосталан уметнички догађај, независан од полазног текста и других његових интерпретација, али се ипак јаснија слика о успешности неке адаптације стиче широм анализом неког дела кроз различите медије или интерпретације.

ИЗВОРИ

- Булгаков, М. А. (1983). *Бекство*, У: *Четири драме*. Београд: Нолит.
- Бекство (1968а). Филм. Здравко Шотра. Југославија. РТС.
<https://www.dailymotion.com/video/x2fq8b7> (Приступљено 15. 08. 2017.)
- Бекство (1968б). Филм. Здравко Шотра. Југославија. РТС.
<http://www.dailymotion.com/video/x2fq8eu> (Приступљено 20. 08. 2017.)
- Бег (1970а). Филм. А. Алов, В. Наумов. Совјетски Савез: Мосфилм
<https://www.youtube.com/watch?v=9UGcyweYo2w&t=2861s> (Приступљено 30. 08. 2017.)
- Бег (1970б). Филм. А. Алов, В. Наумов. Совјетски Савез: Мосфилм.
<https://www.youtube.com/watch?v=MbruWic6JzA> (Приступљено 01. 09. 2017.)

ЛИТЕРАТУРА

- Алов, А. и Наумов, В. »Наш принцип – конфликт«. <https://www.culture.ru/materials/136610/aleksandr-alov-i-vladimir-naumov-nash-princip-konflikt> (Приступљено 10. 05. 2018.)
- Казакевич, А. (2014). Как снимался фильм „Бег“. <http://www.liveinternet.ru/users/komrik/post328342816> (Приступљено 12. 01. 2018.)

- Кошничар, С. (2012). Ресемантизација актуалних теоријских појмова у светлу комунологије и семиотике уметности. Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, 46, 149–157.
- Кошничар, С. (2013а). Вештине с текстом: манипулисање нараторским јединицама у функцији варирања и адаптирања приповедног текста – у прилог настави књижевности. Методички видици, 4, 7-33.
- Кошничар, С. (2013б). Проблематика адаптације и идентитета примордијалног текста у медијском транспоновању. Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, 48, 199-214.
- Košničar, S. (2008). Estetska problematika intermedijalnog transponovanja: književnost u radiofonskom izrazu. U: Radoslav Lazić (Ur.), Estetika radiofonske režije (s. 217-227). Beograd: Radio televizija Srbije.
- Barthes, R. (1992). Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova. U: V. Biti (ur.), Suvremena teorija pripovijedanja (47-73). Zagreb: Globus.
- Pavličić, P. (1988). Intertekstualnost i intermedijalnost – tipološki ogledi. U: Intertekstualnost i intermedijalnost (157-195). Zagreb: Zavod za znanost.
- Turković, H. (2012). Razumijevanje filma. Ogledi iz teorije filma. Zagreb: Društvo za promicanje književnosti na novim medijima. <https://elektronickeknjige.com/.../razumijevanje-filma/pdf/> (Пристапљено 7. 05. 2018.)

OD BAJKI BRAĆE GRIM DO JAPANSKE ANIMIRANE SERIJE:
SEMIOTIČKA ANALIZA PRIKAZA BIĆA IZ FOLKLORA I RELIGIJE U
INTERKULTURALNOJ ADAPTACIJI**

Cultural specifics in form of conventional codes can present a problem when it comes to translating the content of a foreign culture to the language of one's own culture. This occurs due to the inability to find a compatible cultural code in one's own cultural system. This paper deals with an analysis of the depiction of creatures from folklore and religion in selected episodes of the Japanese animated adaptation of Brother Grimm's Fairy Tales under the title *Gurimu Meisaku Gekijō* using Yuri Lotman's theory of the semiosphere, with the aim to point out the distinctive features of the complex process of intercultural adaptation. This paper thus presents an example of successful and faithful depiction, but also an example of inadequate decoding of conventional codes from the realm of folklore and religion, as well as an example of a "hybrid" that originated through introduction of elements typical for one's own culture during the reconstruction of the cultural codes of a distant culture.

Keywords: Brother Grimm's Fairy Tales, intercultural adaptation, semiotic analysis, semiosphere

Teorijski okvir

Pojam semiosfera (grč. *semeion* – znak, *sfaira* – lopta) J. M. Lotman uvodi početkom osamdesetih godina dvadesetog veka, označavajući njime vrstu globalne komunikacione sfere, koja se u praksi proučava kao „celokupnost odnosa tekstovnih i vantekstovnih (kontekstualnih) struktura kultura u njihovoj sinhronijskoj i dijahronijskoj komunikaciji“ (Košničar 2011b: 347–348). Posmatrajući kulture i civilizacije kao najkrupnije strukture semiosfere, Lotman pristupa problematici funkcionisanja kultura u njihovoj neprestanoj međusobnoj interakciji sa stanovišta semiotike kulture. Iz ugla semiotike kulture, svaka pojedina kultura poseduje specifične mehanizme samoopisivanja u službi uređivanja sopstvenog semiotičkog prostora i razvijanja osobenog sistema kodova

* ivanamarinkov08@gmail.com

**Ovaj rad rađen je u okviru doktorskih studija Jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Književnost u medijima, mediji u književnosti, pod mentorstvom prof. dr Sofije Košničar.

koji se odnose na čitav niz domena značajnih za jednu kulturu: ideologiju, sistem vrednosti, pravne norme, religiju i verovanja, umetnost, običaje, kulturu življenja i sl. Takav postupak unutrašnje organizacije dovodi do formiranja, artikulisanja i utvrđivanja identiteta date kulture u odnosu na sisteme drugih kultura. Iz toga sledi da se svaka kultura zasniva na podeli između unutrašnjeg prostora, koji njeni pripadnici smatraju svojim, i spoljašnjeg prostora, koji doživljavaju kao njihov tj. tuđ (Lotman 2004: 195). Dominantni kodovi koji predstavljaju etablirane strukturne elemente, veoma su značajni za samoidentifikaciju određene kulture, čineći pritom jezgro, odnosno jezgra semiosfere, dok se Drugost i sve ono što odstupa od prihvaćenih i ustaljenih kulturnih normi i konvencija sadržanih u jezgri, plasira na periferiju semiosfere. U odnosu na jezgro semiosfere koje pripadnici date kulture doživljavaju kao smislenu celinu i harmonično organizovan prostor, periferija semiosfere predstavlja haotično onostrano (Lotman 2004: 194–195). Ključni elemenat semiotičkog prostora koji omogućava komunikaciju između kultura naziva se semiosfernom granicom. Na semiosfernoj granici, koja razdvaja ali ujedno i spaja jezgro i njegovu periferiju, odigrava se celokupan dinamičan proces interkulturalnog dijaloga. Ona predstavlja sumu bilingvalnih filtera, koji imaju funkciju filtriranja, adaptiranja, dekodiranja i prevođenja teksta druge kulture na jezik sopstvene kulture (Lotman 2005: 208–209). Adekvatno dekodiranje i prevođenje sadržaja strane kulture kao i uspešnost interkulturalnog dijaloga i razmene uslovljeni su prethodnim prepoznavanjem datog koda kao i pronalaženjem kompatibilnog koda u sopstvenoj kulturi. Fundamentalni i dominantni kodovi iz jezgra semiosfere najčešće predstavljaju „kamen spoticanja“ u procesu komunikacije dva kulturna sistema, između kojih nije moguće uspostaviti osnovnu kompatibilnost. Takav strukturni elemenat jezgra semiosfere označava osobenost kulture čiji se sadržaj prevodi i on usled svoje neprevodivosti, ostaje stran, enigmatičan i suštinski nerazumljiv iz ugla kulture na čiji jezik se prevodi. Kao poseban slučaj u procesu interkulturalnog dijaloga izdvaja se stvaranje hibridnog koda usled prožimanja dominantnih kodova dveju kultura, u kom su prepoznatljive karakteristike oba koda (Košničar 2011a: 193).

Od evropskih bajki do japanske animirane serije

Bajke iz poznate zbirke *Dečje i porodične bajke* (*Kinder- und Hausmärchen*), koju su braća Jakob i Vilhelm Grim objavila u periodu od 1812. do 1858. godine, pokazale su se kao nepresušan izvor za adaptacije, kako u književnosti, tako i u drugim medijima. Kao posebno popularan i pogodan medij za dočaravanje fantastičnog sveta bajki ističu se animirani filmovi i serije, i to usled

slobode izražavanja, karakteristične za proces animacije, koja se ogleda u nepostojanju ograničenosti u pogledu fizički dostupnih sredstava, lokacija i glumaca kao kod igranih filmova (Wells 1999: 201). Inspirisana ogromnim uspehom Diznijevih adaptacija u celom svetu, industrija animacije u Japanu krajem osamdesetih godina prošloga veka proizvodi niz animiranih adaptacija bajki braće Grim. Po opsegu i kvalitetu produkcije ističe se animirani serijal u produkciji studija „Nippon Animation“ čiji se naslov doslovno može prevesti kao *Pozorište Grimovih remek-dela* (*Gurimu Meisaku Gekijō*)¹, prvi put emitovan na japanskoj televiziji „Asahi“ u periodu od oktobra 1987. i marta 1989. Serijal je sinhronizovan i emitovan u mnogim zemljama izvan Japana, a na prostorima bivše Jugoslavije prikazan je pod naslovom *Grimove bajke*, koji će se iz tog razloga koristiti u ovom radu. Animirana serija je antologijskog karaktera i sastoji se iz 47 dvadesetpetominutnih epizoda. Svaka epizoda prikazuje po jednu bajku, uz nekoliko izuzetaka (*Kralj Žaba*, *Pepeljuga*, *Mačak u čizmama*, *Snežana i sedam patuljaka*) kod kojih je jednoj bajci posvećeno više epizoda. Ono što ovu adaptaciju čini posebno zanimljivom jeste odabir bajki. Naime, pored onih veoma popularnih, prikazane su i manje poznate bajke braće Grim koje do tada ni na Zapadu nisu bile animirane, poput *Jorinde i Joringel* ili *Starog sultana*.

Uslovi za nastanak serijala poput *Grimovih bajki* stvaraju se velikim preokretom u japanskoj industriji animacije, koja se posle dužeg perioda izbegavanja evropskih izvora i koncentrisanja na sopstvenu narodnu tradiciju, okrenula ka internacionalnom tržištu i nejapanskim sadržajima, koji postaju popularni zbog svog potencijala za izvoz van granica države (Clements & McCarthy 2006: 192). Stoga se dosledna vernost ove adaptacije književnoj podlozi može objasniti činjenicom da je studio „Nippon Animation“, koji je u trenutku produkcije *Grimovih bajki* već bio poznat po adaptacijama drugih književnih dela sa Zapada, serijal namenio ne samo domaćoj, već i internacionalnoj publici. Iako svaka adaptacija podrazumeva promenu strukture i/ili funkcije polaznog teksta i stoga se sa stanovišta semiotike posmatra kao autohton umetnički znak i delo (Košničar 2013: 200), one se pri recepciji doživljavaju kao palimpsest jer ih odlikuje imanentna prisutnost primarnog teksta (Hutcheon 2006: 6). Iz toga sledi da je neposezanje za krupnijim zahvatima na polaznom tekstu bilo u interesu studija, kako bi njihovu adaptaciju prihvatila i zapadnjačka publika, koja ima

¹ Uprkos naslovu, ne potiču sve adaptirane bajke serijala iz zbirke Braće Grim. Tako je jedna epizoda animirane serije posvećena adaptaciji bajke *Lepotica i zver* koja potiče iz pera francuske spisateljice Gabrijel-Suzan Baro de Vinevel.

visoka očekivanja u pogledu očuvanja osnovne ideje bajki, uz koje je i odrasla. Pritom su računali i na prijemčivost domaće publike za sadržaje sa Zapada, o kojoj svedoči ogromna popularnost Diznjevih crtanih filmova u Japanu. Ako *Grimove bajke* posmatramo ne samo kao intermedijalnu, već i kao interkulturalnu adaptaciju, uočljivo je da je celokupna rekonstrukcija modela življenja zapadnjačke kulture izrazito verna, što je u skladu sa ekonomskim interesom studija. Pri detaljnijem posmatranju, u *Grimovim bajkama* kao finalnom proizvodu interkulturalne adaptacije, uočavaju se osobenosti ovog složenog procesa, koji pri kontaktu dve udaljene kulture nije mogao proteći bez određenih poteškoća, pogotovo kada su u pitanju fundamentalni kodovi koji potiču direktno iz jezgra, poput onih iz domena folkloru i religije.

Analiza prikaza bića iz folkloru i religije u odabranim epizodama *Grimovih bajki*

U bajkama braće Grim često se pojavljuju natprirodna bića, koja zauzimaju značajno mesto u sistemu verovanja srednjoevropskog kulturnog prostora. Ta bića pritom predstavljaju dominantne kodove, odnosno značajne strukturalne elemente samoopisivanja jezgra srednjoevropske kulture u domenu folkloru i/ili religije. Predstave o takvim fantastičnim bićima u folkloru su ustaljene i zasnivaju se na nizu prepoznatljivih fizičkih odlika i karakteristika ponašanja, koje stoga čine obavezan deo svakog prikaza tih bića. Kod *Grimovih bajki* kontakt sa tim legendarnim bićima kao sa elementima srednjoevropske kulture, sadržanim u narodnim bajkama, podrazumeva iz ugla japanske kulture susret sa Drugošću, sa onim što je sa one strane semiosferne granice, što nije obuhvaćeno semiotičkom prostorom „jastva“ (ja/mi). Perspektiva pri recepciji sadržaja strane kulture pritom je utemeljena u samoopisivanju sistema kodova recipijentske kulture, tako da se dekodiranje uvek vrši raspoloživim ključevima. Lotman naglašava značaj postojanja predstava-ekvivalenata u recipijentskoj kulturi za uspešnu međukulturalnu komunikaciju, poredeći takve predstave sa dvojezičnim rečnicima (Lotman 2004: 204). Iz toga sledi da se pravilno razumevanje predstava natprirodnih bića sa srednjoevropskog kulturnog podneblja, neophodno za njihov adekvatan prikaz, postiže jedino pronalaženjem kompatibilnih predstava u japanskoj kulturi. U kontekstu dve udaljene kulture i dva različita sistema verovanja, uspostavljanje elementarne kompatibilnosti predstavlja veliki izazov, tako da se u *Grimovim bajkama* nalaze primeri različitih mogućih ishoda procesa interkulturalne adaptacije, koji će se u nastavku predstaviti kroz analizu odabranih epizoda.

Prikaz veštice u epizodi Ivica i Marica

Druga epizoda *Grimovih bajki* (*Henzeru to Gureeteru*) posvećena je jednoj od najpopularnijih i u modernim medijima najzastupljenijih bajki iz zbirke braće Grim, *Ivici i Marici* (*Hänsel und Gretel*), u kojoj se u funkciji natprirodnog antagoniste pojavljuje zla veštica koja živi duboko u šumi i kućom od hleba i kolača mami decu, da bi ih potom skuvala i pojela. To demonsko biće u bajci je opisano kao ružna starica koščatih ruku, koja hoda sa štapom, a kao zajedničke odlike svih veštica navode se crvene oči i izrazita kratkovidost, ali i veoma istančan njuh, koji im pomaže da osele blizinu ljudi². Takva slika veštice, koja se s vremenom ustalila u bajkama, potiče iz narodnog verovanja i predanja o staricama koje se bave crnom magijom i koje se optužuju za otmicu i proždiranje dece (Grimm 1835: 609).

Ključno za uspeh pri dešifrovanju ovog dominantnog koda strane kulture, a ujedno i za adekvatan prikaz veštice iz *Ivice i Marice*, bilo je pronalaženje kompatibilne predstave u japanskoj narodnoj kulturi, koja takođe poznaje verovanje u staricu-ljudožderku, koja živi odvojeno od ljudi. Tako Rajder demona jamaubu (yamauba) opisuje kao japanski pandan za određene folklorne figure sa Zapada, u koje ubraja i slovensku Baba-Jagu i vešticu iz *Ivice i Marice* (Reider 2010: 61). Naime, jamauba, čije se ime doslovno prevodi kao „planinska baba”, takođe se prikazuje kao ružna, naborana i mršava starica, koju uz to odlikuju ogromna usta sa ostrim zubima i duga bela kosa, koja se u nekim predanjima pretvara u zmije kojim ona hvata decu (Ashkenazi 2003: 290). Jamauba nastanjuje usamljene planinske obronke, koji poput šume u čijem neprohodnom delu živi evropska veštica, predstavljaju divlji predeo, udaljen od ljudskih naosebina i koji usled toga asocira na opasnost. U predanjima se često pojavljuje kao užasan demon, koji muči i ubija svakog ko kroči na njegovu teritoriju, ali koji povremeno i silazi među ljude i otima žene iz sela, jede stoku a jako često i malu decu (Foster 2015: 144), što predstavlja još jednu značajnu dodirnu tačku sa vešticom. Neka predanja o jamaubi svedoče i o njenom prijateljskom ponašanju s ciljem da se približi žrtvama, što odgovara načinu ponašanja veštice iz *Ivice i Marice*. Razumevanje predstave o vešticu iz strane kulture, postignuto povezivanjem sa verovanjem u jamaubu kao u osnovama sličnom biću iz sopstvene narodne

² „Eine steinalte Frau, die sich auf eine Krücke stützte“, „Die Hexen haben rote Augen und können nicht weit sehen, aber sie haben eine feine Witterung wie die Tiere und merken's, wenn Menschen herankommen“ (Grimm und Grimm 1984: 78).

tradicije, omogućilo je njen veran prikaz u *Grimovim bajkama*, dosledan opisu iz književne podloge – u ovoj epizodi pojavljuje se kao ružna starica sa štapom, veoma lošeg vida ali izrazitog čula za miris. U vizualnom prikazu neosporiv je snažan uticaj izgleda veštice iz Diznijeve adaptacije *Snežane i sedam patuljaka*, koja je i u Japanu izuzetno omiljena, jedino što je veštica prikazana sa izrazito dugom belom kosom, što predstavlja moguću asocijaciju sa ustaljenim prikazom jamaube.

Slika 1. Veštica iz *Grimovih bajki* (levo) i prikaz jamaube (desno) autora Suši Savakija (1707–1772).

Kako epizoda odmiče, tako se pokazuje prava priroda grozne starice, a njen lik se izobličava, postepeno gubeći ljudske odlike i dobijajući monstruozniji izgled, što se može objasniti namerom za postizanje jačeg, dramatičnijeg efekta pri dočaravanju kulminacije radnje bajke. S druge strane, konačno prikazivanje istinskog demonskog oblika veštice, kog između ostalog odlikuju i ogromna usta kao kod jamaube, može da ukazuje na izvestan uticaj japanske demonologije, u kojoj se moć transformacije ističe kao jedna od najznačajnijih odlika zlih duhova u koje spada i jamauba (Reider 2010: 77). Međutim, takav vid odstupanja nije posledica nerazumevanja slike veštice kao sadržaja strane kulture, koja je u osnovnim crtama verno dočarana u ovoj epizodi. Uvođenje pojedinih elemenata iz sopstvene kulture i folklora, u ovom slučaju ne menja osnovnu ideju veštice kao bića iz srednjoevropskog folklora kao ni srž same bajke, a u krajnjoj liniji sadrži potencijal za izazivanje pozitivnog efekta kod domaće publike, kojoj se element udaljene kulture na taj način dodatno približava.

Prikaz vodene vile u epizodi „Niks, veštica iz jezera“

U bajci *Vila iz jezera* (*Die Nixe im Teich*), kojoj je posvećena jedna epizoda druge sezone *Grimovih bajki*, jedan od glavnih likova pripada posebnoj vrsti vodenih vila, kakve se pojavljuju u mnogobojnim srednjoevropskim i nordijskim predanjima i za koje u germanskim jezicima postoji zaseban naziv (nem. Nixe). Jakob Grim u svojoj *Nemačkoj mitologiji* (*Deutsche Mythologie*) govori o rodu vodenih vila i vilenjaka koji nastanjuju reke, jezera i bare, ističući pritom dve osobenosti ovih bića – njihovu veliku ljubav prema muzici i plesu, ali i izrazitu okrutnost i krvoločnost, kakva se ne može pronaći kod planinskih, šumskih ili kućnih vilenjaka, zbog čega su im ljudi prinosili žrtve, ne bi li ih umilili i sprečili da odvlače ljude u vodu i ubijaju ih (Grimm 1835: 278–280). Ta zloćudna vodena stvorenja potpuno vladaju svojim elementom, ali mogu da se kreću i po kopnu i stoga često zalaze među ljude. Mnoga predanja beleže da vodene vile privlači ne samo muzika, već i predmeti od zlata i češljevi i da se one time mogu izmamiti iz vode (Uther 2013: 354). To verovanje uticalo je konkretno i na pomenutu bajku iz zbirke braće Grim. Grim navodi da ova stvorenja krasi neodoljiva lepota i da se, uprkos nekim predanjima u kojima im se dodeljuje riblji rep kao kod sirena, ona zapravo ne razlikuju od ljudskih devojaka kada stupe na kopno, te da ih je jedino moguće prepoznati po mokrom rubu suknje (Grimm 1835: 277). I u bajci se vila opisuje kao lepa žena sa dugom kosom koja prekriva njeno belo telo, nežnim rukama i milozvučnim glasom kojim se, izrazito prijatnim, prijateljskim tonom obraća mlinaru.³ Kako u narodnim predanjima, tako i u bajci, nežan izgled vodene vile u kontrastu je sa njenom izuzetno opasnom prirodom. Vodena vila u pomenutoj bajci ima ulogu natprirodnog pomoćnika, koji osiromašenom mlinaru nudi sreću i bogatstvo u zamenu za prvo biće koje se rodi u njegovoj kući.

U samom naslovu ove epizode *Grimovih bajki* uviđaju se problemi koji su nastali pri recepciji predstave o vodenoj vili iz folklornog sistema jedne strane kulture. Naime, u nedostatku odgovarajućeg imena za taj vilinski rod iz srednjoevropske kulturne tradicije u japanskom jeziku, u originalnom nazivu epizode stoji oznaka „vodena veštica“ (mizu no majo), tako da se on u celosti može prevesti kao „Vodena veštica koja živi u jezeru“ (*Ike ni sumu mizu no majo*), čime se ovaj tip vodene vile svrstava u red veštica, najverovatnije na osnovu kombinacije njenih

³ „Ein schönes Weib, das sich langsam aus dem Wasser erhob. (...) Ihre langen Haare, die sie über den Schultern mit ihren zarten Händen gefaßt hatte, flossen an beiden Seiten herab und bedeckten ihren weißen Leib. (...) die Nixe ließ ihre sanfte Stimme hören...“ (Grimm und Grimm 1984: 686-687).

magičnih moći i zle naravi. Neodgovarajući prevod preuzet je i u srpskoj varijanti *Nix, veštica iz jezera*, u kom se germanski naziv za ovu vrstu vodene vile tretira još i kao vlastito ime. Adekvatniji prevod bi se na japanskom postigao imenicom *yosei*, odnosno imenicom *vila* u srpskoj verziji, što bi više odgovaralo prirodi pomenutog bića. Suštinsko nerazumevanje dominantnog koda iz domena folklora druge kulture, koji dolazi do izražaja i u nazivu epizode, zasniva se na neuspehu pri pronalaženju odgovarajuće predstave u folklornom sistemu japanske kulture. Naime, uprkos tome što japanska predanja poznaju niz različitih natprirodnih stvorenja koja obitavaju u vodi, nijedno od tih bića nije dovoljno slično srednjoevropskim vodenim vilama. U japanskim predanjima, ženska vodena bića mahom se prikazuju kao hibridi životinja i čoveka kod kojih preovlađuju amfibijsko-reptilske odlike te se, za razliku od zanosnih vodenih vila, smatraju izrazito ružnim. Tako se, na primer, japanska predstava o sirenama znatno razlikuje od zapadnjačke, utoliko što njihove *ningjo* (*ningyo* doslovno „čovek-riba“) više liče na ribu nego na ženu i često se prikazuju sa rogovima i dugim kandžama (Foster 2015 :155). Jedina zajednička odlika japanskih *ningjo* i evropskih vila jeste milozvučan glas. Međutim, iako prikazane kao grozna bića, japanske sirene smatraju se bezopasnim po ljude. U japanskoj narodnoj tradiciji pojavljuju se različiti ženski demoni koji mogu uzeti lik devojke da bi privukli žrtve, ali njihov pravi oblik koji naposljetku prikazuju, ostaje zverski i užasan. Iz toga sledi da se za srednjoevropski sistem verovanja, specifična predstava o vodenoj vili, koja je u svom istinskom obliku čovekolika i lepa ali i izuzetno opasna po čoveka, doživljava iz ugla japanske kulture kao potpuno strana predstava. To je prouzrokovano nepostojanjem sličnih bića u sopstvenim predanjima i verovanjima. Kao posledica neuspešnog dešifrovanja na semiosfernoj granici usled nerazumevanja semantičke biti datog kulturnog koda, u animiranoj adaptaciji pomenute bajke braće Grim ne prikazuju se adekvatno neke značajne odlike koje su kodirane i ustaljene u predstavi o vodenoj vili kao dominantnom kodu iz oblasti narodnog verovanja i kulture. Ako posmatramo vizualnu predstavu u animiranoj adaptaciji, vodena vila prikazuje se kao bleđa žena duge crvene kose, čije se crte lica znatno razlikuju od žene mlinarevog sina. Naime, uprkos tome što se po predanjima vodena vila ne razlikuje od ljudskih devojaka, u *Grimovim bajkama* ona je nacrtana sa gotovo zmijolikim, kosim očima neprirodno crvene boje, modrim usnama i tamnim obeležjima na obrazima koji podsećaju na škrge, čime se vizualno naglašava njena povezanost sa vodenim elementom i u krajnjoj liniji njeno fantastično poreklo.

Slika 2. Vodena vila (levo) i žena mlinarevog sina (desno).

Sledeće značajno odstupanje prikaza vodene vile jeste njena vidljiva otuđenost od vodenog elementa u adaptaciji sa kojim je u tradicionalnim predanjima neraskidivo povezana. Naime, u adaptaciji se ona nijednom ne prikazuje u vodi, već samo kako lebdi nad vodenom površinom. Za razliku od bajke u kojoj vila izranja iz jezera i prilazi mlinaru, u *Grimovim bajkama* uzdiže se zrak svetlosti iz jezera iz kog se ona pojavljuje, dok njeno telo, zaštićeno oreolom svetlosti, voda naizgled ne dotiče, pošto joj ni kosa ni haljina ne deluju mokro. U adaptaciji se zanemaruje i vilina ljubav prema muzici kao još jedna bitna odlika, koja određuje njeno biće u predanjima. Naime, nju u *Grimovim bajkama* privlači češalj ali je izluđuje zvuk frule, koju mlinareva žena koristi kao oružje u borbi protiv zle vodene vile. Usled nekompatibilnosti dva kulturna sistema, folklorna predstava o vodenoj vili ostaje neshvaćena, a u adaptaciji se ona reinterpreтира kao čarobnica koja, obasjana svetlošću i vilinskom prašinom, svojim čarobnim štapićem kontroliše vodene nemani, i stoga nema puno veze sa vodenom vilom iz evropskih predanja.

Slika 3. Vodena vila u *Grimovim bajkama*.

Prikazi đavola u epizodi „Zao duh“

Za adaptaciju u *Grimovim bajkama* odabrana je manje poznata varijanta bajke *Đavo i njegova baba* (*Der Teufel und seine Großmutter*), u kojoj se ne pojavljuje đavolja baba, već Lucifer i Đavo kao natprirodni antagonisti, čija se imena stoga nalaze u originalnom nazivu ove epizode, koja glasi: *Akuma to dai maou* (*akuma* sa značenjem „đavo, demon“ i *dai maou* – „veliki kralj demona“). Đavo, u službi njemu nadređenog Lucifera, zadaje zagonetku vojnicima, koju ovi, zahvaljujući prisluškivanju, uspevaju da reše i da se izbave iz pakla. Takva slika đavola, kog je moguće nasamariti, ukazuje pritom na demistifikovanje dijaboličnog (Uther 2013: 263).

U *Grimovim bajkama* figure Đavola i Lucifera predstavljaju se sa različitim fizičkim obeležjima, ali tako da kod oba prikaza u određenoj meri dolazi do ukrštanja spoljašnjih odlika karakterističnih za vizualne reprezentacije judeo-hrišćanskog đavola sa onim koji se vezuju za japanske demone pod imenom *oni*, što upućuje na povezivanje dve odvojene kulturne tradicije. Iako, kako Rajder naglašava, nije moguće potpuno poistovetiti pomenute dve kulturne predstave usled ambivalentnosti figure onija, kome se u predanjima ne pripisuju isključivo negativne osobine, za razliku od đavola koji u monoteističkim religijama predstavlja personifikaciju čistog zla (Reider 2010: 2), ipak postoje značajne dodirne tačke između njih. Kao što se figura đavola u hrišćanstvu asocira pojmom pakla, oni se u prikazima budističkog pakla tradicionalno pojavljuju kao strašna i krajnje surova natprirodna stvorenja, koja muče i kažnjavaju smrtnike na najsurovije načine (Reider 2010: 7). Postoje i određene sličnosti u opisima izgleda ova dva demonska bića, koje karakterišu izražene životinjske odlike poput rogova, ali često i neprirodna boja kože, što takođe svedoči o elementarnoj kompatibilnosti ova dva kulturna koda iz domena folklora i religije. Izgled Đavola iz *Grimovih bajki* umnogome odgovara tipičnom prikazu japanskog onija, na kog upućuje njegovo čovekoliko telo, koje je ogromno u odnosu vojnike i uz to izrazito plavo-zelene boje, kao i njegova snažna konstitucija, duguljasti rogovi kao kod bika, razbarušena kosa i obrve, oštre kandže i velike kljove (Foster 2015 :117–118).

Slika 4. Đavo u *Grimovim bajkama* (levo) i statua onija u Noboribetsuu (desno).

Đavo iz adaptacije prikazan je i sa velikim krilima, dugim repom i krznom na donjem delu tela, što opet upućuje na karakteristična vizualna obeležja judeo-hrišćanskog đavola, kojima je predstavljen i lik Lucifera. Iako i Lucifera odlikuje džinovsko i mišićavo čovekoliko telo i kljove koje ukazuju na obeležja onija, najupadljivije osobine njegovog izgleda potpuno upućuju na đavola iz judeo-hrišćanske tradicije, u koju spadaju i jareći rogovi, sa kojim se u hrišćanskoj ikonografiji đavo prikazuje asocijacijom na grčkog boga Pana (Brittnacher und May 2013: 472) uz jarkocrvenu boju kože, koja je postala gotovo neizbežna u prikazima đavola u popularnoj kulturi. Iz toga sledi da mešavina spoljašnjih obeležja dva kompatibilna bića iz japanske i judeo-hrišćanske demonologije jasnije dolazi do izražaja kod prikaza Đavola u *Grimovim bajkama*.

Takav složen prikaz predstavlja primer za jednu veoma zanimljivu pojavu u okviru procesa interkulturalne adaptacije, u kojoj dolazi do integrisanja elemenata sopstvene kulture pri prikazivanju elemenata strane kulture, kao posledice toga što je perspektiva pri dešifrovanju ključa uvek utemeljena na elementima samoopisivanja jezgra svoje kulture. Da ovakav fenomen nije neobičajan pokazuje niz sličnih sličnih primera uvođenja odlika onija pri prikazu đavola iz judeo-hrišćanske tradicije koje navodi Rajder, dodajući da japanski autori filmova, mangi ili animea, polazeći od poznatih koncepta iz sopstvene kulturne tradicije, često „japanizuju“ nejapanske kulturne sadržaje (Reider 2010: 169). Sjedinjavanje i prožimanje koda recipijentske kulture sa stranim kulturnim kodom dovelo je u ovom slučaju do stvaranja hibridnog koda, u kom su sadržane i vidljive karakteristike oba kulturna sistema u kontaktu. Ako se uzme u obzir intencija ove animirane adaptacije bajki braće Grim, prikaz takvog hibridnog koda može da predstavlja pokušaj približavanja sadržaja kako internacionalnoj, tako i domaćoj ciljnoj publici.

Slika 5. Lucifer u *Grimovim bajkama*.

Zaključak

Adaptacija bajki braće Grim u animirani serijal japanske produkcije predstavlja složen interkulturalni proces, koji uključuje i recepciju dominantnih kodova, koji potiču direktno iz jezgra udaljenog kulturnog sistema i očitavaju se pomoću odgovarajućih kodova iz sopstvene kulture. Analiza odabranih epizoda *Grimovih bajki* ukazuje na tri moguća ishoda takvog procesa interkulturalne adaptacije. Prikaz veštice u epizodi *Ivica i Marica* predstavlja primer adekvatnog prikaza bića iz folklorne strane kulture, usled pronalaženja kompatibilne predstave u verovanjima i predanjima u sopstvenoj kulturi, u ovom slučaju japanskog demona jamaube. Nepostojanje sličnog bića u japanskoj narodnoj tradiciji uslovalo je neuspeh u dekodiranju predstave o vodenoj vili kao dominantnom kulturnom kodu iz domena folklorne, što je imalo za posledicu njen neadekvatan prikaz u adaptaciji, u kom je ona lišena svojih karakterističnih odlika iz predanja. Treći slučaj predstavlja prikaz figura Đavola i Lucifera, kod kojih dolazi do ukrštanja fizičkih odlika đavola iz judeo-hrišćanske tradicije sa spoljašnjim obeležjima japanskog demona onija i ujedno do stvaranja jedinstvenog hibridnog koda. Iz navedenog sledi to da, uprkos nastojanju studija „Nippon Animation“, rekonstrukcija dominantnih kodova zapadnjačke kulture iz oblasti folklorne i religijske u *Grimovim bajkama* nije bila potpuno verna usled kontakta sa stranim kulturnim sistemom, i da je zbog toga u određenim slučajevima došlo do uvođenja elementa sopstvene kulture, što predstavlja osobenost procesa interkulturalne adaptacije.

IZVORI

Grimm, J. und Grimm W. (1984). *Die Märchen der Brüder Grimm*. Berlin: Neues Leben.

LITERATURA

- Ashkenazi, M. (2003). *Handbook of Japanese Mythology*. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO.
- Brittnacher, H. R. und May, M. (Eds.) (2013). *Phantastik: Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart, Weimar: J.B. Metzler.
- Clements, J. & McCarthy, H. (2006). *The Anime Encyclopedia: A Guide to Japanese Animation Since 1917*. Berkeley: Stone Bridge Press.
- Foster, M. D. (2015). *The Book of Yōkai: Mysterious Creatures of Japanese Folklore*. Oakland: University of California Press.
- Grimm, J. (1835). *Deutsche Mythologie*. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung.
- Hutcheon, L. (2006). *A Theory of Adaptation*. London: Routledge.
- Lotman, J. M. (2005). On the Semiosphere. *Sign system studies*, 33, 205–226. Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.693.9961&rep=rep1&type=pdf>
- Reider, N. (2010). *Japanese Demon Lore: Oni from Ancient Times to Present*. Logan: Utah State University Press.
- Uther, H. (2013). *Handbuch zu den ‚Kinder und Hausmärchen‘ der Brüder Grimm: Entstehung– Wirkung – Interpretation*. Berlin: De Gruyter.
- Wells, P. (1999). Thou art Translated: Analysing Animated Adaptation. In D. Cartmell and I. Whelehan (Eds.), *Adaptations: From Text to Screen, Screen to Text* (pp. 299–2013). London: Routledge.
- Кошничар, С. (2011a). Код, кодови и културе. У Б. Стојановић Пантовић, М. Радовић и В. Гвозден (Ур.), *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури* (стр. 191–194). Нови Сад: Академска књига.
- Кошничар, С. (2011b). Семиосфера. У: Б. Стојановић Пантовић, М. Радовић и В. Гвозден (Ур.), *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури* (стр. 347–352). Нови Сад: Академска књига.
- Кошничар, С. (2013). Проблематика адаптације и идентитета примордијалног текста у медијском транспоновању. *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, 48, 199–213.
- Лотман, Ј. М. (2004). *Семиосфера: У свету мишљења. Човек – текст – семиосфера – историја*. Нови Сад: Светови.

EGY VERSES REGÉNY A KORTÁRS MAGYAR GYEREKIRODALOMBAN

Varró Dániel: *Túl a Maszat-hegyen*

The novel in verse was one of the popular literary genres of the Hungarian literature in the last decades of the 19th century and resurfaced unexpectedly at the beginning of the 21st. Dániel Varró's *Túl a Maszat-hegyen* [*Over the Smear-mountain*] is not only the continuation of the genre's traditions, but it is also a verse novel in a quite extraordinary position, since it is simultaneously part of the belletristic and children's literature canon. The paper aims to explore how Varró's verse novel fits into the genre's tradition, and what aspects of the work make it part of the children's literature.

Keywords: verse novel, children's literature, Hungarian literature, Dániel Varró

Bevezető

Az irodalomtörténet-írás Arany János *Bolond Istókját* (1850-1873) tekinti a magyar irodalom első autentikus verses regényének, viszont a műfaj csak Bérczy Károly 1866-os *Anyegin* fordításának megjelenését követően vált közzismertté, népszerűvé pedig az 1870-es években. A magyar irodalomtudomány eddig egyetlen olyan tudományos munkát jegyezte, amely igyekezett átfogó igényességgel összefoglalni a 19. század második felében megjelent magyar nyelvű verses regények formai változatait, szerepüket, hatásukat, népszerűségük okait és egyéb jellegzetességeiket: Imre László *A magyar verses regény* című 1990-es monográfiája. A századvégi „verses regény divat” lehetséges okait Imre a következőkben látta: a magyar olvasóközönség verses epika iránti fogékonysága, a romantikus regények népszerűsége és az *Anyegin*ben ábrázolt világ hasonlósága a korabeli magyar nemesi, társasági és falusi élethez (Imre 1990: 40). A műfaj népszerűségének időszakában keletkezett szövegek egyértelműen felnőttek olvasóközönségnek íródtak. Kutatásaim során egyetlen olyan művet találtam a szóban forgó korszakból, amit fiatalabb olvasóközönségnek szánt a szerző, Rudnyánszky Gyula *Rózsa és Aladár* (1894) című könyvét, mely alcíme szerint „regény versekben az ifjúság számára”. A *Rózsa és Aladár* nem került bele a magyar szépirodalmi kánonba, Imre sem tesz róla említést monográfiájában, és

* lenkeko@gmail.com

nehézkés didaktikussága, ideológiai megterheltsége miatt a szöveg mára élvezhetetlenné vált célközönsége számára. Ezért a magyar irodalomban a verses regény és a gyerekirodalom első értékelhető találkozásának Varró Dániel *Túl a Maszat-hegyen* című 2003-as verses meseregényét kell tekintenünk.

A tanulmány Varró munkásságának, valamint a szöveg fogadtatásának és adaptációinak rövid ismertetése után Imre 19. századi verses regényekre kidolgozott szempontrendszerével tesz kísérletet a műfaj jellegzetességeinek kimutatására a *Túl a Maszat-hegyen* c. műben. Imre tizenegy fejezetben tárgyalja a verses regény jellemzőit, ezek közül főleg a specifikusan 19. századi eszmei háttérrel és politikai közeget feltárók nem alkalmazhatók 21. századi szövegekre. Egy gyerekeknek (is) szánt, alapvetően pozitív, gyakran játékos hangvételű műben a *Pesszimizmus, melankólia, dezillúzió* (Imre 1990: 81–100) című fejezetben tárgyalt léthelyzetek vizsgálata sem végezhető el. Viszont a leírt formai és stilisztikai jellegzetességek már konkrét támpontokat kínálnak a *Túl a Maszat-hegyen* elemzéséhez. Mindezek után a könyv olyan utalásainak és motívumainak áttekintése következik, melyek a gyerek olvasók számára is értelmezhetőek, ennek célja azon sajátosságok összegzése, amelyek a gyerekirodalmi kánonon belül teszik interpretálhatóvá a szöveget.

A szerzőről és a szövegről

Varró Dániel 1977-ben született, bemutatkozó verseskötete, a *Bögre Azúr* 1999-ben jelent meg. Következő kötete verses meseregénye, a *Túl a Maszat-hegyen* (2003) volt, melyet *Szívdesszert* címen újabb versek követtek 2007-ben. Ezek után négy gyerekeknek szánt könyv következett: *Akinek a lába hatos: korszerű mondókák kisbabáknak* (2010), *Akinek a foga kijött: még korszerűbb mondókák kevésbé kis babáknak* (2011), *Nem, nem, hanem* (2013) és *Akinek a kedve dacos: mondókák apró lázadóknak* (2014). Legújabb felnőtteknek szóló kötete a *Mi lett hova?* (2016). Mindemellett színházi előadások szövegeinek kidolgozásában és fordításában is kipróbálta magát. Varró fordítóként számos gyerekkönyvön is dolgozott, egyik önálló munkája, Shel Silverstein *A Cakk-fogú Cnyekker és más badar bestiák* című verseskötete 2013-ban jelent meg. Testvérével, Varró Zsuzsával pedig Lewis Carrol *Aliz-történeteit* fordították újra. A testvérpár tagjai már gyermekkoruk óta dolgoznak együtt, derül ki a *Túl a Maszat-hegyen* belső borítóján olvasható feliratból: „A költő és az illusztrátor az első közös projektek idején” (Varró 2015). A verses meseregény az első kiadás óta megjelent hangoskönyvként Mácsai Pál előadásában (2004 és 2016), majd mint „zenés kalandlemez” és „zenés-verses minekmondják” Presser Gábor

közreműködésével (2005 és 2010). A 2005-ös zenés feldolgozás a Budapest Bábszínházban ugyanabban az évben bemutatott bábmusical dalait tartalmazza, míg a 2010-es a Vígszínház előadásához készített részben újraírt változat. A *Túl a Maszat-hegyen*ből az első megjelenést követően hét utánnymás készült, 2015-ben pedig egy új, javított kiadás jelent meg. Varró az új kiadással kapcsolatban azt nyilatkozta, örült a javítás lehetőségének és változtatott is olyan apróságokon, melyeket már korábban feljegyzett magának (Forgách 2016). Az eladott példányok és a könyvtári kölcsönzések száma is arra enged következtetni, hogy a könyv már megjelenése óta népszerű az olvasók körében. Ebben az esetben a közönségsikerhez szakmai elismerés is társult, hiszen a *Túl a Maszat-hegyen* zömmel pozitív kritikákat kapott (Markó 2008: 141).

A *Túl a Maszat hegyen* műfajáról

Varró könyvének teljes címe: *Túl a Maszat hegyen: Muhi Andris és a pacák birodalma*; melyhez második alcímként társul még egy műfajmeghatározás: verses meseregény (Varró 2015: 5). Szinte magától értetődően merül fel a kérdés: „mit is tesz Varró Dániel akkor, amikor művét *verses meseregény*ként definiálja?” (Zabán 2005). Ez a gesztus egyrészt értelmezhető egy, a műfaji ismeretekkel rendelkező befogadónak szánt viccként, mert mint arra Zabán tanulmányában rámutat, ezek a műfajok hagyományos elméleti megközelítésből kiindulva összeférhetetlenek (Zabán 2005). Másrészt – ez csakis a szöveg elolvasása után válik nyilvánvalóvá – a *Túl a Maszat-hegyen* tényleg egy *verses meseregény*, mert elsősorban az összetett alcímbe befoglalt műfajokba sorolható alkotásokból táplálkozik. Ez a szövegben igen könnyen kimutatható, mert megjelöli saját architextusait. Mint azt Zabán is megállapítja, itt egy „hibridműfajjal van dolgunk” (Zabán 2005).

A verses regény műfaji sajátosságainak nyomában a *Túl a Maszat-hegyen*ben

A verses regényeknél – már Byron, a műfaj első alkotásaként számon tartott, *Don Juan*ja esetében is – megfigyelhető a szöveg kompozíciójának aszimmetrikussága. Imre szerint „[a] byroni-puskinsi verses regény [...] olyan struktúrát teremtett, amely a struktúra hiányaként fogható fel” (Imre 1990: 168). A szövegek szerkezeti aránytalanságának elsődleges oka a befejezetlenség. Ennek hátterében állhatott a ténylegesen töredékben maradás, például a *Don Juan*ból Byron váratlanul bekövetkezett halála miatt csupán 16 ének készült el. Egy a cselekményt részben vagy teljesen lezáratlanul hagyó befejezés lehet a szerző szándéka, mint Puskin *Anyegin*je esetében. A *Túl a Maszat-hegyen* esetében

szándékolt befejezetlenségről beszélhetnék, viszont Varró az utóhangban mégis lezárja a tizenkettedik fejezet végén megválaszolatlanul maradt kérdéseket. A kompozíció aszimmetrikussága a szövegek énekei/fejezetei szintjén is megfigyelhető. A történet „folyamatosságának megszakítása epizódokkal, lírai előlépésekkel, reflexiókkal” (Imre 1990: 169) a műfaj egyik ismertetőjegye, ezeket Imre személyes előlépéseknek nevezi. Az „önálló lírai költemény értékű” (Imre 1990: 169) előlépések Varró estében versbetétek. A történetvezetés szempontjából – az önálló költeményként is olvasható szövegek – mind rendelkeznek valamilyen funkcióval. Ez a versek egy részre esetében egy új szereplő bemutatása: *Szösz néne, Makula bácsi, A kék szemű, daliás Luk gróf, A Nagy Zsiráfmadár, A Bús, Piros Vödör dala, Lecsöppenő Kecöp Benő, A Bűdös Pizsamázó és A Babaarcú Démon* (Varró 2015). A „cselekményt továbblendítő” (Imre 1990: 170) funkciójú is található a versbetétek között, a *Buszon* (Varró 2015: 37) című például a városi buszozás sztereotip figuráit eleveníti meg, amíg Andris, a főszereplő buszon utazik. A *Túl a Maszat-hegyen*ben nincs olyan szövegrész, melyben „a lírai-én kollektív tapasztalatot közvetít” (Imre 1990: 171), viszont a Montecuccolinak tulajdonított szállóige – mely szerint a háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz, pénz – mint egy mindenre vonatkoztatható, általános érvényű tapasztalat jelenik meg (Varró 2015: 154). Az elbeszélőt elmondása szerint gyerekkorában a „Hé Varró, varrd meg a gatyámat!” (Varró 2015: 31) mondattal csúfolták, ez a szövegben „a lírai-én személyes emléke” (Imre 1990: 173), mely „aforizmaszerű személyes előlépés” (Imre 1990: 171) formájában kerül előadásra. A „kis olvasók” megszólítása (Varró 2015: 9, 21, 83) és a velük „való cimborálás, kacérkodás, kedélyeskedés” (Imre 1990: 171) szerves része a gondosan kialakított narrátori habitusnak: „Bent járunk már a könyvbe jócskán/ - Ki itt tart, annak pacsi jár,/ Jutalmul, nyájas olvasócskám,/ Ma csámcsoghatsz a vacsinál,/ És ugrálhatsz a hintaszéken / (Apukádékkal megbeszéltem)” (Varró 2015: 119). Az Imre által felsorolt személyes előlépés-típusok közül kettő, az „önkommentárok, megjegyzések a mű fogadtatásáról” (Imre 1990: 172) és a „visszatekintés két ének írása között eltelt időszakra” (Imre 1990: 173–174) a 19. századi szövegek esetében gyakoribbak voltak, mert a verses regények egy része folytatásban jelent meg. Az előbbibe tartozó szövegrészre azonban találunk példát: „Mert én szeretnék tetszeni,/ Én áhítom a karzat tapsát,/ És honlyányok gyöngéd kegyét./ Hogy könyvemet sokan vegyék” (Varró 2015: 201). A „történettől elkalandozó eszmefuttatások” (Imre 1990: 174) egyike a megfázásról és a mozizásról elmélkedő szövegrész (Varró 2015: 51–52). A „lírailag telített” (Imre 1990: 174) előlépés igen érdekes formában jelenik meg, a *Túl a Maszat-hegyen* nyelvezete ugyanis sokkal játékosabb, mint a

műfajba tartozó más alkotásoké, ezért líraisága is humoros, néha az irónia határán mozgó: „Mikor az este már bepiskolt/ Eget-földet, s a nap letűnt,/ Úgy kábé kilenc óra tízkor/ Kezdődik el történetünk” (Varró 2015: 11).

A 19. századi verses regényekben nagy gonddal létrehozott szubjektív elbeszélő modor kialakításában fontos szerepet töltöttek be a szöveget „fellazító” szerzői előlépések (Imre 1990: 190–191), a szövegtesten végigvonuló humor (Imre 1990: 202–205), valamint az irónia (Imre 1990: 206–210). Varró különös odafigyeléssel alakítja a *Túl a Maszat-hegyen* narrátorának beszédmódját. Finoman, mégis igen határozottan igyekszik összemosni a szerző (Varró Dániel) és a meg is nevezett elbeszélő (Varró Dani) személyét (Varró 2015: 104). Ezt az egyeztetést tovább árnyalja azzal, hogy a puskinsi verses regény hagyományait követve „elbeszélőként belehelyezi magát a teremtett térbe” (Juhász 2004: 101). Az így megkonstruált „költő-elbeszélő [...] nem csupán szereplője, hanem ura is az itt megjelenített világnak”, ez a cselekmény szintjén is megnyilvánul, hiszen a történet konfliktusát lezáró csata végén „az ő tehenes füzete lesz az álnok Paca cár végső börtöne” (Keresztesi 2004: 812). Az elbeszélői perspektíva mindentudó, az első és a tizenkettedik fejezet kivételével, melyekben Varró Dani „tanú-elbeszélő” (Zabán 2005) és krónikás. A szerző erősen önreflexív, humoros-ironikus kontextusban is megjelenik (Zabán 2005), amikor Andris az Ismeretlen Influenzás Angol Költővel (Byronról mintázott szereplő) beszélget költészetről és kortárs költőkről: „– Te ismersz költőt, bait, élet? – [...] „Egyet.” – És őt / Hogy hívják? – „Varró Dániel.” / – Ilyen dévvel gyomul a hapsi? – / „Hát, volt már Babits meg Balassi, / Weöres, Szabó, Nagy, József, Tóth... / Lefoglalták az összes jót” (Varró 2015: 63). Gyakran kelt humoros hatást a „szókincs disszonanciája” (Imre 1990: 257–262), melyet Varró a „köznyelviség, élőszóbeliség és a populáris regiszterekből vett szóhasználat” (Gombos 2007: 47) és a 19. századi, emelkedett költői nyelvet idéző szófordulatok egymás mellé helyezésével ér el. A verses regényekre nemcsak anyanyelvi, hanem idegen nyelvi disszonancia is jellemző (Imre 1990: 257–262), a *Túl a Maszat-hegyen*ben néhány, elsősorban a számítógéphasználat által közismert jelentésű angol szótól eltekintve nem találunk idegen kifejezéseket. Ezt az elbeszélő Andris és az Ismeretlen Angol Költő találkozásánál meg is indokolja: a gyerekek nem beszélnek nyelveket (Varró 2015: 57).

A verses regény mesterséges műforma, Imre szerint „létrejötté fejlett irodalmi tudatosságot, nagy műveltség-, s mesterségbeli tájékozottságot tételez föl [...] és a művészet játékos-ironikus voltának fokozott föl- és elismerését” (Imre 1990: 213). Monográfiájának Irodalmiasság című fejezetében azokra a szöveghelyekre mutat rá, melyek magát az irodalmat is a művek témái közé

emelik. Ez megfigyelhető a *Túl a Maszat-hegyen* esetében is, mely bizonyos tekintetben még felül is múlja elődeit abban, hogy az „irodalom” már-már egy a cselekményt kísérő állandó szereplőnek tekinthető (Vö.: Markó 2008: 142). A transztextualitás különböző formái, allúziók, toposzok, sablonok, előképek, műfajok, átiratok, versformák, paródiák, hagyományok és olvasmányélmények állandó diskurzusban tartják a *Túl a Maszat-hegyen* szövegét más irodalmi művekkel. Minden fejezet elején áll legalább egy mottó, melyek többségükben 19. századi költőktől származó idézetek (Arany László, Bajza József, Arany János, Tompa Mihály, Vajda János, Reviczky Gyula, Vörösmarty Mihály), de 20. századi (Kosztolányi Dezső, Weöres Sándor, Babits Mihály, Milne), kortárs szerzők (Jónás Tamás, Térey János) és Szabó Józsefné (aki feltételezhetően egy bolti eladó: „Áfás számla igényét kérjük előre jelezze!” [Varró 2015: 189]) is megtalálható a paratextusok szerzőinek sorában. Ismert verssorok parafrázisai utalnak például Arany János *A walesi bárdok* című balladájára: „Herceg nem gombfocizhatik?” (Varró 2015: 146); és Petőfi Sándor *Nemzeti dal*ára: „Talpra, badar!” (Varró 2015: 146). Egy jelölt intertextus az *Anyegin*ből származó idézet: „Elfutsz, aranykor, gyermek-élet!”, mely után az elbeszélő kollégájának nevezi Puskind, dicséri verses regényét és művének olvasására biztatja az olvasót (Varró 2015: 35). Az elbeszélő így saját saját olvasmányélményeiről (Imre 1990: 215) is beszél, melyek egész csoportja jelenik meg a hetedik fejezet elején egy *ubi sunt* motívumban (Varró 2015: 83–85). Mint azt majd a későbbiekben láthatjuk, itt körvonalazódik legkoncentráltabban az allúziókon belül is külön csoportot alkotó gyerekirodalmi korpusz (Zabán 2005).

A *Túl a Maszat-hegyen* legtöbbet tárgyalt (Lásd: Juhász 2004: 102; Keresztesi 2004: 810, Gombos 2007: 47; Markó 2008: 143;) versbetéte *A Bús, Piros Vödör dala* (Varró 2015: 86–87), ami József Attila *Születésnapomra* című versének parafrázisa. Egy Piros Vödör létösszegző vallomását összevetni József Attiláéval elsöre igencsak abszurd vállalkozásnak tűnik. Ugyanakkor a *Születésnapomra* valószínűleg a magyar irodalom legtöbb átirattal rendelkező verse, mely mára lényegében önálló versformává nőtte ki magát. Ebből a szemszögből viszont a Piros Vödör nem tesz mást, mint „összefoglalja saját élettörténetét, léttörténetét azért, hogy megértse jelen állapotát, és felmérje jövőbeli élettehetőségeit” (Fenyő 2005). Varró a kezdősorokkal Kosztolányi Dezső *Esti Kornél éneke* c. versének kezdősorait idézi és a *Szegény kisgyermek panasza*inak „színeit villantja” fel (Markó 2008: 143). A *Születésnapomra* verskezdetése is egy Kosztolányi-szöveget evokál, a *Most harminckét éves vagyok* címűt (*A bús férfi*

panaszai című kötetből; Lásd: Fenyő 2005). Tehát Varró nem csupán forma és tartalom, hanem intertextus tekintetében is dialogizál József Attilával.

A hagyományos értelemben verses regénynek tekintett szövegekben két versforma használata figyelhető meg. Byron ottava rimában (stanzában) írta a *Don Juant*. Puskin egy új tizennégy soros versszakot alkotott, mely az *Anyegin* után az Anyegin-strófa nevet viseli. Mindkét versforma jambikus lejtésű. A 19. századi magyar irodalomban a stanza volt elterjedtebb, ennek oka azonban Arany János követése volt, aki Byron nyomán írta ebben a formában a *Bolond Istókot* (Lásd: Imre 1990: 263-270). A magyar irodalom első 21. századi verses regénye – Térey János: *Paulus* (2001) – is Anyegin-strófában íródott. Az *Túl a Maszat-hegyen* utóhangjában a szerző-elbeszélő köszönetet mond és tiszteleg néhány költőtársa előtt, ezek egyike Térey: „S ki e strófát nemrég kiásta, / A karakán költözseni / (Saját Palim pálfordulása / Legyen kis tisztelgés neki)” (Varró 2015: 201). Tehát lehetséges, hogy az Anyegin-strófa használatának ötlete a *Túl a Maszat-hegyen*ben a *Paulus* nyomán merült fel Varróban, ami a verses regény műfaji tradícióinak már-már előírászerű követése lenne. Viszont az „ötezer sor [...] bicsaklás nélküli Anyegin-strófa” (Markó 2008 143), nem a főszöveg egyetlen versformája. A hatodik fejezet limerick versbetétekkel megszakított dantei tercinákból (Varró 2015: 65–81), a tizenkettedik pedig homéroszi-vergiliusi hexameterekből áll (Varró 2015: 189–199). Utóbbi egy mini-eposzaródia invokációval, propozícióval, enumerációval, csodás lényekkel (Badarország lakói), eposzi jelzőkkel és (legalábbis ami a Paca cárt illeti) igazságszolgáltatással. Az irodalmi művek sablonjainak nevetségessé tétele (a vígeposzokra emlékeztető módon) a 19. századi verses regényekben is gyakori komikumforrás volt (Imre 1990: 216).

A *Túl a Maszat-hegyen* a gyermekirodalmi kánonban

A 19. és 20. század első felének magyar gyermekirodalmát egy „pedagógiai irányultságú diskurzus” uralta, amely nem a gyermeket szólaltatta meg, még csak nem is a gyerekolvasót, sokkal inkább a felnőttek által a gyerekhez intézett beszéd volt (Gombos 2007: 43). A 20. század második felében bontakozott ki egy olyan esztétikai irányultságú gyermekirodalom, mely felszámolta a didaktikus beszédmódot, kitűnő példája Weöres Sándor költészete (Gombos 2007: 44). A 21. században felnövő gyerekek, az előző generációkhoz viszonyítva egy sokkal markánsabban „technicizáltabb világkép és kulturális program jegyében” (Gombos 2007: 44) nevelkednek fel. Egy gyerek befogadó számára fontos, hogy találjon kapcsolódási pontokat „a költészeti művek és saját világa között” (Gombos 2015: 57), ezek lehetnek hétköznapi élethelyzetek, technikai vívmányok, populáris

kultúra vagy gyerekirodalmi allúziók, sportok és lényegében minden, ami egy gyerek számára környezetéből ismert. A *Túl a Maszat-hegyen* éppen ebben a gyermekolvasókat is megszólítani képes, a hétköznapiak bizalmasságából táplálkozó beszédmódban jeleskedik forma és tartalom szempontjából egyaránt. A főszereplő, Andris egy átlagos kilencéves kisfiú, aki szereti a focit, túrórudit és kólát pakol a hátizsákjába, amikor barangolni indul, tömegközlekedik, ismeri néhány költő nevét, tud mobiltelefont használni, e-maileket írni és szerelmes lesz. A futball nem csupán Andris kedvelt időtöltéseként jelenik meg, hanem a megemlített sportolók révén populáris kulturális utalásként is működik. A gyerekek focizás közben gyakran játsszák el, hogy ők maguk ismert focisták, így kerülnek a szövegbe, Van Persie, Messi és Dzsudzsák (akik a 2003-as első kiadásban még Rivaldo, Beckham és Zidane voltak) és az elbeszélő gyerekkori focipéldaképei, Nyilasi és Détári (Varró 2015: 22). Andris hamuban sült pogácsa helyett ijedtében kardként kivont túrórudival „kínálja meg” leendő segítőjét, a kezdetben félelmetes Nagy Zsiráfmadarat (Varró 2015: 79–80). A varázslatos segítő alakja és Andris utazása során kiállt próbatételei népmesei és mesei motívumok, melyek humoros és szürreális köntösben jelennek meg. Egy gyerek befogadóban ezek nem feltétlenül eredményezik olvasmányélmények párhuzamba állítását. Viszont a hetedik fejezet már említett ubi sunt motívuma (Varró 2015: 83-85), mely meg is nevez szereplőket, már biztosan felkelti a figyelmüket, sőt a felnőtt olvasók gyermekkori olvasmány- és televíziós élményeit is felidézi. A felsorolt karakterek három csoportba rendezhetők. A kizárólag könyvekben megjelenő szereplők: Pöske (Ignác Rózsa: *Az igazi ibrinkó*, 1955), Kobak (Hervay Gizella: *Kobak könyve*, 1966), Árnika és Szegény Dzsoni (Lázár Ervin: *Szegény Dzsoni és Árnika*, 1981), Kovács úr (Mosonyi Aliz: *Mesék Budapestről*, 1996), Traban Tóni (Szijj Ferenc: *Szuromberek királyfi*, 2001) és Pitypang (Don Freeman: *Pitypang, a hiú oroszlán*, 1964, fordításban: 1980). Utóbbi kivételével mind magyar szerzők mesefigurái. A könyvekben és a televízióban is felbukkanó karakterek: Mirr-Murr és Oriza Triznyák (Csukás István regényei 1967, 1969, 1971, 1984; televíziós bábfilmsorozat 1973-1975), Vackor (Kormos István: *Mese Vackorról, egy pizsén pizse kölyökmackóról*, 1956; papírkivágásos animációs sorozat 1988), Kaszper, Jeszper és Jónatán (Thorbjørn Egner: *Három jószívű rabló*, magyar fordításban 1965, tévés mesejáték 1978) és Frakk (Bálint Ágnes: *Frakk, a macskák réme*, papírkivágásos animációs sorozat 1972–1988, első könyv 1973). Az említett sorozatok többsége az 1970-es években készült, viszont az állandó ismétléseknek vagy szülői nosztalgiának köszönhetően könnyen elképzelhető, hogy ezeket a fiatalabb olvasók is ismerik. A harmadik csoportba a nemzetközi szinten ismert

könyvek, filmek és animációs filmek szereplői tartoznak: Ká, Akela, Tabaki (Rudyard Kipling: *A dzsungel könyve*, 1894; első Disney-adaptáció: 1967), Füles (A. A. Milne: *Micimackó*, 1926; első Disney-adaptáció: 1977) és Legolas, Bombadil Toma, Gandalf, Glorfindel, Gimli, Gollam, Frodó (J. R. R. Tolkien: *A Gyűrűk Ura*, 1954, filmek: 2001,2002,2003). Egy „[a] régi hősök hova tűntek, Lábuknak nem maradt nyoma?” kérdéssel felvezetett felsorolásnál a befogadó arra számít, hogy az elbeszélő kedves gyerekkori olvasmányélményeivel ismerkedik meg, viszont a kortárs írók és a populáris kultúra beemelése másra enged következtetni. A szerző a mottók kiválasztásával elég egyértelműen jelölte ki azt a 19. századi korpuszt és azokat a költői életműveket, amelyekből a *Túl a Maszat-hegyen* táplálkozik, és ugyanez történik ezen a szöveghelyen a gyerekirodalmi alkotásokkal: kijelöli azokat a kánonokat, amelyek hagyományaira építkeznek és azokat, melyekhez csatlakozni kíván. A populáris kultúra globális szinten ismert alakjai a gyerekek hétköznapi életének is részei olyan egyszerű használati tárgyak által, mint füzetborítók, ruhák, tolltartók stb. vagy játékok és videojátékok, reklámok; így ezek is a szövegbe emelt ismert környezet egy újabb rétegét képezik.

A *Túl a Maszat-hegyen* „egyszerű és szellemes rajzai eszünkbe juttatják a magyar gyermekkönyvkiadás tegnapijából Réber Lászlót, a világirodalomból pedig a Micimackót” (Juhász 2004: 99), vagyis E. H. Shepard Százholdas Pagony térképeit és letisztult tusrajzait. Varró Zsuzsa gyermekrajzokra emlékeztető illusztrációi, nem csupán ábrázolnak egyes szereplőket és egész jeleneteket, de ki is egészítik a szöveget. E tekintetben megőriznek valamennyit a kisgyerekeknek szánt képeskönyvek vizualitás-centrikus történetvezetői gesztusából. A rajzok a szerző-elbeszélő identitásának kialakításában is szerepet kapnak, a könyv első illusztrációja egy a múzsától homlokára pusztit kapó Varró Danit ábrázol (Varró 2015: 9).

Zárszó

Varró Dániel *Túl a Maszat-hegyen* című verses meseregénye egy olyan hibridműfajú alkotás, mely a verses regény sajátos, paródiára, utalásokra és parafrázisokra épülő műfaji hagyományait ötvözi a gyerekirodalom toposzaival. Az elsőre túlterheltnek tűnő koncepció azonban mégis működőképes, mert a szöveg különböző rétegei a legeltérőbb elvárásokkal és (irodalmi) előismeretekkel rendelkező olvasókat is képesek megszólítani. Nem csupán egy, a magyar irodalomban a 21. század elején újjáéledő műfaj fejlődéstörténetének része, de azon szövegek egyike is, melyek az irodalmárok figyelmét a gyerekeknek szánt alkotások felé irányítják.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Fenyő, D. G. (2005). Egy különleges versforma mint költői hagyomány: József Attila Születésnapomra című versének utótörténete. *Új Forrás*, 8. Letöltve: 2018. 01. 28. <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00108/050823.htm>
- Forgách, K. (2016). *Varró Dániel: Nem való mindenkinek a költészet*. http://konyves.blog.hu/2016/04/17/varro_daniel_nem_valo_mindenkinek_a_kolteszet Letöltve: 2018. 01. 28.
- Gombos, K. (2007). A gyereklíra reneszánsza = *Iskolakultúra*, 5, 42-58.
- Imre, L. (1990). *A magyar verses regény*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász, O. (2004). Egy könyv a „bádatos dapokra” – és máskorra. *Bárka*, 2, 99-102.
- Keresztesi, J. (2004). Új időknek új dalaival = *Jelenkor*, 7-8, 808-812.
- Markó, R. (2008). Egy posztmodern kosz-eposz. *Iskolakultúra*, 1-2, 141-145.
- Varró, D. (2015). *Túl a Maszat-hegyen*. Budapest: Kolibri.
- Zabán, M.(2005). „A régi hősök hova tűntek?”, *Korunk, Március*. Letöltve: 2018. 01. 28. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2005&honap=3&cikk=7825>

JOZEF BEM V POĽSKEJ A MAĎARSKEJ LITERATÚRE**

This work, based on Romantic literature, inspects the portrayal of Jozef Bem as a romantic hero and a symbol of Polish-Hungarian friendship. Comparing the development of respective national literatures of this era, mainly Polish and Hungarian, and the conditions of their development leads us to their overall relationship in the 19th century.

Keywords: Jozef Bem, Romanticism, Poland, Hungary

Jozef Bem – symbol poľsko-maďarského priateľstva

Cestou poznávania stredoeurópskeho kultúrneho areálu je poznanie nielen významných historických medzníkov dejinného vývoja, ale aj osobnosti, ktoré rozhodujúcou mierou zasiahli do jeho ďalšieho vývoj. K takým, v slovenskom kontexte možno málo známym osobnostiam, patrí Jozef Bem. Súčasné nadštandardné poľsko-maďarské vzťahy, majú korene už 14. storočí. Samozrejme aj predtým dochádzalo ku kontaktom v rámci susediacich štátov. Neraz sa stalo, že poľský kráľ bol súčasne aj kráľom Uhorským, poprípade Českým napríklad rod Jagelloncov. V stredoveku dochádzalo aj k vojnám medzi Uhorskom a Poľskom, vojny pramenili zo záujmu oboch štátov o územie dnešného Slovenska. Až v roku 1031 natrvalo pripojil územie horného Uhorska k Uhorskému kráľovstvu, kráľ Štefan. V roku 1412 kráľ Žigmund dal do zálohy poľskému kráľovi Vladislavovi II. oblasť Spiša. Tá bola prosperujúcou a významnou kultúrnou časťou Uhorského kráľovstva. O návrat Spiša pod uhorskú korunu sa snažil celý rad panovníkov či už Matej Korvín, neskôr po získaní uhorskej koruny Habsburgovci. Podarilo sa to až pri prvom delení Poľska roku 1772, kedy podpísal navrátenie Spišskej oblasti do rúk Uhorských panovníkov poľský kráľ Stanislav II. August Poniatowsky. V hesle *Polak, Węgier, dwabratanki, i do szabli, i do szklanki/Lengyel, magyar – kétjőbarát, együttharcol, s isszaborát*, sa nesú aj dnešné nadštandardné vzťahy. Poľsko napríklad odmietlo ratifikovať Trianonskú zmluvu, a v roku 2007 sa oba parlamenty dohodli na vyhlásení 23. marca dňom poľsko-maďarského priateľstva.

* tomas.mori23@gmail.com

** Príspevok je publikovaný na základe riešenia projektu Internacionalizácia procesu vzdelávania a akademického prostredia na UKF v Nitre.

Na poznanie života a významu postavy generála Jozefa Bema je potrebné oboznámiť sa s problematikou doby a geopolitického usporiadania mapy strednej Európy počas 19. storočia. Po období rozmachu Poľského štátu, či už kultúrneho alebo politického, nastáva v dejinách Poľska dlhá historická etapa v područí európskych mocností. Poľský štát ako významný dejateľ a regionálna veľmoc, koncom 17. storočia zabránila Osmanskej invázii do Európy a jej snahe o islamizáciu. Po tomto slávnom období prichádza úpadok kráľovstva. Nejednotnosť a rozdrobenosť poľskej šľachty, využívajú jej susedia – Habsburská monarchia, Pruské kráľovstvo a Ruské impérium. Toto obdobie záborov prebiehalo v rokoch 1772-1795. Snahy poľských susedov o využitie nejednotnosti poľskej vládnúcej elity viedlo k deleniu Poľského štátu. Napriek tomu, že poľský štát de facto neexistoval, ostala túžba po slobode v mnohých Poliakoch „*jeszcze Polska nie umarła, póki my żyjemy*“ (ešte Poľsko nezomrelo, pokiaľ my žijeme) (Kosman 2011: 203). Tento pocit nezmieriteľného boja za slobodu poľskej vlasti sa ukázal v nasledujúcich desaťročiach ako hybná sila mnohých revolúcií a povstaní, ktoré ovplyvnili mnohé nasledujúce generácie. *Se ztrátou nezávislosti se nechtěli smířit z devíti milionu obyvatel Rzeczypospolité ti, kteří byli národně uvědoměli a vlastenecky cítící. Neztráceli naději na její brzké navrácení, zejména když spojovali své naděje s revoluční Francií.* (Kosman 2011: 204). Poľské elity kladúc svoje nádeje na slobodu, sa výrazným podielom zúčastnili napoleonských vojen. Britský historik Norman Davies pomenoval vznik poľského kniežatstva pod patronátom cisárskeho Francúzska ako ... *Księstwo Warszawskie było dzieckiem wojny (Kniežatstvo Varšavské bolo dieťaťom vojny)* (Davies 1992: 374) . Kniežatstvo trvalo len niečo vyše osem rokov, 1807-1815. V radoch cisárskej armády slúžilo od 40 do 60 tisíc Poliakov (Kosman 2011: 210). Porážka Napoleóna v roku 1815, znamenal aj koniec Poľským nádejam na samostatnosť, čo potvrdil aj Viedenský kongres.

Pre naše poznanie je najdôležitejšie sa zaoberať ruským záborom, keďže Ruské impérium sa rozprestieralo na 62 percentách územia bývalého Poľského štátu a žilo na ňom 45 percent obyvateľstva. Poľský snem podliehal dosadenému správcovi z Petrohradu. Tieto udalosti ovplyvnili generáciu mladých poľských patriotov, ktorí v nasledujúcich desaťročiach viac či menej úspešne bojovali za slobodu Poľského štátu. Jozef Bem nebol výnimkou, národné uvedomenie a patriotizmus ho zaviedli do rôznych kútov Európy, kde sa podieľal na vojenských ťaženiach za oslobodenie Poľska a Uhorska.

Jozef Bem sa narodil 14. marca 1794 v Tarnówe. Tarnów bol v tom čase súčasťou Habsburskej monarchie, ktorej sa stal súčasťou po prvom delení Poľska

v roku 1772. Po vytvorení Varšavského kniežatstva Napoleonom sa presťahoval aj s rodičmi do Krakova. Rodičia ho poslali vo veku 15 rokov do elitnej školy pre delostrelcov, tu sa učil aritmetiku, algebru, geometriu, topografiu a cudzie jazyky ako napríklad: nemčinu, ruštinu a francúzštinu. V rokoch 1810-1811 ukončil elitnú školu *Szkołę Aplikacyjną Artylerii i Inżynierów*. S tejto školy popri Bemovi vyšli aj iní známi poľskí generáli ako napríklad Ignacy Prądzyński a Wojciech Chrzanowski. Ako 18 ročný sa pripojil k delostrelectvu a zúčastnil sa Napoleonovho ťaženia do Ruska. Za obranu Gdańska v roku 1813 získal francúzske vyznamenanie Legion d'honneur. Rád čestnej légie ako sa toto vyznamenanie nazýva, sa udeľuje od roku 1802, keď ho založil francúzsky cisár Napoleon. Vyznamenanie sa udeľuje na základe vojenského, kultúrneho alebo vedeckého prínosu pre Francúzsko. Medzi nositeľmi rádu čestnej légie sa nachádza mnoho Poliakov, napríklad Henryk Ignacy Kamiński brigádny generál v Novembrovom povstaní, Józef Antoni Poniatowski minister vojny v Poľskom kniežatstve a francúzsky maršal, Władysław Stanisław Reymont poľský prozaik a mnoho iných. Ako sme vyššie spomenuli, v roku 1815 po definitívnej porážke Napoleona sa na Viedenskom kongrese rozhodlo, že Varšavské kniežatstvo sa stane súčasťou konštitučného Poľského kráľovstva a to bude podriadené Ruskému impériu. Titul poľského kráľa nosil ruský cár.

Po týchto udalostiach sa Jozef Bem sa stal učiteľom na miestnej vojenskej škole. Zaoberal sa prvými raketovými systémami a publikoval svoje poznatky v diele *Erfahrungen über die Congrevischen Raketen* (czyli *Doświadczenia z rakietami kongrewskimi*). V máji roku 1819 pri jednom z testov došlo k nehode a Bem mal popálenú celú tvár. Svoje poznatky a experimenty prednášal svojim žiakom v rokoch 1819-1822 na vojenskej delostreleckej škole. Vďaka Jozefovi Bemovi sa v poľskej armáde začali tvoriť oddiely raketového vojska.

Jozef Bem bol patriot, a ani jeho učiteľské povinnosti mu nezabránili aby sa zúčastňoval na tajných stretnutiach na podporu nezávislosti Poľska. V roku 1822 bol prepustený z armády a dokonca bol proti nemu vedený súd za protištátnu činnosť. Súd mu vymeral trest a vo vezení strávil niekoľko mesiacov. Jedným z hlavných dôvodov jeho uväznenia bolo členstvo v Wolnomularstwe Narodowem. Wolnomurarstwo Narodowe, sa sformovalo v roku 1819 pod rúškom tolerovaného volnomurárstva. Hlavná lóža sídlila vo Varšave, ďalšie existovali vo vojvodských mestách a jedno v pruskej Poznani. Tak ako aj ostatné tajné spolky ako *Związek Patriotyczny*, *Związek Wolnych Polaków* a iné, uvažovali o šľachtickom povstaní. To viedlo tak ako v Bemovom prípade k väzeniu či deportácii na Sibír. Do armády sa vrátil v roku 1823, v tom čase zabil neznámeho protivníka pri súboji. Bol ťažko postrelený a do konca života kríval. Kvôli zlému zdravotnému stavu odchádza v roku

1829 do Haliča, kde sa venuje hospodárstvu. Gróf Franciszek Potocki ho v roku 1826 poveril správou svojho majetku v oblasti Haliča. Obdobie rokov 1826-1830 sa nesie v znamení budovania a modernizácie majetky Potockich. Bem inovoval cukrovary, destilérku i panstvo rodiny Potockých, kde renovoval hlavne vykurovanie. Jozef Bem počas svojho pobytu v oblasti Haliče mal veľa rôznych záujmov od rekonštrukcií až po novátorskú činnosť v oblasti ťažby nerastných surovín a vylepšenia parných strojov. To zhrnul vo svojom diele *O machinach parowych*. Politické udalosti v Poľskom kráľovstve sa dali do pohybu, poliaci sa snažili využiť situáciu na vymanenie sa spod vplyvu Ruského impéria. Vo varšavských poddôstojníckych kruhoch vzrastalo napätie a uvažovalo sa o atentáte na ruského cára, ktorý mal podstúpiť korunováciu za poľského kráľa vo Varšave. Avšak k tomu neprišlo, kvôli nedostatočnej širšej podpore, či domácej alebo aj zahraničnej. Polícia sa im dostávala na stopu a tak 29. 11. 1830 vypuklo Novembrové povstanie (Orłowski 1985: 24), proti cárskemu Rusku. Rátalo sa s podporou vojska, ktoré bolo umiestnené vo Varšave (10 000 vojakov). Postavenie diktátora bolo zverené generálovi Józefovi Chłopickému. Diktátor nedúfal vo vojenské víťazstvo a snažil sa o diplomatické riešenie. Ruský cár bol nekompromisný, požadoval bezpodmienečnú kapituláciu (Kosman 2001: 222). Chłopický stratil dôveru všetkých síl. Poľský snem vytvoril *Rząd Narodowy* (Národná vláda), v čele s Adamom Czartoryským. 25. 1. 1831 potvrdil snem zosadenie Mikuláša I. s poľského trónu. Začiatkom februára 1831, vstúpila ruská armáda o sile 115 000 mužov na poľské územie. 14.2. 1831 sa prvý raz stretli obe strany konfliktu v bitke u Stoczku. Poliáci vyhrali. Nasledovala bitka u Grochowa, kde obe strany utrpeli veľké straty, napriek tomu sa cárskej armáde podarilo dosiahnuť varšavské predmestie (Davies 1992: 406). 10.3. 1831 prichádza Jozef Bem do Varšavy, a v hodnosti majora získava velenie nad 4. plukom ľahkej artilérie. Viedol poľskú ľahkú artilériu v bitke pri Ostrołęke. Poliáci utrpeli ťažké straty, ale vďaka strategickému „umu“ majora Jozefa Bema bola podstatná časť armády zachránená. Svojou odvahou na bojisku si vyslúžil povýšenie do hodnosti brigádneho generála. Povstanie sa rozšírilo na Litvu, ale povstalci nedokázali dobyť Vilno. Udalosti vyvolali živý ohlas v ostatných dvoch záboroch, odkiaľ prichádzala pomoc či materiálna alebo aj dobrovoľníci. V západnej Európe boli správy o povstaní prijímané so sympatiami. Dobrovoľníci prichádzali s Francúzska a Nemecka, ale najpočetnejšiu časť dobrovoľníkov tvorili ale hlavne ľudia z Čiech, Slovenska a zvyšku Uhorska (Kosman 2011: 223). Novembrové povstanie nemalo dlhé trvanie. Už 5. októbra 1831 bolo povstanie potlačené a Poliáci boli nútený odložiť zbrane. Jedným z dôsledkov porážky bola aj emigrácia značnej časti inteligencie a armády. (Řezník 2017: 375-377)

V tomto období nastáva tzv. Veľká emigrácia, kde sa podstatná časť Poľskej inteligencie a armády rozhodla pre odchod z vlasti. Aby unikli represáliám a zachovalo si slobodu, vydalo sa do emigrácie asi 10 tisíc ľudí, ktorí smerovali prevažne do Francúzska. Emigrácia mala politicko- patriotistické pozadie. K emigrácii sa odhodlala podstatná časť inteligencie tak aj vojenské kruhy. Bemove kroky viedli cez Prusko do Francúzska. V Paríži vyučoval Bem matematiku, ale naďalej podporoval nezávislosť Poľska. Svoje myšlienky o nezávislosti a vytvorení slobodného Poľska prezentoval všade, kde sa nachádzal. Jeho cesty ho zaviedli do Portugalska, kde sa pokúšal o sformovanie Poľských légii, avšak neúspešne. Medzi tým sa však v Európe spustila vlna revolúcií.

Revolúcia v roku 1848, bola len vyústením dlhodobých problémov Habsburskej monarchie, mnoho faktorov tvorilo toto napätie, od zastaraného konzervatívneho medzinárodného systému z roku 1815, cez hospodárske a finančné problémy Uhorska (Kontler 2001: 225). Oheň revolúcie sa širil od Palerma, Parížu, Piemontu až po Viedeň. 15. marca 1848 vypukla revolúcia v Uhorsku, ktoré bolo od roku 1526 súčasťou habsburskej monarchie. Maďari sa po neúspešných rokovaníach s Viedenskou vládou rozhodli pre ozbrojený konflikt a boj za samostatné a nezávislé Uhorsko (Kónya 2014:564). Počiatky uhorskej revolúcie badať už začiatkom 19. storočia. Uhorsko bolo značne hospodársky zaostané oproti ostatným častiam monarchie, podstatne poľnohospodárska krajina, ktorej obyvatelia nemali žiadne občianske a politické práva vpadla do víru revolúcií. Revolúcie šíriace sa Európou zasiahli mnoho národov a zdvihli aj vlnu nacionalizmu. Už v 30. rokoch 19. storočia sa pokúšal gróf István Széchenyi a jeho reformné hnutie o predkladanie návrhov na zlepšenie hospodárskej oblasti. Knieža Metternich vyzoroval v hnutí mládeže a ostatných reformných hnutí počiatky revolúcie, a tak značná časť predstaviteľov skončila vo väzení. Na ich obhajobu sa vtedy postavil mladý právnik, dnes už národný hrdina, Lajos Kossúth. 11. marca Uhorský snem vypracoval 12 bodový revolučný program, ktorý obsahoval napríklad slobodu tlače a zrušenie cenzúry, rovnosť pred zákonom, zriadenie národnej gardy, zrušenie poddanstva, založenie národnej banky, všeobecné zdanenie, prepustenie politických väzňov a iné. Týchto 12 bodov podporilo aj maďarské obyvateľstvo v Pešti 15. marca 1848, kde bola prednesená známa báseň *Nemzeti dal* (pieseň národa), ktorú napísal revolučný básnik Sándor Petőfi. Popri Petőfim sa zhromaždenia zúčastnil aj budúci slávny románopisec Mór Jókai alebo János Vajda, spolu s nimi tam mali početné zastúpenie aj mladí študenti, ktorých v tom čase v Pešti študovalo okolo tisíc. Viedenská vláda pod tlakom udalostí súhlasila s revolučným programom a vytvorila ministerstvo pre Uhorsko. To bol počiatok revolúcie, ktorá prerástla do vojny za nezávislosť.

Problémom v Uhorsku okrem hospodárskej otázky bola aj národnostná otázka. Nemaďarské národy, ktoré tvorili väčšinu vo vtedajšom štáte, nedostali žiadne záruky a ani práva podieľať sa na politickom dianí. Väčšina návrhov Uhorskej snemovne dávala do popredia teóriu o jednotnom Uhorskom národe, s ktorým samozrejme nemaďarské obyvateľstvo nesúhlasilo. To zdvihlo vlnu odporu u Slovákov, Srbov, Rumunov a iných národov žijúcich v Uhorskom kráľovstve. Situácia sa pre Habsburgovcov nevyvíjala dobre, 18. 3. 1848 vypuklo povstanie v Miláne, a tak sa Rakúsko zaplietlo do vojny o svoje talianske dŕžavy. Nová Uhorská vláda musela reagovať aj na národné požiadavky Chorvátov, ktorí sa snažili o rovnaké zrovnoprávenie ako Uhorsko. Avšak Uhorská liberálna ústava sa k týmto problémom nevyjadrovala. Ministerský predseda Batthány premenil podstatnú časť národnej gardy, občianskej domobrany na efektívnu vojenskú silu – Honvédov. Aj ostatné národnosti v Uhorsku sa dožadovali autonómie, 10. mája sa zišiel Slovenský kongres, 15. -17. mája s rovnakými požiadavkami vystúpili aj Rumuni (Kontler 2001:230). Po prvotných úspechoch sa začala situácia radikálne meniť, v neprospech revolucionárov, ktorý boli nútený prejsť do defenzívy. Slovanské národy sa pripojili na stranu Viedne, kde videli možnosť na vydobytie si svojich politických, spoločenských a kultúrnych nárokov, keďže im ich maďarská vláda odmietla priznať. Cárská armáda, tvorená predovšetkým kozákmi, vytlačala Bema a Dembiňského zo Sedmohradska. 21. mája bol dobytý Budín, Görgey ustupoval pred cisárskou armádou na juh, kde sa mal spojiť s generálom Bemom. Jozef Bem dorazil za veliteľom maďarských síl, v podstate bez vojska, ktoré bolo zdecimované ruskou armádou v Transylvánii. Bem vybojoval svoju poslednú bitku počas revolúcie 31. júla 1849 pri Segesvári, v ktorej zahynul aj generálov dobrý priateľ, revolucionár a básnik Sándor Petőfi. Generál Jozef Bem zomiera na následky malárie 10. decembra 1850.

Bem v diele C. K. Norwida

V tejto kapitole sa budeme venovať predovšetkým Norwidovou básňou, ktorú venoval generálovi Jozefovi Bemovi, napísanú v roku 1851 na počesť úmrtia tohto legendárneho vojvodu, ktorý sa nezmazateľne zapísal do pamäti Poliakov aj Maďarov. Báseň využíva stredoveké prvky, ktoré boli v tom čase veľmi aktuálne a živé v poľskej literatúre. Rytierstvo, odvaha a česť boli podľa Norwida základným stavebným kameňom poľskej nezávislosti o ktorú sa celé 19. storočie poliaci usilovali.

I.

Czemu, Cieniu, odjeżdżasz, ręce złamawszy na pancerz,
Przy pochodniach, co skramigrają okołotwych kolan? -
Miecz wawrzynem zielonź i gromnic płakaniem dziś polan,
Rwiesz się sokół i końtwój podrywastopę jak tancerz.
-Wieżą, wieją proporce i zawiewają na siebie,
Jak namioty ruchomewojsk koczujących po niebie.
Trąby długi ewelkani uaaż się zanoszą, i znaki
Pokłaniają się z góry opuszczonym skrzydłami,
Jak włócznie mi przebites moki, jaszury i ptaki...
Jakowie pomysłów, któreś dościgał włóczniami...

II.

Idą panny żalobne: jedne, podnoszą cramiona
Zesnopami wonnymi, które wiatr w górze zerzywa;
Drugie, w konchyz bierają cze, coś z twarzy odrywa,
Inne, drog szukając, choć przed wiekami zrobiona...
Inne, łukąc o ziemię wielkie linianenacznia.

III.

Chłopcy biją w topory poblękitniałe od nieba,
W tarcze rude od światła biją pacholki służebne,
Przeogromnachoągiew, coś wśroddymów koleba,
Włócznie ostrzem o łuki, rzekłbyś, oparta pod-niebne...

IV.

Wchodzą w wąwóz i toną... wychodzą w światło księżyca
I czernieją na niebie, a blask ich zimny omusnął,
I po ostrzach, jak gwiazd spaść nie mogąca, prześwieca,
Chorał uci chłby nagle i znów jak falawy plusnął...

V.

Dalej-dalej- aż kiedyś toczy się przyjdzie do grobu
I czeluście zobaczymy czarne, co czyha za drogą,
Które aby przesadzić ludzkość nie znajdzie
sposobu,

Włóczy nią twęgorumakazaprzem, jak stara ostrogą...

VI.

I powlecze mkorowód, smęcąc ujęte snem grody,
W bramy bijąc urnami, gwizdając w szczyty porów,
Aż się mury Jerychaporozwalają jak kłody,
Sercam dla ocucą-pleśń z oczu zgarbione narody...

.....
Dalej-dalej--

Báseň začína mottom Hannibala „Prísahu zloženú otcovi som dodržal až do dnešného dňa“, pripomína úctu k slobodnej vlasti prostredníctvom vojny. Tú vojenskú cnosť zdôraznil básnik práve na Bemovi, ktorého štylizoval do podoby stredovekého rytiera. Skutočný pohreb Jozefa Bema, hrdinského bojovníka v Novembrovom povstaní a uhorskej revolúcie prebiehal veľmi skromne. Bem ako vieme zomrel v Osmanskej ríši, keď tam hľadal ochranu po neúspešnej revolúcii.

Na poludnie hromada internovaných Maďarov zanesla truhlu s telom Bema na moslimský cintorín, pochovaný na vŕšku naproti kasárňam v Allepe. Telo vybraté z truhly, zložené v hrobe hlavou k Mekke- podľa moslimského obradu. Na mieste bolo aj niekoľko tureckých bataliónov bez zbrane; nebola čestná salva. (Kovács 2002:245)

Tak vyzeral skutočný pohreb Bema, ktorý sa odohral v Aleppe. Od štylizácie z Norwidovej básne, má skutočný priam obyčajný charakter a priebeh. Štylizácia Bema, tvorcu novodobej stratégie delostreleckého vojska v Poľsku. Treba dodať, že pomenovanie rytier, bolo počas romantizmu používané pre všetkých bojovníkov za slobodu Poľska. V básni Norwida sa pohreb odohráva podľa stredovekých ceremoniálov. Symbol rytierstva je spájaný so symbolom mužnosti, hrdinstva a odvahy. Zvolenie stredovekého obradu pre pohreb je premisou tradícií a súčasnosti. V poľskej kultúre je rytier symbol, okrem vyššie spomenutých vlastností, aj symbolom spravodlivosti a tej najvyššej morálnej authority, ktorú môže každý muž dosiahnuť prostredníctvom čestného a ušľachtilého života. Preto Norwid použil stredoveký pohreb pre rytiera ako poctu Jozefovi Bemovi. Môžeme tu vidieť aj biblické prvky, ktoré sú nesmierne dôležité v Poľskej kultúre a literatúre, to ešte viac zvyšuje Bemovu hodnotu ako hrdinu.

Báseň ostala živou aj v 20. storočí, keď sa o jej zhudobnenie a popularizáciu postaral Czesław Niemen. V súčasnom Poľsku je Norwid veľmi čítaným básnikom, hlavne medzi mladými ľuďmi.

Bem v dielach S. Petőfiho

Postava Jozefa Bema sa nachádza v dvoch básňach Sándora Petőfiho, a to konkrétne v Armáde Sedmohradskej a Štyri dni hrmeli delá. V tejto časti sa pokúsime o rozbor jednotlivých básní, keďže nám poskytujú priame Petőfiho svedectvo. Zaujímavé je prirovnanie Bema k veľkému proti tureckému bojovníkovi Jánosovi Hunyadi (Kovács 2002: 250).

Prvá a posledná strofa básni *Sedmohradská armáda* sa začína a končí tak isto, čo sú v tomto prípade básnikove „úvodzovky“ a je to zároveň aj heslom celej básne. V podstate by sa to dalo charakterizovať ako Bem prináša slobodu

maďarskému ľudu a je veľkým hrdinom čias revolúcie. Tento typický znak idealizácie a možno trocha aj zveličovania zásluh je typickým príkladom romantického hrdinu. Opakovanie tejto časti zdôrazňuje to čo je v básni najdôležitejšie – Víťazstvo Bema pri Ostrołęke kde porazil Rusov.

Báseň podčiarkuje Poľsko-Maďarské priateľstvo, čo môžeme vidieť v štvrtej strofe, kde nám básnik opisuje osud oboch národov a ich následné stretnutie. Čitateľ by si mohol klásť otázky: „Kde sa stretol osud Poliakov a Maďarov? Prečo sa stretol?“. Odpoveď sa ukrýva v histórii Uhorska a Poľska a to je spoločný nepriateľ – Rusko. Ruské cárstvo je tu vykreslené ako zlá a nepriateľská krajina, ktorú potrestá Jozef Bem. V tejto strofe je zdôraznená mladosť, keďže sám Petőfi v tom čase bol ešte mladý 26 ročný, plný energie a rebelantstva. Je to mladosť, ktorá málo myslí ale veľa vykoná. V konečnom dôsledku to má znamenať víťazstvo, keď ako hurikán ide a ničí nepriateľské vojská.

Piata strofa je dôležitá, spomína sa v nej základný cieľ. Zbavenie sa okov a mreží v ktorých žijeme. Jedná sa o narážku na zaostalú politickú situáciu a pomalé reformy spoločnosti. Petőfi vidí jediný spôsob ako sa zbaviť tejto ťarchy, prostredníctvom boja. Tu sa opäť vraciame do bodu mladosti, keďže mladosť menej myslí a rýchlo koná, tak len mladosť nám môže zabezpečiť víťazstvo.

V šiestej strofe je odkaz pre nepriateľov revolúcie a slobody oboch národov, môžu sem poslať svojich vojakov, ale aj tak, tí naši ich porazia. Lebo len tí naši sú pravý vojaci, odhodlaný bojovať do posledného dychu za slobodu svojej vlasti. A po víťazstve nad nepriateľom, použijeme jeho telá, na stavbu mostu do pekla.

V básni je spomenuté len Bemovo meno, je to pre nás veľmi dôležité, pretože to zdôrazňuje spoločnú poľsko-maďarskú tradíciu a zároveň je Bem aj hlavnou postavou básne. Ako symbol prepojenia Poliakov a Maďarov, ich dejín a túžby po slobode a zároveň ako symbol boja proti cárskemu Rusku.

Báseň *Štyri dni hrmeli* delá je rozdelená do troch častí. Prvá časť, ktorú tvoria prvé štyri strofy, začína vyrovnávaním sa s prehrou v boji proti nepriateľovi. Petőfi prirovnáva prehru k počasiu, teda boli to 4 dni, v ktorých sa im nedarilo a ani počasie im nepomohlo. V tejto pasáži dokonca prirovnáva ťažký boj k mrznutiu krvi. Vojsko bojovalo zo cťou, ale aj tak prehrali. Za dôležité pokladáme spomenúť štvrtú strofu, kde píše o zbytočnom hrdinstve, ktoré nestačilo na sily nepriateľa. Hoci v poslednom verši spomína osud a šťastie, ktoré im bolo dopriate.

Piata strofa plní úlohu prechodu medzi oboma časťami básne. V podstate je to otváranie najdôležitejšej časti básne. Prvé dva verše metaforicky patria k prvej časti básne (sklamanie z nebies a šťastie) a druhé dva verše otvárajú druhú časť

básne. Posledné verše piatej strofy uvádzajú Bema, ktorý je predstavený ako verný spojenec, a čo je príznačné ostal ako jediný.

Nasledujúca časť je prejavovanie úcty Bemovi, opäť je tu len on spomenutý ako v básni Sedmohradská armáda. Petőfi obdivuje Bema a prirovnáva k Bohu. Keby autor mohol milovať nejakého človeka ako Boha, tak by si pred ním kľakol. Obsahuje to ohromnú česť, ktorú skladá Bemovi keď spomína jeho hrdinstvo a zásluhy. Tu sa taktiež dozvedáme o spoločnom boji Petőfiho a Bema, o spoločných bitkách a potokoch krvi.

Dôležitosť posledných dvoch strof vypovedá o skutočnej oddanosti básnika voči svojmu generálovi. Sľubuje mu vernosť aj napriek tomu, že mnoho vojakov ho už opustilo a bude s ním bojovať až do smrti.

Básne nám ponúkajú priame svedectvo účastníka a sedmohradského ťaženia, ktoré vyvrcholilo porážkou pri Segesvári. Petőfi opisuje svoje pocity a zážitky skrz metafory a vytvára dojem jednoduchej a ľahko pochopiteľných básni. Určite za to môže aj literárny jazyk, ktorý použil. Nebol to jazyk učenca, nebol ťažký ba priam bol ľahko zrozumiteľný pre všetky ľudové vrstvy. Jeho poslanstvo sa šírilo ďalej a stvorilo legendu o udatnom poľskom generálovi, ktorý bojoval za slobodu oboch národov. V Petőfiho jednoduchých slovách sa skrýva hĺbka a génus básnika. Rozborom jeho básni sme sa pokúsili o hlbšie pochopenie súvislostí prečo práve Bem bol pre Petőfiho významnou osobnosťou, ktorej venoval svoje básne. Na základe životných osudov Sándora Petőfiho, môžeme konštatovať, že splnil svoj sľub, ktorým prisahal Bemovi vernosť a vytrvanie až do konca. Na rozdiel od svojho zbožňovaného generála našiel Petőfi svoju vytúženú heroickú smrť na bojisku. Žil a zomrel pre svoj národ, žil a zomrel pre revolúciu.

Porovnanie v literárnej postavy Jozefa Bema v dielach Cypriana Kamila Norwida a Sándora Petőfiho nám poskytuje obraz o vývoji romantizmu v Poľsku a Uhorsku. Kým Poľsko v 19. storočí neexistovalo a snažilo sa o obnovenie svojej štátnosti pomocou dvoch neúspešných povstaní, Uhorsko bolo v rozdielnej situácii. Uhorsko ako súčasť Habsburskej monarchie viedlo snahu v 19. storočí predovšetkým za liberalizáciu spoločnosti a modernizáciu krajiny. Rozdielny osud oboch národov sa odrazil samozrejme aj v literatúre. Autori romantizmu podmieňovali svoju tvorbu citu, fantázie či osamelosti. Toto všetko vyplývalo z rozporu medzi snom a skutočnosťou a nepochopením spoločnosti.

Romantizmus poskytoval možnosť na pozdvihnutie národného vedomia a to prostredníctvom hrdinu. Silné rysy hrdinu, rebelantstvo odmietanie sa prispôbiť sa realite a časté obracanie sa do svojho vnútra. Od hlavnej definície romantického hrdinu sa literárna postava Jozefa Bema v určitých aspektoch líši.

Predovšetkým by sme mohli konštatovať, že najväčší rozdiel v diele Norwida a Petőfiho je v spôsobe vykreslenia Bema. Kým u Norwida je Bem prirovnaný k stredovekému rytierovi, ktorí spĺňa všetky cnosti čerpá z biblických odkazov a diela Mickiewicza u Petőfiho to je obraz bojovníka za slobodu, neochvejného muža, ktorý bude bojovať hoc aj sám proti presile len aby dodržal svoje ideály. U oboch autorov badať silnú idealizáciu odhliadnuc od reálneho obrazu, ktorý sa len ťažko približuje k literárnemu vyobrazeniu postavy Jozefa Bema.

Ďalším rozdielom na ktorý by sme radi poukázali je autenticita. Norwid sa s Bemom stretol v Paríži v 40. rokoch 19. storočia. V tom čase bol Bem ostro kritizovaný časťou poľských emigrantov a obviňovaný z neúspechu povstania v Poľsku. Norwid napísal báseň o Bemovi až po generálovej smrti v roku 1853. V tom čase bol už Bem legendárnym generálom, ktorý viedol vojenskú kampaň v Sedmohradsku. Môžeme sa len domnievať aký vplyv na generálovu reputáciu v Poľsku mala jeho účasť na revolúcii v Uhorsku. Norwid vložil do literárnej postavy Bema všetky rytierske ideály a spravil z neho postavu hodnú nasledovania.

U Petőfiho je situácia odlišná, básnik sa stretol z generálom až v roku 1849 počas Sedmohradskej kampane. Je nepochybné, že mali veľmi blízki vzťah ako môžeme vidieť v Petőfiho literárnych dielach. To nám poskytuje obraz literárnej postavy na základe autentických zážitkov kde nepochybne Jozef Bem vynikal odvahou a taktickým myslením, čo silne zapôsobilo na Petőfiho.

Samozrejme skutočnosť bola v určitých aspektoch iná, reálny Jozef Bem bol predovšetkým vojak. Nedajú sa mu uprieť snahy o oslobodenie Poľska avšak tu musíme prihliadať aj na historickú situáciu. Bem sa snažil využiť Uhorskú revolúciu pre potreby Poľska. Je to zjavné hlavne jeho neustálou snahou o formovanie poľských légii. Ale vďaka jeho literárnemu obrazu je dodnes jedným z najslávnejších Poliakov v Maďarsku.

POUŽITÁ LITERATÚRA

- Davies, N. (2003). *Evropa - Dějiny jednoho kontinentu*. Praha: Prostor
- Kontler, L. (2001). *Dějiny Maďarska*. Praha: Lidové noviny
- Kónya, P. (2014). *Dejiny Uhorska*. Bratislava: Citadella
- Kosman, M. (2011). *Dějiny Polska*. Praha: Karolinum
- Kovács, I. (2002). *Józef Bembohater wiecznych nadziei*. Przekład M. Snopek. Warszawa: Oficyna wydawnicza RYTM
- Orłowski, B. (1985). *Nie tylko szablą i piórem*. Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności
- Řezník, M. (2017). *Dějiny Polska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny

НАСЛЕЂЕ РОМАНТИЗМА У ХРВАТСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ РЕАЛИЗМА:
ПОД СТАРИМ КРОВОВИМА, ШАНДОР ЂАЛСКИ**

The paper discusses the impact that the epoch of romanticism has on the literary work of Shandor Djalski, writer of Croatian realism. Paper extracts motifs, themes and stylistic means in the context of work „Under the old roofs” in the service of the confirmation and a clearer perception of what is an echo of the epoch of romanticism in the works of realist writers mentioned period. The aim is, therefore, to show the elements that contribute to one of the representatives of Croatian realism (Shandor Djalski) called „Shenoas successor” and „romance realism” and the entire period, to see an entanglement and intertwining of the different tendencies, approaches and procedures.

Keywords: Croatian literature, romanticism, subjectivity, tendency, past.

Увод

Романтизам није јединствена књижевна епоха. Код различитих народа он је имао различите облике услед другачијих социјално-историјских прилика и филозофско-књижевних традиција. У Хрватској, једној од потчињених земаља у оквиру Аустријског царства, романтизам се јавио касно и био је изразито националног карактера. Како је током тог периода у Европи већ био развијен и натурализам, хрватска романтичарска књижевност је добијала одлике и других литерарних епоха. Мешање ових одлика доводило је до колебања при сврставању писаца у одређену књижевну епоху. То колебање је видљиво и на примеру Шандора Ђалског.

Шандор Ђалски се у хрватској књижевности јавио у осамдесетим и деведесетим годинама XIX века, односно у време када је хрватски романтизам већ био завршен. Стога је, иако су дела откривала писца романтичарске оријентације, писац у два аутобиографијама истицао своју припадност епохи реализма.

При сагледавању збирке приповедака *Под старим крововима*, постаје јасно да писцу недостаје објективан суд који одликује ствараоце епохе

* sanjaratkovic1989@gmail.com

** Рукопис је модификована и скраћена верзија мастер рада, насталог током мастер студија Српске књижевности и језика на Филозофском факултету у Новом Саду, под менторством доц. др Жељка Милановића.

реализма. Наиме, Ђалски се чврсто држи својих племићких и патриотских уверења и одбацује све што је у супротности са њима. Његова искључивост постаје очигледна уколико се има у виду да он поседује свест о недостацима својих јунака, али не прихвата мишљење по коме су то припадници једног доба које треба нестати (Крлежа 2014).

Желећи да истакне духовно богатство племићког света и тиме га удаљи од приземног и материјалистичког грађанства, писац је својим јунацима приписао одлике романтичарских јунака. Реч је о доследности уверењима и тежњи ка идеалима.

Главни јунак, Баторић, бори се за слободу говора у старој хрватској кући, грофица Крушевић залаже за класну равноправност, док се Иван Корић издваја у намери да своју и једну босанску породицу уједини. Остали ликови – „грађени само као варијанте и сјене централног [...] лика“ (Невестић 1928: 71) – готово да се и не виде у делу. О њима се говори уопштено и једнако идеалистички.

На пишчеву припадност књижевној епохи романтизма упућују и стилска средства употребљена у делу – метафоре, поређења, симболи, контрасти; као и описи природе у функцији показатеља духовног стања јунака. Поред тога, потребно је поменути и форму исповести коју је Ђалски давао својим делима сматрајући, вероватно, да тиме доприноси њиховој веродостојности. Међутим, управо је на овај начин, уношењем личног искуства, испунио само још један од захтева романтизма.

У свеопштој несрећи која је захватила хрватски народ услед „успона капитализма, али и све јачег продирања страног капитала“ (Назечић 1960: 27) Ђалски је још једини излаз видео у стабилности коју су пружали прошлост и традиција. Тиме се и да објаснити његово величање некадашњег живота, представника прошлих времена и отворено незадовољство садашњошћу.¹

Дело Шандора Ђалског обилује мотивима, темама и стилским средствима карактеристичним за епоху романтизма. У овом раду покушаћу

¹ Пред сам крај приповетке *На Бадњак* сазнајемо да је њен настанак мотивисан намером да се прикажу предности прошлих времена над садашњим. Као узрок незадовољства садашњошћу издваја се експлоатација коју је вршио онај дио трећег staleжа који се докопао власти. Заправо, према пишчевом виђењу, порезник који је на Бадњи дан уништио једну породицу у супротности је према некадашњем феудалцу који је поштовао празнике и људске законе стављао изнад државних.

да укажем на те одлике које чине да се Шандор Ђалски назове „Шеноиним наследником“ и „романтиком реализма“ (Невестић 1928: 93).

Тајанствена курија

Стара племићка кућа, курија, није само један од топоса у опису природе карактеристичних за епоху романтизма. Она је и симбол прошлости, традиције, феудалног система, конзервативизма, хрватства, односно свега онога за шта се Баторић залаже и што се одупире губљењу националног индентитета. Отуда њено нестајање подразумева и Баторићеву смрт, а остајање без крова добија шире значење – не значи бескућништво појединца, већ упућује на бескућништво народа.

Поређењем курије са гнездом приповедач је указао на народ који је остао без заштите и без могућности да се одупре утицају страних сила, односно:

поред свега се тога чини, откад нема њих (курија), да је нестало такођер онога духа, који је вјекове и вјекове чувао самосталност – да је нестало гнијезда, у које би се вјетром прогоњени соколови свагда могли утећи бјесу буре, да јој пркосе. (Ђалски 1952: 93)

Виђење курије као уточишта проналазимо и на осталим местима у збирци. Реч је о описима непријатељске природе у којима се ова грађевина представља као крхка, али довољна заштита човеку.²

Приповедач се у циљу националног просвећења читаоца користи и наглашеним контрастом – наспрам олујних ветрова (неспокојства) налази се топлина дома којом се упућује на осећање мира и сигурности. Тако је приказ зимског севера који је „звиждао и урликао, те се ломио чудно и злобно“ (Ђалски 1952: 81) супротстављен топлој пећи унутар курије. У овом случају приповедачева осећања су исказана на основу дихотомije властито – туђе.

² Ветрови који наваљују на курију могу симболизовати онај део хрватског народа који је, у свом повођењу за „напредним принципима западног свијета“ (Ђалски 1952: 74), претио да разруши ове чуваре хрватске прошлости. Са друге стране, разорна природа може бити и оличење туђина који жели да губитком индентитета додатно покори хрватски народ. О овој угрожености националног индентитета сведочи и чињеница да је силна мећава почела „баш када је (Баторић) зачео многим безбројним ријечима приповједати о својим дједовима“ (Ђалски 1952: 93).

При томе је своје, иако не увек најлепше, а оно једино што може сачувати народ пред налетом стихије.

Прошлост и култура хрватског народа оличене у курији не поседују лепоту и раскош прошлости и културе осталих европских народа. Ту чињеницу ни приповедач није изоставио да помене, односно: „ове јаднице старачке – биле су сувише сиротињске и више сродне каквим кућеркама полуазијским неголи дворовима европског племства“ (Ђалски 1952: 93). Ипак, попут романтичара, он је у оригиналности „необичности и тајанству курија, видео естетски елеменат допадљивости“ (Глушчевић 1967: 11).

Приповедач прилази курији као нечему необичном и тајанственом, о чему сведоче и његове речи:

као да сам зашао у какав далеки бајни свет, и као да сам приступио не више к дједовима, већ праједовима, пак ми је стога на срцу било увијек некако чудновато, несигурно, нејасно, дапаче и тјескобно, али и неисказано угодно. (Ђалски 1952: 76)

Поред тог осећања тајанства које га је обузимало у сусрету са куријом, он је позивањем на заједничко искуство указао и на њене препознатљиве одлике. Тако се у опису „умах нешто даље стерао врт, онакав велики врт наших баба с уским путeljцима, огромним липама, високим воћкама“ (Ђалски 1952: 76). Овде је, дакле, могуће уочити још један од романтичарских поступака који се састоји у онеобичавању предмета, али тако да тај предмет не изгуби ништа од своје препознатљивости и привлачности.

Уношењем фолклорне фантастике у приче о курији, писац је допринео повећању њене тајанствености. Поред тога, тај исти ефекат остварио је служећи се полутамом и сенкама, као сталним мотивима при њеном опису. Стога, курија оставља утисак магловитог полусвета у коме су обрисане чврсте временске границе и тиме повезани прошлост и садашњост, потомак и предак. У таквом једном простору, прекривеном полутамом, Баторић је видео како се из дима помаљају ликови његових прадедова, као и призори давних времена. Ови чудесни доживљаји имали су за циљ да подстакну буђење националних осећања, односно „укажу на нежност нити, штоно спаја кроз вјекове давне пређе с касним потомцима“ (Ђалски 1952: 80).

Утицај трансценденталног доживљаја на формирање националне свести

Са страдањем курија нестао је један део хрватске прошлости. Свестан тога и страхујући од однарођавања хрватског човека, писац је бележио оно

што је чинило живот унутар старих племићких домова и тиме допринео одређењу културног индентитета свога народа.

За разлику од писаца у слободним народима, чије је интересовање за прошлост и фолклор настајало као резултат потраге за новим и непознатим, ствараоци у земљама под туђином су у обради поменутих тема видели могућност да укажу на посебност свог народа и тиме утичу на његов опстанак. Дакле, код народа који су хтели створити самосталну цивилизацију и сачувати своју индивидуалност услед туђег утицаја, књижевност је морала бити тенденциозна (Живанчевић 1990: 40).

Иако Ђалски „није наиван писац [...] да претпостави како нека чврста морално-идеолошка основа може ујединити раслојено друштво“ (Ендстрасер 2000: 170), он указује на последице друштвене разједињености и тиме, између осталог, жели да утиче на јачање националне свести свога народа. Пошто писац разуме да је постојање социјалних и идеолошких разлика унутар народа немогуће избећи, он „биљежи и сукобљује различите исказе, различите идеолошке свјетове, (наизглед) нигдје не нудећи јединствено рјешење око којег би развијао дидактичко-едукативни стил“ (Ендстрасер 2000: 168). Било би, свакако, погрешно мислити да је дидактичност у делу изостала. Наиме, писац је допустио да представник традицијских вредности, са своје позиције, суди о хрватском друштву. При томе је – оградивши се од Баторићевих крајње конзервативних виђења – подржао јунакове мисли о очувању традиције, прошлости и указао на оно у чему хрватски народ треба бити јединствен.

О очувању обичаја и о томе како обичаји уједињују представнике различитих идеолошких позиција говори се, између осталог, у приповеци „На Бадњак“:

премда је судица Штефица Петровић био ватрен присташа нових уредби, увијек се поносио својим либерализмом те се хвалисао [...] ипак се тај пут није развила никаква дебата. Ми сви као да смо у тај час, ако не мислили, а оно свакако осјећали попут Баторића и подали се чару божићне вечери. (Ђалски 1952: 129)

Приповедачева осећања поводом овог празника нашла су одјека у његовим описима. Кроз доминантне светлосне мотиве – од светлуцавог снега, преко трептаве звезде до сјајног месеца – указано је на духовну озареност коју Бадњи дан доноси човеку и на постепено јачање узвишених осећања у њему. У складу са очекиваним појачавањем градационог низа, приповедач на крају истиче своју немогућност да искаже оно што осећа:

Немам ријечи, да прикажем чувства, што су ме тај час савладала и ганула до суза [...] Само могу рећи, да сам се губио пред величанством једнога овога трена, и стара, прастара божићна песма потресала ми душом, те сам тај час тако лако појмио сву снагу гесла наших дједова: *Pro deo et patria!* (Ђалски 1952: 133)

Празник је утицао на приповедачево удаљавање од конкретног и приближио га идеалу, односно ономе „чему се тежи и што човека вуче у висине“ (Поповић 1975: 31). О оваквом дејству вере и обичаја проговорио је нешто раније и сам Баторић речима: „Неће ми моћи нитко занијекати, да се таквим светковањем и одржавањем старих навода душа наша лакше диже до племенита, лијепа идеализма“ (Ђалски 1952: 129). Међутим, својим тренутним предавањем ономе што постоји иза границе овог света приповедач се није удаљио од актуелне стварности и потреба свога народа. Говорећи о узвишеном осећању које у њему изазивају празници и обичаји, он је узео гесло предака „*Pro deo et patria*“ (Ђалски 1952: 133) за свој идеал и тиме потврдио мисао по којој је трансцедентални доживљај у његовом делу у служби формирања националне свести хрватског човека.

Идила прошлих времена

Идеје словенског романтизма, које је у прегледу пољске књижевности дефинисао Владислав Зап и нешто касније преузео Станко Враз, пронашле су одјека у делу Шандора Ђалског. Наиме, у основи ових идеја је мисао да је све што је народно здраво и добро, те да је сувишно облачити га „у свилу и кавиву“ и смештати у „сјајне двореове и златне палате“ (Георгијевић 1958: 304). Вођен, вероватно, овом мишљу, Шандор Ђалски се није устручавао да представи сиромашне курије и убоге Хрвате, са свим њиховим недостацима.

Песмом која је допирала из дружинске собе и наздравничком реториком племићског света писац је хтео да укаже на здрав дух свог народа и идилу прошлих времена. У том смислу је и његово често помињање здравица у тексту имало за циљ да представи ведро хрватског човека који је вином претварао жалост у радост и лако подносио своју невољу.³

³ Иако су светковине упућивале на крепку човекову природу, писац је, у тренуцима када је проговарао изван своје уобичајне перспективе, осуђивао овај излазак из стварности хрватских племића. „Бескрајни обједи, који су трајали од подне до касне вечери, оне небројене славе свију имендана и рођендана“ (Ђалски 1952: 100), те

Сужавању погледа и превазилажењу тегобне стварности доприносио је и свакодневни рад у племићким кућама прошлих епоха. О том благотворном утицају рада сведоче и речи: „из дружинске собе чује се весели разговор момака и девојака, што руне кукуруз. [...] Непријатност мркога дана као да се посвема губи од тих ситница живота“ (Ђалски 1952: 142). Ова идилична представа проистекла, како видимо, из бесвесног стања нижег слоја друштва доводи се у везу са романтичарским сном „о једноставном животу, који витла у равномерном ритму“ (Зафрански 2011: 151).

Поменути идила је, очекивано, изостала у приповедној садашњости. При погледу кроз прозор, према речима писца, обузела би човека „туробна сјета, која пршти из свију облака и јечи из штропота, што га прави плусак кише, која једнако пада“ (1952: 142). Овом сликом природне непогоде Ђалски је негативно оценио друштвену стварност и као излаз из ње понудио прошлост хрватског народа.

У збирци приповедака *Под старим крововима* проналазимо јунаке са романтичарским осећањем незадовољства садашњошћу. Међутим, то осећање није – као што је то углавном случај у осталим европским књижевностима – одлика изневереног грађанства, већ је део емотивног живота пропалог племства. Другим речима, овде није представљен разочарани западноевропски грађанин који се титански бори за ослобођење из обруча капиталистичких односа, већ уморно племство које се из новонасталога света повлачи унутар зидина курија.

Проговарајући са позиције племића и конзервативца, Баторић не може уочити добробити новог времена. Самим тим, слично некадашњем западноевропском грађанину, и он изражава гнушање над светом у коме се новцем купује све – од земље до племства, а недостатак породичне традиције и вредности надомешћује скупocenim оделима и помодним понашањем. Насупрот скоројевићима, притом, налазе се људи осуђени на пропаст. У вези са тим и јесте јунакова осуда онога што је настало као резултат некадашње борбе за равноправност: „Све је нагоре кренуло! [...] ми племићи осиромашисмо, грађанство исто тако, а сељаштво? – подигосте тобоже сељака, а какав је? Јадан, одеран и гладан, грдно га изгулило то ново вријеме“ (Ђалски 1952: 81). Овде се, наравно, не сме се предвидети чињеница да је

слабости празног живота биле су, према његовом виђењу, један од основних разлога пропасти хрватског племства.

разочарење племића добрим делом настало као последица губљења класних привилегија, те да се тиме да тумачити и Баторићев однос према времену када је имао феудална права као периоду благостања: „у моје доба имао је сваки мој кмет четири до шест волова, сад нема цијело село толико: били смо имућни, сада смо сиромаси“ (Ђалски 1952: 81).

Закључак

У збирци приповедака *Под старим крововима* Шандор Ђалски је представио племићки свет у пропадању. Како је и сам припадао средњем племству јасно је да та његова представа није могла бити објективна, међутим писац некој посебној објективности није ни тежио. На то упућује како његово често исказивање емоција, тако и његово отворено признање да су те емоције највише усмерене ка племићком свету: „сву душу и срце пресваја ми љубав према тим стародревним домовима“ (Ђалски 1952: 94).

И поред наклоности према племићима, односно прошлости на коју они упућују, приповедач није могао да занемари њихове недостатке. Он је покушао да са извесном дозом хумора проговори о слабостима и заблудама овога света, тражио им објашњења или се немоћно осмехивао и приписивао све „радостима и јадима“ хрватскога народа. Тако је, међутим, само упадао у низ противречности и недоследности, те је оно о чему је писао често било у нескладу са оним какав је утисак хтео да остави.

Стална пишчева „присутност“, посредовање између дела и читаоца и наметање одређених закључака били су неки од кључних разлога да Мирослав Крлежа и Иван Невистић негативно оцене дело.

Предмет овог рада био је указивање на присуство романтичарских одлика у остварењима писца хрватског реализма. Дело Шандора Ђалског, који је сам себе називао „индивидуалистом скроз на скроз“ (Штампар 1952: 21), је можда најбољи показатељ тога.

ИЗВОРИ

Ђалски, К. Ш. (1952). *Дјела*, Загреб: Зора, Државно издавачко предузеће Хрватске.

ЛИТЕРАТУРА

Георгијевић, К. (1958). Романтизам код Хрвата. *Летопис Матице српске*, 4, 295–314.
 Ендстрасер, В. (2000). *Говорни жанрови у Ђалскијеву делу Под старим крововима у контексту повијесних, политичких и економских збивања*, 37/2.

- Живанчевић, М. (1990). Књижевно-теоријска мисао код Хрвата у веку: романтизам – протореализам – реализам. *Зборник Матице српске за славистику*, 38, 31–48.
- Крлежа, М. (2014). *Ђалски, космополит и шовен, у кабинету воштаних фигура*. Посећен Септембар 3, 2014 <http://www.e-novine.com/feljton/108224-alski-kosmopolit-oven-kabinetu-votanih-kipova.html>
- Назечић, С. (1960). *Романтизам код Хрвата*, Београд: Издавачко предузеће Рад.
- Невистић, И. (1928). *Ксавер Шандор Ђалски*, Загреб: Вијенац.
- Поповић, М. (1975). *Романтизам*, књ. 2, Београд: Нолит.
- Штампар, Е. (1952). *Ксавер Шандор Ђалски, Дјела*, Загреб: Зора, Државно издавачко предузеће Хрватске.

МАСКИРАЊЕ МУШКОГ У ЖЕНСКО У СРПСКИМ УСМЕНИМ ЕПСКИМ ПЕСМАМА**

The subject of this paper is one aspect of transgender disguise in Serbian oral epic. Our corpus is formed from collections by Vuk Stefanović Karadžić. Poems where a man by disguise transforms himself into a woman are examined in order to take over social roles that are only reserved for women and gain different source of power temporarily changing his gender. This phenomenon is analyzed regarding *The Rites of Passage* by Arnold van Gennep, marking preliminary, liminaire and postliminaire phase in initiation of the characters. Our goal is to place poems into groups considering the cause of remodeling their body in order to give their mutual morphology.

Keywords: masking, male, female, rites of passage, Serbian oral epic.

Увод

Ношење маске или костима, прерушавање, преодевање, преоблачење подразумева излазак из аутентичног идентитета, иступање у поље непознатог и другачијег. Ту се ради о културолошком феномену, вишеструко присутном у обредној и обичајној пракси Срба. Када говоримо о преласку из мушког у женски, односно женског у мушки домен моћи, важно је издвојити бабу, младу, снашку у коледарској поворци, Лазара у лазаричкој, те краља и барјактара у краљичкој, а потом и разноликост покладних маски, уз чауша и лажну младу као актере свадбе. У ритуалном контексту „маскирање [...] је радња којом се помоћу изабране одеће преоблачи и прерушава да би се постигао нови лик. Тим чином трансцендира се профани простор и припрема за улазак у свет супротан свакодневици” (Марјановић 2008: 13). Лирска усмена поезија ту инверзију јасно фингира приликом описа краљеве иницијације:

* natdrakulic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (178005) под руководством проф. др Горане Раичевић, на који је ауторка укључена као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

око кола игра
мачем узмаује,
на се погледује:
стоји ли јој лепо
руо сакројено (СНП I: 117).

Када је реч о усменој епској поезији, за пореклом мотива трансродног прерушавања свакако се може трагати у обреду, мада он подразумева и одступање од искључиво иницијацијског контекста, с обзиром на то да је функција промене идентитета превара непријатеља и постизање задатог циља, опречног од оног у ритуалу који је ограничен на обезбеђивање плодности и берићета за колектив. На пример, Грујица Новаковић и његових тридесет другова се маскирају у девојке, јер паша са Загорја од кнеза Милутина тражи његову ћерку и тридесет лепотица да би их обљубили (СНП III: 5). Извесна веза с обредом примећује се и у томе што је антипонашање неопходно како би се одређена заједница одбранила од злих, нечистих сила, било да се ради о метафизичкој, потенцијалној претњи, било да је реч о реалном противнику.

Истраживање је обављено на корпусу сачињеном од следећих збирки: *Српске народне пјесме* Вука Стефановића Карацића при чему су прегледане друга, трећа и четврта збирка бечког издања (СНП II, СНП III и СНП IV), шеста, седма, осма и девета збирка државног издања (СНП VI, СНП VII, СНП VIII и СНП IX), али и друга, трећа и четврта збирка *Српских народних пјесама из необјављених рукописа Вука Стеф. Карацића* што су приредили Живомир Младеновић и Владан Недић (СНПр II, СНПр III и СНПр IV). У оквирима наше грађе мотив трансродног прерушавања могуће је рашчланити на најмање две специфичне подврсте: 1. прерушавање мушкарца у девојку и 2. прерушавање девојке или жене у мушкарца, с тим да је потребно нагласити како је друга група значајно заступљенија у односу на прву.

Јунак из мушког прелази у женски домен моћи тако што се преобласти у свега четири песме: *Грујица и Арапин*, *Грујица и паша од Загорја* и *Михат Томић и паша од Требиња* из треће збирке Вука Стефановића Карацића у бечком издању (СНП III: 4, 5, 66), затим у песми *Сењанин Иво и Ограшић сердар* из шесте збирке Вука Стефановића Карацића у државном издању (СНП VI: 65). С друге стране, женски ликови се маскирају у припадника супротног пола у знатно већем броју песама (СНП III: 28, 40, 49, 72, 73; СНП VI: 69; СНП VII: 25; СНП VIII: 3; СНПр II: 52, 59, 67, 82; СНПр III: 29, 57, 58, 59, 60).

Овај рад ће се бавити мотивом прерушавања мушкарца у девојку који је, између осталог, сродан мотиву социјалног прерушавања, такође заступљеном у оквиру наше грађе (СНП II: 28, 61, 65, 76; СНП III: 2, 6, 18, 22, 26, 34, 35, 36, 56, 57, 58; СНП IV: 28, 33; СНП VI: 68, 71, 76; СНП VII: 17, 42; СНПр II: 82; СНПр III: 34, 41, 42, 45, 49).

Оно што обједињује трансродно и социјално прерушавање јесте преоблачење уз друге видове премоделовања тела. На пример, у песми *Марко Краљевић у азачкој тамници* Дојчило војвода се маскира у Арапина како би избавио пријатеља поступком фарбања лица:

Па узимље боју карабоју,
Бијело је обојио лице
Начини се црни Арапине (СНП II: 65).

Комплекснији описи карактеристични су за оне стихове где се девојка прерушава у припадника супротног пола, при чему се маркирају бријање косе, преузимање мушког руха, оружја и коња:

Обривала косу на ајдучку,
Оставила перчин на турачку.
[...]
Обукује Марково ођело,
На се меће свилене кошуље,
Врх кошуље токе и јечерме,
Врх јечерме зелене доламе,
Врх доламе токе с обје банде,
Опаса се пасом свиленијем,
А о пасу сабљу опасала,
А на турску сарук обавила,
А у руке чибук и синсију.
Пак се меће Шарцу у рамена (СНПр II: 52).

Приликом маскирања мушкарца у девојку најчешће нема развијене дескрипције преодевања:

И Грујицу млада превјесише
Под пријевјес сабљу припасаше (СНП III: 4).

Пажња је посвећена деловању јунака, док се на измену физичког изгледа алудира у свега пар стихова. Изузетак је једино песма *Грујица и паша од Загорја* где је опсежно описана промена Грујичиног руха и саветовање

момака како треба да се држе пред Турцима да не би дошло до сумње у њихову „женскост”.

Метод

Иако иступање из мушког у женски домен моћи не можемо сврстати ни у једну од важнијих етапа човековог живота (као што су рођење, венчање и смрт) а који се доводе у везу с иницијацијом, Ван Генепову трочлану схему обреда прелаза ипак је могуће применити приликом анализе наше грађе, с обзиром на чињеницу да се у тим песмама пропитује јунаштво маскираних мушких ликова. Она подразумева „прелиминарне (обрете одвајања), лиминарне (обрете прелазног стања) и постлиминарне (обрете пријема)” (Ван Генеп 2005: 15). Изузев поменуте три фазе, у песмама је могуће издвојити и специфичну ситуацију која претходи иницијацији и објашњава разлоге обрнутог понашања.

Дакле, прелазак из једног у друго стање, односно из мушког у женски родни идентитет, узрокован је опасношћу коју је могуће отклонити оваквом инверзијом, при чему ефекат изненађења, односно неочекивани напад на противника доприноси успешности савлађивања препреке. Након што се у песмама изложе поводи за маскирање јунака у девојку, започиње прелиминална фаза у виду одвајања од пређашњег положаја и њу сачињавају поступци којима се прикрива полна припадност. Ту се превасходно мисли на преоблачење након којег следи измењено понашање у складу с новом улогом. Тиме се већ улази у лиминалну фазу, својеврсно међустање у ком се ликови налазе када се преруше и делују „incognito”. Постлиминална фаза наступа у тренутку разоткривања, то јест скидања маске, када лик делује по плану и побеђује противника на превару, чиме доказује дораслост за обављање улоге заштитника породице или ширег колектива, што је једна од основних обавеза мушкарца у оквирима патријархалне заједнице.

Анализа песама у контексту обреда прелаза

Специфична ситуација

Иако узрок маскирања мушкарца у девојку није у свакој песми истоветан, он пре свега подразумева потребу да костимирани јунак савлада непријатеља који егзистенцијално угрожава њега самог (СНП VI: 65), или пак заједницу којој припада (СНП III: 4, 5, 66). Дакле, до родне инверзије долази када је неопходно да се противник најпре замајава лажима да би се на крају

дошло до жељеног циља. Владимир Јаковљевич Проп у књизи *Проблеми комике и смеха* скреће пажњу управо на мотив обмане који у књижевности неретко иде уз прерушавање изазивајући смех, а функционише на следећи начин:

Овај је принцип давно објашњен и назван је ‘qui pro quo’, а пренесени смисао ових речи биће – ‘један у улози другог’. На овом се заснива у старим комедијама веома распрострањен мотив преоблачења, иступања под образином, када једну особу прихватају за другу. Овакве радње обично прати нека превара (2017: 202–203).

У песми *Грујица и Арапин* главни лик се маскира да би укинуо свадбарину. Стајаћи епитет „црни” уз именицу „Арапин” кореспондира с тамом и асоцира на нешто негативно. Реч је о опасном непријатељу

Који иде на друм пред сватове,
Те отимље кићене ђевојке,
Па их љуби за недјељу дана,
Па их онда за благо продаје (СНП III: 4).

Казна га стиже управо захваљујући Грујичиној способности да преузме други идентитет. Поменуто особину овог епског јунака потврђују песме с мотивом маскирања мушкарца у девојку (СНП III: 4, 5), али и оне где је посведочено његово социјално прерушавање у сиромаша (СНП III: 2) или Бугарина (СНП III: 6).

Уводна ситуација у песмама *Грујица и паша од Загорја* и *Михат Томић и паша од Требиња* истоветна је: Турчин тражи да му се пошаље тридесет девојака и уз њих кнежева ћерка. Захтев:

Набави тридесет ђевојака
У твојијех тридесет одаја
А на мојих тридесет делија;
Мене простри на бијелој кули,
Ту нек буде твоја мила ћерка,
Мила ћерка дилбер Иконија,
Да је љуби паша са Загорја (СНП III: 5),

односно:

И направи тридесет одајах,
И ти скупи тридесет ђевојаках,
Мени паши Ружицу ђевојку (СНП III: 66)

не може се прихватити, јер би значао ремећење како породичног тако и друштвеног поретка, с обзиром на то да је реч о жртви коју ће поднети и народ и владар.

Песма *Сењанин Иво и Ограшић сердар* унеколико је другачија од осталих, јер ту није реч о опасности која је задесила шири колектив. Наиме, Ограшић сердар проводи ноћ са сестром Ива Сењанина. Када се Анђелијин брат врати кући у неповољном тренутку, постоји претња да ће затећи Турчина и казнити га пошто му је обљубио сестру, а прерушавање (на идеју довитљиве јунакиње) чини се као најпогоднија могућност за излазак из опасне ситуације

Не бој ми се Ограшић сердаре,
Обућ' ћу ти рухо ђевојачко,
Пак ћу Иву брату казивати,
Е је дошла сирота ђевојка,
Да ме учи ситан везак вести (СНП VI: 65).

Без обзира на то што разлози за прелазак из маскулиног у феминин домен моћи варирају, из приложеног се може закључити да до маскирања мушкарца у девојку долази онда када постоји претпоставка да се противник другачије не може савладати, па га је неопходно преварити. Преоблачење у припадника супротног пола ставља прерушеног јунака у предност и осигурава му да брзо дела и довитљивошћу преокрене неповољну ситуацију у сопствену корист.

Прелиминална фаза

Под одредницом „одећа” у речнику *Словенска митологија* који су приредили Светлана Толстој и Љубинко Раденковић налази се објашњење:

У традиционалној култури Словена испољава се као супротност нагости и има следеће функције: етно-разликовну, полно-узрасну, ритуалну, магијску, плодносну, апотропејску, а обележава опозиције свој/туђ, мушко/женско, старо/ново, свакодневно/празнично, обично/сакрално итд (2001: 402).

У том контексту, рухо је одређивало идентитет појединца, с тим да су кодекси облачења строго поштовани. Обрнуто одевање прописано је једино у свето време. Према Михаилу Бахтину

Sve forme i svi simboli karnevalskog jezika prožeti su patosom promena i obnove, kao i saznanjem o veseloj relativnosti vladajućih istina i moći. Za njega je veoma karakteristična svojevrsna logika 'izokrenutosti' [...] za njega su karakteristični i

različiti vidovi parodije i travestija, degradiranja, profanisanja, lakrdijaškog ustoličavanja i svrgavanja (1978: 18).

Светковина омогућава прелазак из маскулиног у феминино, као и фемининог у маскулино, јер су разлике што их друштво диктира тада привремено укинуте. Прерушавање ван празничног оквира представљало је ремећење свакодневице и у најмању руку одступање од норме.

Маскирање мушкарца у девојку у нашој грађи се углавном само укратко помиње, у неколико стихова:

А по селу рухо покупише,
Обуче се тридесет хајдуках (СНП III: 66).

Као што је већ поменуто, изузетак од овог правила је песма *Грујица и паша од Загорја* где се поред преоблачења издваја и подучавање јунака о девојачком понашању, да њихов идентитет противници не би прерано открили. Наиме, мушкарце је неопходно увести у женски културни код, поучити их држању пред Турчином. Након што се тридесет хајдука преруши у девојке, Грујица Новаковић им напомиње:

Па кад дођу пашине делије,
Љубите их у скут и у руку,
Отпаш'те им свијетло оружје,
А служите вино и ракију (СНП III: 5).

Осим тога, измењено рухо главног лика посебно је описано почевши од основних одевних предмета:

Обуче му танану кошуљу
Са сувијем узведену златом,
А на ноге гаће сандалије,
А на плећи три кавада жута,
преко појаса и накита:
А по њима три ћемера златна,
Око грла три ситна ћердана
И четврту мрежу од бисера,
све до обуће:
А на ноге местве и папуче,
Па су местве златом шиковане,
А папуче сребром потковане.

На самом крају му покрива и главу, а раскошан изглед мушкарца прерушеног у девојку потврђује и Иконија која га маскира:

Лијеп ти си, мио побратиме!
Та љепши си од мене ђевоке (СНП III: 5).

Да би трансформација била успешна, неопходно је да јунак који се маскира поседује посебне квалитете. Условно би се могло говорити о камелеонском типу особе, способној да пређе у сопствену супротност. Важна карактеристика мушкарца што се прерушава у девојку јесте младоликост а најпогоднији су младићи којима још нису кренули да расту бркови и брада. Рецимо, Грујица Новаковић нема грубе црте лице, а у епској усменој поезији је готово увек означен као „дијете” (СНП III: 4). Такви треба да буду и остали хајдуци који ће ићи уз њега, те Анђелија тражи

тридест младих друга
Којино су као и ђевојке (СНП III: 5).

Уколико се ова особина не поседује, неопходно ју је надоместити глумом. Михат Томић улаже посебан труд да га не би разоткрили:

Дивно ли се Михат увијаше!
А пољепше од сваке невјесте (СНП III: 66).

Преоблачење подразумева и измењено понашање, уживљавање у новостечену, иако привремену улогу.

Уколико је реч о карактеристичном јунаку какав је Турчин Ограшић сердар, маскирање је неуспешно, јер ће га препознати:

Видите ли сироту ђевојку,
Те нам лучем св’јетли вечерати,
Оно ти је Ограшић-сердаре (СНП VI: 65).

Једино је овај лик у нашој грађи неко за кога се у песми помиње да је мушкарац са искуством, те не чуди његова неадаптибилност у женском домену моћи, због чега му се и љубавница обраћа речима: „Ограшићу, грђи од ђевојке!” (СНП VI: 65).

Преоблачење у нашој грађи представља прелиминалну фазу обреда прелаза прерушених јунака. Њихова способност да пређу у женски домен моћи и задобију нов физички изглед указује на потенцијалну андрогинију, „distinktivno svojstvo izvornog totaliteta u kojem su sve mogućnosti bile sjedinjene” (Elijade 1996: 81). Младост је основни услов успешне травестије, јер телу тек предстоје коначне промене што ће довести дечака или младића на ступањ мушкарца. Слична ситуација односи се на обредни контекст који подразумева празнично време. Ту се ради о „реактуализацији неког светог

догађаја што се одиграо у митској прошлости, ‘па почетку’” (Елијаде 2003: 110). На пример, коледари су такође били „група маскираних младића и млађих ожењених људи” (Кулишић, Петровић и Пантелић 1970: 179).

Веза с ритуалом указује на чињеницу да трансформација обезбеђује успешан прелазак из маскулиног у феминин домен моћи, а односи се на иницијантово одвајање од претходног стања. У том смислу, поступци премоделовања тела својеврстан су увод у лиминалну фазу, када јунаци делују под маском у складу с новим, привремено задобијеним идентитетом.

Лиминална фаза

У обреду прелаза лиминална фаза заузима средишње и повлашћено место. Међустање у којем се иницијант налази у том периоду може се дефинисати као процеп, када се појединац не налази ни тамо ни овамо, привремено се одрекавши сопственог а прихватавши туђ идентитет. У контексту наше грађе, поступак преоблачења из прелиминалне фазе омогућава јунаку да лакше делује у женском домену моћи који је у сваком смислу опречан од онога што је за мушкарца претходно било својствено. У самим песмама тај период траје кратко, таман онолико колико је неопходно да се обмане противник и задобије предност за напад који се не очекује.

Улазак у лиминалну фазу обреда прелаза у песми *Грујица и Арапин* започиње стихом: „Паке језде друмом јуначкијем” (СНП III: 4), при чему међустање јунака одговара простору у ком се креће, јер се путу у традиционалној култури Срба приписује „обележје ‘дивљег’ или ‘туђег’ места” (Раденковић 1996: 53). Кула (СНП III: 5, СНП VI: 65), односно двор (СНП III: 4, 66) такође се уклапају у туђ амбијент, пошто се маскирани јунаци не налазе у свом дому, већ иступају у поље непознатог.

Што се тиче Грујице Новаковића, он се толико добро уклапа у нову улогу, да га Арапинова сестра, и сама припадница женског пола, у песми *Грујица и Арапин* не успева идентификовати као мушкарца, већ потврђује његову ефектну маску и измењено држање:

А мој брате, црни Арапине!
Откако си дворе саградио
Украј пута друма јуначкога,
Љепши свати нису пројездили
Нити љепше провели ђевојке,
Него данас свати пројездише
Одведоше најљепшу ђевојку (СНП III: 4).

У песми *Грујица и паша од Загорја* јунаково понашање одговара женском, како и приличи, па он „Љуби пашу у скут и у руку” (СНП III: 5). Глума се потенцира у песми *Михат Томић и паша од Требиња* где прерушени јунак кокетира с Турчином који не скида ока с „девојке” и тражи да му раскопча чакшире (СНП III: 66).

Алузија на табуисан сексуални контакт између два мушкарца присутна је у три песме. Опицавањем попрсја испитује се тело прерушених јунака, мада до разоткривања истине не долази одмах, било да се налази објашњење овог недостатка:

Хај ђевојко, жалостна ти мајка!
Младу ли те мајка удавала,
Ти не имаш дојка ни једнога! (СНП III: 4),

било да од шока одмах долази до припреме за напад:

Но да видиш паше Брђанина!
Одмах Грују задиркиват' пође,
Завлачит' му руке у пазуке;
Но се хајдук није научио,
Па се скочи на ноге лагане (СНП III: 5).

Противник се изненађује и покушава да побегне у стиховима:

Пружи, пашо, понапријед руке,
А да видиш какве су ту дојке,
Али нађе двије пушке мале;
Тадер скочи од земље на ноге,
И хоћаше избјежат' на врата (СНП III: 66).

Током лиминалне фазе у опасности се налази Ограшић сердар чија маска није ефектна, па га лако препознају. Сем тога то је нужна пристрасност. Наш јунак не сме бити обманут. Ту би се могло говорити о неуспелом обреду прелаза, пошто јунак не одговара захтевима које чин трансродног прерушавања са собом носи. Основним узроком пораза може се сматрати старост јунака, којем због своје зрелости никако не полази за руком да буде уверљив у новој улози. Он је неко ко провоцира „јер свакога на мегдан сазива” (СНП VI: 65). Осим тога, узурпира туђ дом, а његово преоблачење треба да прикрије идентитет човека који не жели да буде откривен у прељуби.

Позиција јунака током лиминалне фазе обрета прелаза наглашено је амбивалентна. Испитивање стасалости девојке за удају опипавањем груди у

песмама има смеховну и еротску димензију. Ипак, не треба заборавити да се тиме истовремено активира веза особине андрогинности јунака с ритуалним контекстом у чијим је оквирима „konačni cilj i teološko opravdanje asexualnosti ili obredne biseksualnosti ‘preobražaj čoveka’” (Elijade 1996: 86). Изневерена очекивања приликом физичког контакта два мушкарца, од којих је један прерушен у девојку, имају комичан ефекат, пошто је онеме који слуша или чита песму аутентичан идентитет јунака под маском и те како познат. „Ми се смејемо када мислимо да нешто има, а, у ствари, иза тога не стоји ништа” (Проп 2017: 202).

Иако је у епској грађи могуће трагати за елементима обреда, пре свега у контексту замене родног идентитета и инвертног понашања, важно је нагласити да је хумор унеколико другачији од оног у, на пример, коледарском обреду где је присутан мушки учесник маскиран у девојку, односно жену. Задиркивање бабе, младе, снашке изазива смех, али истовремено има јасну ритуалну функцију: обезбеђивање плодности на свим нивоима у оквиру заједнице.

С обзиром на то да је основна функције тела, у контексту обреда и обредне смеховности, да рађа и препорађа, да ствара друго тело, или да његово стварање омогућава, различити преступи и рушење сексуалних табуа (што је иначе строго забрањено и санкционисано), били су пожељни, уколико омогућавају стварање и рађање (Карановић и Јокић 2009: 63).

Хумор у усменој епици унеколико је другачији, пошто маскирање има јасну функцију прикривања идентитета ради преваре и савлађивања противника. У тренутку када дође до разоткривања, претходно прерушени јунак налази се у предности, пошто је противник збуњен, јер не очекује напад од девојке са којом намерава да проведе ноћ у постељи.

Постлиминална фаза

Завршни део песама посвећен је постлиминалној фази обреда прелаза која подразумева скидање маске, те повратак у мушки домен моћи. Непријатељ се напада одмах након откривања идентитета, када је још увек изненађен преокретом који није очекивао. Напад је увек успешан, с тим да у једној од песама рањени противник сустиже претходно маскираног јунака и свети му се (СНП VI: 65).

Чин разоткривања супротан је поступку прерушавања у прелиминалној фази. Вађење оружја први је сигнал повратка из туђег, женског света, у свој, мушки. Привремено стање двополности,

амбивалентности и сексуалне неодређености поништава се управо у тренутку када маскираном јунаку не преостаје ништа друго, уколико не жели да ступи у истополну љубавну везу. Опицавање груди је окидач након којег се Грујица Новаковић и Михат Томић одлучују на деловање, односно савлађивање противника.

У неким песмама разрешење се описује укратко:

Сину сабља испод пријевјеса,
И Арапу полећела глава (СНП III: 4),

или:

Већ упали двије пушке мале,
У пашино срце опалио,
Пос'јече му главу од раменах (СНП III: 66).

Уколико је за поражавање непријатеља постојао комплексни план, постглиминална фаза траје дуже. У песми *Грујица и паша од Загорја* главни јунак коље пашу, па пуцњевима обавештава остатак дружине да убију сваки свога противника. Након тога следи подела освојеног блага, заједничко обедовање и награђивање спасилаца. Једино се овде експлицитно помиње скидање женске и поновно облачење мушке одеће:

Када дође тридесет хајдука,
Поскидаше рухо ђевојачко
У своје се рухо обукоше (СНП III: 5).

Тиме се повратак у аутентичан идентитет јасно наглашава, задржавања у женском домену моћи након обављеног задатка нема.

Иако је у песми *Сењанин Иво и Ограшић сердар* прерушавање неуспешно, пошто се идентитет маскираног јунака открива пре времена, након љубине опомене: „А ће ти је од бедрице ћорда?” (СНП VI: 65) Ограшић сердар убија Сењане, али поштеђује Ива Сењананина, за којег Анђелија моли:

Не погуби мила брата мога,
Нема сестра но њега једнога,
Остави га мене за заклетву,
Ал' му задај неколико рана,
Да болује а да не преболи (СНП VI: 65).

Расплет је другачији у односу на остатак наше грађе, јер Иво Сењанин на самом крају ипак кажњава љубавника своје сестре.

Промена у јунаку који је прошао кроз обред прелаза најбоље се може објаснити на примеру Грујице Новаковића, у српској народној епици познатог као „дијете Грујица”, дакле као млад и погодан за маскирање у различитим видовима. У песми *Грујица и Арапин* овај јунак током постлиминалне фазе сазрева и задобија нов статус, што је типично за сваког иницијанта. Савлађивањем непријатеља он доказује дораслост и могуће је да се ради о песми која пропитује Грујичино јунаштво, пошто се он номинује као „Грујица д’јете”, а надаље уз епитет „млади”. Овакве ознаке губи тек кад се припрема да обави задатак. Новак га бодри речима: „Удри Грујо, усала ти рука!” (СНП III: 4), док је након што убије Арапина именован као: „Новаковић Грујо”. Да закључимо, у прелиминалној фази јавља се „дијете Грујица”, који је током лиминалне фазе прерушен у жену, при чему излази у феминин домен моћи уз маску као средство заштите од препознавања с циљем преваре. У постлиминалној фази постаје „Новаковић Грујо”, јунак који се доказао као сазрео.

Закључак

На самом крају, важно је нагласити да се усменим епским песмама с мотивом маскирања мушкарца у девојку у контексту наше грађе, која обухвата све збирке Вука Стефановића Караџића, може приступити с аспекта обреда прелаза, при чему се издвајају прелиминална, лиминална и постлиминална фаза. Осим тога, у свакој од издвојених песама прерушавању претходи специфична ситуација која уједно и оправдава прелазак из маскулиног у феминин домен моћи. У песмама *Грујица и Арапин*, *Грујица и паша од Загорја* и *Михат Томић и паша од Требиња* мушкарац се преобласти како би спречио да Турци обљубе Српкиње (СНП III: 4, 5, 66). Песма *Сењанин Иво и Ограшић сердар* унеколико се разликује од осталих, пошто је разлог за преузимање женског руха заштита човека који узурпира туђ дом тиме што ноћи с једним од његових чланова (СНП VI: 65). Што се тиче прелиминалне фазе, у већем броју случајева нема детаљног описа премоделовања мушког тела. Изузетак је песма *Грујица и паша од Загорја* где је пажња посвећена припремама јунака за деловање под маском, као и дескрипцији појединачних одевних предмета и украса (СНП III: 5). У лиминалној фази ефектност маске и способност мушкарца да се уживи у женски идентитет, при чему су пожељне и одређене физичке карактеристике (пре свега младост) показују се као успешне (СНП III: 4, 5, 66), односно неуспешне (СНП VI: 65). До разоткривања истине долази у постлиминалној

фази која је резервисана за савлађивање противника и доказивање дораслости одређеном задатку.

Дакле, издвојен круг песама испитује границу између два родна идентитета. При томе, травестија активира везу с обредом и андрогинијом. Смеховни и еротски елементи јављају се у тренутку физичког контакта два мушкарца. Младићи се лако маскирају у девојку, а упознавање нечег што им је опречно омогућује даље напредовање на друштвеној лествици, пошто се заједница успешно одбрани од непријатеља. Када се преруши зрео човек, расплет је ипак другачији, како је то и приказано у песми *Сењанин Иво и Ограшић сердар*, где је епилог погубан по јунака чија је маска превремено разоткривена.

ИЗВОРИ

- Карацић, В. С. (1899). *Српске народне пјесме. Књ. VI*. Биоград: Штампарија Краљевине Србије.
- Карацић, В. С. (1900). *Српске народне пјесме. Књ. VII*. Биоград: Штампарија Краљевине Србије.
- Карацић, В. С. (1900). *Српске народне пјесме. Књ. VIII*. Биоград: Штампарија Краљевине Србије.
- Карацић, В. С. (1902). *Српске народне пјесме. Књ. IX*. Биоград: Штампарија Краљевине Србије.
- Карацић, В. С. (1972). *Српске народне пјесме. Књ. I*. Београд: Нолит.
- Карацић, В. С. (1972). *Српске народне пјесме. Књ. II*. Београд: Нолит.
- Карацић, В. С. (1972). *Српске народне пјесме. Књ. III*. Београд: Нолит.
- Карацић, В. С. (1972). *Српске народне пјесме. Књ. IV*. Београд: Нолит.
- Младеновић, Ж. и Недић, В. (1974). *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића. Књ. II*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Младеновић, Ж. и Недић, В. (1974). *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића. Књ. III*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Младеновић, Ж. и Недић, В. (1974). *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића. Књ. IV*. Београд: Српска академија наука и уметности.

ЛИТЕРАТУРА

- Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd: Nolit.
- Ван Генеп, А. (2005). *Обреди прелаза*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Elijade, M. (1996). *Mefistofeles i androgin*. Čačak: Dom kulture – Umetničko društvo Gradac.

- Елијаде, М. (2003). *Свето и профано*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Карановић, З. и Јокић, Ј. (2009). *Смеховно и еротско у српској народној култури и поезији*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Кулишић, Ш, Петровић, П. Ж. и Пантелић, Н. (1970). *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.
- Марјановић, В. (2008). *Маске, маскирање и ритуали у Србији*. Београд: Чигоја штампа – Етнографски музеј у Београду.
- Проп, В. (2017). *Проблеми комике и смеха*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Раденковић, Љ. (1996). *Симболика света у народној магији Јужних Словена*. Ниш – Београд: Просвета – Балканолошки институт САНУ.
- Толстој, С. и Раденковић, Љ. (2001). *Словенска митологија*. Београд: Zepter book world.

IV
EDUCATIONAL CONTEXTS

PORODICA KAO FAKTOR IZBORA ZANIMANJA

When an individual is planning a career, the main goal is to be content with the job and to be able to live well from that job. Each stage in career planning is associated with making decisions about education and career choice. Family relations are the first social relations that a child encounters with, and the family environment is the place where a child grows up, so the family should be the first step in supporting a child in the career choice process. Making a career decision is not that easy for the child today, considering many different factors as: family financial situation, potential family business, interests, physical and mental capacities, desire for advancement, opportunities, etc. The basic role of the family, regarding to that, is helping child to make the right decision, and the success in this venture will depend on what kind of family the child grows up in. In this paper, a family will be shown as a factor of career selection among young people, and how family relations and parenting styles could influence the professional choices young people make.

Keywords: family, youth, career, professional choices

Uvod

Kada pojedinac planira karijeru, cilj je da bude zadovoljan poslom i da od tog posla može solidno da živi. Pri tome, pojedinac donosi odluke, kako o nastavku obrazovanja, tako i o izboru svoje buduće karijere, a potom i o izboru poslodavca. Razvoj karijere podrazumeva celoživotno učenje i usavršavanje.

Problem zapošljavanja, zaposlenosti i nezaposlenosti je jedno od ključnih pitanja razvoja svakog društva i države. Mladi se često nađu pred takvim problemom, prvenstveno kada treba da donesu odluku o izboru škole ili fakulteta; teško im je da odluče čime žele da se bave u životu i sa 14 isto kao i sa 19 godina. Tada im je potrebna podrška, koju im mogu pružiti stručnjaci iz oblasti profesionalne orijentacije i karijernog vođenja.

Ipak, prva podrška na koju (bi trebalo da) dete nailazi jeste podrška porodice i svojih najbližih. Porodični odnosi su prvi socijalni odnosi sa kojima se dete susreće, a porodično okruženje je mesto u kom dete odrasta. Od toga kakvo je to okruženje zavisice mnogo aspekata detetove ličnosti, kao i vrste odnosa koji će u njemu vladati. Ukoliko je sredina bila podsticajna po dete, ono će imati sve predispozicije za intelektualni napredak i donošenje prave odluke o svojoj karijeri.

* tamara_0107@yahoo.com

Međutim, u moru „poremećenih“ odnosa u savremenoj porodici, teško je govoriti o nekim uopštenim obrascima. Donošenje odluke o izboru karijere danas za dete predstavlja težak posao, jer se u obzir mora uzeti mnogo različitih faktora kao što su: porodična finansijska situacija, potencijalni porodični biznis, interesovanja, fizički i mentalni kapaciteti, želja za napredovanjem, mogućnosti, itd.

Ono što danas muči mlade ljude jeste problem zapošljivosti u struci. Zbog toga mladi često ispred svojih interesovanja stavljaju mogućnost za zapošljavanjem koju određeno zanimanje nosi. U toj njihovoj odluci često ih podržavaju i roditelji.

Birajući deficitarna zanimanja jedna grupa mladih ljudi se vodi egzistencijalnim problemima, a manje interesovanjima, dok se drugi ipak vode interesovanjima uprkos slabim izgledima za posao u struci. Na takve njihove odluke utiču brojni faktori, a, možda najjači među njima, je svakako porodica.

U ovom radu biće prikazana porodica kao faktor izbora zanimanja kod mladih ljudi, i kako porodični odnosi i vaspitni stilovi roditelja utiču na profesionalne izbore koje mladi prave.

Porodica i uspeh učenika u školskom učenju

Podizanje efikasnosti vaspitno obrazovnih procesa podrazumeva, pre svega, utvrđivanje činilaca koji bitnije utiču na razvoj ličnosti a time i postignuće učenika u školskom učenju. Pošto je školsko učenje socio – kulturno uslovljeno potrebno je šire i dublje sagledavanje stepena međuzavisnosti porodičnih uslova, postignuća učenika u školskom učenju i razvoja ličnosti u celini, jer neuspeh u školskom učenju može značajno uticati na celokupni razvoj ličnosti. Prema Grandiću (2007), posledice neuspeha učenika na razvoj ličnosti u celini mogu biti gubljenje poverenja u sopstvene snage, povlačenje u sebe, formiranje odbojnih stavova prema sredini, nastavniku, nastavnom predmetu, što neuspešni učenici mogu kompenzovati agresijom, bežanjem, skitnjom...

Pri vrednovanju uspeha u školskom učenju treba obuhvatiti i komponentu osposobljenosti učenika za samoobrazovanje, u čemu porodica, svakako, ima značajnu ulogu.

Neki od važnijih činioca uspeha učenika u školi su: socio – ekonomski status porodice, struktura porodice, ponašanje roditelja prema deci, kao i odnosi između članova porodice. (Grandić 2007: 179 – 181)

Aspiracije mladih i izbor zanimanja

S obzirom da veliki broj čovekovih potreba nalazi svoje zadovoljenje kroz radnu aktivnost, zahvaljujući svojoj sposobnosti mišljenja i korišćenja ranijeg iskustva, čovek je jedino biće koje je u stanju da svoj rad svesno, organizovano i planski vrši.

Za mladog čoveka, rad predstavlja početak socijalno-ekonomskog osamostaljenja, prestanak njegove zavisnosti od porodice. Rad deluje na formiranje osećanja veće pripadnosti zajednici, društvu, a kroz različite oblike stimulacije (pohvale, priznanja, nagrade, mogućnosti usavršavanja i napredovanja itd.), svakom pojedincu pruža mogućnost da ispolji svoje sposobnosti i interese i da nađe puni smisao svog učešća u njemu. Posebno mesto u radnoj aktivnosti čoveka predstavlja doživljaj uspeha i zadovoljstva kroz tu aktivnost.

Da bi se doživeo uspeh u radu potrebno je zadovoljiti osnovni uslov – izabrati adekvatan poziv. Ovo, pre svega, predstavlja plansko, racionalno, smišljeno i naučno usklađivanje interesovanja, sposobnosti i želja pojedinca sa zahtevima radnih mesta i interesima društva, nasuprot slučajnom, površnom, nesistematskom i neplanskom donošenju odluke o izboru poziva. (Joksimović i Joksimović 2007: 64)

Aspiracije počinju da se oblikuju u ranom periodu života deteta, ali se modifikuju iskustvom i životnom sredinom. Aspiracije imaju tendenciju da opadaju sa sazrevanjem deteta, kao odgovor na njihovo rastuće razumevanje sveta i onoga što je moguće, i na ograničenja nametnuta od strane prethodnih izbora i dostignuća. Ovaj pad je naročito izražen za one koji se suočavaju sa višestrukim preprekama.

Prve godine života deteta su ključne za formiranje i razvoj aspiracija. Tokom ovog perioda, roditeljima može biti potrebna podrška da prevaziđu prepreke kako u stavovima, tako i praktične prepreke ka visokim aspiracijama. Škole mogu da odigraju ulogu u održavanju i realizaciji ambicija, i podrška koju ona daje postaje sve važnija kada su porodični resursi ograničeni. Kasnije, mladim ljudima je potreban lak pristup savetima i uputstvima kao i uključivanje profesionalaca ili volontera – npr. u smislu mentorstva, kada je potrebno. Učešće u pozitivnim aktivnostima takođe može da obezbedi značajna socijalizacijska iskustva koja podstiču visoke aspiracije. (Gutman & Akerman 2008)

Oksfordov engleski rečnik definiše „aspiracije“ kao „snažnu nadu ili želju za postignućem ili uspehom“. Ovo nameće pitanje šta smatramo pod „postignućem ili uspehom“. U okviru zapadne tržišne ekonomije, postignuće ili uspeh može se tumačiti kao dobro plaćen posao, dobro zdravlje i srećna porodica, dok se u zemljama u razvoju može tumačiti u smislu opstanka. Za neke, koji su skloni

devijantnim oblicima ponašanja, aspiracije mogu da znače da budu uspešni dileri droge, da budu u stanju da prevare društvenu sigurnost ili samo „da ne budu gotovi“. Dakle, kontekst u kome se definišu aspiracije utiče na njihov legitimitet.

Štaviše, postoji smisao u kom su aspiracije više od nada i želja. Iz istraživanja znamo da mnoga deca imaju slične vrednosti i očekivanja kao njihovi roditelji, ali da li je to isto što i aspiracija? Ovaj pregled literature će kao početnu tačku uzeti definiciju „aspiracija“ koja nadmašuje očekivanja roditelja, ali uključuje društveno prihvatljive ciljeve koji će verovatno dovesti do socijalne inkluzije i socijalne kohezije. Aspiracije su velika slika – šta želite da budete – dok su ciljevi planovi na putu ka ostvarivanju aspiracija. Ciljevi se mogu odnositi na akademsko dostignuce, posao, self ili društveni kontekst.

Pokazalo se da aspiracije mladih utiču na stepen obrazovanja, izbor karijere i buduće zarade. Mogu se opisati kao "ciljane kompetencije", „lični ciljevi“, „težnje“, „životni planovi“ ili „životni zadaci“. Njihova važnost je u tome što su one instrument u određivanju životnog kursa i fokusiranja vremena i energije.

Aspiracije se mogu objasniti u izvesnoj meri u kontekstu društvene klase, kulture, pola i starosnih razlika u kojima su nastale. Iako neki mladi ljudi pretenduju da imaju više aspiracije nego njihovi vršnjaci koji imaju niže mogućnosti, postoje dokazi koji govore u prilog tome da motivacija za postignućem ima tendenciju da bude viša u zemljama u razvoju nego u razvijenim zemljama, verovatno zbog toga što nemogućnost da se predvidi koliko će čovek u budućnosti postići, dovodi do toga da čovek snažno teži ka ekonomskom boljitku, što sprečava da njegovo blagostanje bude ugroženo. (Ritchie, Buchanan & Flouri 2005)

Faktori izbora zanimanja

Na svaku osobu tokom odrastanja, školovanja ili donošenja odluke o svome zanimanju deluje mnoštvo različitih činilaca. Neki od tih činilaca može biti presudan za jednu osobu, a neki za drugu osobu. Koji će od njih biti odlučujući to će zavisiti od spleta različitih okolnosti. To znači, ono što je u datom trenutku bilo presudno pri donošenju odluke kod jedne osobe isto to u slučaju druge osobe ne mora imati nikakvog značaja. (Joksimović i Joksimović 2007: 67)

Mala deca tačno znaju šta će sutra postati. Ona sanjaju da postanu profesionalni fudbaleri, pevačice, astronauti ili veterinari. Tako i mladi, koji u 8. razredu biraju svoje buduće zanimanje, imaju pravo na snove. Oni, međutim, moraju da usaglasе svoje snove sa realnim, ostvarivim mogućnostima. Postati

profesionalni fudbaler ili pevačica je preveliki zalogaj za mnoge. Ali, kada su u pitanju zanimanja poput stolara, prodavačice, medicinskog radnika, mehaničara ili mnoga druga u pitanju, snovi mogu postati realnost. Na ovaj način, željeno ili odabrano zanimanje, za koje postoji dovoljno upisnih mesta i koje odgovara interesima i sposobnostima mlade osobe, zauzima mesto zanimanja iz snova. (Marti 2012: 3)

Zbog čega ljudi rade? Zašto oni odlučuju o oblastima koje su izabrali? Koji faktori utiču na njihovu odluku? Odgovori koje ljudi mogu da daju na ova pitanja veoma su značajni za planiranje karijere i kasnije zadovoljstvo u zrelim godinama. Radno sposobnim stanovništvom se uglavnom smatraju ljudi između 16 i 61 godine. Odluke koje adolescenti donose o svom radu, zanimanju i karijeri, značajno utiču na njihove buduće društvene odnose i aktivnosti u slobodnom vremenu.

Evidentno je, zatim, da je rad veliki deo ljudskog iskustva. Mnogi mladi osećaju da kroz rad moraju da opravdaju svoj status odrasle osobe, da steknu meru moći i samoopredeljenja. Rad je, tako, centralni deo čovekove svakodnevnice. U suštini, odluka o pozivu podrazumeva odluku o načinu života. Izbor karijere nije događaj koji može da se odigra u nekoj vremenskoj tački. To je proces koji se proteže skroz do detinjstva, gde osnovne karakteristike ličnosti počinju da se formiraju. Kada donosi odluku o zanimanju, pojedinac će tragati za karijerom koju vidi kao poželjnu, kao i za onom u kojoj će imati najviše šansi da realizuje različite potrebe, nade i očekivanja, koje u momentu izbora smatra važnim.

Prelazak iz škole u svet rada stoga je ključna faza u životu adolescenta. Obrazovne i profesionalne odluke su pod uticajem mnogih različitih faktora, od kojih se neki lako prepoznaju, dok su drugi suptilniji. Faktori mogu biti: uticaj porodice, vršnjaka i škole, informacije dobijene putem školskih poseta firmama i drugim mestima rada, radno iskustvo studenata, dostupnost profesionalnih informacija i zahteva poslova, lične karakteristike (starost, pol...), itd. Nekoliko studija je pokazalo da je jedan od najjačih uticaja uticaj porodice. (Borg 1996)

Uticaj porodice na izbor zanimanja

Uloga porodice se menja tokom različitih faza životnog ciklusa, no bez obzira na to u najširem smislu ona postoji da bi omogućila uslove za rast i razvoj svojih članova. U savremenom razvijenom društvu, ekonomska funkcija porodice se manje. Međuljudski odnosi članova porodice, njihovi modaliteti komunikacije i ciljevi porodice, izbili su u prvi plan. Slika porodičnog života postaje

kompleksnija, a ekonomski uslovi u kojima porodica živi su navažniji činilac porodične dinamike, upravo onda kada su nepovoljni. (Todorović 2006: 60)

Porodica ima veoma značajnu ulogu, pored podsticanja u izboru zanimanja dece, odnosno podsticanju njihovih profesionalnih interesovanja i stvaralaštva. Prema Gajić Lungulov i Pižurica (2008), na temelju rezultata brojnih empirijskih istraživanja moguće je izdvojiti sledeće nivoe profesionalnih interesovanja ličnosti:

- Odsustvo profesionalnih interesovanja – karakteriše ga uglavnom ujednačen motiv postignuća ličnosti za različite oblasti i prosečne sposobnosti. Pojedinci sa odsustvom profesionalnih interesovanja uglavnom se ne mogu svrstati među darovite;
- Nediferencirana profesionalna interesovanja – javljaju se kao posledica uzrasnih karakteristika dece u pubertetu i adolescenciji, tj. usled nezrelosti njihove ličnosti i neoformljenog ličnog identiteta. Nedovoljno poznavanje sebe ima za posledicu pojavu niza različitih interesovanja vezanih za željene uspehe, često praćene nerealnom procenom sopstvenih mogućnosti;
- Diferencirana i definisana profesionalna interesovanja – nastaju kada pojedinac upozna sebe, svoje mogućnosti i uskladi ih sa profesionalnim željama. Tada možemo govoriti o realnim ostvarenjima profesionalnih interesovanja i o samoaktualizaciji darovitosti. Takvi pojedinci otkrivaju svoje sposobnosti za određenu vrstu aktivnosti, usmeravaju svoju energiju i razvijaju inicijativnost u toj oblasti i najzad, ispoljavaju potencijal za stvaralaštvo unutar te delatnosti. (Gajić et al., 2008: 120-121)

Porodica ima značajnu ulogu u celokupnom profesionalnom razvoju pa i u izboru zanimanja. Izbor zanimanja zavisi od toga u kakvoj je porodici pojedinac rođen i koji tip roditelja je dominantan. Prema istraživanjima Ane Roe (1967) i Holand J. L. (1973) (prema: Joksimović i Joksimović 2007: 68), postoje tri tipa roditelja.

- Autokratski tip – roditelj sam donosi odluku o izboru zanimanja deteta, bez saradnje sa detetom, sa ostalim članovima porodice i drugim ljudima van nje. Roditelj se ponaša preterano protektivno, uveren je da čini sve za svoje dete, radi njegove profesionalne budućnosti.
- Demokratski tip stimuliše profesionalni razvoj deteta i relativnu samostalnost u izboru zanimanja.
- Liberalni tip prepušta profesionalni razvoj i izbor zanimanja deteta stihiji, ne usmerava ove procese i ne meša se u život deteta. Ovakav tip roditelja

može dovesti do apatije i poremećaja u profesionalnom kao i u drugim aspektima razvoja.

Analizirajući ova tri tipa roditelja može se zaključiti da je najbolje pratiti psihofizički razvoj deteta, njegova profesionalna interesovanja od fantastičnog, probnog i realističkog izbora zanimanja. Nije dobar autokratski tip gde se često projektuju neostvarene želje roditelja. Deci je potrebna pomoć roditelja za izbor zanimanja pri čemu roditelji mogu da prave greške projektujući svoje neostvarene profesionalne želje u svoje dete ne vodeći računa o njihovim interesovanjima i sposobnostima, stoga je potrebna određena edukacija roditelja za donošenje odluke o izboru zanimanja. Nije dobar ni liberalni tip koji znači skinuti sa sebe odgovornost. Najbolje je uključiti sve faktore u osnovnoj školi od značaja za usmeravanje učenika. (Joksimović i Joksimović 2007: 68)

Roditelji kao faktor izbora zanimanja

Porodica je facilitator procesa internalizovanja kulturnih vrednosti i društvenih normi u sistem vrednosti adolescenta i njegovo ponašanje. Iako se adolescenti često trude da pronađu i izgrade nov sistem vrednosti, ipak, vremenom se pokaže da je uticaj porodice u mnogim životnim pitanjima bio odlučujući. Porodica u velikoj meri utiče na stepen samopoštovanja adolescenta ali i na poštovanje porodice kao celine. Međutim, porodična očekivanja, koja ponekad adolescentu nameću specifičnu ulogu, idu na štetu stvarne autentičnosti adolescenta i mogu da ospore ili ometaju proces traganja za sopstvenim identitetom. Roditelji kao model identifikacije predstavljaju značajan deo tog traganja, ali i učvršćivanja sopstvenog identiteta. Ovaj proces ne može se vezivati samo za period adolescencije, on počinje od perioda najranijeg detinjstva.

Ukoliko roditelji prihvate potrebu za nezavisnošću i većom autonomijom deteta, dolazi do reorganizacije i restrukturalizacije porodičnih uloga i odnosa. Ta reorganizacija se ogleda u dopuštanju mladima da sami donose za njih bitne odluke i da imaju drugačiji stil ponašanja. (Zuković 2012: 114)

U procesu izbora zanimanja najveću odgovornost snose roditelji. Upravo zbog toga je jako bitno da su informisani o tome kako se odvija proces izbora profesije, kao i koji je najbolji način da daju podršku svom detetu. Odgovornost roditelja je višestruka: oni su istovremeno savetodavci, pokretači, tutori, ali i osobe od poverenja koje su tu da teše i prate dete na svakom koraku. Roditelji snose odgovornost za napredak svoga deteta u procesu izbora profesije. Međutim, kada je reč o pronalaženju prakse ili odgovarajuće stručne škole, pokazalo se da mreža roditeljskih kontakata (koju čine poslodavci, prijatelji, poznanici) često može da

bude od pomoći. Za decu je od presudne važnosti da osete da se roditelji zalažu za njih, kao i da budu otvoreni za sve njihove ideje i pitanja. Podjednako je važno da roditelji oslobode decu nepotrebnog pritiska. Proces izbora profesije zahteva vreme, strpljenje i dozu neophodne opuštenosti. Stres je vrlo često preduslov za pogrešne odluke. (Marti 2012: 3)

Zadatak roditelja da aktivno učestvuju u izboru zanimanja svog deteta često nije ni malo lak. S jedne strane govori se da dete treba da ima potpunu slobodu pri izboru, dok se s druge strane preporučuje saradnja s roditeljima i njihovi saveti. Roditelj ima zadatak odgajanja i zadužen je do osamostaljenja za detetovu sudbinu. Zato ima puno pravo da učestvuje i u njegovom izboru zvanja, ali ne nametanjem i određivanjem, već razgovorom i usmeravanjem.

O izboru zanimanja roditelji počinju da razmišljaju i pre nego što dete završi osnovnu školu. Roditelj treba da prati svoje dete kroz detinjstvo, posmatra kako se razvija, čemu teži, šta ga najviše zanima i da ga potstiče da se u tom smeru razvija. Takođe, o dečijim sklonostima treba otvoreno razgovarati kako bi se dete upoznalo s mogućim stvarnim zvanjem.

Neka deca vrlo rano prepoznaju svoje talente i znaju šta žele da postanu kad odrastu. Takvoj je deci mnogo jednostavnije da prate svoje želje i usmeravaju se u školu koja će ih dovesti do željenog cilja. Ali uvek ima i one dece koja se teško opredeljuju. Tu nastaje problem, njima treba pomoć, ohrabrenje i više brige kako bi ih motivisali i usmerili. Ima i one dece koja svoju odluku u poslednji čas promene.

Tokom odrastanja roditelji ne bi smeli prevideti ni jednu razvojnu fazu svog deteta, koliko god bili zaposleni ili zaokupljeni problemima. Vaspitanje je složen i odgovoran rad, velika roditeljska dužnost i obaveza, jedno od dečijih prava je i pravo na vaspitanje. Dete je nemoćno, ono nema dovoljno znanja ni životnog iskustva da bi znalo šta je za njega najbolje, zato je tu roditelj koji će mu pomoći da otkrije ono što ga zanima ili što bi za njega bilo najbolje.

Deca kojom se roditelji dovoljno ne bave često se osećaju kao napuštena, kao da nemaju nikakvu zaštitu za kojom toliko žude i u intelektualnom i u društvenom pogledu. Zbog svega toga detetu treba pomoć i podrška.

Jedan od važnih faktora u izboru škole su i roditeljske finansijske mogućnosti. Da se deca ne bi razočarala u svoje roditelje, dobro je predočiti im šta im oni kao roditelji mogu pružiti. Često uspešna deca upisuju gimnaziju, a potom, kad dođe vreme za studiranje i odlazak u drugi grad, roditelji više ne mogu da plaćaju školovanje, što je razočaravajuće. Zato je dobro, uprkos tome što su deca dobri đaci, ako je školovanje izvan mesta stanovanja gotovo neostvarivo, odabrati

najbližu školu s kojom će dete po završetku imati zvanje i moći da radi, i možda se jednoga dana samo školuje. Sudbina detetovog školovanja nije samo detetova želja, ona je i deo porodičnog plana i programa.

Dakle, dete treba pripremiti za pravilan izbor zanimanja i treba ga učiti radu i pozitivnom pristupu poslu koji obavlja. Treba odabrati ona zanimanja koja se čine najprimerenijima i najprivlačnijima s obzirom na sklonosti, vrednosti i sposobnosti koje dete poseduje. Naravno da treba imati na umu sadržaje i uslove rada, potrebna znanja, veštine i osobine, potrebno obrazovanje i mogućnosti zapošljavanja. (Izbor zanimanja)

Efekti uključivanja roditelja na dečija postignuća

Uključivanje roditelja ima značajan efekat na dečija postignuća i prilagođavanje čak i nakon što su se svi drugi faktori, kao što su društvena klasa, obrazovanje majke i siromaštvo razmotrili. Razlike u uključenosti roditelja imaju mnogo veći uticaj na postignuće nego razlike vezane za osnovnu školu, početak obrazovanja. Uključenost roditelja nastavlja da ima značajan uticaj kroz naredne godine, tokom odrastanja.

U velikom pregledu istraživanja, Desforges i Abučar su istakli značajnu ulogu koju uključenost roditelja ima na dečije obrazovanje. Tokom ranih godina, učešće roditelja ima značajan uticaj na kognitivni razvoj deteta, pismenost i matematičke veštine; u školskom uzrastu takav angažman je moćniji od porodičnog okruženja, veličine porodice i nivoa obrazovanja roditelja. Dok se uključenost roditelja odnosi na školsko postignuće, obrazovni neuspeh je povezan sa nedostatkom interesovanja roditelja. Uključenost oca je posebno povezana sa obrazovnim ishodima. Najvažniji oblik uključenosti je ono što Desforges i Abučar opisuju kao „dobro roditeljstvo kod kuće“. Ovaj model sugerise da uticaji roditelja deluju na oblikovanje dečijeg self koncepta kao „učenika“ i na postavljanje visokih aspiracija.

Krozier i Desforges i Abučar pokazuju da aktivno učešće roditelja u obrazovanju dece opada u smislu uspešnih ishoda kada ona krenu u srednju školu. Desforges i Abučar sugerisu da, u ovoj fazi, težnja za komunikacijom može biti važnija od aktivnog učešća u procesu učenja jer, na ovom uzrastu, roditelji mogu osećati da nemaju dovoljno potrebnog znanja i veština da pomognu, na primer sa domaćim zadacima.

Ovaj problem će verovatno biti akutan za roditelje koji imaju ograničena obrazovna postignuća i koji su i sami imali teška iskustva u školi. Pored toga, ovi

roditelji mogu smatrati formalno učešće u radu škole stresnije nego oni roditelji koji imaju bolja obrazovna iskustva. (Gutman & Akerman 2008)

Zaključak

Birajući put svog školovanja, mlada osoba na neki način određuje i svoj životni put. A izabrati životni put (prvi put) sa 14 godina nije ni malo lako. U ovom procesu mladoj osobi mogu pomoći mnogi, a pre svega su to roditelji.

Ukoliko je odgajivanje deteta teklo u demokratskom duhu, vaspitanju koje nije forsiralo autoritet roditelja kao neprikosnoven, mlada osoba već ima dobru osnovu i zdravu podlogu u smislu očekivanja od roditelja. Ona može očekivati pomoć roditelja u vidu savetovanja, ali i upućivanja na druge stručnjake iz oblasti profesionalne orijentacije. Ovaj proces je dug i možemo reći da počinje u najranijem detinjstvu, samim načinom odgajanja deteta.

Imajući u vidu društvene promene koje pogađaju porodicu savremenog doba, treba shvatiti da se mnogo toga promenilo i da karijera nije definitivni izbor. Usled promena u strukturi poslova, otvaranja novi radnih mesta i inovacijama u vidu zanimanja, pojedinac je u situaciji da svoju karijeru menja više puta tokom života. Prvi put kada je bira, on je dete, tinejdžer od 14-15 godina. Tada on bira srednju školu koja može biti stručnog usmerenja ili opšteg (gimnazija). Nakon njenog završetka on je već odrastao čovek od 18-19 godina, koji treba da donese nešto težu odluku: nastaviti obrazovanje ili se zaposliti? U slučaju odluke da se nastavi obrazovanje, pojedinac je pred teškim izborom – izborom fakulteta. U današnje vreme fakultetsko obrazovanje dostupno je svima, ali, čini se, samo na deklarativnom nivou. U praksi, ono je dostupno onima koji „imaju da plate“. U vremenu devalvacije visokog obrazovanja pojavom brojnih privatnih fakulteta, čak i osoba prosečnih intelektualnih sposobnosti može dostići visoka zvanja. Ipak, ono što je najvažnije jeste steći upotrebno znanje. Pri izboru fakulteta najjaču ulogu bi trebalo da odigraju roditelji. Oni, kao odrasli ljudi sa iskustvom, bi trebalo da upoznaju dete sa prilikama u društveno – političkom životu svoje zemlje. Takođe, važno je obratiti pažnju i na potrebe na tržištu rada. Ukoliko roditelji nemaju potrebne informacije, uvek dete mogu uputiti na odgovarajuće stručnjake.

Način vaspitavanja deteta u porodici igra veliku ulogu u smislu osamostaljivanja deteta za donošenje sopstvenih odluka, kao i za spremnost da se potrži pomoć. Stepenn samopouzdanja takođe je u velikoj meri povezan sa porodičnim vaspitanjem. Deca nižeg stepena samopouzdanja često su podložnija da biraju „manje popularna“ zanimanja, ne želeći da sebe dovode u priliku da budu u centru pažnje, ili da budu na nekim visokim pozicijama gde se odlučuje.

Da li će dete uspeti da pronađe svoju idealnu karijeru će u prvoj meri zavisiti od toga da li ima podršku roditelja/staratelja u tome. Drugi uslov, najčešće, je materijalno-finansijske prirode.

Ova tema je od značaja za dalja empirijska proučavanja, s obzirom na sve veći broj novih zanimanja koja ranije nisu postojala. Takođe je od velikog značaja istaći i futuristički pogled na zanimanja savremenog društva. Kapaciteti današnjih deficitarnih profesija mogli bi u budućnosti biti popunjeni, a na njihovo mesto bi mogla doći neka nova zanimanja. Zbog toga je pri izboru karijere, kao i pri savetovanju mladih, važno uzeti u obzir sve faktore koji, konačno, mogu da obezbede zaposlenje i zadovoljstvo pojedinca u profesionalnom smislu.

IZVORI

Izbor zanimanja. Preuzeto 11.02.2017. Dostupno na: <http://roditeljsrbija.com/izbor-zanimanja/2>

LITERATURA

- Borg, R. (1996). Factors determining Career Choice. *European Education*, 28(2), 6–20.
- Gajić, O., Lungulov, B., Pižurica, Lj. (2008). Porodica kao činilac podsticanja darovitosti i izbora zanimanja, U: Gojkov G. (ur.) *Porodica kao faktor podsticanja darovitosti*, Zbornik radova sa naučnog skupa 14 (str. 119-137) Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“.
- Grandić, R. (2007). *Prilozi porodičnoj pedagogiji*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.
- Gutman L.M, Akerman R. (2008). *Determinants of aspirations*, London: Centre for Research on the Wider Benefits of Learning, Institute of Education, 1 – 31.
- Joksimović Z., Joksimović Z. (2007). Uloga osnovne škole u izboru zanimanja, Novi Sad: *NORMA*, 12(1), 63 – 76.
- Marti, R. (2012). U fokusu: Izbor profesije, Bern: *Magazin o stručnom obrazovanju namenjen roditeljima i nastavnicima*, br. (4), 1 – 8.
- Ritchie, C., Buchanan, A., Flouri, E. (2005). Aspirations and expectations, London: *National Family and Parenting Institute*, 1- 15.
- Todorović, J. (2006): Vaspitanje i osobine ličnosti, U: Jovanović V. (ur.) *Posao i porodica – izazovi i mogućnosti*, Niš: *Filozofski fakultet, grupa za psihologiju*, 53 – 80.
- Zuković, S. (2012). *Porodica kao sistem: funkcionalnost i resursi osnaživanja*. Novi Sad: Pedagoško društvo Vojvodine.

EVALUATIVNI ASPEKT ULOGE NASTAVNIKA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI IZ PERSPEKTIVE STUDENATA RAZILIČITIH STUDIJSKIH GRUPA**

The aim of the paper is to analyze the dimensions of evaluation of the teaching process and students' perception of the teachers' role in higher education teaching. In contemporary teaching, the teachers' role is demanding and complex, and students from their subject positions evaluate teachers through the dimensions of teaching curriculum planning, teaching itself, and the students' achievements. The paper presents the results of the research conducted at the Faculty of Philosophy in Novi Sad. A teacher evaluation instrument for teaching performance has been applied. The results show a one-dimensional solution to the questionnaire. There is a statistically significant difference in the evaluation of the teaching process by students in relation to the sex of the respondents. Also, there is a statistically significant difference between the study groups of respondents in the evaluation of teachers through the examined dimensions of the teaching process. The students' evaluation is needed, and the multidimensional construct of evaluation of the teaching process requires the inclusion of additional elements of evaluation.

Keywords: teacher, dimensions of evaluation, students.

Uvod

Unapređenje kvaliteta nastavnog procesa predstavlja imperativ za sve obrazovne institucije koje žele da dominiraju na sve konkurentnijem tržištu obrazovnih usluga. Uvođenje bilo kakve planske promene uključujući i pokušaje unapređenja kvaliteta nastavnog procesa mora da sadrži dve komponente od kojih se prva odnosi na procenu postojećeg stanja kvaliteta nastavnog procesa sa ciljem detektovanja problema koje treba rešiti i druga koja ukazuje na osmišljavanje i implementaciju koraka neophodnih za rešavanje detektovanih problema (Šuvalija, Marković Pavlović i Dautbegović 2016). U skladu sa tim u relevantnoj naučnoj i

* borka.malcic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao u okviru projekta Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u evropskoj perspektivi (179010) koje u periodu od 2011. do 2017. godine finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

stručnoj literaturi poslednjih godina sve češće se razmatraju pitanja vezana za obrazovni, školski i/ili nastavni kvalitet, a uz kvalitet i efikasnost, efektivnost i evaluacija.

Kada je reč o obrazovnoj (nastavnoj) delatnosti, sasvim je jasno da evaluacija predstavlja njen sastavni deo i prati proces nastave u svim etapama, od pripremanja i usvajanja novih nastavnih sadržaja do ocenjivanja. Govoreći u kontekstu visokog obrazovanja, prvi podaci o evaluaciji nastavnika vezuju se za 1970. godinu kada su evaluacije rađene radi administrativnih potreba da bi tek 1999. godine ekspanzijom Bolonjskog procesa, proces evaluacije doživeo transformaciju, od evaluacije rađene iz administrativnih razloga do evaluacije koja se primenjuje radi unapređenja rada.

Sve više kao primarni cilj savremene koncepcije univerziteta izdvaja se zadovoljstvo studenata te zato postaje sve važnije mišljenje studenata, njihova procena nastavnika i nastavnog procesa, što je u vezi sa potražnjom određenog fakulteta i zadržavanjem na istom (Helgesen & Nettet 2007). U svetlu, ali i kod nas rezultati studentskih evaluacija nastavnika primenjuju se radi procene kvaliteta rada samih nastavnika i u određenoj meri determinišu njegovo unapređenje.

Teorijski okvir rada

Evaluacija u najširem značenju predstavlja skup aktivnosti kojima se, u skladu sa unapred postavljenim standardima, analiziraju tok i rezultati, ili samo rezultati određene delatnosti. Iako nema opšteprihvaćene i dosledne definicije, autorka Đukić (2006/2007:108) smatra da „Evaluacija podrazumeva sistematičnu, kritičku analizu i praćenje kvaliteta u obrazovanju, s ciljem da se obezbedi mogućnost pravovremenog i što delotvornijeg uticanja na obrazovni proces kako bi se postigla njegova optimalna efikasnost, efektivnost i visok kvalitet. Drugim rečima, evaluacija predstavlja pedagošku delatnost kojom se, na osnovu kontinuiranog praćenja i merenja nastoje utvrditi razvojne promene ostvarene kroz vaspitno-obrazovni rad, pri čemu se posebno naglašava kompleksni karakter vrednovanja (Vilotijević 1992).

Ono što je dobro poznato jeste činjenica da je u tradicionalnom modelu visokoškolske nastave dominirala praksa da isključivo nastavnici ocenjuju studente. Za razliku od tadašnje prakse, danas sa potpisivanjem Bolonjske deklaracije i porastom konkurentnosti među fakultetima u kontekstu pridobijanja što većeg broja studenata, studentska evaluacija nastavnika i nastavnog procesa ima značajno mesto u sistemu visokoškolske evaluacije. Studentska evaluacija nastavnog procesa se primenjuje u praksi i na univerzitetima širom sveta više od 70

godina i vrši se putem upitnika konstruisanih da omoguće kvantitativnu procenu kvaliteta. Prvi formalni sistem ocenjivanja nastavnika od strane studenata primenjen je na Perdju univerzitetu (Purdue University) sredinom dvadesetih godina prošlog veka, a pioniriom istraživanja u ovoj oblasti smatra se Herman Remers sa svojim skalom ocenjivanja instruktora (Šuvalija et al. 2016).

Prvobitni cilj ocenjivanja nastavnog procesa i nastavnika od strane studenata bio je formativan i svodio se na dobijanje informacija o tome kakva je percepcija studenata i koje korake treba preduzeti kako bi se unapredilo sve ono što studenti označavaju kao nedovoljno dobro ili loše (Đukić 2002a). Studentska evaluacija ostvaruje se u cilju poboljšanja efikasnosti nastave; donošenja adekvatnih kadrovskih odluka (promocija, mandat, izbor u zvanje, nagrada i sl.); kao informacija koja studentima determiniše izbore predmeta (Kuzmanović, Savić, Gušavac, Makajić-Nikolić & Panić 2013). Polsen (2002) navodi da različiti autori upravo studentske evaluacije navode kao najčešće primenjene metode procene efikasnosti nastavnika. Ovoj vrsti evaluacije autor Berk (2005) dodaje još jedanaest: evaluacija od strane kolega, samoevaluacija, video zapisi, intervjui sa studentima, procena od strane članova alumni kluba, procena poslodavca, procena uprave fakulteta, rangiranje od strane studijske grupe, nagrade za nastavnički rad, ishodi učenja i nastavnički portfolio. Evropska asocijacija za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju (European Association for Quality Assurance in Higher Education) sa ciljem podizanja nivoa kvaliteta visokog obrazovanja podstiče različite vrste istraživanja i monitoringa visokog obrazovanja od strane različitih aktera i sa različitim instrumentima i time ukazuje na neophodnost konstantnog praćenja i otklanjanja svega što urušava kvalitet vaspitno-obrazovnog rada na fakultetima.

U relevantnim izvorima, odnosno u savremenoj literaturi kao i aktuelnoj vaspitno-obrazovnoj praksi, razlikuju se dve dominantne forme evaluacije: spoljašnja i unutrašnja (eksterna i interna), kao i dve vrste evaluacije: formativna i sumativna. Prema Patonu (Patton 2002:218) sumativnom evaluacijom dobijamo uvid u celokupan učinak programa radi donošenja odluke o neophodnosti unošenja promena ali i primene u novim situacijama. Najčešće se sumativna evaluacija sprovodi i oslanja na podatke dobijene kvantitativnim istraživanjem. Formativna evaluacija podrazumeva praćenje kontinuuma nastavnog procesa s ciljem njegovog stalnog unapređivanja. U ostvarivanje ove forme evaluacije najčešće su uključeni nastavnici i učenici, ali mogu biti uključeni i drugi učesnici vaspitno-obrazovnog procesa.

Različite dimenzije evaluacije nastavnog procesa

Različite dimenzije studentske evaluacije nastavnog procesa, prema rečima autora Gursoj i Ambrej (Gursoy & Umbreit 2005), odnose se na određene indikatore koji se primenjuju u istraživanjima koja za cilj imaju sagledavanje studentske percepcije nastave i nastavnika, nastalih u odnosu na unapred utvrđene kriterijume. Pregledom relevantne literature možemo zaključiti da u praksi postoji veliki broj istraživača koji se bave evaluacijom visokoškolske nastave. Takođe, ono što praksa pokazuje jeste činjenica da različiti fakulteti koriste različite modele i instrumente za evaluaciju nastavnog procesa.

Feldman (Feldman 1976) kroz dugogodišnji rad u oblasti evaluacije izdvaja tri dimenzije koje je identifikovao analizom istraživanja, a to su: nastava, olakšavanje samog procesa učenja i definisanje predmeta. Takođe, 1988 godine Feldman (Feldman 1988), u svojoj studiji mapira i određuje tzv. "dobru nastavu" kroz 22 dimenzije. Marks (Marks 2000), ukazuje na pet dimenzija evaluacije nastavnog procesa, a to su: organizacija nastave, teškoće sa kojima se nastavnici susreću, očekivanja i pravično ocenjivanje, briga nastavnika za studente i znanja koja je neophodno da studenti usvoje. 1999. godine Džonston je sproveo istraživanje (Johnston & Reid 1999) u kojem polazna pretpostavka čini 400 konstrukata o kvalitetnoj nastavi, a koji su svedeni prvo na dvadeset, a oni potom na sledećih šest dimenzija koje ćemo navesti: jasnost predavanja, dubina ideja i upitno radoznali stav nastavnika, pristupačnost nastavnika, interakcija sa studentima, atraktivna prezentacija nastavnih sadržaja, sopstvena organizovanost kao i organizovanost nastave. Američki istraživači (Jackson-Teal-Raines & Nansel 1999) 1999. godine, putem sprovedenih istraživanja identifikovali su šest primarnih dimenzija kvalitetnog nastavnog procesa i dve sporedne. Kao primarne dimenzije u evaluaciji nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika naveli su: organizaciju nastave, izveštaje studenata, važnost samog predmeta, pravičnost prilikom ocenjivanja, teškoće tokom samog semestra i obim predmeta, dok su kao sekundarne dimenzije izdvojili: opšti kvalitet same nastave i zahteve nastavnika vezane za predmet.

Kao najznačajnije dimenzije evaluacije za naše istraživanje izdvojićemo sledeće (Lukas-Santiago- Etxeberria & Lizasoain 2014):

- Planiranje: odnosi se na proces prethodnog dizajniranja nastavnog sadržaja, sa ciljem podsticanja autonomnog i aktivnog učenja studenata;
- Nastava: shvaćena kao interakcijsko-komunikacijski odnos nastavnika i studenata;

- Rezultat: odnosi se na sve aspekte koji sadrže rezultat učenja.

Sve gore navedene dimenzije nam ukazuju da je kvalitet nastave veoma kompleksan fenomen oko čije dimenzionalnosti često postoje oprečna mišljenja. Dok jedni smatraju da je kvalitet nastave jednodimenzionalan, drugi navode da je multidimenzionalan (Đukić 2002a). Ono što takođe zaključujemo je uloga nastavnika u savremenoj školi koja je veoma kompleksna i zahteva kontinuirano usavršavanje i rad na proširivanju znanja, unapređivanju didaktičkih kompetencija, sposobnost prenošenja znanja i poučavanja (Kostović 2008), komunikacione veštine, otvorenost i empatiju neophodnu za studentska pitanja, a sve u cilju izgradnje pozitivnih međusobnih odnosa.

Metod

Cilj i zadaci istraživanja

Osnovni cilj ovog rada usmeren je na uvid i analizu dimenzija evaluacije nastavnog procesa, kao i procenu kvaliteta nastavnog procesa na univerzitetu iz perspektive studenata različitih studijskih grupa. U skladu sa teorijskim pristupom i navedenim ciljem istraživanja, postavljeni su sledeći istraživački zadaci: 1) Utvrditi razlike prema polu u proceni kvaliteta nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika i 2) Utvrditi da li studijska grupa diferencira ispitanike u proceni kvaliteta nastavnog procesa na univerzitetu.

Hipoteze istraživanja

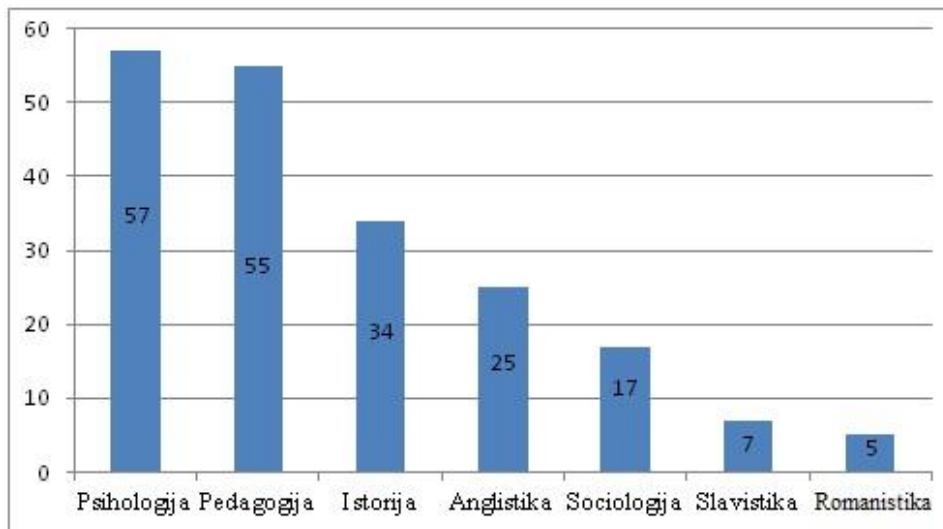
Na osnovu cilja istraživanja, a polazeći od postavljenih istraživačkih zadataka, moguće je postaviti sledeće hipoteze: H0 – Pretpostavljamo da određeni činioci diferenciraju studente u evaluaciji nastavnog procesa nastavnika na univerzitetu. H1 – Pretpostavljamo da nepostoji povezanost između pola ispitanika i njihove percepcije kvaliteta nastavnog procesa. H2 – Pretpostavljamo da studijska grupa ispitanika utiče na pojavu distinktivnih razlika u percepciji kvaliteta nastavnog procesa.

Uzorak i procedura istraživanja

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 198 ispitanika (N=198). Ispitanici su bili studenti treće i četvrte godine Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, sa odseka za romanistiku (5), slavistiku (7), sociologiju (17), anglistiku (25), istoriju (34), pedagogiju (55) i psihologiju (57) (Grafik 1). 74% ispitanika su bile

studentkinje, dok je u istraživanju učestvovalo 53 ispitanika muškog pola. Istraživanje je obavljeno u letnjem semestru 2016/2017.godine, bilo je dobrovoljno, anonimno, a učesnici su obavješteni o istraživačkim ciljevima.

Grafik 1. Prikaz uzorka prema studijskoj grupi ispitanika

Instrument istraživanja

U skladu sa ciljem i zadacima istraživanja, izabran je instrument, za čiju upotrebu je dobijena saglasnost autora, a namenjen je Evaluaciji nastavnika u izvođenju nastave (Evaluation of Teaching Performance (CEID)) (Moreno Murcia, Torregrosa & Belando Pedreno 2015). Upitnik primenjen u istraživanju, sastojao se iz dva dela. Prvi deo upitnika je konstruisan za potrebe ovog istraživanja i sadržao je pitanja o polu ispitanika i studijskoj grupi, a drugi deo upitnika je sadržao preuzet instrument za studentsku evaluaciju nastavnog procesa i za njego upotrebu je dobijena saglasnost autora. Instrument se sastoji iz 28 formulisanih tvrdnji u petostepenom Likertovom formatu (od 1 – uopšte se ne slažem, do 5 – u potpunosti se slažem). Tvrdnje u upitniku su podeljene u tri dimenzije. Prva dimenzija je planiranje nastavnog procesa i sadrži četiri tvrdnje. Primer stavke je „Profesor/ka povezuje sadržaje iz učionice sa sadržajima u praksi“. Sledeća dimenzija je nastava, koja se ispitana kroz sedamnaest tvrdnji. Primer stavke je „Profesor/ka jasno odgovara na pitanja postavljena na predavanju“. Treća i poslednja dimenzija, odnosno faktor je rezultat nastavnog procesa, sa sedam tvrdnji. Primer stavke je „Profesor/ka primenjuje kriterijume za procenu aktivnosti predviđenu nastavnim planom i programom za taj predmet“.

Upitnik je validiran ajtem i faktorskom analizom. Kronbahova alfa od 0.95 ukazuje na pouzdanost skale. H1 koeficijent je 0.40, što ukazuje na homogenost upitnika, odnosno da on sadrži jedan predmet merenja. Osim toga, ispitani sree plot takođe ukazuje na jednofaktorsko rešenje primenjenog upitnika u našem istraživanju. Takođe, i na osnovu faktorske analize, dolazimo do zaključka da upitnik sadrži jedan faktor (41.90% latentne varijable). Pregledom zasićenja stavki, možemo da zaključimo da se stavka „Profesor/ka predaje minimalni sadržaj svog predmeta prilagođen znanju studenata“, opravdano može izostaviti, jer joj je zasićenje niže od 0.32 (Tabela 1).

Tabela 1. Prikaz jednofaktorskog rešenja upitnika

Stavka	Zasićenje
13. Profesor/ka podstiče motivaciju i interesovanja studenata	.806
26. Profesor/ka ima zadovoljavajuću interakciju sa studentima	.785
15. Profesor/ka olakšava interakciju student-student i student-profesor	.770
27. Profesor/ka dizajnira sadržaj i razvija predmet kako bi promovisao/la sticanje stručnih kompetencija	.761
14. Profesor/ka podstiče istraživački i kritički duh kod studenata	.748
6. Profesor/ka daje naučne informacije koje studentima omogućavaju da dostigu dublje i bolje razumevanje predmeta	.737
20. Profesor/ka povezuje sadržaje iz učionice sa sadržajima u praksi	.734
12. Profesor/ka daje uvodne napomene na početku časa i iznosi zaključke na kraju predavanja	.724
18. Profesor/ka se odnosi sa poštovanjem i objektivno prema studentima	.719
7. Profesor/ka prezentuje sadržaj jasno u logičnim okvirima ukazujući na važne aspekte	.709
5. Profesor/ka informiše studente o kompetencijama koje se očekuje da će steći nakon položenog ispita	.701
24. Profesor/ka primenjuje određenu količinu fleksibilnosti već postojećem uspostavljenom nastavnom planu i programu za bolju dinamičnost časa	.695
28. Profesor/ka primenjuje kriterijume za procenu aktivnosti predviđenu nastavnim planom i programom za taj predmet	.678

11. Profesor/ka povezuje učenje sa profesionalnom okolinom	.668
16. Profesor/ka jasno odgovara na pitanja postavljena na predavanju	.655
8. Profesor/ka omogućava i podstiče učešće studenata	.654
9. Profesor/ka podstiče individualni rad	.635
25. Profesor/ka koristi materijalne resurse kako bi olakšali predavanje	.631
19. Profesor/ka organizuje aktivnosti za studente kako bi aktivno učestvovali u predavanju	.600
2. Profesor/ka je lako dostupan/a (na konsultacijama, putem mejla i sl.)	.598
22. Profesor/ka poseduje dovoljno znanja o sadržaju predmeta	.597
17. Profesor/ka je prisutan/a na svojim konsultacijama	.595
4. Profesor/ka pruža jasne informacije o metodama rada, sadržaju, ciljevima, literaturi i zadacima svog predmeta	.585
23. Profesor/ka povezuje sadržaj predmeta sa drugim predmetima	.499
21. Profesor/ka efikasno uključuje u predavanja informaciono-komunikacione tehnologije	.483
3. Profesor/ka dopušta studentima da organizuju i prezentuju deo svojih zadataka u toku predavanja	.384
10. Profesor/ka podstiče grupni rad	.322
1. Profesor/ka predaje minimalni sadržaj svog predmeta prilagođen znanju studenata	.254

Analiza podataka je rađena u programskom paketu SPSS 22.0, korišćena je deskriptivna statistika, t test, Levinov test homogenosti za studijske grupe, univarijantna analiza varijanse (ANOVA) kako bi se prikazala statistički značajna razlika između studijskih grupa ispitanika i Scheffe test za razlike između studijskih grupa pojedinačno.

Rezultati i diskusija

Osnovni rezultat na koji je neophodno ukazati u ovom istraživanju je predstavljeno jednofaktorsko rešenje upitnika u slučaju naših ispitanika. Deskriptivnom statistikom, dobijeno je da je prosečna težina stavki na upitniku AS = 3.46, maksimalnu težinu ima stavka „Profesor/ka poseduje dovoljno znanja o sadržaju predmeta“ i iznosi AS = 4.28, dok je minimalna težina AS = 3.02 i ostvarena je za stavku „Profesor/ ka povezuje sadržaje iz učionice sa sadržajima u

praksi“. Ovakav rezultat pre svega ukazuje na to da ispitanici nisu u stanju da naprave jasnu razliku između tri dimenzije evaluacije nastavnog procesa koje su ispitivane ovim upitnikom. Odnosno, priprema nastavnika, sama nastava, kao i krajnji rezultat su u slučaju naših ispitanika dobijeni kao jedan zajednički faktor. Iz ovoga možemo da zaključimo da su ispitani studenti očigledno ocenjivali svoje nastavnike a ne nastavni proces, tačnije da poistovećuju nastavni proces sa ličnošću nastavnika ili nastavnikovim stilom. Ovakav rezultat ukazuje na nedostatak kompetentnosti pri proceni rada visokoškolskih nastavnika i neophodnu edukaciju studenata o evaluaciji, njenim dimenzijama i značaju uopšte koji ona ima kako za same nastavnike tako i za visokoobrazovne ustanove.

Prvi istraživački zadatak je podrazumevao da se utvrde razlike prema polu u proceni kvaliteta nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika. Na osnovu t testa dobijena je značajna razlika u proceni kvaliteta nastavnog procesa u odnosu na pol studenata ($p = 0.001$), odnosno ispitanici muškog pola imaju pozitivniji stav u evaluaciji nastavnika u nastavnom procesu na fakultetu. Prethodna istraživanja su došla do sličnih rezultata (Centra & Gaubatz 2000; Feldman 2007), ali ovim rezultatom dolazimo i do nedostatka našeg istraživanja, u kom nije ispitan pol evaluiranog nastavnika. U narednim istraživanjima bi trebalo uključiti i pol nastavnika, jer su istraživanja pokazala da postoji povezanost između polova nastavnika i studenata (Basow 1995; Centra & Gaubatz 2000).

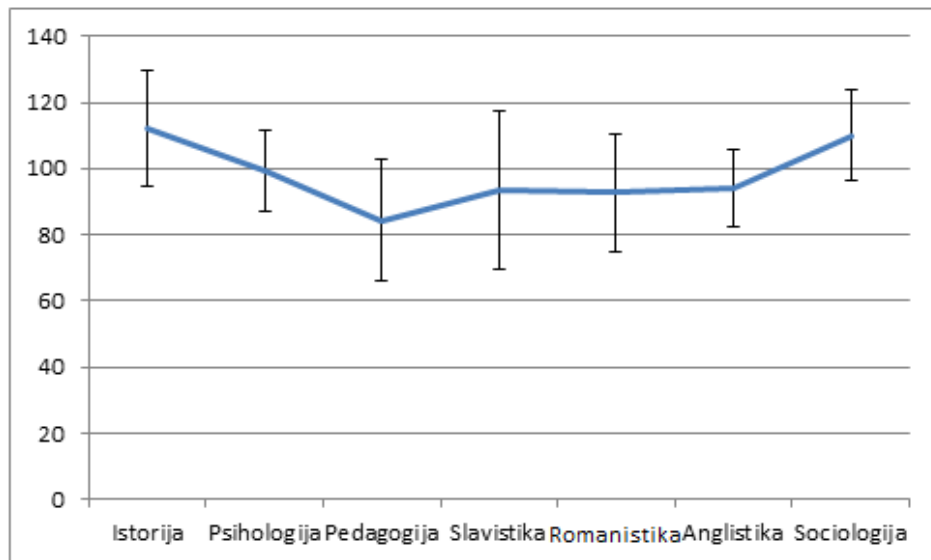
Dalje rezultati našeg istraživanja, na osnovu drugog istraživačkog zadatka trebali su da utvrde da li studijska grupa diferencira ispitanike u proceni kvaliteta nastavnog procesa na univerzitetu. Pre svega je urađen Levinov test homogenosti, na osnovu koga je zaključeno da su grupe homogene i da ih je opravdano porediti (Tabela 2).

Tabela 2. Levinov test homogenosti po studijskim grupama

Levinov test	df1	df2	Značajnost
1.445	6	175	.200

Deskriptivni pokazatelji za evaluaciju nastavnog procesa univerzitetskih nastavnika u odnosu na studijsku grupu ispitanika su: Istorija AS = 112.23; Psihologija AS = 99.29 ; Pedagogija AS = 84.30; Slavistika AS = 93.43; Romanistika AS = 92.75; Anglistika AS = 94.13 i Sociologija AS = 110.06 (Grafik 1). Rezultati su dobijeni kao kumulativni zbir stavki upitnika, a u odnosu na to koliko stavke pojedinačno zasićuju faktor.

Grafik 1. Evaluacija nastavnog procesa u odnosu na studijsku grupu ispitanika

Analizom univarijantne analize varijanse (ANOVA), možemo da zaključimo da postoji statistički značajna razlika između studijskih grupa ispitanika u odnosu na evaluaciju nastavnog procesa na fakultetu ($p = 0.001$) (Tabela 3).

Tabela 3. Razlika između studijskih grupa ispitanika u evaluaciji nastavnog procesa

	Suma kvadrata	df	Srednji kvadrat	F	Značajnost
Između grupa	17634.52	6.00	2939.09	11.88	0.001
Unutar grupa	43306.47	175.00	247.47		

Ovakav rezultat je u skladu sa brojnim prethodnim istraživanjima (Cashin 1990; Marsh & Dunkin 1992; Centra 1993; Braskamp & Ory 1994; Sixbury & Cashin 1995) čiji rezultati su pokazali razliku između studentske evaluacije nastavnog procesa između studijskih grupa istog fakulteta, kao i različitih fakulteta. Kešin (1990) nudi moguća objašnjenja ovakvog rezultata. Studenti sa lošijom prosečnom ocenom i većom prosečnom godinom studiranja, lošije evaluiraju nastavni proces. Takođe se pokazalo da studenti koji tokom nastavnog procesa izvršavaju teže i komplikovanije zadatke, bolje ocenjuju nastavni proces, pa i same nastavnike.

Sa ciljem potpunije analize, Šefeovim testom (Scheffe Test) su ispitane razlike između grupa pojedinačno i u navedenim tabelama je dobijena značajna razlika (Tabela 4 i Tabela 5).

Tabela 4. Razlika između studijske grupe Istorija i drugih studijskih grupa

		Razlika AS	Značajnost
Istorija	Psihologija	12.94	.069
	Pedagogija	27.93*	.000
	Slavistika	18.80	.254
	Romanistika	19.48	.506
	Anglistika	18.10*	.016
	Sociologija	2.17	1.000

Tabela 5. Razlika između studijske grupe Psihologija i drugih studijskih grupa

		Razlika AS	Značajnost
Psihologija	Istorija	-12.94	.069
	Pedagogija	14.99*	.001
	Slavistika	5.86	.990
	Romanistika	6.54	.995
	Anglistika	5.16	.941
	Sociologija	-10.77	.418

Kao što se može videti u Tabeli 4, statistički značajna razlika postoji između studijskih grupa Istorije i Pedagogije ($p = .000$) i Istorije i Anglistike ($p = .016$), dok u Tabeli 5 možemo da vidimo da se statistički značajna razlika pokazala između studijske grupe Psihologija i Pedagogija ($p = .001$). Možemo da zaključimo da se procene studenata o nastavnom procesu znatno razlikuju s obzirom na studijsku grupu. Ovakav rezultat se može tumačiti činjenicom da studenti dolaze na fakultet sa određenim očekivanjima i uverenjima koji bitno utiču na ocenjivanje nastavnog procesa i nastavnika (Đukić 2002a).

Zaključak

Iako je evaluacija višedimenzionalni konstrukt, postoji mnogo više podataka studentske evaluacije nastavnog procesa i nastavnika od bilo koje druge. Mišljenje studenata u poslednjoj deceniji postaje bitno ne samo u smislu evaluacije nastavnika, nego i u ukupnoj proceni kvaliteta rada univerziteta. Međutim uvidom u rezultate ovog istraživanja, možemo da zaključimo da studentska evaluacija

nastavnog procesa nije suštinski objektivna procena karakteristika nastavnika i nastavnog procesa, već je filtrirana njihovim viđenjem velikog broja drugih činilaca i zavisi od studijske grupe, pola i drugih faktora.

Sa stanovišta savremenih didaktičkih objašnjenja, važno je da se evaluacija visokoškolskog nastavnog procesa ostvaruje kao sistem samoevaluacije ali i uzajamne evaluacije aktera nastave, tj. nastavnika i studenata (Đukić 2002b). Studentska evaluacija može i treba da predstavlja smernice u kom bi sam nastavni proces trebalo unapređivati i menjati, ali treba uzeti u obzir i samoevaluaciju kao i procene kvalifikovanih profesionalaca kako bi dobili objektivniju sliku pravog stanja (Berk 2013). Stoga treba imati u vidu da kultura evaluacije treba da bude u funkciji unapređivanja kvaliteta visokoškolskog nastavnog procesa, zatim da ne bude samo konstatovanje trenutnog stanja, već i praćenje samog procesa, kako bi se pozitivno uticalo na same nastavnika, a samim tim i na kvalitet fakulteta.

Za kraj možemo da zaključimo da je visokokvalitetni nastavni proces imperativ konkurentnog tržišta visokoškolskih ustanova, a studentska evaluacija jedan od faktora koji na njega utiču. Kako bi studenti postali kompetentniji, a njihova evaluacija validnija, neophodno je da budu upućeni u dimenzije evaluacije koje postoje u nastavnom procesu, a rezultati njihovih evaluacija da služe kao smernice u kom delu bi nastavne procese trebalo menjati i unapređivati.

LITERATURA

- Basow, S. A. (1995). Student evaluations of college professors: When gender matters. *Journal of Educational Psychology*, 87(4), 656-665. doi: 10.1037/0022-0663.87.4.656
- Berk, R. A. (2005). Survey of 12 strategies to measure teaching effectiveness. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 17(1), 48-62.
- Berk, R. A. (2013). Top five flashpoints in the assessment of teaching effectiveness. *Medical teacher*, 35, 15-26.
- Braskamp, L. A., & Ory, J. C. (1994). *Assessing faculty work: Enhancing individual and institutional performance*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Cashin, W. E. (1990). Students do rate different academic fields differently. In M. Theall, & J. Franklin (Eds.), *Student ratings of instruction: Issues for improving practice: New Directions for Teaching and Learning*, No. 43 (pp. 113-121). San Francisco: Jossey-Bass.
- Centra, J. A. (1993). *Reflective faculty evaluation: Enhancing teaching and determining faculty effectiveness*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Centra, J. A., & Gaubatz, N. B. (2000). Is there gender bias in student evaluations of teaching? *The Journal of Higher Education*, 71, 17-33.

- Đukić, M. (2002a). Studentsko ocenjivanje nastave i nastavnika (pro et contra). *Zbornik odseka za pedagogiju*, 17, 21–30.
- Đukić, M. (2002b). Savremene reforme vrednovanja visokoškolske nastave. U: Kamenov, E. (ured.) (2002). *Strategija razvoja sistema vaspitanja i obrazovanja u uslovima tranzicije. Rezultati komparativnih i prekeoloških proučavanja*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 223–246.
- Đukić, M. (2006–2007). Konstruktivistička evaluacija nastave: didaktičke implikacije. *Zbornik odseka za pedagogiju*, 20–21, 107–118.
- Feldman, K. A. (1976). The superior college teacher from the students' view. *Research in Higher Education*, 5(3), 243–288.
- Feldman, K. A. (1988). Effective college teaching from the students and faculty views: matched or mismatched priorities? *Research in Higher Education*, 28 (4), 291–329.
- Feldman, K. A. (2007). Identifying exemplary teachers and teaching: Evidence from student ratings. In R. P. Perry & J. C. Smart (Eds.), *The Scholarship of teaching and learning in higher education: An evidence-based perspective* (pp. 93–129). Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Gursoy, D., & Umbreit, W. T. (2005). Exploring Students' Evaluations of Teaching Effectiveness: What Factors are Important? *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 1 (29), 91–109. doi:10.1177/1096348004268197
- Helgesen, Ø., & Nettet, E. (2007). What accounts for students' loyalty? Some field study evidence. *International Journal of Educational Management*, 21(2), 126–143.
- Jackson, D. L., Teal, C. R., Raines, S. J., & Nansel, T. R. (1999). The dimensions of students' perceptions of teaching effectiveness. *Educational and Psychological Measurement*, 59(4), 580–596.
- Johnston, M., & Reid, D.J. (1999). Improving teaching in higher education. *Educational Studies*, 25(3), 269–281.
- Kostović, S. (2008). *Pigmalion u razredu*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kuzmanović, M. Savić, G. Gušavac, B.A. Makajić-Nikolić, D. i Panić, B. (2013). A Conjoin based approach to student evaluations of teaching performance. *Expert Systems with Applications*, 40(10), 4083–4089. doi:10.1016/j.esw.2013.01.039.
- Lukas, J. F.-Santiago, K.-Etxeberria, J., & Lizasoain, L. (2014). Adapting to the European Higher Education Area a questionnaire on student opinion about the teaching of lecturers. *Revista Electrónica de Investigación y Evaluación Educativa*, 20(1). doi:10.7203/relieve.20.1.3812
- Marsh, H. W., & Dunkin, M. (1992). Students' evaluations of university teaching: A multidimensional perspective. In J. C. Smart (Ed.) *Higher education: Handbook of theory and research* (Vol. 8, pp. 143–233). New York: Agathon.
- Moreno-Murcia, J.A.-Torregrosa, Y.S., & Belando Pedreno, N. (2015). Questionnaire evaluating teaching competencies in the university environment. Evaluation of

- teaching competencies in the university. *New approaches in Educational research*, 4(1), 54-61.
- OECD (2005). *Teachers matter: Attracting, developing and retaining effective teachers*. Paris: OECD.
- Paulsen, M. B. (2002). Evaluating Teaching Performance. *New Directions for Institutional Research*, 114, 5-18.
- Sixbury, G. R., & Cashin, W. E. (1995b). *IDEA technical report no. 10: Comparative data by academic field*. Manhattan: Kansas State University, Center for Faculty Evaluation and Development.
- Šuvalija, M., Marković Pavlović, M. i Dautbegović, A. (2016). Pregled istraživanja evaluacije rada nastavnika i povezanosti motivacije i akademske prilagodbe studenata sa određenim karakteristikama nastavnika. *Zbornik radova Odseka za pedagogiju, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu*, 1(1), 41-54.
- Vilotijević, M. (1992). *Vrednovanje pedagoškog rada škole*. Naučna knjiga, CURO, Pedagoška akademija, Beograd.

STRATEGIJE UČENJA TALIJANSKOGA KAO STRANOGA JEZIKA U HRVATSKOMU KONTEKSTU

This paper deals with learning strategies of Italian as foreign language in Croatian context. The instrument used in the research is the Croatian version of R. Oxford's Strategy Inventory for Language Learning (SILL) adapted by Mihaljević Djigunović (2002). The aim of the research was to examine the difference between the first and third year undergraduate students of Italian studies (N=75) and students of Italian as an additional language (IAL) (N=29) at the beginner's level. The two groups differ in both number and types of strategies they use. The research confirmed previous results regarding the claim that students at higher levels of learning use a greater number of strategies. Using the statistical program SPSS, a statistically significant difference in cognitive, metacognitive and affective strategies has been established between the two groups.

Keywords: SILL, Language learning strategies, undergraduates, Italian language, IAL, SPSS

1. Teorijski okvir

Pokušavajući ovladati inim jezikom, svaki korisnik jezik, učenik ili student se upušta u složen proces u kojemu mu veliko olakšanje i pomoć predstavljaju strategije učenja. Prema Oxford (2003), one označavaju studentova specifična djelovanja, ponašanja, korake ili tehnike kojima se služi kako bi poboljšao svoje napredovanje u učenju inoga jezika, no to je tek jedna od mnogih definicija. Istraživanja ovoga područja su započela sedamdesetih godina prošloga stoljeća kad su istraživači u središte svojih istraživanja stavili učenike, a otada su mnogi istraživači pokušali definirati, klasificirati i primijeniti strategije učenja u učionici. Problematičnost njihova određenja leži i u individualnom karakteru svakog studenta što je rezultiralo s različitošću u klasifikaciji strategija. Ponuđeno ih je nekoliko, a najistaknutija i najiscrpnija je podjela R. Oxford (1996) koja je poslužila kao osnova pri izradi dosad najpoznatijega instrumenta Strategy Inventory for Language Learning (SILL) za prikupljanje podataka o korištenju strategija učenja jezika.

Prema Oxford, strategije se dijele na izravne, koje se odnose na strategije pamćenja, nadoknađivanja i kognitivne strategije, i neizravne, odnosno

* lsimunic@unizd.hr

metakognitivne, afektivne i društvene strategije (Oxford 1996; Medved 2010). Strategije pamćenja odnose se na stvaranje mentalnih poveznica (primjerice klasificiranjem jezičnog materijala u smislene jedinice i u kontekst), korištenje slika i zvukova ili fizičko izvođenje novog izraza (Oxford 1996). Strategije nadoknađivanja podrazumijevaju nadilaženje prepreka u govoru i pisanju putem gestikulacije, biranja teme, izbjegavanja komunikacije, korištenje jezičnim uputama u slušanju i čitanju (primjerice korištenje poznatim znanjima u svrhu razumijevanja nepoznatog izraza) (Oxford 2003). Kognitivne strategije se odnose na oblikovanje ili transformaciju jezika na izravan način (Oxford & Crookall 1989) putem ponavljanja gradiva, sažimanjem i analizom informacija, primanjem i slanjem poruka, zabilješkama i sličnim radnjama (Oxford 1996; Dörnyei & Skehan 2003). Metakognitivne strategije podrazumijevaju nadgledanje, evaluaciju, planiranje i organiziranje vlastitoga učenja (Medved Krajnović 2010), afektivne strategije odnose se na snižavanje vlastite anksioznosti (putem glazbe, dubokog disanja, i sl.), ohrabrivanja (putem pozitivnih izjava) i kontrolu nad emocijama (poput slušanja vlastitih tjelesnih signala, razgovaranja o emocijama), dok društvene strategije podrazumijevaju postavljanje pitanja, suradnju i suosjećanje s drugim govornicima što služi i povećanju komunikacije na inomu jeziku (Oxford & Crookall 1989; Medved Krajnović 2010).

Istraživači su se bavili proučavanjem strategija učenja jezika s obzirom na karakteristike učenika kao što su motivacija, stavovi, spol, nacionalnost, stupanj obrazovanja, jezična razina itd. Takve varijable učenike dovode do odabira različitih strategija, a u ovomu radu je, upotrebom SILL-a, statističkim putem utvrđena razlika u primjeni strategija s obzirom na stupanj jezične kompetencije i stupanj obrazovanja.

1.1. Pregled istraživanja

Ranim se istraživanjima pokušala pružiti pomoć manje uspješnim učenicima koji su se koristili s manjim repertoarom strategija nego što su to činili uspješniji učenici (Rubin 1975; O'Malley & Chamot 1990). Jednako se odnosi i na odrasle učenike (Wharton 2000). Uspješni učenici koriste strategije učenja češće (Bremner 1999), a Oxford i Crookall (1989) su doznali i da kombiniraju neke kognitivne strategije s metakognitivnima te da se s višim stupnjem jezične kompetencije javlja i složenija upotreba. Istraživanje provedeno na uzorku od 1200 sveučilišnih studenata također upućuje na to da je upotreba strategija učenja povezana sa studentskim kompetencijama (Oxford & Nyikos 1989). Sanaqui

(1995, u: Božinović i Perić 2012) navodi kako nisu utvrđene razlike u uporabi strategija kojima se koriste učenici na različitim stupnjevima kompetencije.

Vann i Abraham (1990) su utvrdile da manje uspješni učenici također vrlo aktivno primjenjuju strategije, no griješe pri samomu odabiru strategije potrebne za rješavanje određenoga zadatka. Prema autoricama, problem im je stvaralo nepoznavanje metakognitivnih strategija. Božinović i Perić (2012) navode da se učenici na višoj razini učenja jezika koriste većim brojem strategija od učenika na nižoj razini učenja te da postoje razlike u uporabi strategija učenja s obzirom na stupanj učenja pri čemu se kod ispitanici na početnom stupnju učenja jezika češće se koriste društveno-afektivnim i kognitivnim strategijama, a nije utvrđena statistički značajna razlika za strategije pamćenja te metakognitivne strategije.

Kratki prikaz istraživanja svjedoči o podosta različitim nalazima s obzirom na to da same strategije ovise o mnoštvu drugih čimbenika (Dörnyei & Skehan 2003; Božinović i Perić 2012). Samo je istraživanje Božinović i Perić (2012) ispitalo i upotrebu strategija u odnosu na stupanj jezične kompetencije.

2. Istraživanje

2.1. Cilj i pretpostavke

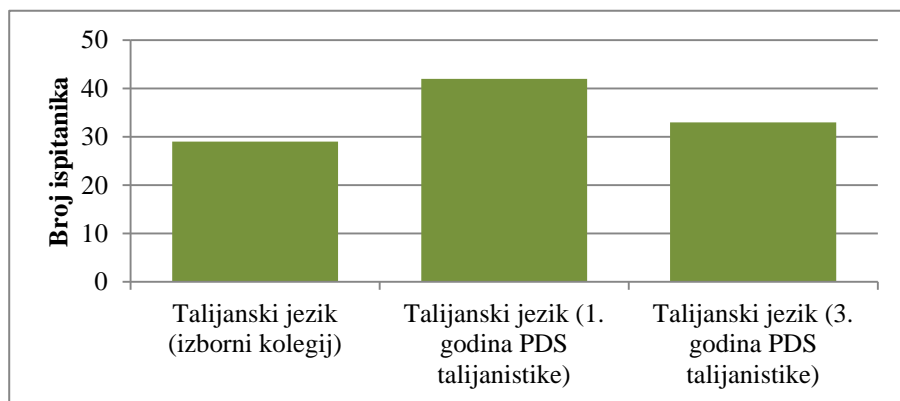
Istraživanje predstavljeno u radu osmišljeno je i provedeno s ciljem utvrđivanja razlika u uporabi strategija učenja prema klasifikaciji koju je oblikovala Oxford (1996) u odnosu na jezičnu razinu. Pretpostavlja se da će se studenti na višoj razini učenja, odnosno na trećoj godini preddiplomskoga studija talijanistike, koristiti većim brojem strategija nego studenti na nižoj razini, odnosno studenti prve godine preddiplomskoga studija talijanistike i studenti koji slušaju talijanski kao izborni kolegij na početničkoj razini. Također se pretpostavilo da će postojati razlike u primjeni pojedinih strategija. Smatralo se da će se studenti na nižim godinama učenja koristiti afektivnim i društvenim strategijama budući da će se oslanjati na podršku i pomoć kolega i profesora.

2.2. Metodologija istraživanja

Instrument korišten u istraživanju bila je hrvatska inačica Strategy Inventory or Language Learning (SILL) autorice Rebecce Oxford, a koju je prilagodila Jelena Mihaljević Djigunović (2002). Njime se mjerila zastupljenost strategija učenja s obzirom na pripadnost jednoj od šest navedenih skupina te su stoga pomoću šest mjernih skala predstavljene strategije pamćenja, kognitivne, kompenzacijske, metakognitivne, afektivne i društvene strategije (Tablica 1.). Dodatnim se pitanjima

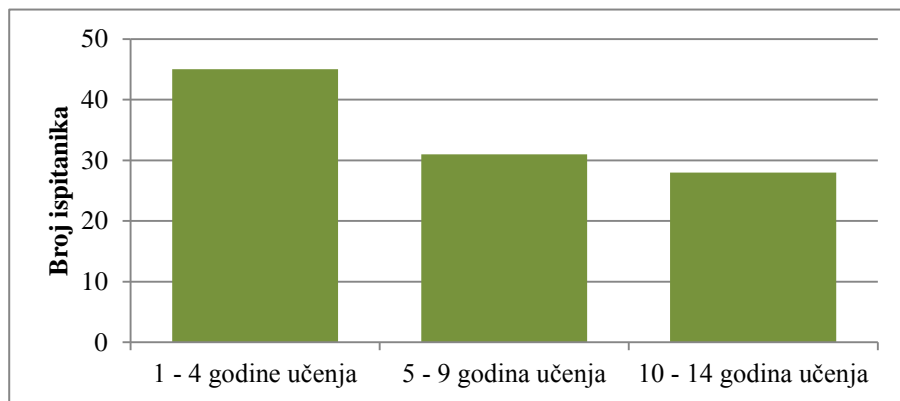
provjerila dob, spol, studijsko usmjerenje i prethodno iskustvo učenja talijanskoga jezika. Studenti su anketirani početkom lipnja 2017. godine za vrijeme predavanja, a potom su rezultati statistički obrađeni u programu SPSS. Statistički je utvrđena pouzdanost instrumenta (Cronbach's Alpha iznosi 0,838).

U istraživanju je sudjelovalo 104 ispitanika. Od toga je bilo 19 muškaraca i 85 žena u dobi od 18 do 25 godina. Ispitanici su polaznici izbornoga kolegija talijanskoga jezika te studenti prve i treće godine preddiplomskoga studija talijanistike pa su smješteni prema skupini u 3 kategorije (Slika 1.).

Slika 1. Tri skupine ispitanika

Provjereno je prethodno iskustvo učenja, a s obzirom na različitost rezultata, prikupljeni podaci izraženi u godinama su, za potrebe istraživanja rekodirani u tri skupine (Slika 2.). Prvoj skupini pripadaju studenti s prethodnim iskustvom učenja talijanskoga jezika u trajanju od 1 – 4 godine, drugoj studenti s iskustvom od 5 – 9 godina učenja, a trećoj ispitanici od 10 – 14 godina učenja.

Slika 2. Tri skupine dobivene rekodiranjem

2.3. Rezultati i rasprava

Strategije koje su bile najviše zastupljene kod svih ispitanika su metakognitivne i strategije pamćenja, dok su najmanje bile zastupljene kognitivne strategije. Ovaj nalaz odgovara rezultatima Božinović i Perić (2012) u pogledu strategija pamćenja i kognitivnih strategija, dok su metakognitivne strategije zastupljenije što se nadovezuje na nalaz Oxford i Crookall (1989). Studenti na višim razinama učenja sve uspješnije vladaju jezikom te stoga kombiniraju kognitivne i metakognitivne strategije.

Tablica 1. Prikaz prosječne primjene strategija kod svih ispitanika

	Strategije pamćenja (prosjek)	Kognitivne strategije (prosjek)	Strategije nadoknađivanja (prosjek)	Metakognitivne strategije (prosjek)	Afektivne strategije (prosjek)	Društvene strategije (prosjek)
N	105	105	105	105	105	105
Mean	3,35	2,29	3,27	3,37	2,95	3,19
SD	0,648	0,639	0,609	0,763	0,797	0,768
Min	2	1	2	1	1	2
Max	5	5	5	5	5	5

Za mjernu skalu svake pojedinačne strategije, napravljena je analiza varijance (ANOVA test). Potvrđeno je se studenti na višoj razini učenja koriste većim brojem strategija nego studenti na nižim dvjema razinama. Ovaj rezultat potvrđuje nalaz Oxford i Crookall (1989) i Božinović i Perić (2012), kao i onaj koji istražili Bremner (1999) i Wharton (2000).

Tablica 2. Rezultati analize varijance kod tri skupine ispitanika

Variable	Skupine	N	M	SD	F	p
Strategije pamćenja	Talijanski (izborni)	29	2.81	.630	1.315	.273
	Talijanski PDS)	(1. 42	2.90	.546		
	Talijanski PDS)	(3. 33	3.04	.548		
Kognitivne strategije	Talijanski (izborni)	29	2.72	.792	5.042*	.008
	Talijanski PDS)	(1. 42	3.07	.555		

	Talijanski PDS)	(3.	33	3.19	.457		
Strategije nadoknađivanja	Talijanski (izborni)		29	3.22	.709		
	Talijanski PDS)	(1.	42	3.30	.465	.208	.812
	Talijanski PDS)	(3.	33	3.23	.667		
Metakognitivne strategije	Talijanski (izborni)		29	2.90	.883		
	Talijanski PDS)	(1.	42	3.42	.549	5.984*	.003
	Talijanski PDS)	(3.	33	3.40	.601		
Afektivne strategije	Talijanski (izborni)		29	2.08	.630		
	Talijanski PDS)	(1.	42	2.49	.525	5.191*	.007
	Talijanski PDS)	(3.	33	2.52	.657		
Društvene strategije	Talijanski (izborni)		29	3.05	.849		
	Talijanski PDS)	(1.	42	3.13	.644	2.665	.075
	Talijanski PDS)	(3.	33	3.45	.766		

uz 5% rizika, $p > .05$

Iz rezultata (Tablica 2.) je vidljivo da nije utvrđena statistički značajna razlika u primjeni strategija pamćenja, nadoknađivanja i društvenih strategija. Kod kognitivnih strategija je utvrđena statistički značajna razlika između studenata treće godine i studenata s izbornoga kolegija što je očekivano, no zanimljivo je da su studenti treće godine koristili viši broj kognitivnih strategija premda se najčešće višim brojem ističu polaznici početnih stupnjeva dok se kod naprednijih studenata formalizira sustav pravila, analiza i usporedbi, a upravo to potvrđuju Oxford (1996) i Božinović i Perić (2012). Ovu razliku mogla je uzrokovati završna provjera znanja nakon tri godine studija i ponovna analiza i usporedbe već utvrđenih pravila. Utvrđena je i statistički značajna razlika u primjeni afektivnih strategija između studenata prve i treće godine te studenata s izbornoga kolegija. U najvišem su stupnju zastupljene kod studenata treće godine, pri čemu je zasigurno važnu

ulogu igrala provjera koja prethodi samom završetku preddiplomske razine i poradi koje su studenti primjenjivali strategije koje se odnose na sniženje razine stresa i ohrabrivanje, a jednak je nadzor emocija potreban i na prvoj godini kada su studenti suočeni s novim načinima studiranja.

Konačno, utvrđena je statistički značajna razlika u primjeni metakognitivnih strategija između studenata prve i treće godine te studenata s izbornoga kolegija. Razlika u odnosu na nalaz Božinović i Perić (2012) može biti objašnjena izloženošću intenzivnijem jezičnom programu, učenju i polaganju kolegija na inomu jeziku zbog čega su studenti bili primorani naučiti usmjeravati pažnju, planirati i organizirati vlastito učenje, a to su upravo radnje koje navodi Oxford (1996).

S obzirom na iskustvo prethodnoga učenja, utvrđena je statistički značajna razlika samo između ispitanika koji su jezik učili preko deset godina i onih koji u ga učili manje od 4 godine pri čemu ispitanici koji su duže izloženi talijanskomu jeziku koriste veći broj kognitivnih strategija.

Uzeta je u obzir i varijabla spola gdje je utvrđena statistički značajna razlika između muškaraca i žena samo u primjeni metakognitivnih strategija, a do sličnih su nalaza došle i Oxford i Nyikos (1989).

3. Zaključak

Rezultati istraživanja potvrdili su tvrdnju da studenti na višoj razini učenja koriste većim brojem strategija nego studenti na dvjema nižim razinama. Jednako tako, potvrđena je tvrdnja o tome da će postojati razlike u primjeni afektivnih strategija, dok tvrdnja vezana uz društvene strategije nije potvrđena. Osim toga, statistički je utvrđena razlika između studenata prve i treće godine u primjeni kognitivnih i metakognitivnih strategija. Utvrđene su statistički značajne razlike u primjeni metakognitivnih i kognitivnih strategija kod studenata talijanistike i studenata talijanskoga kao izbornoga studija. Dok su metakognitivne očekivano zastupljenije kod studenata treće godine koji su već vješti u nadziranju vlastitoga učenja, neočekivano višu zastupljenost kognitivnih strategija moguće je objasniti razdobljem pripreme za završni ispit. U primjeni afektivnih strategija statistički se značajno razlikuju samo studenti treće godine i studenti talijanskoga kao izbornoga kolegija. Strategije su ponovno u višem stupnju zastupljene kod studenata treće godine, što možemo objasniti potrebom za nadziranje vlastitoga emocionalnoga stanja i tehnike smirivanja uoči stresnog razdoblja koje prethodi završetku preddiplomskoga studija.

Kod društvenih strategija koje su inače zastupljenije na nižoj razini, primjetno je da nema statistički značajne razlike te da svi ispitanici, obzirom na okolnosti u kojima se nalaze, traže pomoć i podršku okoline. To možemo objasniti činjenicom da su strategijska ponašanja studenata kojima je talijanski izborni jezik usvojena u tijeku ovladavanja drugim inim jezicima bilo putem izbornih kolegija, bilo na matičnim jezičnim studijima.

Razdoblje u kojem je provedeno istraživanje bitno je utjecalo na rezultate te se pokazalo kao još jedan važan čimbenik u odabiru strategija kod studenata. U ovom istraživanju može se smatrati ograničenjem, no utjecaj bi bilo vrlo korisno istražiti u daljnjim istraživanjima poradi velike uloge koju su pokazali i rezultati ovoga istraživanja. Stoga bi bilo dobro provjeriti rezultate dobivene ovim istraživanjem u periodu kad studenti nisu suočeni sa završnim ispitom.

S obzirom na nekarakteristično strategijsko ponašanje ispitanika izazvano ispitnim razdobljem, važno je započeti s osvještavanjem važnosti strategija učenja kako u ovladavanju inim jezikom tako i u nošenju sa stresnim ispitnim situacijama. Zatim bi se strategijskom obukom studenti osposobili kako za prepoznavanje, tako i za primjenu. Zanimljivo bi bilo provjeriti rezultate na jezičnim provjerama prije i poslije strategijske obuke te promatrati napredak. Na taj način bi se mogla provjeriti povezanost primjene strategija s obzirom na uspjeh u sveučilišnomu okruženju.

Obzirom da se intenzivni studiranje talijanskoga jezika na prvoj godini preddiplomskoga studija talijanistike razlikuje od učenja talijanskoga jezika kao izbornoga kolegija, bilo bi zanimljivo prikupiti dovoljan broj studenata koji matičnim usmjerenjem ne pripadaju jezičnim grupama kako bi se statističkim putem mogla usporediti zastupljenost pojedinih strategija učenja.

LITERATURA

- Božinović, N. i Perić, B. (2012). *Uporaba strategija učenja u odnosu na znanje i razinu učenja stranoga jezika. Metodički ogledi* 19 (2), 115–135.
- Bremner, S. (1999). Language Learning Strategies and Language Proficiency: Investigating the Relationship in Hong Kong. *Canadian Modern Language Review*, 55(4), 490–514.
- Dörnyei, Z., & Skehan, P. (2003). Individual Differences in Second Language Learning. In C. J. Doughty, & M. H. Long (Eds.), *The handbook of second language acquisition* (pp. 589–630). Oxford: Blackwell.
- Medved Krajnović, M. (2010). *Od jednojezičnosti do višejezičnosti: uvod u istraživanja procesa ovladavanja inim jezikom*. Zagreb: Leykam International.

- Mihaljević Djigunović, J. (2002). *Strah od stranoga jezika – kako nastaje kako se očituje i kako ga se osloboditi*, Zagreb: Naklada Ljevak.
- O'Malley, J. M., & Chamot, A. U. (1990). *Learning strategies in second language acquisition*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Oxford, R. (1996) *Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know*. Boston: Heinle & Heinle Publishers.
- Oxford, R. L. (2003). Language Learning Styles and Strategies: An Overview. *GALA*, 1-25.
- Oxford, R., & Crookall, D. (1989). Research on Language Learning Strategies: Methods, Findings, and Instructional Issues. *The Modern Language Journal*, 73(4), 404-419.
- Oxford, R., & Nyikos, M. (1989). Variables Affecting Choice of Language Learning Strategies by University Students. *The Modern Language Journal*, 73(3), 291–300.
- Rubin, J. (1975). What the "Good Language Learner" Can Teach Us, *TESOL Quarterly Vol. 9, No. 1*, 41-51.
- Vann, R., & Abraham, R. (1990). Strategies of Unsuccessful Language Learners. *TESOL Quarterly*, 24(2), 177-198.
- Wharton, G. (2000). Language Learning Strategy Use of Bilingual Foreign Language Learners in Singapore. *Language Learning*, 50(2), 203-244.

ИЗАЗОВИ ВРЕМЕНА ПРЕД УЧБЕНИЧКИМ КОМПЛЕТОМ ЗА УЧЕЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА – КОМПАРАТИВНИ ПРИСТУП МОБИЛНИМ АПЛИКАЦИЈАМА ЗА УЧЕЊЕ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА**

The paper deals with a comparative analysis of mobile applications for learning and teaching English as a foreign language (*English Listening, Learn American English Courses, Duolingo, Gem Learn English*). The application analysis provides guidance on how similar applications should look to learn the Serbian language as a foreign one, which is still not available on the market. In order to achieve this goal, a theoretical framework for evaluation has been formed, which involves analyzing the design of the application, pedagogical settings, content and didactic-methodical design. The results of the analysis showed that there are no big differences between the analyzed applications in terms of design, pedagogical settings and content, which in all applications are adapted to the level at which the language is adopted. Differences were noted in their didactic-methodical design, ie the existence / lack of effective ways to present content. However, it can be concluded that these are well-designed and more or less functional applications that enable them to acquire basic knowledge of the language being taught.

Keywords: mobile-assisted language learning, Serbian as a foreign language, didactic and methodical application design

1. Увод

Под утицајем друштвено-историјских прилика на Блиском истоку и западном Балкану у последњих двадесетак година створили су се услови за развој наставе српског језика као страног. Услед повећања броја странаца заинтересованих за учење српског језика отварају се и устоличују центри при филолошким факултетима у Београду¹, Новом Саду, Крагујевцу и Нишу, при

* aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs

** Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Филологије на Филозофском факултету у Нишу, под менторством проф. др Марине Јањић.

¹ Центар за српски језик као страни при Филолошком факултету у Београду основан је 1986. године на иницијативу Катедре за српски језик и јужнословенске језике „са намером да се у њему организује настава српског језика за будуће студенте Београдског универзитета који су страни држављани” (Крајишник, Маринковић 2002: 263).

чему се све већа пажња посвећује теоријско-методолошким и практичним питањима наставе српског језика као страног. У вези са тим говори се о концепцији садашњих и будућих наставних програма, уџбеничких комплекта, граматика и речника.

Радмило Маројевић је осамдесетих година прошлог века говорио о потреби писања уџбеника за српски језик као страни сматрајући га самим срцем наставног процеса (Маројевић 1986: 34–37). Нажалост, иако је прошло тридесет и више година од Маројевићевог писања, није се напредовало на том пољу – објављено је свега неколико уџбеника, на шта је указао Б. Станковић (2002: 228), а настава српског језика као страног већ се нашла пред новим изазовом – развојем мобилних технологија и савремених облика уџбеника, који се користе при учењу светских језика (пре свега, енглеског, шпанског и француског).

Популарност и практичност мобилних уређаја (лаптоп рачунара, таблета и телефона) обезбедиле су им важно место у учењу језика и настави уопште. Иако је данас широко заступљен појам *учења уз помоћ мобилних уређаја*, нема јединствене дефиниције којом би се објаснио. Такво чињенично стање последица је његове убрзане еволуције и развоја нових и префињенијих уређаја. Већи број научника у последњих десетак година бавио се употребом мобилних уређаја у циљу развоја језичких вештина (Thornton, P., & Houser, C. 2005; Levy, M., & Kennedy, C. 2005; Kukulska-Hulme, Shield 2008; Godwin-Jones, R. 2011). Аутори су сагласни да учење језика уз помоћ мобилних уређаја (*Mobile assisted language learning*; MALL) представља укључивање мобилних уређаја у наставни процес чији резултат треба да буде усвајање одређеног језика (Bezircilioğlu, S. (2016); Naismith, L., Sharples, M., Vavoula, G., & Lonsdale, P. (2004); Kukulska-Hulme 2008). Занимљиво је да Јанг (2013) учење језика уз помоћ мобилних телефона види као фазу у развоју *CALL* (*Computer-Assisted Language Learning*).

Учење страног језика повлачи за собом и продукцију нових и модернијих уџбеничких комплекта који ће у потпуности одговарати савременом концепту образовања, обезбеђујући наставницима и ученицима систематско остваривање наставног програма, односно усвајање предвиђеног градива. Препознавши перспективу мобилних уређаја у настави, а у циљу да учење енглеског, шпанског и француског језика индивидуализују и ослободе традиционалних догми, институције и наставници развили су мобилне апликације за учење језика, које постају неизоставан део уџбеничких комплекта. Сличних апликација за учење српског језика као страног тренутно

нема на тржишту. Имајући у виду да је постојање квалитетног уџбеничког комплета главни предуслов успешне наставе језика, мора се тежити осавремењивању ове наставе, тако што ће се у корак пратити развој наставе страних језика. То значи да би требало порадити на изграђивању теоријско-методолошког оквира за настанак сличних мобилних апликација за учење српског језика као страног. Овај рад би требало да буде само један у низу који ће помоћи у поменутом настојању.

2. Методологија истраживања

2.1. Предмет и значај истраживања

Учење страног језика неминовно за собом повлачи развој одређеног броја мобилних апликација за учење тог језика, које се одликују посебним квалитетом. У свету постоје апликације за учење енглеског, шпанског и француског језика као страног. Интернационални статус ових језика утицао је на повећано интересовање наставника језика и програмера за њихов развој.

За разлику од поменутих језика, српски језик нема статус интернационалног језика. Друштвено-историјске прилике у свету у последњих десетак година имају за последицу прилив већег броја ученика, што је довело до тога да српски језик као страни буде доминантна област интересовања српских лингвиста и наставника. Са повећаним интересовањем за учење српског језика као страног јавља се потреба за развојем мобилних апликација које би биле саставни део савремених уџбеничких комплета.

У складу са претходно реченим, од важности је спровођење константних анализа и евалуација постојећих мобилних апликација, као и указивање на могућности њиховог побољшања. Приликом анализе у обзир се мора узети шири дијапазон мерила квалитета – сагледавање корисничког интерфејса, анализа садржаја и активности ученика-корисника. Стога је предмет овога рада компаративна анализа мобилних апликација за учење и увежбавање страних језика, ради бољег разумевања карактеристика мобилног учења у контексту учења на даљину, као и стварање теоријских оквира за развој апликација за учење српског језика као страног.

Компаративна анализа мобилних апликација за учење страних језика требало би да допринесе стварању теоријског оквира за дидактичко-методичко обликовање таквих апликација, које би касније могле да буду добар показатељ и смерница за развој сличних апликација за учење српског језика као страног.

2.2. Процедура и корпус

Изабране апликације анализиране су према модификованом оквиру Ким и Квон (Kim, H., & Kwon, Y. 2012). Теоријски оквир коришћен за анализу мобилних апликација састоји се из четири главне категорије: 1) Дизајн апликација; 2) Педагошке поставке; 3) Садржај; 4) Дидактичко-методичко обликовање.

Табела 2. Теоријски оквир за анализу и евалуацију мобилних апликација

ДИЗАЈН АПЛИКАЦИЈЕ	
	Појавни облик <ul style="list-style-type: none"> ▪ Изглед стране ▪ Димензије ▪ Распоред елемената <ul style="list-style-type: none"> ○ Заглавље ○ Подножје ○ Навигациони елементи ○ Садржајни блокови ▪ Коришћене боје ▪ Постојање иконица и фотографија ▪ Фонт <ul style="list-style-type: none"> ○ Читљивост ○ Величина ▪ Интерактивност стране
ПЕДАГОШКЕ ПОСТАВКЕ	
	Узраст ученика
	Ниво познавања страног језика
	Педагошки циљеви процеса учења
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Учење језика уопште ▪ Учење одређеног дела
САДРЖАЈ	
	Евалуација материјала <ul style="list-style-type: none"> ▪ Структура ▪ Подељеност према темама и лекцијама ▪ Број лекција ▪ Жељена вештина (читање, писање, изговор, увећање речничког фонда)
ДИДАКТИЧКО-МЕТОДИЧКО ОБЛИКОВАЊЕ	

- **Анализа стручних термина**
- **Постојање сликовних средстава изражавања**
- **Ефикасни начини презентовања вредности**
- **Процењивање дидактичке вредности примера**
- **Присутност питања, налога и задатака**
- **Подршка развоју стваралачког и критичког мишљења и понашања**
- **Постојање аудио и видео записа лекција које се уче**

Након формирања теоријског оквира за евалуацију, предузета су три корака: (1) избор и категоризација андроид-апликација; (2) анализа и опис сваке од апликација; (3) евалуација изабраних апликација. Захваљујући претрази према кључним речима ('learning English', 'teach English', 'English courses') изабране су 2 апликације за учење енглеског језика, и то: *English Listening* и *Learn American English Courses*.

3. Анализа мобилних апликација за учење страног језика

3.1. English listening

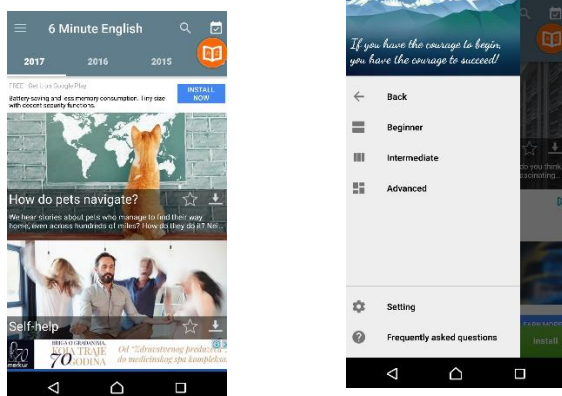
Апликација *English Listening* намењена је развоју вештине слушања енглеског језика, што потврђује и сам назив апликације. Настала је као део пројекта британске новинске агенције Би-Би-Си – *BBC Learning English*, који је започет 1943. године. Циљ овог пројекта је подучавање енглеског језика уз помоћ бесплатних аудио, видео и текстуалних материјала широм света – од Бангладеша и Латинске Америке до Кине. Апликација је развијена од стране седморо експерата за енглески језик, наставника енглеског језика и продуцената. До сада је преузета са андроид и iOS продавнице више од милион пута и вреднована оценом 4,7 (од 5) од стране десетине хиљада корисника. Може се инсталирати на андроид и ајфон телефоне, док не постоји верзија за виндоус оперативне системе.

3.1.1. Дизајн апликације

Водећи се горенаведеним теоријским оквиром за евалуацију мобилних апликација, може се приметити да је развојни тим велику пажњу посветио њеном појавном облику. Одликује је једноставан кориснички интерфејс, који се састоји из неколико садржајних блокова и навигационих елемената – картице за отварање главног менија (изборника) или речника,

поља за претрагу садржаја, као и поља за избор године у којој је одређени материјал достављен ученицима-корисницима. У централном делу екрана налазе се изабрани материјали из одређене године, који се могу преузети или снимити за каснију репродукцију кликом на одређену иконицу.

Отварањем менија (изборника) ученику-кориснику нуди се могућност избора нивоа на коме ће се учити енглески језик – понуђена су три: почетни, средњи и напредни, а затим и избор садржаја који ће се учити (о чему ће нешто касније бити више речи), као и подешавања саме апликације: укључивање обавештења о приспећу нових лекција, промена величине фонта и избор језика на који ће се речи преводити.

Слика 1. Приказ почетне стране и изборника нивоа

У зависности од величине екрана паметног телефона и изабраног подешавања, зависи и величина фонта, односно сама његова читљивост. Кроз читаву апликацију коришћене су идентичне иконице за означавање одређеног садржаја: на пример, за отварање речника приказана је књига; за преузимање лекције коришћена је добро позната стрелица са смером надоле итд. Допадљиве боје уз анимирани текст доприносе стварању утиска о томе да су „аутори” ове апликације водили рачуна о њеном „пријатељском односу” (*user-friendly*) према ученицима-корисницима.

3.1.2. Педагошке поставке

Апликација *English Listening* није намењена одређеној узрасној групи. Могу је користити сви они који поседују паметне мобилне телефоне и који имају жељу да уче и увежбавају енглески језик. Педагошки циљ апликације је да сви њени корисници могу учити језик на занимљив и неуобичајан начин. Сви корисници могу да изаберу неки од три нивоа (почетни, средњи,

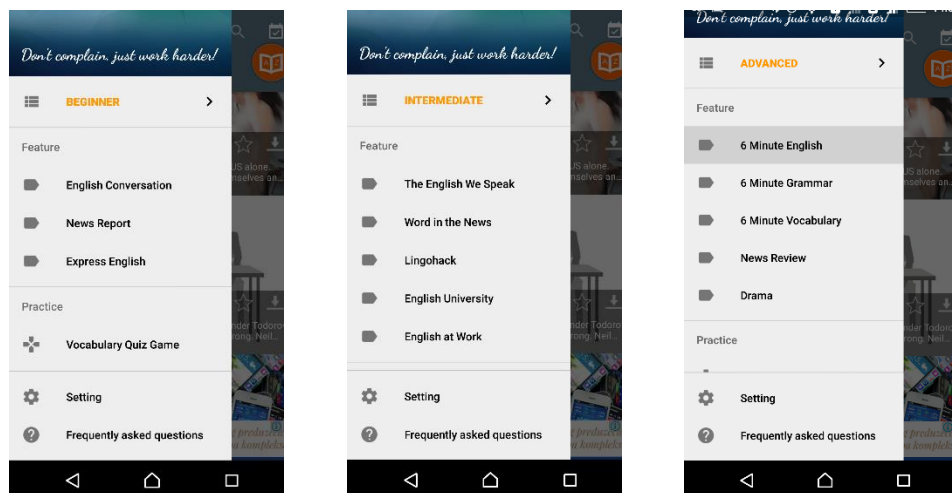
напредни) на коме ће учити језик. Садржаји су прилагођени одређеном нивоу познавања језика, али апликација има недостатак – нема могућности да се пре избора одређеног курса/лекције провери ниво познавања језика, како би се донела правилна одлука у вези са избором нивоа. Према речима аутора, материјали који су доступни ученицима-корисницима део су курсева учења енглеског језика у целисти, али апликација дозвољава својим корисницима да изаберу садржаје независно од тога да ли су се пријавили или нису за одређени курс. Иако апликација носи назив *English Listening*, не користи се само за увежбавање и стицање вештине слушања енглеског језика, већ и за усвајање граматике и увећање речничког фонда, што доводи до закључка да је намењена усвајању језика уопште.

3.1.3. Садржај апликације

Садржај апликације чине материјали за учење енглеског језика који су распоређени према нивоу познавања језика, односно према години публикавања. У зависности од нивоа на коме се учи језик, ученици-корисници могу бирати различите садржаје које ће усвајати. Тако се на почетном нивоу ученици могу одлучити за следеће: вођење разговора (*English Conversation*), преглед вести (*News Report*) или учење свакодневног енглеског језика (*Express English*). На средњем нивоу ученици се упознају са енглеским језиком који се свакодневно користи (*The English We Speak*), речима у вестима (*Word in the News*), језиком који се користи на енглеским универзитетима (*English University*) или енглеским језиком на послу (*English at Work*), док се тек на напредном нивоу ученици могу упознати са граматиком (*6 Minute Grammar*) и обогатити свој речнички фонд кроз појединачне лекције (*6 Minute Vocabulary*), извршити преглед вести и учити језик уз помоћ драмског метода.

Сваки ниво и свака област састоји се из одређеног броја лекција које су насловљене тако да привуку пажњу ученика: *Хајдемо на плажу!* (*Let's go to the beach!*), *Дан у председниковој кући!* (*A day at a president's house*), *Наручивање у ресторану* (*Ordering at a restaurant*), *Једимо роштиљ* (*Let's eat barbecue*), *Како се кућни љубимци оријентују?* (*How do pets navigate?*) итд. Садржај лекција прилагођен је нивоу на коме се изучава језик и теме у складу су са документом *Common European Framework of Reference* (CEFR) у коме се за сваки ниво прописују садржаји које би требало усвојити. Тако се на нивоу A1 од ученика очекује да представи себе, каже одакле је и укратко опише свој град, разговара о породици и пријатељима описујући њихов изглед и

карактерне особине, разговара о одећи, омиљеној храни, свакодневним активностима и састанцима са пријатељима, опише свој дом и покаже способност разговора о своме кретању, обави основне административне дужности и дискутује о прозводима и куповини.

Слика 2. Приказ садржаја према нивоима

Пре него што ученик-корисник изабере одређену лекцију, може се упознати са њеним краћим садржајем који се налази испод наслова, што значи да сваки ученик може према сопственим интересовањима бирати лекције које ће изучавати. Осим према нивоу на коме се учи језик, лекције су подељене и према годинама када су публиковане – од 2008. до 2017. Лекције се свакодневно ажурирају, тако да стални ученици-корисници непрестано могу усвајати нове садржаје из поменутих области. Просечно трајање лекција је 6 минута и представљене су у виду дијалога између спикера (Нила и Алис). Осим што утичу на развитак вештине слушања, лекције су конструисане тако да омогућавају усвајање нових речи, њиховог изговора и примене новонаученог градива у дописивању са осталим ученицима-корисницима путем форума (могућност дозвољена само регистрованим корисницима).

Садржај апликације осим лекција чине и вежбања, која су присутна на сва три нивоа. Вежбања су дата у виду квиза (*Vocabulary Quiz Game*), флеш-картица (*Vocabulary Flash Card Game*) и учења изговора (*Pronunciation BBC*). Форма вежбања је идентична за садржаје свих нивоа. Вежбања су занимљива и не заснивају се на понављању већ датог, него се њима проверава

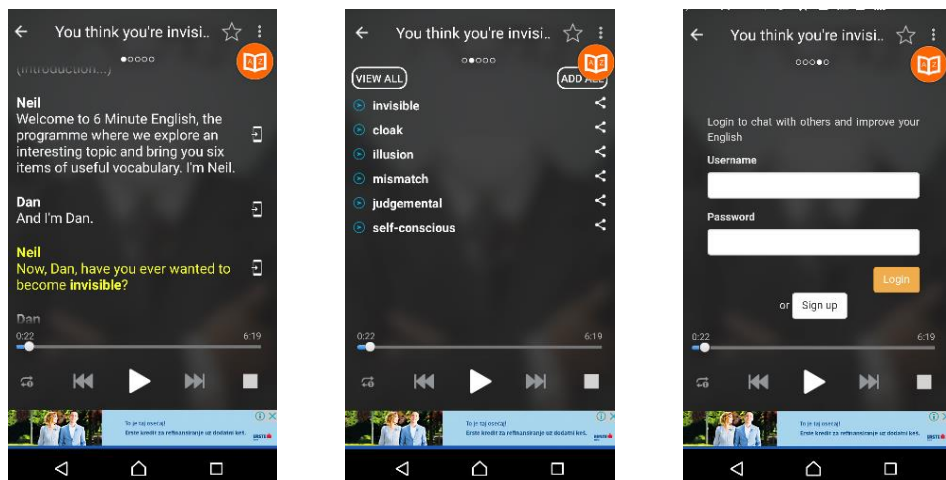
разумевање одслушаних текстова и различитих конструкција у енглеском језику.

Након вежбања апликација садржи листу омиљених лекција, као и могућност прегледања већ преузетих лекција. Аутори су се потрудили да ученицима-корисницима понуде и друге високооцењене апликације за учење енглеског језика, као што су: *Free English Course*, *English Speak and Vocabulary*, *Chat to learn English*. Сви они који имају финансијске могућности у прилици су да апликацију надограде на професионалну верзију, оцене апликацију и посете фејсбук-страницу.

3.1.4. Дидактичко-методичко обликовање апликације

Павле Илић (2006: 110) сматра да би савремени уџбеник за учење језика требало да испуњава два главна услова: први, да је градиво у њему исправно тумачено и, други, да је то градиво дидактичко-методички обликовано тако да га ученици могу на њима примерен, занимљив и ефикасан начин савладати. Приликом анализе педагошких поставки утврђено је да апликација задовољава сва педагошка начела – научни садржаји који се презентују ученицима у складу су са начелима систематичности, поступности, односно начелом примерености. Са друге стране, посебна пажња је посвећена дидактичко-методичком обликовању уџбеника, односно начину на који је изложен основни текст и постојању дидактичке апаратуре, која има функцију не само да информише ученике о одређеним језичким појавама, него да их води до спознавања и усвајања истих.

Развојни тим је посебну пажњу посветио начину представљања вредности у лекцијама. Свака лекција, независно од нивоа, представљена је у виду дијалога између спикера (обично, Нила и Алис), чији је изговор у складу са нормом британског енглеског језика. Текстови лекција у вези су са темама које су занимљиве ученицима-корисницима, односно дају одговоре на питања која појединци често постављају себи самима у вези са неком појавом из свакодневног живота. Текстови су прилагођени нивоу на коме се учи језик. Захваљујући постојању транскрипта разговора и технике промене боје слова, могуће је без проблема пратити дијалог између спикера. Ученик-корисник се у сваком тренутку може вратити на одређену реплику кликом на иконицу поред ње.

Слика 3. Ефикасни начини презентовања садржаја

Интересантан је начин на који се ученици-корисници уводе у лекцију. Након уобичајеног представљања, спикери отпочињу причу о теми која је предмет „данашњег” разговора постављајући ученицима „једноставно” питање вишеструког избора. Функција тог питања је мотивисање ученика за пажљивије праћење разговора, како би сами дошли до тачног одговора. Након завршетка разговора, ученици добијају повратну информацију тако што водитељи дају тачан одговор. Како изгледа гореописани начин, може се видети у наредној табели.

Током читавог разговора ученици могу проверити значење одређене речи, тако што ће једноставним кликом отворити речник, који ће приказати превод дате речи. Посебан квалитет речника и лекције уопште огледа се у течном, јасном изговору спикера и аудио-запису високог квалитета. Постојање навигационог изборника (менија) омогућава премотавање, паузирање или поновно пуштање аудио-записа у било ком тренутку.

Простим превлачењем преко екрана (у смеру „десно>лево”) отварају се нове картице: претпостављене непознате речи са изговором, соба за дописивање са осталим корисницима ради увежбавања писања, као и одређени број фраза које би требало научити. Систем је идентичан за све лекције и на свим нивоима, тако да се ученик-корисник већ након првог коришћења апликације упознаје са начином на који би је требало користити.

Табела 2. Пример мотивационог разговора између водитеља

GLOBAL WARMING	
Alice	
Hello and welcome to 6 Minute English. I'm Alice.	
Neil	
And I'm Neil. I'm feeling a bit chilly today, Alice.	
Alice	
Yes, it is unseasonably cold today – which means not normal for the time of year.	
But the weather is very unpredictable these days.	
Neil	
I know what you mean.	
Alice	
Well, global warming is the subject of today's show.	
Neil	
Is global warming really something to worry about?	
...	
Alice	
But before we talk more about this, I have a question for you.	
How much has the average temperature of the Earth's surface increased in the last hundred years?	
Is it.	
a)	0,85°C?
b)	1,85°C?, or
c)	8,5°C?

Како је ауторски тим сачињен из стручњака из области енглеске лингвистике и наставника језика, стручни термини истумачени су на занимљив и примерен начин. Концепција апликације не дозвољава постојање сликовних средстава изражавања – осим фотографија којима се илуструје садржај лекција, нема додатних у оквиру самих текстова, што се никако не сме узети као недостатак ове апликације. Такође, питања, налози и задаци нису заступљени приликом изучавања самих текстова, већ у одељку који се тиче вежбања. Међутим, форма самих вежбања (квиз, флеш-картице, изговор) утицала је на постојање једноличних питања, датих у виду избора једне од четири могућности, као и на непостојање видео-записа.

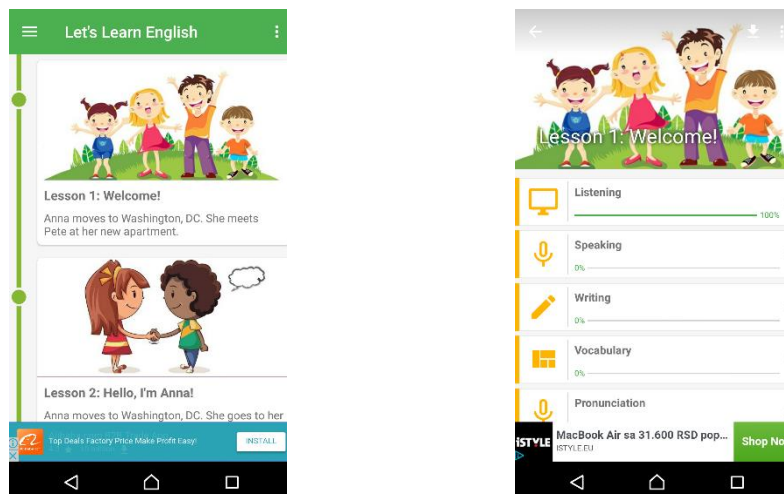
Апликација *English Listening* не пружа могућност развоја стваралачког и критичког мишљења, што је у директној вези са сложеним захтевима који би се поставили пред програмере. И са данашњим нивоом развијености технике би се могли створити модули за поспешивање стваралачког и критичког мишљења, али би зато порасли и хардверски захтеви, те би се апликација могла активирати само на паметним телефонима из више класе. Без обзира на непостојање могућности за развој стваралачког и критичког мишљења, реч је о веома доброј и лепо дизајнираној апликацији за учење енглеског језика, чији је посебан квалитет дат у виду ефикасних начина презентовања садржаја и њеног дизајна.

3.2. *Learn American English Courses – VOA Spoken English*

Learn American English Courses бесплатна је апликација намењена учењу америчке варијанте енглеског језика. Аутори су акценат ставили на усвајање говорног језика кроз мноштво занимљивих садржаја. Апликацију је досад преузело преко сто хиљада корисника и има просечну оцену 4,7.

3.2.1. *Дизајн апликације*

Радно окружење апликације *Learn American English Courses* прилагођено је просечном кориснику мобилних телефона. Почетну страну одликује једноставност – низ садржајних блокова са лекцијама распоређених један испод другог и трака за праћење напретка, што представља једну од одлика програмиране наставе. У заглављу почетне стране налази се мени (изборник), чија је функција упућивање на сличне софтвере, као и пласирање повратне информације. Живописне фотографије, крупни наслови и поднаслови мотивишуће делују на ученике-кориснике. На почетној страни доминира зелена боја, а у лекцијама наранџаста. Распоред елемената у самим лекцијама вешто је предочен ученицима-корисницима тако што су их аутори поделили према вештини која се учи (слушање, разговор, писање итд.).

Слика 10. Изглед почетне стране и лекција

3.2.2. Педагошке поставке

Као што је већ речено, апликација је намењена усавршавању говорне вештине америчке варијанте енглеског језика. Представља резултат рада на пројекту *VOA Learning English*. У њеном дизајнирању учествовало је више лиценцираних наставника енглеског језика.

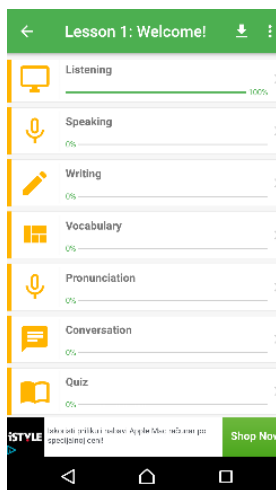
Примењујући начело систематичности и поступности, аутори ове апликације предвидели су да курс траје 52 недеље, током којих се ученици-корисници упознају са новим лекцијама, материјалима и садржајима. Намењена је почетницима у учењу енглеског језика. Према мишљењу аутора, учење енглеског језика најбоље се реализује кроз свакодневне животне ситуације (које су у апликацији предочене уз помоћ видео-записа) и самосталним радом ученика (који се обезбеђује коришћењем микрофона).

3.2.3. Садржај апликације

За разлику од претходно анализираних апликација, *Learn American English Courses* нема поделу садржаја према нивоима. Намењена је ученицима-корисницима који тек почињу да усвајају енглески језик. Сви садржаји су подељени на 52 нумерисане и обележене лекције. Систематично и поступно садржаји воде ученика до усвајања основа америчке варијанте енглеског језика. Лекције су насловљене према темама и у складу су са горепомнутим *Европским оквиром за усвајање језика*. Намењене су стицању основних знања ради сналажења у свакодневним животним ситуацијама и

нису фокусиране на усвајање теорије: *Добро дошли! (Welcome)*, *Здраво, ја сам Ана! (Hello, I'm Anna!)*, *Шта је ово? (What is it?)*, *Где је теретана? (Where is the Gym?)* ... *Упознајте моју породицу (Meet My Family)* итд. Осим лекција, апликација садржи и *прегледе градива* након сваке десете, односно пете лекције, којима се потенцирају садржаји које би требало посебно запамтити и увежбати.

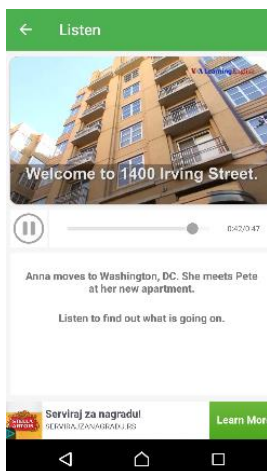
Свака од 52 лекције подељена је на седам делова: слушање, причање, писање, увећање речника, изговор, разговор и испитивање путем квиза. Како је целокупан курс ограничен на 52 недеље, „аутори” су лекције поделили на седам делова, тако да ученик-корисник сваког дана у току недеље има одређено задужење. Посебна пажња усмерена је на објашњење и формулацију радних налога, који су саставни делови сваке од седам подлекција.

Слика 11. Садржај појединачних лекција

3.2.4. Дидактичко-методичко обликовање

У погледу дидактичко-методичког обликовања, апликација је најсличнија већ анализираној *English Listening*. Креирала ју је (иста) софтверска компанија *Yobimi* и почива на темељима програмиране наставе. Ефикасни начини презентовања вредности и садржаја главни су квалитет. Користећи се видео и аудио записима, омогућава се стицање квалитетних и трајних знања, вештина и навика. Инструкције су кратке, прецизне и јасне.

Слика 12. Ефикасни начини презентовања вредности у апликацији

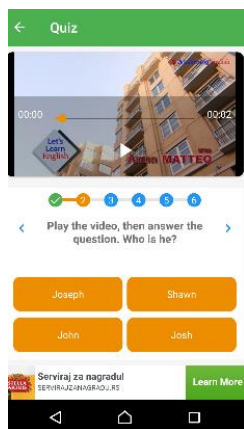
Видно побољшање у концепту ефикасних начина презентовања садржаја представља коришћење микрофона ради увежбавања изговора америчке варијанте енглеског језика. Апликација омогућава ученику-кориснику да изговори понуђене речи, а затим их упоређује са изговором матерњих говора. Готово идентични систем примењује се приликом увежбавања писања, са разликом у томе да ученик-корисник треба да изговорену реч и напише.

И у једном и у другом случају апликација „шаље” повратну информацију о тачности изговорене, односно написане речи. У складу са постулатима програмиране наставе само тачан одговор омогућава наставак учења. Оно у чему се апликација разликује од свих осталих јесте постојање „видео-речника”. Циљ коришћења овог речника је увежбавање изговора одређене речи коју спикер у видео-запису правилно изговара, као и усвајање њеног значења (датог након видео-записа).

Примери су пажљиво бирани. У потпуности одговарају нивоу на коме се језик усваја и у вези су са свакодневним животним ситуацијама, чиме се обезбеђује додатна мотивација за учење језика. Док су радни налози саставни део лекција, питања и задаци су коришћени ради организације квиза, чија је функција провера напретка у формирању одређене вештине. Међутим, као недостатак овог дела апликације издваја се једноличност питања и задатака датих у форми: питање – четири понуђена одговора.

Слика 13. Увежбавање изговора речи уз помоћ апликације

Слика 14. Начин формулације квиз-питања

4. Закључак

Посебан изазов за наставу српског језика као страног представља развој мобилних апликација за учење језика. Учење језика путем мобилног телефона новоформирано је и још увек неистражено подручје. Осавремењивање уџбеничког комплета за учење српског језика као страног подразумева развој низа апликација, захваљујући којима би се странци упознали са граматиком, речничким фондом и правописом српског језика. Како таквих апликација још увек нема за учење српског језика, у овом раду је формиран теоријски оквир према коме су анализиране две апликације за

учење енглеског језика као страног – *English Listening, Learn American English Courses* – ради извођења закључака о томе како би требало да изгледа настави прилагођена апликација за учење језика.

Мобилне апликације које су предмет анализе у овом раду представљају корисна наставна средства за учење страног језика. У већој мери одговарају на захтеве постављене у разрађеном теоријском оквиру у погледу садржаја, педагошких захтева и дизајна. „Аутори” су нагласили да апликације почивају на темељима програмиране наставе, што се јасно може видети у начину њихове организације и функционисања. Разноврсни материјали, повратне информације и извештаји о успешности учења главне су карактеристике апликација за учење језика. Иако је крилатица развојних тимова „забавно и лако учење” (*fun and easy*) језика, разлике у начинима презентовања садржаја и њиховом дидактичко-методичко обликовању играју битну улогу у оцени корисности ових апликација и у тим сегментима се прави битна разлика између њих.

ЛИТЕРАТУРА

- Илић, П. (2006). *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*, Нови Сад: Змај.
- Крајишник, В., Маринковић, Н. (2002). „О активностима центра за српски језик као страни на Филолошком факултету у Београду”. *МСЦ Научни састанак слависта у Вукове дане*, св. 30/1, Београд – Нови Сад.
- Маројевић, Радмилко (1986). „Теоријско-методолошка питања наставе српскохрватског језика као страног”. *Настава српскохрватског језика као страног: Зборник радова са саветовања*. Београд, 1986.
- Оквир / CEFRL 2011 – Council of Europe, *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Станковић, Богољуб (2002). „Једно виђење актуелних организационих и методичких питања изучавања српског језика као страног”, у: *МСЦ Научни састанак слависта у Вукове дане*, свеска 30/1, Београд, Нови Сад, 2002.
- Bezircilioğlu, S. (2016). „Mobile assisted language learning”. *Journal of Educational and Instructional Studies in the world*. Vol. 6, Special Issue 1.
- Godwin-Jones, R. (2011). „Emerging Technologies. Mobile Apps for Language Learning”. *Language Learning and Technology*, 15(2), 2–11.
- Kim, H., & Kwon, Y. (2012). „Exploring smartphone applications for effective mobile-assisted language learning”. *Multimedia-Assisted Language Learning*, 15(1), 31–57.

- Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). „An overview of mobile assisted language learning: From content delivery to supported collaboration and interaction”. *ReCALL*, 20(3), 271–289.
- Levy, M., & Kennedy, C. (2005). „Learning Italian via mobile SMS”. In A. Kukulska-Hulme & J. Traxler (Eds.), *Mobile learning: A handbook for educators and trainers* (pp. 76–83). London: Taylor and Francis.
- Naismith, L., Sharples, M., Vavoula, G., & Lonsdale, P. (2004). „Literature review in mobile technologies and learning”. *NESTA (National Endowment for Science Technology and the Arts)*, Bristol, UK.
- Thornton, P., & Houser, C. (2005). „Using mobile phones in English education in Japan”. *Journal of Computer-Assisted Learning*, 21(3), 217–228.
- Yang, J. (2013). „Mobile assisted language learning: review of the recent applications of emerging mobile technologies”. *English Language Teaching* 6.7 (2013): 19–25.

V

IDENTITIES IN HISTORICAL CONTEXTS

IMAGINING MACEDONIA: VOM MYTHOS ZUM KONFLIKT UND ZURÜCK

This paper discusses the contentions over symbolic meanings of the historical past in the Republic of Macedonia focussing on analyses of historical myths, their perception and their impact on reshaping collective memories and social identities. The key role of the historical myths is that they create new loyalties and interethnic boundaries that go beyond the old ethnic conditionalities. The notion of a traditional rivalry between Albanians and Macedonians is not sufficient to explain the mechanisms that led these communities into an armed conflict. Although there are many components that merge, political instrumentalisation of historical myths generates powerful memories adding more fuel to existing tensions. The myth is seen as a specific kind of socio-cultural imagination, as a sort of a narrative that functions as a mediator between the past and the current situation trying to give an applicable explanation of existing socio-political conditions.

Keywords: Macedonia, interethnic conflict, myth, collective memory, social identity

Einleitung

Erinnerungen können als eine soziale kollektive Erscheinung betrachtet werden und somit dienen sie oft als kommunikatives und emotionales Bindemittel einer Gesellschaft. Aus den Gesamtheiten der Erinnerungsmuster entsteht das kollektive Gedächtnis, wobei die besondere Wichtigkeit dem kulturellen – von den gesellschaftlichen Instituten generierten – Gedächtnis verliehen wird. Das kulturelle Gedächtnis bildet häufig die Grundlagen der Verhaltensweisen sowohl für Individuen als auch für Kollektive. Es ermöglicht den Individuen ihre Gemeinsamkeiten innerhalb einer Gemeinschaft zu definieren. Gleichzeitig dient es als Mittel der Abgrenzung gegen den „Anderen“. Institutionell getragenes Gedächtnis wird "von außen" geleitet: dafür werden nur bestimmte Merkmale, Symbole, Ereignisse, rituelle Praktiken und schließlich Mythen ausgewählt. Der gewisse Spielraum für Manipulationen, wenn man ein historisches Ereignis in einem oder in einem anderen Licht darstellt, ist hier auch offen. Mit der gezielten Geschichtspolitik manifestiert sich eine gruppenspezifische Legitimation der gegenwärtigen gesellschaftspolitischen Ordnung durch Geschichte. Dabei werden unterschiedliche Methoden und Medien, darunter vor allem der Schulunterricht und

* alexander.kuperdyayev@uibk.ac.at

Lehrbücher, die spezifische Forschungspolitik, die Präsentation der wichtigen Symbole in der Öffentlichkeit eingesetzt.

Dem Mythos, in unserer Sicht einer Art der soziokulturellen Imagination, dessen Hauptfunktion nicht die Wiedergabe der Tatsachen ist, sondern die Darstellung des Gefühlten, verbunden mit einer zielbedingten Präsentationsart meistens eines vergangenen Ereignisses, wird hier eine besondere Rolle eingeräumt. Obwohl die Implementierung der historischen Mythen bei der Nationsbildung, der ethnischen Abgrenzung oder Legitimierung der gegenwärtigen Ansprüche kein Spezifikum Makedoniens ist, zeigt die Virulenz der letzten Jahrzehnte welche Rolle die Instrumentalisierung und Mystifizierung der Geschichte hier haben kann. In Makedonien treffen sich auf einem kleinen Territorium verschiedene Vorstellungen über dieselben historischen Persönlichkeiten, Ereignisse und Denkmäler, über die Herkunft der Ethnien und ihre historische Rolle in der Region. Hier entstehen „historische“ Mythen, wobei dieselben Erinnerungsorte mit unterschiedlichen Wertigkeiten beladen werden. Geteilte Erinnerungsorte führen zu den Erinnerungskonflikten, provozieren interethnische Spannungen und werden häufig als trennscharfe Mittel der Abgrenzung gegenüber den Anderen verwendet.

Mythos und Faktizität

Die kulturellen Übereinstimmungen wie traditionelle Lebens- und Aktionsformen, ethische Werte oder ähnliche Formen der oralen Literatur und Folklore existieren oft grenzübergreifend. Solche grenzübergreifende Kulturräume finden wir nicht nur in Südosteuropa, sondern auch z. B. in Skandinavien (Kolstø 2005: 15) oder in den Ländern des ostslawischen Sprachareals. Der Balkanraum bietet aber ein Musterbeispiel der kulturellen Konvergenz. Die Prozesse der sprachlichen Konvergenz resultieren aus der Tatsache, dass Sprachen in aneinander angrenzenden Territorien dazu neigen, sich im Laufe ihrer Geschichte anzunähern (Bechert 1988: 32). Die Konvergenz betrifft aber nicht nur Sprachen, sondern auch die jeweiligen Kulturen: hier entsteht ein sprachliches und kulturelles Weltbild. Auf dem Balkan manifestiert sich die gemeinsame kulturelle Identität in dem Sammelbegriff „der kulturelle Balkanismus“, der hier auch aus der Sprachwissenschaft übernommen wurde. Beim kulturellen Balkanismus handelt es sich in erster Linie um einen gemeinsamen ähnlichen Zug nicht nur innerhalb der sprachlichen sondern auch kulturellen Gemeinschaft. Der Sprach- und Kulturkontakt, die Mehrsprachigkeit, die gemeinsame Geschichte, geografische Lage, das Klima auf dem Balkan, ähnliche Aktionsformen der Einzelnen sowie der

Kollektive trugen in gewissem Maße zur Herausbildung „eines“ Weltmodells für die Träger der Balkansprachen bei. Es wird angenommen, dass hier im Laufe der Geschichte die gemeinsame kulturelle Identität auf der Basis sowohl der sprachlichen als auch ethno-kulturellen Konvergenz entwickelte (Detrez & Plas 2005: 13). Bei der Nationsbildung weisen solche von der Konvergenz geprägte Räume viele Schwierigkeiten auf. Das Fehlen der bedeutenden ethno-kulturellen Unterschiede bedingt die Nutzung der Abgrenzungsmythen. Seit dem 19. Jahrhundert werden hier die Prozesse der Konvergenz durch die gegenseitigen Prozesse der Divergenz abgelöst. In dieser Zeit entstehen auf dem Balkan gleichzeitig mit den anderen Großräumen Europas die nationalen Mythen, „in denen die Vergangenheit durch die Profilierung prägnanter Momente innerhalb einer identitätsbildenden Erzählung angeeignet wurde“ (Assmann 2007: 42). Bei der Schaffung der Abgrenzungsmythen bedient man sich häufig einer zielbedingten Instrumentalisierung der nationalen Geschichte der jeweiligen ethnischen Gruppe. Die „Ergebnisse“ dieser Instrumentalisierung werden im kollektiven Gedächtnis verankert. Nach Halbwachs bestimmt das kollektive Gedächtnis in hohem Maße das Denken und Handeln einer spezifischen Gruppe, weil die Überlieferung der Ereignisse (in unserem Fall der Abgrenzungsmythen oder der ausgewählten Momente innerhalb einer identitätsbildenden Erinnerung) in dieser Gruppe lebendig fortlebt (Halbwachs 1967: 35 – 36). Dabei betont Assmann „die überzeitliche Wirkmacht von Bildern und Symbolen und ihre historische Konstruiertheit“ (Assmann 2007: 31). Die Kollektive können in der Regel kein Gedächtnis haben. Das Gedächtnis der Kollektive wird aber willkürlich und zielbedingt konstruiert. Mit diesem Gedächtnis wird eine gruppenspezifische Identität ins Leben gerufen, wo die Abgrenzungsmythen als wirksame Mittel einen festen Platz finden. Die Prozesse der Divergenz auf dem Balkan sind willkürlich, geleitet von den Menschen und Institutionen. Sie schaffen angeblich strikte Grenzen zwischen den Ethnien. Die Tatsache inwieweit die jeweiligen Ethnien in der Wirklichkeit kulturell und geschichtlich voneinander entfernt sind, wird kaum berücksichtigt.

Mythos und Abgrenzung

Der Mythos fungiert mehrfach als Hauptmedium des kollektiven Gedächtnisses. Unter Mythos verstehen wir eine Art der Erzählung. Er erfüllt die Rolle des Vermittlers zwischen der ethno-nationalen Vergangenheit und der gegenwärtigen gesellschaftspolitischen Ordnung, die er bildlich zu erklären und zu begründen versucht. Bei dieser Erklärung der Gegenwart aus der Sicht der

Vergangenheit sind die Fakten nicht wichtig. Vielmehr wichtiger ist die Tatsache wie das Vergangene zielbedingt dargestellt wird. Das von solchen Mythen geprägte kollektive Gedächtnis „sieht die Ereignisse aus einer einzigen, interessanten Perspektive; duldet keine Mehrdeutigkeit; reduziert die Ereignisse auf mythische Archetypen“ (Novick 2001: 14). Nach Assmann ist der Mythos eine „affektive Aneignung der eigenen Geschichte“, die „die Vergangenheit in der Gegenwart einer Gesellschaft präsent hält“, wobei sie der Gegenwart Sinn verleiht und die Richtung für die Zukunft bestimmt (Assmann 2007: 40). Am prägnantesten definiert den Mythos Schöpflin:

myth is a set of beliefs, usually put forth as a narrative, held by a community about itself. (...) myth is about perceptions rather than historically validated truths (...), about the ways communities regard certain propositions as normal and natural and others as perverse and alien. (Schöpflin 1997: 19)

In diesem Sinne erscheint die Geschichtsschreibung nur als eine zielbedingte Selektion und Interpretation der vergangenen Ereignisse. Die historischen Mythen bedingen spezifische soziale Konsequenzen in den Verhaltensweisen der Gruppen gegenüber den „Anderen“. Sie sind ein Mittel der Selbstidentifikation und Beurteilung der eigenen Rolle und Rechte. Sie dienen als Abgrenzungsmechanismen und es ist auch wichtig zu betonen, dass die Faktoren, die die Mitglieder von den zwei Gruppen einander vielmehr als verschieden und nicht als Mitglieder eines und desselben Kollektives zu betrachten veranlassen, eher mythisch und nicht faktisch sind. Häufig kommt es vor, dass die wirklich bestehenden Unterschiede wie Sprache oder Religion eher eine untergeordnete Rolle spielen, weil sie von den Abgrenzungsmythen in den Schatten gestellt werden. Der Mythos manifestiert sich in den symbolischen Praktiken (Traditionen, Riten, Kanonisierung von Artefakten) und den materiellen Repräsentation (Bücher, Filme, Bilder, Bibliotheken, Museen, Erinnerungsorte).

Die Grundlage für die Entstehung und Nutzung von den Abgrenzungsmythen bildet die Vorstellung, dass die Nationen als eine unvergängliche Generalität existiert (Litoksou 2005: 63). Die ethnischen Gruppen erscheinen in diesem Licht als strikt getrennt durch die Sprache, Kultur und Religion für immer und ewig und eine ethnische Gruppe ist einer anderen überlegen, weil sie in diesem Gebiet „autochthon“ ist (Winnifrith 1995: 8). Die Wirkung der Abgrenzungsmythen enthält eine große soziale Gefahr in sich: der unreflektierte Glaube an die historischen Mythen kann schnelle Reaktionen und Aktionen einer Gemeinschaft gegen eine andere nach sich ziehen – mit dem Ziel „ihre historische Rechte“ zu verteidigen. Auf dem Balkan wohnen häufig in einer

Gemeinschaft verschiedene ethnische Gruppen, die in ihrem kollektiven Gedächtnis verschiedene Mythen über denselben Erinnerungsort pflegen. Die geteilten Erinnerungsorte, die mit verschiedenen Wertigkeiten beladen werden, führen zu den Erinnerungskonflikten, provozieren interethnische Spannungen und werden häufig als trennscharfe Mittel der Abgrenzung gegenüber den Anderen verwendet.

Die ethnischen Grenzen in solchen Gemeinschaften benötigen eine aktive Aufrechthaltung, da sie im Laufe der interethnischen Kommunikation und des Zusammenlebens verwischt werden können. Assmann beschreibt die zwei Wege der Nationsbildung gibt (in unserem Fall gilt es durchaus auch für die Aufrechthaltung der ethnischen Grenzen): der Weg der Modernisierung durch Ausbildung und Schaffung der entsprechenden Institutionen oder der Weg der Mythisierung oder der Mystifizierung der nationalen Geschichte (Assmann 2007: 41). Die beiden Methoden schließen einander nicht aus, aber der Weg der Mythisierung erscheint oft effizienter zu sein, weil er nicht mit dem Sachlichen, sondern mit dem Gefühlten spielt. Da die Mythisierung einen hohen Grad an Effizienz besitzt, verwendet man hier eine Fülle von Mythen. Nach Kolstø lassen sich diese Abgrenzungsmythen auf vier Typen reduzieren: (Kolstø 2005: 4).

Der Mythos der Einzigartigkeit besteht darin, dass die Mitglieder einer ethnischen Gruppe, die viele Gemeinsamkeiten gegenüber den anderen Gruppen aufweist, sich selber als unikal und einzigartig betrachten. Dabei bedient man sich solcher Mythen wie Abstammungs-, Landnahme- und Gründungsmythen oder auch Mythen des nationalen Charakters.

Der Mythos des kulturellen Vorpostens beschreibt die Zugehörigkeit der Gruppe zu einem zivilisatorisch überlegenen Gebilde, wobei diese Gruppe als der letzte Vorposten und Verteidiger der wahren Zivilisation gegen den barbarischen „Anderen“ dargestellt wird. Einerseits grenzt sich dabei die Gruppe von einer Gruppe ab, andererseits betont sie ihre Zugehörigkeit zu einer kulturell überlegenen Gemeinschaft. Das bekannteste Beispiel ist der Mythos „Antemurale Christianis“, der sehr stark die Gesellschaft auf dem Balkan beeinflusst hat. Die Vorstellung von sich selber als einem letzten Vorposten der richtigen Zivilisation ist häufig mit dem Opfermythos verbunden.

Der Opfermythos verleiht einer Gemeinschaft das Gefühl der moralischen Überlegenheit und Stärke ihrem historischen „Unterdrücker“ gegenüber. Er stärkt auch die Grenzen einer Gemeinschaft: *“suffering in common unites more than does joy. In matters of national memory, mourning has more validity than triumph”* (Renan 1882: 58).

Der Mythos der Antiquität definiert die Kontrolle über gewisse Territorien aus der Sicht, dass eine Gruppe hier als erste erschien. Seine Bedeutung steigt insbesondere im Falle, wenn dieselben Territorien oder Erinnerungsorte von zwei Gemeinschaften für sich reklamiert werden. Man achtet dabei nicht, dass die staatlichen Gebilde in der Vormoderne nicht auf den ethnischen, sondern auf den dynastischen Prinzipien basierten. Die früheren Staatsformationen erscheinen in diesem Licht immer als eigene. Die staatlichen oder ethnischen Grenzen werden hauptsächlich als Restriktionsgrenzen betrachtet. Man erinnert sich dabei an das mythische Goldene Zeitalter – an einen oft mythischen Zeitabschnitt der größten Expandierung der staatlichen oder ethnischen Grenzen. So plädiert Gashi dafür, dass die heutigen ethnischen Grenzen der Albaner eine Restriktion sind, weil in der Vorgeschichte die „mythischen Albaner“ – Illyrer die größeren Räume besiedelten (Gashi 2006: 9 – 21).

Alle vier oben genannten Typen der Mythen kommen nicht nur im Balkanraum vor, sondern überall in Europa. Die politische Virulenz der letzten Jahrzehnte zeigt uns, dass hier diese Mythen noch heute als Instrumente der Politik und der Politisierung des Alltagslebens genutzt werden. Die moderne Benutzung von den historischen Mythen unterscheidet sich von der Zeit der Vormoderne: wo früher Dynastien, Zaren, Könige und Fürsten gepriesen wurden, präsentiert man heute historische Grenzen und Rechte einer ethnischen Gruppe.

Mythos und Konflikt

Viele interethnische Probleme in Makedonien versucht man oft mit den Gegebenheiten in der Vergangenheit erklären. Die Schwierigkeit bei einem solchen Versuch besteht darin, dass hier die historischen Ereignisse oft aus einer oder einer anderen Sicht interpretiert werden und daher als strittig oder nicht neutral erscheinen, weil durch die Instrumentalisierung der Quellen und ihre gezielte Auswahl für alle "historische Rechte" der jeweiligen Gemeinschaften glaubhaft historische Wurzeln gefunden werden können (Kaculevski 2007: 182).

Bereits nach der Unabhängigkeitserklärung erfüllte Makedonien die internationalen Normen des Minderheitenschutzes (Türck 1993: 69). Nach den zehn Jahren der relativen Stabilität und des zwischenethnischen Friedens kam es im Februar 2001 im Dorf Tanuševci zu den bewaffneten Auseinandersetzungen zwischen makedonischen Grenzpolizisten und Rebellen der albanischen UÇK. Im März weitete sich der Konflikt nach Tetovo, der viertgrößten Stadt Makedoniens aus, im Juni – nach Aračinovo. Die ethnischen Beziehungen erreichten einen Tiefstand. Erst durch internationale Vermittlung konnte der Konflikt eingedämmt

und mit dem Abschluss des Rahmenabkommens von Ohrid am 8. August 2001 beigelegt werden. Der ethnische Konflikt von 2001 wird aber in Makedonien meistens als Krieg bezeichnet. Nach dem Ohrid-Abkommen bekam die Frage der ethnischen Koexistenz erneut eine große Bedeutung. Unmittelbar nach dem Konflikt schrieb Calic über die tief gespaltene Gesellschaft in Makedonien, die durch ethnische Vorurteile, soziale Distanz und räumliche Separierung der Volksgruppen geprägt wird (Calic 2002: 10).

Mythos und makedonische Identitäten

Unter den vormodernen Strukturmerkmalen der ethnischen Abgrenzung versteht man in der Regel explizit die (Mutter)Sprache oder Dialekt und die Religion, wodurch die Unterschiede zwischen den Völkern in den vernationalen Staaten in der Regel zementiert wurden. Als Hauptkriterium der Abgrenzung auf dem Balkan wird nämlich die Religion angesehen. In der Zeit vor der Schaffung der nationalen Staaten und auch später verstanden sich hier sowohl die Kollektive als auch Individuen oft entweder als Christen oder Muslime (Brailsford 1905: 95). Die Albaner in Makedonien definierten sich noch bis in die 1950er Jahre fast ausschließlich über den Islam. Die Grenzen zwischen der türkischen und den albanischen Volksgruppen waren somit fließend (Voss 2005: 62). Für das gesamte südost-slavischesprachliche Areal, zu dem auch Makedonien gehört, waren für das Paar „Christlich – Muslimisch“ noch als Synonyme die Bezeichnungen „Bulgarisch“ und „Türkisch“ gebräuchlich. In der Region, die Jahrhunderte lang von der balkanischen Konvergenz betroffen war, spielten die anderen „natürlichen“ Abgrenzungskriterien kaum eine Rolle. Das Thema der religiösen Zugehörigkeit kennzeichnet auch heute einen merklichen Strang in der Vorstellung über die Ethnizität. Die Opposition „christlich – muslimisch“ bildet eine gewisse interethnische Grenze, wobei in den mehrheitlich christlichen Staaten die muslimische Bevölkerung oft als Überbleibsel des osmanischen Erbes und als gefährlicher Fremdkörper betrachtet wird. Die negativen Klischees über die osmanische Epoche sind zum festen Bestandteil des nationalen Geschichtsbildes geworden und somit manifestiert sich diese Vorstellung über den Unterricht der Schulen in der Erinnerungskultur vieler Menschen. Makedonien bildet in dieser Hinsicht aber einen Sonderfall im Balkanraum (Troebst 2005: 63). Das osmanisch-islamische Erbe erscheint nach wie vor in zahlreichen Elementen der Alltagskultur sowie in vielen Turzismen des heutigen Makedonischen (Kuperdyaev 2015: 183 – 210). Die negativen Klischees in der Geschichtsschreibung sind meistens nicht präsent. Umgekehrt werden die muslimischen Gelehrten mit den positiven

Stereotypen verbunden. In dieser Hinsicht ist der Islam kein Trennfaktor für die Bevölkerungsgruppen, weil er bisher viel weniger mit negativen Stereotypen beladen war. Die religiöse Zugehörigkeit diente in Makedonien auch keineswegs als Bindemittel, so dass es in den 1990er Jahren zur Splitterung innerhalb der muslimischen Gemeinschaft Makedoniens kam. Die Zugehörigkeit zum islamischen Glauben galt dabei nicht als Kriterium der Verbindung und daher kann man sie eher nicht als ein wirksamer Faktor der Abgrenzung betrachten (Heuberger 2006: 214).

Im interethnischen Konflikt zwischen der makedonischen Mehrheit und der albanischen Minderheit werden daher die vormodernen Strukturmerkmale der Abgrenzung eher nicht in Betracht gezogen. Sie erscheinen hier als unbrauchbar, weil sie die gemeinsame kulturelle und soziale Geschichte nicht explizit ausschließen. Dabei muss man noch einmal hervorheben, dass beide Gemeinschaften, die jahrhunderte lang von den Prozessen der Konvergenz geprägt waren, gerade sehr viele kulturelle und soziale Übereinstimmungen aufweisen. Die strikten Grenzen zwischen den Ethnien werden erst auf sozialer und politischer Ebene konstruiert. Der Konflikt wird mit den sekundären Kriterien (Abgrenzungsmythen) geschürt, denn nach unserer Sicht resultieren die interethnischen Spannungen in Makedonien nicht aus dem ethnischen, religiösen, sprachlichen und kulturellen Antagonismus, sondern sind ein Produkt der Politisierung der gegenwärtigen Geschehnisse und der Instrumentalisierung der nationalen Geschichte, die von außen übermäßig von der internationalen Wahrnehmung der makedonischen Angelegenheiten, aber auch von innen durch die starke wirtschaftliche Depression nachhaltig beeinflusst werden.

Im Zentrum des Konfliktes stehen hauptsächlich zwei Mythen und zwar der Mythos der nationalen Identität und der eng damit verbundene Mythos der Autochthonizität (die beiden als Unterart des Mythos der Antiquität) auf dem von den beiden Ethnien geteilten Territorium und der Opfermythos. In den 1990er erlebte die makedonische Gesellschaft einen schnellen und unkonventionellen Aufschwung in der Mythisierung der historischen Vergangenheit, der sowohl in den symbolischen Praktiken als auch in der materiellen Repräsentation zum Ausdruck gekommen ist (Martinoska 2008: 164).

Die beiden Ethnien betrachten sich als eine „alteingesessene autochthone“ Bevölkerungsgruppe, die somit mehr Rechte auf das Land hat. Man betrachtet seine heutige Existenz nicht als Ergebnis der vieldeutigen Geschicke der Region, man präsentiert sich aber als ewig, autochthon und einzigartig. Die wichtigen Mythen der Makedonier zielen einerseits auf die Stärkung ihrer Identität als einer

Gruppe der Slawen, die zivilisatorisch die höchsten Errungenschaften in der slawischen Welt erreicht hat¹, andererseits betonen sie die Antiquität der makedonischen Slawen durch ihre Verbindung mit den antiken Makedonen (Trpeski 2003: 90 – 101). Diese doppelte Identität der Makedonier spiegelt deutlich das kontrovers diskutierte Projekt „Skopje 2014“ wider, wo wir neben den Denkmälern von den Slawenaposteln Kyrillos und Methodios und ihren Schülern Kliment und Naum von Ohrid auch Monumente von Alexander dem Großen und seinem Vater Philipp II. finden. Dieses Postulat der doppelten Identität legitimiert die heutige politische Ordnung und zielt in gewissem Maße gegen den albanischen Nationalmythos der illyrischen Abstammung der Albaner, der eben sie zu einem der ältesten Balkanvölker macht. So erscheinen nicht die Albaner als Einwanderer, sondern die slawischen Makedonier. Die Albaner gehören dann zu der autochthonen Bevölkerung und weisen somit die Siedlungskontinuität auf. In diesem Fall haben die Slawen als Barbaren eine hochentwickelte christliche Zivilisation in Makedonien vernichtet (Pichler 2009 B: 152).

Noch brisanter wird von den beiden Ethnien der Mythos über Alexander den Großen dargestellt, der nach Ana Martinoska praktisch abgöttisch behandelt wird (Martinoska 2008: 171). Obwohl die literarischen Verarbeitungen des Lebens Alexanders spätestens seit dem 12. Jahrhundert im slawischsprachigen Areal und im 14. Jahrhundert auch in Albanien weit verbreitet waren, wurde der Mythos erst während der Nationsbildung instrumentalisiert.

Makedonische Intellektuelle und Behörden fördern heute die Verehrung Alexanders des Großen, was sich unter anderem in der Errichtung von Denkmälern und in der Benennung von Straßen äußert. Im Dezember 2006 wurde z. B. der Flughafen von Skopje nach Alexander benannt.² Im Rahmen des Projektes "Skopje 2014" entstand in Juni 2011 eine Reiterstatue, die von vielen als Alexander-Denkmal wahrgenommen wird. Die Zahl der Publikationen über Alexander den Großen von Makedonien erlebte ihren Höhepunkt in der ersten Dekade des 21. Jahrhunderts. Zwischen 2001 und 2011 erschienen in Makedonien

¹ Die Slawenapostel Kyrillos und Methodios erscheinen in diesem Licht als Makedonische Slawen; die Kirchenslawische Sprache basiert auf den makedonischen Dialekten; das erste slawische Patriarchat und die älteste literarische Schule der Slawen liegen alle in der makedonischen Stadt Ohrid.

² Am 14. Februar 2018 bekamen der Flughafen und eine Autobahn, die den Namen „Alexander von Makedonien“ trugen, neue neutrale Namen "Megjunaroden aerodrom Skopje" und "Avtopat Prijatelstvo".

78 literarische Werke, die diesem antiken Herrscher gewidmet waren (Mladenoski 2011: 132).

Eine grundsätzlich ähnliche Einstellung gegenüber Alexander dem Großen haben aber auch die albanischen Intellektuellen, die seinen Namen gerne mit der illyrischen Abstammung der Albaner und mit dem albanischen Nationalheld Skanderbeg verbinden.

Alexander the Great has been commemorated always with a particular adoration by the Albanians who are the direct inheritors of the non-Greek autochthonous inhabitants of the part of the Illyrian Peninsula (...) to whom belonged even the inhabitants of the old Macedonia and its history. (...) Our National Hero George Castriota Scanderbeg has adored Alexander the Great. He has held as a second personal name the name of Alexander the Great who among the Ottomans has had the corresponding Iskander (Skënder in the Albanian language). (Biçoku 2005: 26 – 27)

Alexander der Große und selbst Makedonien werden in dieser Darstellung zu einem geteilten Erinnerungsort. Die erfolgreiche Instrumentalisierung dieser Mythen der Antiquität ist eine der Ursachen der interethnischen Spannungen.

Zur zweiten weitverbreiteten Gruppe gehören die Opfermythen, die ebenfalls von beiden ethnischen Gruppen verwendet werden, bezogen ebenfalls auf denselben „Lieu de mémoire“ Makedonien. Das Ziel der Opfermythen besteht einerseits in der Bestimmung der historischen Rolle einer Gruppe, andererseits definiert man dadurch auch den „Anderen“, gegen den die ethnische Konsolidierung erreicht werden muss. Der Opfermythos präsentiert Makedonien und die makedonische Nation als eine Eigenartigkeit auf dem Balkan, deren unikale Kultur im Laufe der Jahrhunderte unter dem Druck der Assimilationsversuche stand, wobei diese Versuche immer wieder mit Terror und Gewalt seitens seiner Nachbarn verbunden waren. Der Opfermythos der Albaner basiert auf der Vorstellung, dass sie im Laufe der Geschichte immer dezimiert und von ihrem historischen Territorium (nicht zuletzt von den slawischen Makedoniern) verdrängt wurden. Dies geht mit der Vorstellung einher, dass die heutigen Grenzen der albanischen Ethnie, die Restriktionsgrenzen sind. Die „Anderen“ haben hier die Schaffung eines albanischen Staates mit „natürlichen“ Grenzen verhindert.

Die oben erwähnten Mythen werden nicht nur in den Kreisen der Intellektuellen tradiert, sondern prägen mehr oder weniger die ganze Gesellschaft Makedoniens. Sie verbreiten sich über verschiedene Wege und betreffen häufig sehr große Teile der Bevölkerung. Die zwei Wege, die wir hier kurz betrachten,

sind die Strukturierung des öffentlichen Raumes (Denkmäler und Symbole) und der Schulunterricht. Die Markierung des öffentlichen Raumes erfolgt durch verschiedene Denkmäler und Symbole, die hier unbedingt noch zusätzlich eine „ethnische“ Komponente bekommen. So wurden viele Skulpturen der historischen „Helden“ der Region ethnisiert. Als makedonische Kennzeichen gelten z. B. die Slawenaposteln Kyrillos und Methodios und ihre Schüler Kliment und Naum von Ohrid, Alexander der Große, die makedonischen Revolutionären aus der IMRO. Das orthodoxe Kreuz bekam erst in der letzten Zeit eine starke ethnische Bedeutung und ist ein Marker der Makedonier (Zhelyazkova 2006: 130). In Skopje treffen sich das Millennium-Kreuz und das Skanderbeg-Denkmal der Albaner und machen den öffentlichen Raum der beiden Ethnien kenntlich. Einige historische Bauten werden dabei zu den geteilten Erinnerungsorten wie z. B. die Festung Kale in Skopje.

Noch effizienter verbreiten sich die historischen Mythen über den Geschichtsunterricht an den Schulen. Die Geschichtsschreibung erlebte in Makedonien seit den 90er Jahren eine starke Nationalisierung und Ethnisierung. Zum ersten Mal wurde das Nachbarland Albanien mit negativen Bewertungen beladen (Vouri 1996: 199). In den darauffolgenden Jahren wurden die neuen Lehrbücher sowohl für die makedonische als auch für die albanische Gemeinschaft geschrieben, wo die historischen Mythen der beiden Gemeinschaften häufig gegenüber gestellt werden. Die ethnozentrische Sicht dominiert in den Büchern, wobei die Geschichte des eigenen Volkes in den Mittelpunkt als völlig separate und einzigartige von der Geschichte der Nachbarethnien gestellt wird. Die Lehrbücher dienen oft der Selbstrepräsentation der beiden Ethnien und tragen in hohem Maße der Verbreitung von den historischen Mythen bei. Der Unterricht findet häufig nicht mehr in den ethnisch gemischten Gruppen statt. Und im Geschichtsunterricht verfolgt man absichtlich die Idee der Separierung der historischen Vergangenheit.

“Instructors often focus on teaching subjects related to their own ethnic or political history. Most of the teachers believe that they must to fight for the ideals of their nationality.” (Grozdanovska-Dimishkovska 2007: 3)

So entstehen in Makedonien völlig getrennte historische Narrative, die auf ethnischer Zugehörigkeit basieren (Pichler 2009 A: 231), die in den Lehrwerken einen festen Platz finden. Im Endeffekt lernt man bereit an der Schule, dass die Makedonier und Albaner nichts Gemeinsames in der Vergangenheit hatten und nichts Gemeinsames haben, was zum Stärken der interethnischen Segregation führt und den interethnischen Konflikt schürt.

Die historischen Mythen gelangen über den Schulunterricht, über ihre mediale Präsentation, über Symbole und rituelle Praktiken in das kollektive Gedächtnis der beiden Volksgruppen und werden in der Erinnerungskultur gepflegt. Mit den geschickten Instrumenten der Politik entscheidet man hier, was aus der eigentlich gemeinsamen Geschichte der Makedonier und Albaner (und des Balkans im Allgemeinen) vergessen werden muss und welche Erinnerungen aber der Aufrechterhaltung bedürfen.

Solche Mythen als Instrumente der Politisierung des öffentlichen Lebens tragen eine große soziale Gefahr in sich, weil sie in gewissem Maße die Verhaltensweisen der Gruppen bestimmen. Solche Mythen leisten auch ihren, wenn auch nicht den einzigen, so aber einen großen Beitrag zur Erweiterung des Konfliktpotenzials zwischen den beiden Ethnien. Die Gewichtigkeit der historischen Mythen bei den willkürlichen von den Menschen und Institutionen geleiteten Prozessen der interethnischen Abgrenzung ist somit groß. Es ist nicht verwunderlich, dass der Missbrauch der historischen Mythen in diesem Sinne den jeglichen Gedanken, der sich tief und reflektiert mit den historischen und kulturellen Themen in Makedonien auseinandersetzen wollte, verdeckt und gewaltig verdrängt hat.

LITERATURVERZEICHNIS

- Assmann, A. (2007). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Bechert, J. (1988). Konvergenz und Individualität von Sprachen. In: Wagner, Karl Heinz/Wildgen, Wolfgang (Hg.): *Studien zum Sprachkontakt: Bremer Linguistisches Kolloquium: Bd. 1*, Bremen: Universität Bremen, S. 25 – 41.
- Biçoku, K. (2005). Aleksandri i Madh në kujtesën historike të Skënderbeut e të shqiptarëve (Alexander the Great in the Historical Memory of Scanderbeg and of the Albanians). In: *Studime Historike (Historical Studies)*, H. 1, S. 7 – 29.
- Brailsford, H. N. (1905). Non-national self-identification in Macedonia. In: Murgescu, Mirela-Luminița (Hg.): (2009): *Nations and States in Southeast Europe*. Buch 2, Thessaloniki: CDRSEE, S. 95 – 96.
- Calic, M. (2002). *Studien zur länderbezogenen Konfliktanalyse. Makedonien*. Bonn & Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Detrez, R. & Plas, P. (2005). Convergence and Divergence in the Development of Balkan Cultural Identity. In: Detrez, Raymond & Plas, Pieter (Hg.): *Developing Cultural Identity in the Balkans. Convergence vs. Divergence*. Bruxelles [u.a.]: Lang, S. 11 – 21.

- Gashi, S. (2006). Über den Ursprung der Albaner. In: Kahl, Thede/Maksuti, Izer/Ramaj, Albert (Hg.): Die Albaner in der Republik Makedonien. Fakten, Analysen, Meinungen zur interethnischen Koexistenz. Wien: LIT Verlag, S. 9 – 21.
- Grozdanovska-Dimishkovska, Lj. (2007). Macedonia: Class Struggle. In: Transitions Online, H. 10/02/2007, S. 1 – 5.
- Halbwachs, M. (1967). Das kollektive Gedächtnis. Stuttgart: Enke.
- Heuberger, V. (2006). Soziale Bedingungen und religiöse Strukturen der muslimischen Gesellschaft der Albaner in Makedonien. In: Kahl, Thede/Maksuti, Izer/Ramaj, Albert (Hg.): Die Albaner in der Republik Makedonien. Fakten, Analysen, Meinungen zur interethnischen Koexistenz. Wien: LIT Verlag, S. 207 – 217.
- Kaculevski, Z. (2007). Selbstbestimmungsrecht der Völker und Minderheitenschutz (eine Fallstudie zur FYROM). Baden-Baden: Nomos-Verlag.
- Kolstø, P. (2005). Assessing the Role of Historical Myths in Modern Society. In: Kolstø, Pål (Hg.): Myths and boundaries in South-Eastern Europe. London: Hurst, S. 1 – 34.
- Kuperdyaev, A. (2015). Ottoman language heritage in Macedonian: Un colosse aux pieds d'argile? In: Kelih, Emmerich et al. (Hg.): Lehnwörter im Slawischen. Empirische und crosslinguistische Perspektiven. Peter Lang, S. 183 - 210.
- Litoksou, D. (2005). Nationalism and the National Myth. In: EthnoAnthropoZoom/ЕтноАнтрополозум, H. 5, S. 62 – 71.
- Martinoska, A. (2008). Myths and Folklore in the Contemporary Macedonian Literature. In: Interlitteraria, H. 13, S. 164 – 174.
- Mladenoski, R. (2011). Likot na Aleksandar Makedonski vo makedonskata drama. In: Teatarski glasnik H. 76/77, S. 132 - 136.
- Novick, P. (2001). Nach dem Holocaust. Der Umgang mit dem Massenmord. Stuttgart, München: Dt. Verl.-Anst.
- Pichler, R. (2009 A). Historiography and the Politics of Education in the Republic of Macedonia 1991 – 2008. In: Dimou, Augusta (Hg.): Transition and the politics of history education in Southeast Europe, Göttingen: V&R unipress.
- Pichler, R. (2009 B). Die Albaner in der Republik Makedonien – Geschichtswissenschaft im Spannungsfeld von Politik und sozialer Marginalisierung. In: Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz (Hg.): Albanische Geschichte. Stand und Perspektiven der Forschung. München: R. Oldenburg Verlag GmbH.
- Renan, E. (1882). What is a Nation? In: Woolf, Stuart (Hg.): (1996): Nationalism in Europe, 1815 to the present, London, Routledge, S. 48 – 60.
- Schöpflin, G. (1997). The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. In: Hosking, Geoffrey/ Schöpflin, George (Hg.): Myths & Nationhood, London: Hurst, S. 19 – 36.
- Troebst, S. (2005). Vertraute Fremdheit – Das Osmanische Reich in der makedonischen Geschichtskultur. In: Südosteuropa Mitteilungen, H. 06, S. 62 – 70.

- Trpeski, D. (2003): Ethno-myths on the Macedonian political scene. In: *EthnoAnthropoZoom/ЕтноАнтропоЗум*, H. 3, S. 90 – 101.
- Türk, D. (1993). Recognition of States: A Comment. In: *European Journal of International Law*, H. 4, S. 66 – 91.
- Voss, C. (2005). Makedonische Identitäten und die Parameter Sprache, Ethnos und Nation. In: *Südoaseuropa Mitteilungen*, H. 02, S. 52 – 65.
- Vouri, S. (1996). War and National History. The Case of History Textbooks in the Former Yugoslav Republic of Macedonia (1991 – 1993). In: Höpken, Wolfgang (Hg.): *Oil on Fire? Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung,
- Winnifrith, T. (1995). *Shattered Eagles. Balkan Fragments*. London: Duckworth.
- Zhelyazkova, A. (2006): Macedonia in April 2003 – Diagnosis: “Cancer with galloping metastases”. In: Kahl, Thede/Maksuti, Izer/Ramaj, Albert (Hg.): *Die Albaner in der Republik Makedonien. Fakten, Analysen, Meinungen zur interethnischen Koexistenz*. Wien: LIT Verlag.

ПОКУШАЈ УВОЂЕЊА ДУАЛНОГ ОБРАЗОВАЊА У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ КРАЉЕВИНИ – ГРАЂАНСКЕ ШКОЛЕ У ВОЈВОДИНИ (1918–1941)**

In the Kingdom of Yugoslavia between the two World Wars, school system played an important role in realization of the state program. Accelerated economic development and tendency to raise overall cultural level of the population have caused the need for intensive establishment of civic schools. Teaching was organized on a dual principle by both providing broader general education and laying the foundation for vocational education. Upon completion of their education, pupils should have acquired functional knowledge that they would be able to apply in different contexts of life and work. This type of school was especially widespread in today's Vojvodina region. After series of attempts at reforming, by the end of the period, the concept of civic schools was closer to general education than to the vocational model, which ceased the need for its existence. The historical development, place, role, and significance of civic schools in the school system in the Yugoslav Kingdom during the interwar period are presented in this paper on the basis of archival research, published sources, periodicals and relevant literature.

Keywords: civic schools, vocational education, dual system, Kingdom of Yugoslavia, Vojvodina

Образовање, наука и технологија сматрају се друштвеним снагама које могу да покрену економски и привредни развој земље. Сходно томе, систем стручног образовања требало би организовати тако да одражава делотворно усклађивање друштвених и економских потреба (Ojler 2015: 9). На таквој основи почива реформа стручног образовања у Србији, усмерена ка увођењу дуалног система. То подразумева да се “ученици за одабрано занимање образују кроз комбинацију наставе у школи и обуке на радном месту” (Илић-Рајковић 2015: 119; Ojler 2015: 9). Ефикасна имплементација зависи од бројних уско повезаних социјалних, привредних, економских и културолошких фактора. Тим поводом у јавности је покренута дискусија у коју су укључени представници образовне политике, научници, послодавци,

* covic.paulina@gmail.com

** Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Историје на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Научноистраживачки рад 2, под менторством проф. др Драгице Кољанин.

наставници, ученици и њихови родитељи. У педагошкој и историографској литератури тематика дуалног образовања се у новије време актуелизује (Winch 2006; Gonon 2009; Илић-Рајковић 2013; 2015; Спасеновић 2017).

Елементи дуалног образовања одавно постоје у нашем образовном систему. Под тај тип би се могле подвести грађанске школе које су у Војводини осниване у XIX веку у оквиру угарског дела Хабзбуршке монархије, а наставиле да постоје и у југословенској Краљевини (Шимуновић-Бешлин 2007: 168, 219–225). Уважавање ове традиције и сагледавање дуалног образовања у тесној вези са историјским условима и релевантним чиниоцима који су утицали на његов настанак и развитак, значајно је и за савремено друштво. У раду је на основу архивских истраживања, објављених извора, периодике и релевантне литературе приказан историјски развој и анализирано место, улога и значај грађанских школа у Војводини у периоду између два светска рата.

Дуално образовање у педагошкој теорији XIX и XX века

Последњих година академска јавност показује појачано интересовање за историјске корене концепта дуалног образовања у педагошкој теорији, али и у друштвеној пракси, посебно у оним државама у којима се одвија процес реформе система стручног образовања. У том смислу, оне се угледају на примере Немачке, Аустрије и Швајцарске у којима овакав систем постоји дуже од једног века (Ojler 2015: 9).

Утемељење дуалног образовања везује се за име немачког педагога и школског реформатора XIX–XX века Георга Кершенштајнера. Вишегодишње педагошко искуство, прво као професора гимназије и трговачке академије, а затим и универзитетског професора, као и темељно проучавање ондашње педагошке литературе, пре свега Песталоција и Хербарта, утицали су на формирање његових педагошких погледа. Кершенштајнер је аутор бројних теоријских радова међу којима су најзначајнији награђени чланак *Школа рада – школа будућности* из 1908. године који се сматра својеврсним манифестом покрета радне школе и *Теорија образовања*, књига објављена 1926. године, тринаест година касније преведена на српски језик, а сматра се његовим капиталним делом (Илић-Рајковић 2015: 119–120). Разлог због кога је савремена наука заинтересована за његово педагошко наслеђе јесу реформе стручног образовања, данас познатог као дуално, које је иницирао као градски школски инспектор у Минхену крајем XIX века (Winch 2006: 381–382; Илић-Рајковић 2015: 120). Важно је напоменути да Кершенштајнер

у својим радовима није говорио о дуалном систему, термин је уведен тек касније, шездесетих година XX века (Gonon 2009: 16).

Георг Кершенштајнер имао је велики утицај у своје време, чак и у Србији. О томе сведочи велики број његових чланака објављених у стручним гласилима као што је лист *Учитељ* (Кершенштајнер 1920: 1 44–50; 3–4 43–46; 5 35–39). Касније као да је био заборављен, да би данас, после једног века, његов педагошки концепт поново постао актуелан, посебно код оних аутора који сматрају да је стицање знања „најефикасније кроз практичну активност“ и који стручно или позивно образовање виде као основу грађанског васпитања (Winch 2002: 101; Winch 2006: 382–383).

У домаћој литератури Кершенштајнер је познат и као један од идеолога радне или активне школе. Радна школа је теоријски правац који се јавља у оквиру ширег педагошког покрета за нову школу, идеје која се на међународном плану у образовању и васпитању јавља крајем XIX и почетком XX века најпре у Европи и САД-у. Суштину покрета за радну школу чини захтев за самосталним и активним радом ученика у настави и учењу. Настао је у царској Немачкој, као реакција на формализам и вербализам у настави (Илић-Рајковић 2013: 117–124).

Овај педагошки правац у Србији је утемељен двадесетих година XX века и био је утицајан између два светска рата. Претходио му је покрет увођења ручног рада у школе осамдесетих година XIX века. Његови заговорници дефинисали су рад као лично, национално и културно добро. Ове идеје имале су велики утицај на педагошку теорију и праксу. Активно учење постало је полазиште целокупне наставе, а требало га је постићи пре свега увођењем практичне наставе и ручног рада. Стручно образовање у оквиру грађанског васпитања добило је у контексту југословенске државе још један задатак – требало је да послужи остваривању идеологије југословенства која је била у основи целокупне просветне политике (Илић-Рајковић 2013: 375). Грађанске школе у југословенској Краљевини имале су немалу улогу у реализацији ових задатака.

Грађанске школе у просветном наслеђу Војводине

Раздобље између два светска рата у Краљевини Југославији обележиле су промене у свим областима политичког и друштвеног живота. Важну улогу у остваривању државног програма имао је образовни систем (Кољанин 2014: 5–6, 74, 325). Убрзани привредни развој и тежња за подизањем опште културе становништва условили су потребу за

интензивним оснивањем грађанских школа. Просветне власти су тиме настојале да допринесу остваривању националних, социјалних, економских и културних циљева. Отваране су у већим насељима, пре свега градовима, за васпитање и образовање ширих друштвених слојева по завршетку основне (четворогодишње) школе (Закон о грађанским школама 1931: 1013–1029). Настава је организована на дуалном принципу тако да пружи и опште образовање и постави темеље стручном. Стога су завршни разреди били занатско-индустријског, трговачког или пољопривредног усмерења у зависности од привредних потреба средине у којој се школа налазила (Закон о грађанским школама 1931: 1016; Turosienski 1939: 50–51). По завршетку школовања, ђаци је требало да стекну функционална знања која ће моћи да примене у различитим контекстима живота и рада. Циљ образовања у грађанским школама је био да држави дају национално свесне и одговорне грађане, а привреди стручну и квалификовану радну снагу.

Овај тип школе је у међуратном периоду постојао у већини европских земаља под различитим називима: у Немачкој *Mittelschule*, у Аустрији *Bürgerschule*, у Француској *école primaire supérieure*, у Мађарској *polgári iskola*, у Чехословачкој *meštanska šola* (Барјакташевић 1929: 12–13). У југословенској Краљевини су нарочито биле распрострањене у Хрватској, Словенији и данашњој Војводини, оним деловима који су пре уједињења 1918. године припадали некадашњој Аустроугарској (Жанин-Чалић 2013: 22–23, 26). У Србији су уведене Законом о народним школама из 1898. године са задатком да „прошире основно васпитање и припреме ученике за привредни живот“. Намера је била да обезбеде завршно основно образовање за ђаке који не настављају даље школовање. Због слабог интересовања нису заживеле и већина је затворена већ 1902. године (Ћунковић 1971: 138, 141–142, 153; Ђуровић 2004: 164–166).

Школски систем на подручју данашње Војводине је у XIX веку изграђиван у складу са општим начелима просветне политике Хабзбуршке монархије (Кољанин 2014: 54). Грађанске школе су уведене као виши ступањ обавезног школовања законом из 1869. године, под утицајем Немачке где су, у условима убрзане индустријализације, постале економска нужност. Главни циљ просветне политике у угарском делу Монархије, у који је спадала Војводина, било је ширење мађарског језика и културе. Томе је требало да допринесу и грађанске школе (Извршни одбор удружења наставника грађанских школа Краљевине Југославије 1936: 150). Због просветне традиције Војводине, њених привредних особености, и вишенационалног

састава становништва, грађанске школе ће имати посебно место и у школском систему југословенске Краљевине у међуратном периоду.

Реформа грађанских школа у југословенској Краљевини (1918–1941)

У већини европских земаља у међуратном периоду, у условима убрзаног привредног и индустријског развитка извршена је реформа стручног образовања. И у југословенској Краљевини су педагошки стручњаци и политичари истицали унапређење стручног школства као један од најважнијих предуслова привредног опоравка (Шимуновић-Бешлин 2007: 222, 226). Заправо, то је требало да буде само један део ширег државног програма који је за циљ имао социјално, економско и културно уздизање становништва. У основи свих реформи био је највиши циљ државне политике – стварање јединствене националне свести грађана, како би се уједначиле разлике у историјским покрајинама које су се 1918. године нашле унутар заједничких граница (Димић 2003: 213–214, 217).

Обједињујући све ове задатке, грађанске школе је требало да заузму посебно место у школском систему југословенске државе. С обзиром на то да оне нису биле део просветног наслеђа Србије, које су централне државне власти узимале као основу за уједначавање законодавства, него су постојале само у Војводини, Хрватској и Словенији, то је условило потребу за њиховом темељном реформом (Димић 1997: 162–163). Међутим, реализација се у пракси показала изузетно сложеном. Постоји неколико разлога за то.

Пре свега, недостајала је усаглашеност у раду оних Министарстава у чијој су надлежности биле средње стручне школе. Оне нису биле под јединственим надзором Министарства просвете, него су, у зависности од образовног профила, спадале у надлежност више различитих министарстава: Министарства пољопривреде (пољопривредне школе), Министарства трговине и индустрије (трговачке и занатске школе), Министарства социјалне политике и народног здравља (школе за неговатељице и бабице и школе за децу ометену у развоју), Министарства саобраћаја (школе за железничаре), Министарства финансија (школе за геометре и порезнике) и Министарства војске и морнарице (школе за жандарме) (Шимуновић-Бешлин 2003: 252).

Када је реч о грађанским школама, оне су, као и остале општеобразовне установе (основне школе, гимназије, високе школе) спадале у делокруг рада Министарства просвете. Упркос томе што је упорно истицано да представљају посебан тип школа, с обзиром на стручан и практичан карактер наставе у завршним разредима, оне нису имале посебно

одељење у оквиру ресорног Министарства. Овај захтев је први пут истакнут 1925. године на годишњој скупштини Савеза наставника грађанских школа (Извршни одбор удружења наставника грађанских школа Краљевине Југославије 1936: 41). У међувремену, започело је интензивније отварање грађанских школа у осталим деловима Краљевине, пре свега Србији и Црној Гори (Димић 1997: 162). Ипак, све до друге половине тридесетих година XX века грађанске школе нису добиле посебно одељење у оквиру Министарства просвете. Првобитно су биле под надзором Одељења за основну наставу, а затим су 1933. године прешле у надлежност Одељења за средњу наставу. Тек је Уредбом о уређењу Министарства просвете из 1937. године основан посебан одсек за грађанске школе са једним референтом на челу (Димић, Тешић и Павловић-Лазаревић 2000: 41–57, 92–94). Разговори о томе да се просветни послови који се тичу рада средњих стручних школа концентришу у оквиру једног Министарства вођени су у Главном просветном савету крајем 1940. године али није било времена да се било шта учини по том питању (Записник 2555. редовног састанка Главног просветног савета, 66–490–784). Услед непостојања координације рада између појединих Министарстава у чији су делокруг спадале средње стручне школе, као и честих премештања грађанских школа из оквира једног у надлежност другог одељења Министарства просвете, не чуди што је реформисање грађанских школа текло веома споро.

Да би се то стање унеколико поправило, тражено је да се барем један наставник грађанске школе постави за члана Главног просветног савета, тела које је приликом креирања просветне политике имало стручно-саветодавну улогу у односу на Министарство просвете. Године 1927. за ванредног члана постављен је Мита Ђорђевић (Извршни одбор удружења наставника грађанских школа Краљевине Југославије 1936: 43), вишегодишњи управитељ Мушке грађанске школе у Новом Саду и први председник Удружења наставника грађанских школа Војводине (Ђорђевић 1932: 352–353). Међутим, његов утицај био је ограничен тиме што је дозвољено да присуствује само оним седницама на којима ће бити расправљано о питањима грађанских школа. Први већи успех на путу интеграције грађанских школа у државни школски систем био је укључивање Мите Ђорђевића у комисију за израду Државног просветног програма 1928. године, који је укључивао и резолуцију о грађанским школама (Резолуција комисије за израду државног просветног програма 1928: 161; Димић, Тешић и Павловић-Лазаревић 2000: 75). Године 1931. најзад је, за сталног члана Главног просветног савета,

постављен Јосип Рукавина, председник секције Удружења наставника грађанских школа за Савску бановину (Извршни одбор удружења наставника грађанских школа Краљевине Југославије 1936: 48). Овим су повећани изгледи наставника да, посредством свог удружења, битније утичу на реформе грађанских школа.

Међутим, показало се да то није био нимало лак задатак. Вођење просветне политике је услед неповољних унутрашњих прилика и честих смена Влада, било „кратког даха“ и без континуитета (Димић 2003: 217). Осим тога је „политичка инструментализација просвете ставила у други план све остале декларисане циљеве: опште описмењавање, побољшање хигијенских и здравствених навика, стручно образовање и оспособљавање за примену нових технологија“ (Шимуновић-Бешлин 2003: 254). То је било посебно изражено на територији данашње Војводине, где су, због вишенационалног састава становништа, власти сву снагу усмеравале на афирмацију нове државе стварањем јединствене националне свести (Шимуновић-Бешлин 2003: 253).

У таквим условима, највећи проблем био је непостојање законодавства које би уједначило разноврсне просветне системе у Краљевини. Само на територији Војводине су пре уједињења постојала два просветно-правна система: угарски школски систем у Банату и Бачкој и школско законодавство Хрватске и Славоније у Срему (Кољанин 2014: 74). Грађанске школе су се разликовале по свом положају: било је државних, приватних, конфесионалних; по свом профилу: грађанске, више пучке школе, продужне девојачке; по наставном језику: немачки, мађарски и српски. Једна од првих мера 1920. године било је уједначавање свих ових врста школа под једним заједничким именом и увођење државног језика у наставу (Радашин 1984: 124–128).

Све до тридесетих година XX века њихов положај у оквиру школског система Краљевине није био правно регулисан. Када су 1929. године донети „сви кључни закони из области просвете“ (Кољанин 2014: 91), извршена је унификација школског и просветног система. Ипак, на закон о грађанским школама чекало се још неко време. До тада је њихов рад уређен низом уредби, правила, правилника и начелних одлука (Katanić 1934). И на том плану су наставници грађанских школа били предузимљиви, али без већег успеха. Заједничким радом у оквиру свог удружења израдили су неколико пројеката закона, први већ 1921. године, следећи пет година касније. Последњи законски пројекат разликовао се од претходних утолико што су се

у њему нашле одредбе закона о средњим школама и он је најзад, са мањим изменама, усвојен као Закон о грађанским школама 1931. године (Ђорђевић 1932: 7–9).

Иако би се могао стећи утисак да је, услед оваквог односа просветних власти, угрожен њихов опстанак, није било тако. Упорна тежња да се одрже проиштицала је из још једног важног задатка који је намењен грађанским школама, посебно оним у Војводини. Отварањем школа на државном језику, наместо ранијих мађарских и немачких, дугорочно гледано, требало је да се повећа удео југословенског становништва у свим гранама градске привреде у којој су, традиционално доминирали припадници националних мањина (Ванлић 1935: 16).

Организација и извођење наставе у грађанским школама

У првој деценији постојања Краљевине рад грађанских школа није био регулисан јединственим законом. То се одражавало и на саму организацију наставе, која је у различитим деловима државе била прилично неуједначена. У покушају да надоместе овај недостатак, просветне власти су прописивале привремене наставне планове и програме по којима се радило у целој држави. У њихову израду били су укључени и наставници грађанских школа. Међутим, без претходно усвојеног закона, са начелно утврђеним циљевима и исходима образовања, тај рад је био додатно отежан.

Почетком 1920. године Министарство просвете је прописало први наставни план и програм за грађанске школе који је требало да важи само у току школске 1920/1921. године. Наставним планом предвиђено је изучавање следећих предмета: веронаука, српски језик, страни језик (немачки или француски), матерњи језик других народности, историја, земљопис, аритметика са геометријом, књиговодство, кореспонденција, познавање природе и пољопривредне поуке, хемија са минералогijом, физика, хигијена, поуке из права и националне економије, кућанство и поука о васпитању, певање, цртање, краснопис, ручни рад и гимнастика (Наставни планови и програми за забавишта, основне школе, више основне школе, више основне школе трговачко-занатлиске и грађанске школе 1920: 42–62). Државно грађанско васпитање реализовано је кроз садржину националне групе предмета коју чине: државни језик, историја и земљопис. Уско повезана са овим циљем била је и настава страних језика и упознавање са грађанским правима и дужностима који су изучавани у оквиру посебних предмета. Карактеристично за овај наставни план је и то да су предмети попут

књиговодства, кореспонденције и поука из права и националне економије доминантно усмеравали образовање ђака ка трговини.

Следећи план и програм за грађанске школе, усвојен 1926. године, није се много разликовао од претходног. Разлика је била у томе што је повећан број часова групе националних предмета и укинута изучавање језика националних мањина, што упућује на закључак да је реформисање грађанских школа текло у правцу јачања државне идеологије југословенства. Поред осталог, повећан је број предмета и часова природних наука (поред раније изучаваних: физике, хемије са минералогijом и геометрије, уведен је нови предмет – ботаника и зоологија). Судајући по наставним програмима, настава природних наука је била усмерена на решавање практичних проблема (Наставни план за I, II, III и IV разред грађанских школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1926, 66–2092–2061). Реч је била о покушају да се настава у грађанским школама, стављањем тежишта на природне науке, по свом профилу приближи практичном задатку.

Најзад је, после доношења Закона о грађанским школама, 1936. године усвојен наставни план и програм који је предвиђао наставу диференцирану према три смера: занатско-индустријском, трговачком и пољопривредном. Практична знања у грађанским школама стицана су углавном у школским радионицама (Наставни план за I, II, III и IV разред грађанских школа у Краљевини Југославији 1936: 66–653А–1112). У складу са концептом радне школе, посебно је инсистирано на часовима ручног рада. Израђивани предмети излагани су на ђачким изложбама (Одбор Удружења наставника грађанских школа у Војводини 1922: 6, 21–30; Извршни одбор удружења наставника грађанских школа Краљевине Југославије 1936).

Грађанске школе имале су велики социјални и културни значај. Требало је да створе јак грађански сталеж и просвећену радну масу, код које је требало да развију љубав према раду (Закон о грађанским школама 1931: 1013). Сходно томе, један од циљева отварања грађанских школа био је да растерети гимназије прекомерног броја ђака, пружајући могућност даљег школовања оној деци која нису намеравала да наставе школовање на универзитету (Кнежевић 1938: 51–71). Најзад, важну улогу у културном препороду имало је образовање женске деце. У грађанским школама девојчице су се припремале за вођење домаћинства и породични живот путем наставних предмета као што су поуке из хигијене, женски ручни рад, домаће газдинство (Димић 2007: 166).

Ефекти реформи грађанских школа

Дуално образовање у грађанским школама замишљено је као прожимање теорије и праксе. Водећи рачуна о њеним основним и специфичним задацима, тежиште наставних планова и програма требало је прилагодити захтевима привреде (Закон о грађанским школама 1931: 1016–1017). Показало се, међутим, да су постојали извесни проблеми код остваривања овог, како се истицало, најважнијег задатка грађанских школа. Дешавало се да су приликом оснивања школа недовољно узимане у обзир привредне карактеристике краја у коме је отворана. Да је тако, потврђују накнадно упућивани захтеви Министарству просвете за промену смера школе (Одређивање правца грађанским школама 1936: 648–657).

Друга противречност односи се на пропорцију општеобразовних и практичних предмета који су изучавани у грађанским школама. И сâми заговорници ове врсте школа, у настојању да подигну њен углед, популаризују је у народу, и обезбеде њеним ђацима проходност у средње стручне школе, затим гимназије и учитељске школе и најзад, на универзитет, приликом израде наставних планова и програма више пажње су посвећивали општеобразовним предметима. Тиме су се оне додатно удаљиле од свог специфичног задатка и приближиле нижој гимназији. После низа покушаја реформисања, на крају периода о коме је реч, концепт грађанских школа био је ближи општеобразовном него стручном моделу (Шимуновић-Бешлин 2003: 253), чиме је престала потреба за њеним постојањем као посебне врсте школа.

Однос државних просветних власти према грађанским школама није био изричит него амбивалентан. Са једне стране интензивирано је отварање грађанских школа (Димић 1997: 162), а са друге, непрестано се каснило са правним регулисањем њиховог положаја и решавањем практичних школских питања. Услед тога реформа грађанских школа није могла да има изразитије ефекте. Иако им је придаван велики значај и остварен видан напредак (Димић 1997: 166, 168), није се могао превазићи раскорак између прокламованог и оствареног.

Проблем није био само политички, стручно педагошки, него и социјални. Упркос томе што стално бележи пораст броја ђака у међуратном периоду, што јасно указује на појачано интересовање ђака за грађанске школе (Димић 1997: 166–167), појединци су и даље показивали неразумеваше и отпор према њима. Ако томе додамо и неизвесност опстанка школа у појединим местима, не чуди што се спорије развијала од осталих средњих

стручних школа (Извршни одбор удружења наставника грађанских школа Краљевине Југославије 1936: 159–162).

Закључак

Грађанске школе су у школском систему међуратне Југославије заузимале посебно место. Засноване на дуалном принципу, ђацима је требало да пружи заокружено опште образовање, али и стручна знања и практичне вештине. Када се посматра мрежа грађанских школа у Краљевини Југославији у периоду између два светска рата, примећује се да су биле неравномерно распоређене у различитим деловима земље. Док су у појединим крајевима отворане први пут, у Војводини је настављен њихов развој. Просветне власти су интензивним отварањем ове врсте школа, покушале да одговоре на сложене захтеве друштва у условима убрзаног привреног развоја и подизања опште културе становништва. У основи свега била је обједињујућа идеја о јединственој југословенској нацији. Стављајући у други план све остале декларисане циљеве, просветне власти нису успеле да обезбеде одговарајуће друштвене, политичке и економске услове да би овај тип школа функционисао. Услед бројних проблема који су пратили не само њихово, него и реформисање целокупног образовног система, концепт грађанских школа у датим историјским околностима није успео да се одржи.

ИЗВОРИ

- Закон о грађанским школама. (1931). *Просветни гласник*, 1013–1029.
- Записник 2555. редовног састанка Главног просветног савета. (7. новембар 1940). Београд: Архив Југославије, 66–490–784.
- Кершенштајнер, Г. (1920). Радна школа. *Учитељ*, 1/ 44–50; 3–4/ 43–46; 5/ 35–39.
- Наставни планови и програми за забавишта, основне школе, више основне школе, више основне школе трговачко-занатлиске и грађанске школе. (1920). Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
- Наставни план за I, II, III и IV разред грађанских школа у Краљевини Југославији одобрен одлуком Министарства просвете од 11. маја 1936. године. (1936). Београд: Архив Југославије, 66–653А–1112.
- Наставни план за I, II, III и IV разред грађанских школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. (1926). Београд: Архив Југославије, 66–2092–2061.
- Одређивање правца грађанским школама. (1936). *Просветни гласник*, 648–657.
- Резолуција комисије за израду Државног просветног програма (1928). *Просветни гласник*, 160–180.

ЛИТЕРАТУРА

- Барјактаревић, П. (1929). *Споменица о десетогодишњици опстанка грађанских школа*. Панчево: Савез наставника грађанских школа Краљевине Југославије.
- Ванлић, М. (1935). *Грађанска школа код нас и на страни*. Београд: Слово.
- Димић, Љ. (1997). *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: Школа и црква*. Београд: Стубови културе.
- Димић, Љ. (2003). Просвета у Краљевини Југославији. У: Р. Петковић (Ур.), *Образовање код Срба кроз векове* (стр. 211–231). Београд: Историјски институт.
- Димић, Љ., Тешић, В., Павловић-Лазаревић, Г. (2000). *Министарство просвете и министри Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије: 1918–1941*. Београд: Педагошки музеј.
- Ђорђевић, М. (Ур.) (1932). *Јубиларна споменица Савеза удружених наставника и наставница грађанских школа Краљевине Југославије: 1921–1931*. Нови Сад: Натошевић.
- Ђуровић, А. (2004). *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*. Београд: Историјски институт.
- Жанин-Чалић, М. (2013). *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Клио.
- Извршни одбор удружења наставника грађанских школа Краљевине Југославије (Ур.). (1936). *Петнаест година борбе: Удруженом снагом за грађанско образовање и економско ослобођење домаћих привредника*. Београд: Удружење наставника грађанских школа Краљевине Југославије.
- Илић-Рајковић, А. (2013). *Радна школа у Србији (1880–1940)* (Непубликована докторска дисертација). Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Илић-Рајковић, А. (2015). Реформа продужних школа у Минхену и утемељење дуалног система стручног образовања. *Настава и васпитање*, 1, 117–130.
- Кнежевић, Р. (1938). *Кроз средњу школу: Наш школски систем – гимназије и незапослени – просветне статистике*. Београд: Соко.
- Кољанин, Д. (2014). *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Одбор Удружења наставника грађанских школа у Војводини. (1922). *Алманах грађанских школа у Војводини: 1921–22*. Нови Сад: Застава.
- Спасеновић, В. (2017). Дуално образовање: могућности, претпоставке и изазови остваривања. *Настава и васпитање*, 3, 411–421.
- Ћунковић, С. (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј.
- Шимуновић-Бешлин, Б. (2003). Образовање “за хлеб” – занатско и трговачко школство у Војводини између два светска рата. У: Р. Петковић (Ур.), *Образовање код Срба кроз векове* (стр. 251–274). Београд: Историјски институт.

- Шимуновић-Бешлин, Б. (2007). *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1940)*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Gonon, P. (2009). *The quest for modern vocational education – Georg Kerschensteiner between Dewey, Weber and Simmel*. Bern: Peter Lang – International Academic Publishers.
- Katanić, S. M. (1934). *Zbirka zakona, uredaba, pravila, pravilnika i uputstava, koji se odnose na građanske škole*. Subotica: Gradska štamparija i knjigoveznica.
- Ojler, D. (2015). *Dualno srednje stručno obrazovanje u Srbiji: studija izvodljivosti*. Beograd: Nemačko Savezno ministarstvo za privrednu saradnju i razvoj.
- Radašin, V. (1984). *Školska uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji od 1918. do 1929*. (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Turosienski, S. K. (1939). *Education in Yugoslavia*. Washington: United States Government Printing Office.
- Winch. C. (2002). The Economic aims of Education. *Journal of Philosophy of Education*, 5, 106–109.
- Winch. C. (2006). Georg Kerschensteiner – Founding the dual System in Germany. *Oxford Review of Education*, 32 (3), 381–396.

ПРВЕ СРПСКЕ ЧИТАОНИЦЕ И БИБЛИОТЕКЕ У ВРШЦУ

The aim of this research is to analyse the beginning, the directions and modality of the development of Serbian libraries in Vršac based on archival research of funds in cultural institutions and administrative services, which is carried out in several archives. It is carried out on the basis of the study of periodicals and on the basis of studies and works published so far. Considering the primacy of archival material and periodicals as sources, the basic method applied in the paper is based on pieces of information and documents and so called comparative research method. The result of the research confirms the importance of reading rooms and libraries as cultural institutions of a particular community and the historical continuity of their activities in the territory of the city of Vršac today. By studying the history of libraries in Vršac, it is concluded that this city deserves a special place in the cultural history of Serbs in Vojvodina in the 19th century. This is supported by the fact that one of the oldest Serbian reading rooms *Srpska kasina* was founded in 1837 in Vršac.

Keywords: history of libraries, reading rooms, public library, Vršac

Увод

Почетком 19. века Вршац је варошица од око 10.000 становника коју већином чине Срби и Немци. Према попису из 1807. године у Вршцу је било 6.067 Срба и 3.565 Немаца (Милекер 1886: 232). Током 19. века Вршац се непрекидно развија и постаје важан град у Тамишком Банату са јаком индустријом, у првом реду производњом вина и свиларством, пољопривредом, трговином, занатством, банкарством, добрим саобраћајницама, развијеним школством и просветом. О развијености школског система говори податак да су Граматикална школа (основана 1790. године у Вршцу) и Гимназија (основана 1792. године у Сремским Карловцима) у то време биле једине српске средње школе у Угарској (Gavrilović 1983: 51).

С обзиром на то да је Вршац био град са веома развијеном културом и просветом, он је један од првих градова у Војводини у коме се, почевши од 40-их година 19. века отварају читаонице као нов облик јавних друштвених институција намењених коришћењу књиге, образовању и културном развоју својих чланова.

* draganarakic10@gmail.com

Српска касина (1837–1849)

Прва српска читаоница под именом *Касино у Вршцу* јавља се као пренумерант за *Магазин за художество, књижество и моду* за 1838. годину¹. Ова читаоница се спомиње и у писму вршачког адвоката Григорија Милутиновића упућеног 20. октобра 1840. Људевиту Гају. Милутиновић пише да су Вршчани једва дочекали време „главног Сабора Касине наше“ како би се претплатили на *Илирске новине и Даницу*².

Касина је највероватније 1846. променила име, јер се као *Читаоница српска у Вршцу* налази на списку пренумераната за *Историју народа србског* Димитрија Давидовића, штампану 1846. у Београду. Других сачуваних података о овој читаоници нема. Сви подаци изгубљени су у пожару 1848. када је изгорела архива вршачког Магистрата. Претпостављамо да је *Српска касина*, а касније *Српска читаоница* радила до мађарске револуције 1848/49.

Српска грађанска класа у Вршцу коју су чинили интелектуалци, чиновници, официри, трговци и занатлије није одустајала од намере да има место где ће моћи да се окупља ради читања књига и новина, образовања, очувања језика, културе и националног идентитета. О томе нам сведочи неколико новинских чланака у периодици тога доба.

У листу *Војвођанка* у 31. броју из 1851. године под насловом *О нашим читаоницама* налазимо мали чланак од непознатог дописника који се сећа времена када се школовао у Вршцу у Клерикалној школи. Непознати аутор сведочи да су Срби „лепу и пространу читаоницу имали, достојно је месту меублирали и украсили, ту је било разни новина и полезни књига, Срби су ишли, читали, о разним предметима дебатирали...“ Међутим, како сведочи анонимни аутор, Срби су мало по мало одустајали од читаонице, јер им је било драже да време и новац троше у кафани, него да плаћају чланарину за читаоницу, тако да је читаоница на крају престала са радом.

¹ Лист „Српска новина или магазин за художество, књижество и моду“, који је уређивао Антоније Арнот, објављиван је 1838–1839, два пута недељно. У Пешти је излазио 1838, а у Будиму 1839. године. Од 1839. променио је наслов у „Магазин за художество, књижество и моду“. Овај забаван књижевни лист, богато илустрован, доносио је и библиографске податке о српским књигама и новинама, литерарне прилоге и практичне поуке, а пропраћен је и списком пренумераната. То је први српски лист који обавештава о моди.

² Ово писмо под сигнатуром R4702 чува се у Националној и свеучилишној књијници у Загребу.

Вршачке немачке новине *Werschetzer Gebirgsbote* доносе кратку вест да је 29. октобра 1866. године одржана прва конференција учитеља којој је председавао школски надзорник Филип Трандафиловић. Окупивши учитеље из целог среза, Трандафиловић је предложио да се оснује среска учитељска библиотека. Његов предлог је једногласно прихваћен и он је одмах за ту намену приложио 50 флорина и из своје личне библиотеке издвојио неколико књига за поклон. Осим ове вести објављене у *Werschetzer Gebirgsbote* нема других података.

Кратку вест о оснивању још једне српске читаонице такође доноси *Werschetzer Gebirgsbote* у свом 15. броју из 1871. године. Тако сазнајемо да су Срби основали *читалачки клуб* у кафани „Код јелена“ и да се ту могу читати и немачке новине. Овој читаоници је Ана Карацић, удовица Вука Стефановића Карацића, 30. децембра 1871. године упутила писмо којим јавља да ће „овијех дана“ послати читаоници „захтјеванијех 10 комада тијех рјечника, од којих ћеду бити 9 комада за новце, још по пренумерантску цијену, т.ј. комад по 1 f 50 Аус. кр., а 1 комад бесплатно, као награда читаоници“ (Матицки 1975: 154). Изгледа да ова читаоница није дуго радила, јер у локалним новинама *Вршачкој кули* и *Вршчанину* који су излазили током 1871. и 1872. године нема никаквих вести о њеном раду.

Српска занатлијска читаоница (1884–1941)

Прва вршачка српска читаоница о чијем раду имамо више сачуваних података је *Српска занатлијска читаоница*. Идеја о њеном оснивању потекла је од вршачке омладине предвођене Лазом Нанчићем³ још 1881. године. Вршачка омладина, у складу са програмом *Уједињене омладине српске*, намеравала је да оснује радничку читаоницу, како би ширила своје идеје међу радницима и народом. На збору 27. децембра 1881. Лаза Нанчић је одржао говор о значају и сврси радничких удружења, посебно нагласивши значај

³ Лаза Нанчић (Вршац, 1853 – Вршац, 1887) вршачки социјалиста, новинар и писац. Као студент медицине у Бечу, постао је вођа српске студентске омладине у Аустро-Угарској обнављајући рад *Уједињене омладине српске*. Након прекида студија, враћа се у Вршац и око себе окупља групу познату под називом „Вршачки социјалисти“. Године 1883. у Вршцу покреће лист *Српство*, који одражава његове политичке, економске, социјалне и естетске ставове. Када је лист престао да излази, Нанчић две године у Новом Саду уређује *Заставу*, и у политичким погледима приближава се Светозару Милетићу.

читаоница јер „што радни и запостављени народ буде присвојио више знања, тим ће се више приближити остварењу свога циља – економској и политичкој слободи и једнакости“ (Белча 2007: 33). На збору је усвојен назив *Опште радничко читалачко друштво*. Устав друштва је преведен на немачки и мађарски језик и послат властима на одобрење. Власти су прихватиле овај устав, али немамо података кад је то било. О овој читаоници нема вести све до 1884. године када *Српство* у свом 2. броју извештава о одржавању главне скупштине и избору новог одбора од 11 лица. На том скупу донета је одлука да Лаза Нанчић сваког другог понедељка држи предавања за грађане на различите теме, али су власти спречиле ова предавања. Из дописа објављеног у *Српству* (бр. 7, 1884) види се да је овај покушај организовања радника пропао, тако да је читаоница престала са радом 1886 (Белча 2007: 34). О постојању *Опште радничке читаонице* и њеном кратком деловању налазимо податак и код Феликса Милекера, који у својој књизи *Повесница слободног краљевог града Вршца* наводи да је конститутивна скупштина читаонице одржана 6. јануара 1883, а да се сама читаоница одржала до пролећа 1886. године.

Идеју о оснивању занатлијске читаонице покрећу обућарски радници Ђорђе С. Антоновић и Јован Гренчарски на скупу занатлија одржаном 17. јуна 1884. године. У то време српске занатлије су бројне и имају велику економску и друштвену снагу. Међу Србима у Вршцу тада је било: 82 чизмара, 52 кожухара, 47 опанчара, 35 колара, 20 ковача, 16 столара, 10 папуџија, 10 лончара, 8 кројача и 2 стаклара (Ђорђевић 1985: 41). Скупштина је усвојила нацрт Статута и привремени одбор који су сачињавали: председник Тоша Стајић, секретар Ђорђе Антоновић, благајник Коста Манојловић и шест одборника – Светозар Божић, Ђока Бугарчић, Владимир Клицин, Васа Петровић, Софроније Станковић и Јован Гренчарски. Задатак привремене управе био је да уписује редовне и потпомажуће чланове, да набави новине и књиге, обезбеди просторије за читаоницу и да устав друштва преведе на мађарски језик и пошаље га Магистрату на одобрење, што је и урадио адвокатски писар Иван Иванић (Петровић 1996: 75).

Привремени одбор *Читаонице* послао је молбу редакцијама водећих српских листова да пошаљу бесплатне примерке и на тај начин помогну формирање читаоничке библиотеке. Јавна предавања су се у почетку одржавала у разним вршачким гостионицама, приватним становима и кући Лазе Нанчића, све док није закупљена просторија у гостионици Мите Драгића (Петровић 1996: 76). Из дописа објављеног 1885. у 20. броју Заставе

сазнаје се да је преводилац читаоничких *Правила*, Иван Иванић најавио низ јавних предавања, а прво је одржао у јулу 1885. године на тему напретка „нашег занатлијства“. Предавања на тему историје држао је Лаза Нанчић.

Правила Српске занатлијске читаонице у слободној краљевској вароши Вршцу одобрена су 28. априла 1886. од стране Министарства унутрашњих послова (Белча 2007: 38). У *Правилима* пише да је циљ читаонице „да своје чланове науком образује, што жели постићи на следећи начин: 1. оснивањем задружне књижнице; 2. читањем књига и листова; 3. одржавањем друштвених вечерњих забава, свечаности и томе подобних забава“. Чланови су били редовни и потпомажући. Редовни члан могао је бити сваки занатлија који уплати 40 новчића уписнине, и недељно уплаћује 10 новчића у задружну благајну. Потпомажући чланови могле су бити само оне особе, које спадају у „изображенији“ (научни) сталеж или самостални трговци, који годишње уплате 4 форинте у благајну. Наредне године, 1887, *Читаоница* је доживела велику несрећу – умро је Лаза Нанчић, њен покретач и идејни творац.

Читаоница је све до 1891. имала проблема са смештајем. Те године на Видовдан, адвокат Бранко Илић и његова супруга Јулија, иначе сестра Лазе Нанчића, као извршиоци опоруке Лазине мајке Тинке Нанчић, дарују *Читаоници* 2000 форинти за куповину куће у коју ће се сместити *Читаоница*. Кућа је добила име *Лазин дом* и тако је проблем простора за читаоницу заувек решен.

Новосадска *Застава* редовно је обавештавала своје читаоце о забавама, беседама и свим важним догађајима везаним за *Читаоницу*. На своју десетогодишњицу *Читаоница* је објавила извештај о раду са списком књига и инвентара. Уз овај извештај штампано је и *Основно писмо* дародаваца „Лазиног дома“. *Читаоница* је те године имала 260 чланова, 440 књига (53 су биле на немачком језику) и 92 свеске *Летописа Матице српске* (Белча 2007: 41). Из *Извештаја управног одбора* објављеног у Српству (бр. 5, 1896) сазнаје се да је *Читаоница* 1895. године била претплаћена на „све оностране српске листове и још три немачка“, те да је за потребе чланова набављено доста књига, које су увећале читаонички књижни фонд. Управни одбор имао је 15 редовних и ванредних седница. Те исте године приређене су и три забаве, од којих је „најсјајнија“ била она приређена на Видовдан, када је читаоница прославила своје крсно име.

Читаоница у својим просторијама није окупљала само занатлије и раднике, него и вршачке интелектуалце, свештенике, учитеље, писце,

новинаре. У њеним просторијама често је гостовало и новосадско Српско народно позориште.

Године 1909. *Читаоница* је прославила своју 25-годишњицу. Извори спомињу да је за ту прилику Ђока Антоновић написао *Споменицу двадесетпетогодишњег рада Српске занатлијске читаонице у Вршцу*, али да она никада није објављена. Три године касније објављен је *Пословни ред и списак Вршачке српске занатлијске читаонице*, који је представљао допуњен текст статута из 1886. године. Из њега се види и да је те, 1912. године уређена читаоничка библиотека, која има 1812 књига и 155 свезака *Летописа Матице српске*. Међу књигама налазиле су се и књиге штампане латиницом и готицом, као и 5 руских књига. Фонд се попуњавао куповином, али су и многи издавачи, установе и појединци поклањали књиге за библиотеку.

Успешан рад *Српске занатлијске читаонице* прекинуо је Први светски рат. Скоро сви њени чланови присилно су мобилисани и послати на фронт. Након завршетка рата, читаоница обнавља свој рад. Из захвалности према ослободиоцима *Српска занатлијска читаоница* подигла је 1826. године на вршачком гробљу споменик педесеторици солунаца умрлих у вршачким болницама током 1818–1819. године.

После рата *Читаоница* наставља своју културну делатност. Године 1924. *Читаоница* се уједињује са *Певачким занатлијским друштвом* и мења име у *Вршачко српско занатлијско певачко друштво и читаоница Нанчић*. У том тренутку њена библиотека је имала фонд од 2.278 књига. Ово друштво престаје са радом по избијању Другог светског рата. После рата сачувани део фонда (око 800 књига) прелази у фонд Градске библиотеке, док се „Лазин дом“ уступа новоформираном културно-уметничком друштву „Абрашевић“ (Белча 2007: 44).

Српска ратарска читаоница (1897–1968)

Последњих деценија 19. века већину српског живља у Вршцу чинили су ратари. Вршачке занатлије већ су имале своје еснафе и своју добро организовану читаоницу, па су и ратари, угледајући се на њих, желели да имају своју читаоницу. *Српска ратарска читаоница* основана је 21. маја 1897, а вест о томе објављена је у вршачком *Српству* (бр. 35, 1. мај 1897) у рубрици *Вести из места*.

У *Правилима Вршачке Ратарске Читаонице и певачког Друштва* (1927) истакнуто је да је циљ друштва ширење просвете у нашем народу читањем књига и листова и неговањем песме, оснивање друштвене

књижнице, приређивање забава, позоришних представа, излета, певачких вежбања, стручних и поучних предавања; као и потпомагање сличних установа, као и оних, којима је смер просвећивање и унапређивање ратарског сталеза. Први председник *Ратарске читаонице* био је Жива Паркајић, перовођа Стеван Станковић, књижничар Пера Трусников. Редовни члан читаонице могао је бити сваки „месни српски ратар који је напунио 18 година“. *Читаоница* је брзо напредовала јер је око себе окупљала угледне вршачке земљораднике и виноградаре. У раду *Читаонице* су поред земљорадника и виноградару учествовали и вршачки интелектуалци, попут учитеља Мите Клицина и Ђуре Брашована, који су у њој често држали јавна предавања, поготово из националне историје.

Уз *Читаоницу* убрзо је формирано и *Ратарско певачко друштво* (1898) које је функционисало као самостално друштво, али је увек учествовало у свим културним и забавним програмима *Читаонице*.

Оформљен је и солидан фонд књига, чију основу је свакако чинила популарна едиција Матице српске – *Књиге за народ*, која је садржавала поучна издања из пољопривреде, домаћинства, хигијене, као и књиге на тему српске историје и књижевности. Књижница се углавном одржавала поклонима вршачких ратарских породица.

По члану 31. друштвених *Правила*, књижничар је био задужен за чување свих друштвених списа, музикалија, књига, гардеробе, прибора и инструмената. Такође, морао је о њима водити тачан списак и подносити месечне и годишње извештаје.

Читаоница се финансирала од чланарине и прилозима потпомажућих чланова и добротвора. Приходе је остваривала и на забавама, и од њих су се набављале књиге и листови. Највећи поклон у књигама читаоничка књижница је добила 1939. од Видосаве Цвејић, која јој је поклонила целокупну породичну библиотеку. Поред библиотеке, по жељи свог мужа свештеника Саве Цвејића, поклонила је и породичну кућу и тиме је решен дугогодишњи проблем смештаја *Читаонице* (Белча 2007: 54).

За време Првог и Другог светског рата Читаоница је, попут других српских институција, обуставила своје активности. Обновила је свој рад после Другог светског рата и убрзо је припојена земљорадничкој задрузи. Крајем 60-тих година прошлог века део њеног књижног фонда поклоњен је Основној школи „Паја Јовановић“, а други део књига *Градској библиотеци*.

Српска читаоница (1897–1941)

Услед појачане мађаризације и притисака на немађарске народе од стране угарских власти, вршачка интелигенција схвата да мора да се одупре оваквој асимилаторској политици те с тога оснива *Српску читаоницу*. Вршачки лист *Будућност* 14. септембра 1897. године са пуно оптимизма најављује отварање нове српске читаонице. Иницијативу за њено отварање дали су др Војин Монашевић, Ета Михајловић и Јоца Недељковић – Пантић.

Конститутивна скупштина одржана је 25. септембра 1897. године и за првог председника *Читаонице* изабран је Коста Обрадовић. Нажалост нису сачувана правила и статут овог друштва тако да се о његовом уређењу не зна ништа, осим кратке белешке у *Будућности*, да је циљ друштва „неговање друштвености и образованости међу Србима у Вршцу“. *Читаоница* је смештена у Цофмановој кући на Магистарском тргу, а њене просторије освештане су 4. октобра исте године (Белча 2007: 60). Од *Читаонице* се очекивало да уједини политички разједињене Вршчане међу којима је владао сукоб између радикалне и клерикалне странке. Нажалост, *Читаоница* не само да није ујединила Србе у Вршцу, него је дошло до још већег сукоба између ње и свих осталих српских удружења. Чланови читаонице окренули су се клерикалној странци и продубили већ постојећи политички сукоб са радикалима.

Из *Извештаја* за 1900. годину сазнаје се да је *Српска читаоница* имала и библиотекар, али о њеном књижном фонду не знамо ништа. У извештајима о раду не налази се ниједан спомен било какве културне или просветне активности, осим белешке о приређеним забавама и баловима. На основу извора можемо закључити да је читаоница била више клуб где су се њени чланови дружили и забављали, без неких виших просветних и културних циљева. После Првог светског рата *Српска читаоница* за своје потребе откупљује кућу на Тргу принца Ђорђа, где је наставила свој рад све до окупације 1941. године, када је Живан Јованчић, њен последњи председник уништио сва документа у страху да Немци не преузму архиву. Од књижног фонда сачувано је само неколико књига са екслибрисом и печатом *Српске читаонице* и оне се данас чувају у *Градској библиотеци*.

Градска библиотека (1887)

Иако је *Градска библиотека* у Вршцу основана још 1887. године, што је чини другом најстаријом јавном библиотеком на тлу Војводине (Селихар 2015), она своје *Српско одељење* добија тек 1920. године. Наиме, *Библиотека*

је основана у оквиру немачких комуналних школа које су чиниле Грађанска школа, Виша девојачка школа и Основна школа. За датум њеног оснивања узима се 3. септембар 1887. када је Школски савет усвојио *Статут библиотеке*. За првог библиотекара изабран је Феликс Милекер (1858–1942), учитељ из Вршца.

Библиотека је са корисницима почела да ради 15. јануара 1888. и била је отворена сваког четвртка и недеље од 2 до 4 сата после подне, а била је смештена у згради Конкордије у којој се тада налазила Грађанска школа. Пун назив библиотеке гласио је *Народна, педагошка, стручна и омладинска библиотека комуналних школа* („Volks-, paed. Fach- und Jugendbibliothek der Kommunal-Sculen“) и имала је три одељења: Народну библиотеку (Volksbibliothek), Педагошку (Paed.Fachbibliothek) и Омладинску библиотеку (Jugendbibliothek). Библиотека је имала искључиво књиге на немачком и мађарском језику и мањи број књига на латинском и француском језику. Први корисници били су професори и ученици комуналних школа као и грађанство које се служило немачким и мађарским језиком. Међу корисницима су вероватно били и Срби који су говорили ове језике, али је српско становништво у то време претежно користило књиге *Српске занатлијске читаонице* која је тада имала више књига од ове библиотеке. На почетку свог рада *Градска библиотека* је имала 460 дела у око 1.200 свезака, а пред сам Други светски рат фонд је бројао преко 60.000 јединица грађе (Белча 2007: 64).

Градско представништво 1912. године доноси одлуку да се оснује и посебно српско одељење које би се налазило на српској страни града и њиме би руководио библиотекар Србин. Одмах се кренуло са набавком српских књига, а у том послу Феликсу Милекеру помаже Душан Младеновић. За *Библиотеку* се набављају сва нова издања српских књига која су се могла пронаћи, а *Библиотеци* велики број старих српских издања поклања удовица адвоката Васе Младеновића.

По избијању Првог светског рата сви послови у *Библиотеци* се обустављају, а до отварања српског одељења долази тек 1920. године. Вест о скором отварању Српског одељења *Градске библиотеке* доноси вршачки лист *Војводина* (бр. 20, 1919): „Приближује се остварењу давнашња жеља српске читалачке публике у Вршцу: да добије богато снабдевену и добро уређену библиотеку са читалиштем. Проширени сенат решио је да се отвори српска градска књижница а припремни радови поверени су г. Душану Младеновићу, који је већ и пре рата помагао градском библиотекару око

набављања српских књига. Извештени смо, да су за књижницу купљена у току 1912, 1913. и 1918. сва новија дела, која су се појавила на српској књижарској пијаци. Оскудица је само у старијим делима, која се, како нас г. Младеновић извештава, или никако не могу добити, или веома тешко.“

Српско, односно *Југословенско одељење* Библиотеке води Душан Младеновић до 1921, када га замењује истакнути вршачки учитељ и културни радник Никола Брашован који са Милекером ради до своје смрти 1932. године. Једно време одељење на кратко престаје са радом, а у Библиотеци кратко ради гимназијски професор Милорад Марчетић.

Функција библиотекара *Српског одељења* била је врло угледна и поштована у Вршцу, а на конкурс се пријављује и Миливоје Јовановић. Милекер је већ имао добру сарадњу са Јовановићем који је преводио његове брошуре и чланке са немачког и мађарског на српски језик, па га Милекер зато и одабира за библиотекара *Српског одељења*. По избијању Другог светског рата немачке власти затварају *Српско одељење* Градске библиотеке, а остаје да ради само немачко одељење. Феликс Милекер, први библиотекар и доживотни руководилац Градске библиотеке, умире априла 1942. године. На његово место је 24. новембра 1944. постављен Миливој Јовановић, предратни библиотекар *Српског одељења*.

Након Другог светског рада у фондове *Градске библиотеке* слили су се фондови свих предратних српских читаоница: *Српске занатлијске читаонице*, *Српске ратарске читаонице* и *Српске читаонице* о чему сведоче екслибриси на књигама које се данас чувају на *Одељењу старе и ретке књиге* и *Старе српске књиге*.

Закључак

Недостатак архивске грађе отежава тачно датирање оснивања појединих читаоница и увид у њихове активности. Када се говори о појави првих читаоница код Срба у Војводини обично се као најстарија узима *Српска читаоница* у Иригу која је свечано отворена 1. јануара 1842. године. Међутим, уколико за релевантан историјски податак прихватимо да се *Касино у Вршцу* јавља као пренумерант за *Магазин за художество, књижевство и моду* за 1838. годину и да се иста читаоница спомиње у писму адвоката Григорија Милутиновића које је он 1840. године упутио Људевиту Гају, онда се датирање прве српске читаонице у Вршцу може померити дубље у прошлост.

Након *Српске касине* (1837), оснивају се *Српска занатлијска читаоница* (1884), *Српска ратарска читаоница* (1897) и *Српска читаоница* (1897), а 1887. године оснива се и *Градска библиотека*. Ове вршачке читаонице, попут осталих читаоница код Срба у Војводини, настају као приватна удружења грађана затвореног типа и временом постају најзначајније културне институције српског грађанства у Аустроугарској. Њихова активност била је много шира од културне и просветне делатности. Поред окупљања чланова „ради читања корисних новина и књига“, организована су јавна предавања, беседе са играњима, забаве, обележаване годишњице значајне за српски народ, а велики значај је имао и њихов добротворни рад. Ове читаонице су имале специфичан национални карактер, поготово у мултинационалним срединама какав је био Вршац. Као најстарије институције културе, читаонице су биле чувари националног идентитета вршачких Срба и његова одбрана од асимилације у Аустроугарској. Читаонице за разлику од јавних библиотека никада нису биле државне институције, нити су од државе добијале материјалну помоћ за свој рад. Углавном су биле препуштене саме себи и зависиле су од ентузијазма и способности свог руководства.

Српске читаонице у Вршцу оставиле су дубок траг у културној историји овог града и обезбедиле добру основу за развој јавног библиотекарства у годинама након Другог светског рата.

ИЗВОРИ

- Аноним. (1896). „Извештај управног одбора српске занатлијске читаонице у Вршцу...“, У: *Српство*, бр. 5, 28. јануар, [2].
- Аноним. (1895). „Крсно име српске занатлијске читаонице“. У: *Српство*, бр. 11, 4. јун, [3].
- Аноним. (1895). „Милетићево вече у Вршцу“. У: *Српство*, бр. 40, 25. децембар, [4].
- Аноним. (1851). „О нашимъ читаоницама“. У: *Војвођанка*, бр. 31, 19. април, [1].
- Аноним. (1896). „Освећење заставе у Вршцу“. У: *Застава*, бр. 95, 28. јул, [2].
- Аноним. (1884). „Оснивање занатлијске задруге у Вршцу“. У: *Српство*, бр. 7, 7. јул, [3]; бр. 8(14. 7. 1884)
- Аноним. (1884). „Оснивање занатлијске задруге у Вршцу“. У: *Српство*, бр. 8, 14. јул.
- Аноним. (1895). „Прослава крсног имена“. У: *Српство*, бр. 12, 11. јун, [2].
- Аноним. (1897). „Српска читаоница“. У: *Будућност*, бр. 38, 14. септембар.
- И. И-ћ. [Иван Иванић]. (1896). „Прва српска занатлијска читаоница“. У : *Застава* 21, бр. 71, 9. мај, [3].
- Срдан. (1885). „Вршац, 13 (25) јуна“. У: *Застава*, бр. 96, 16. јун, [3].

- Anonim. (1866). „Eine Lehrer Conferenz in Werschetz“. U: *Werschetzer Gebirgsbote* X, br. 44, 4. novembar, [2].
- Anonim. (1871). „Unsere Mitbürger Serben...“. U: *Werschetzer Gebirgsbote* 15, br. 44, 29. oktobar, [3].

ЛИТЕРАТУРА

- Белча, Д. (2007). *Споменица Градске библиотеке у Вршцу*. Вршац: Градска библиотека.
- Ђорђевић, С. (1985). Српска занатлијска читаоница у Вршцу (1884–1941). *Библиотекарски годишњак Војводине*, 41.
- Матицки, М. (1975). Писмо Ане Карацић вршачкој „Читаоници“. *Ковчежић: прилози и грађа о Доситеју и Вуку*, књ. 13, 154.
- Милекер, Ф. (1886). *Повесница слободне краљевске вароши Вршца I*. Панчево.
- Петровић, Д. (1996). Вршачко српско занатлијско певачко друштво и читаоница „Нанчић“ (1884-1941). *Гласник музеја Баната*, бр. 7, 74-76.
- Селихар, К. (2015). *Српске читаонице у Војводини до 1918. године*. Београд: Филолошки факултет.
- Gavrilović, N. (1983). *Srpsko-rumunsko klirikalno učilište u Vršcu (1822–1867)*. Novi Sad : Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju.

VI

IDENTITY AND SOCIETY IN PHILOSOPHICAL CONTEXT

ДА ЛИ ЈЕ ПОРЕКЛО ДРУШТВА ДРУШТВЕНО?**

Although the theory of “good human nature” and society which is based on such nature can be traced back to Greek philosophy, the concept of “good human nature” and society, has been developed mostly in modern philosophy by Locke and Rousseau. This paper shows that in a hypothetical natural state it is not possible to define the human neither as categorically “good” nor categorically “bad” because this formation can only exist within established community. Although Hegel claims that foundation of social contract on the hypothetical natural state represents merely an attempt in establishing a political theory which cannot be consistently implemented, theories on natural law are very important in political theory and modern philosophy due to the significant role that they had in tearing down the existent customs while establishing new grounds for political theories. John Rawls used those new grounds to establish his innovative theory of justice in a completely different way. For these reasons the author will point out the connection and relation between modern and postmodern theories while trying to answer the question whether it is possible to reconstruct modern theories of “good human nature” in postmodern culture.

Keywords: social contract, “good nature”, Locke, nature, Rawls, Rousseau, law

Увод

Питање о пореклу друштва је старо колико и човек. Ипак, прва филозофска промишљања овог проблема јављају се у грчкој филозофији са појавом софиста. Софисти су разматрали проблем света преко проблема човека и друштва и разликовали су „добро“ и „злу“ људску природу. Иако њихове расправе остају само делимично разрешене код Платона и Аристотела, питање порекла друштва остаје упитно. Тако се модерни аутори који су се првенствено бавили филозофијом политике враћали овом проблему. Они су покушали порекло друштва да утемеље на идеји „природног људског стања“ које према њиховим концепцијама у основи може бити „добро“ или „злу“. У раду се на основу Кантовог термина

* tanja.todorovic@ff.uns.ac.rs

** Овај рад је рађен у оквиру мастер студија Филозофије и дела мастер рада који носи назив *Филозофско заснивање теорија друштвеног уговора (Philosophical Foundation of Social Contract Theories)* на Филозофском факултету у Новом Саду, на предмету Филозофија политике под менторством Др Мине Ђикановић

„недруштвена друштвеност“ (Kant 1933: 7) прави подела на две врсте модерних аутора: 1. оне који су сматрали да су људи *по природи зли*, да је друштво у основи *не-друштвено* – да почива на антагонизму међу индивидуама. Најпознатији представници ове теорије су Спиноза и Хобс; 2. оне који су сматрали да су људи *по природи добри*, да је друштво у основи *друштвено* – да почива на могућности међусобног договора и склада међу индивидуама. Најпознатији представници ове теорије су Лок, Русо и у савременој правној теорији Џон Ролс. Захваљујући Хегеловим увидима показало се да ни логички, ни историјски није могуће доказати порекло друштва из природног стања, али да су ове теорије значајне јер су развиле концепт „индивидуалне слободе“ и учествовале у историјском развоју идеје права уопште. Представиће се само теорије које показују како је човек у природном стању „добар“, јер се на њих надовезује једна од најзначајних теорија правде у савременој филозофији права, а то је Ролсова теорија правде. Значајно је што ова теорија настаје у периоду кризе мишљења, слично као и модерне теорије. Ипак, модерна и савремена криза се разликују по мноштву фактора, али оно што филозофски јесте могуће мислити, то је принцип на основу кога су ови аутори покушали да „одбране“ идеју о „доброј“ људској природи. Ове теорије настоје да покажу да човек сам може да ствара заједницу и законе, и да на темељу слободе може накнадно те исте законе да поштује или мења уколико му не користе. Људи су у основи друштвени јер њихов крајњи циљ мора бити усклађен са њиховом природом која је у основи добра, што значи да су људи створени да живе у друштву са другим људима и да сви имају једнака права на заједничка добра тог друштва.

Лок и покушај спајања сазнајне и политичке теорије

Лок на темељу своје сазнајне теорије гради политичку теорију. Постоји спор око тога да ли је политичка теорија изложена у „Две расправе о влади“ кохерентна у односу на сазнајну теорију која је постављена у „Огледу о људском разуму“. Спор се води око Локовог разумевања *моралности*, питања на чему је она утемељена и да ли је у јединству са политичким. Једни аутори тврде да је она утемељена на самој сазнајној теорији и идеји да учење о моралности мора да буде извесно као и други облици сазнања, попут математике итд. (Štale, Pizije i Dijamel 1993a: 571) Други аутори тврде да је његова теорија утемељена на самој *божанској вољи*, (Mack 2009: 28) док трећи настоје да је изведу из идеје *природног закона*. (Bertram 2008: 107)

Сваки од ових момената је могуће пронаћи у Локовој филозофији. Могуће је успоставити везу између ова два фундаментална дела. У првом делу свог „Огледа“ он излаже теорију која представља директну критику Декарта – не постоји ништа што је урођено, ни идеје ни принципи. Ово важи како за теоријске истине, тако и за практички свет. (Лок 1962: 45) То је у потпуности у сагласности са критиком Роберта Филмера, коме је посвећена цела „Прва расправа“. Циљ је да се покаже да не постоји тако нешто као што је „власт од бога“, монархија као *божанска установа*, *наследно* право које је неотуђиво... То је у складу и са сазнајном теоријом коју Лок излаже. Међутим, могуће је пронаћи и делове где се Лок експлицитно позива на божанску улогу у стварању заједнице. (Лок 2002: 238 и 242) На крају, његово заснивање политике и моралности може да се изведе из идеје природног закона. Међутим, мотив који конституише појединачно делање се може интерпретирати као тежња ка уживању и избегавање бола, слично Спинозиној рационалистичкој етици. (Петронијевић; 1922: 287) Да ли ово значи да је Лок у својој теорији био некозинстентан, или је реч о томе да се његове идеје напросто различито интерпретирају? Истина је негде на средини. Значај Локовог учења налази се у томе што је он показао да је мишљењу потребан садржај да би се обликовало, и да без темељног чишћења мишљења од заблуда новонастале метафизике¹ не може да се утемељи ваљана сазнајна теорија. Ипак, он је у многим сегментима остао недоследан сам себи уводећи идеју бога коју је критиковао, како у сазнајној, тако и практичкој функцији. Покушао је да покаже да идеја бога може да се накнадно уклопи у сазнајну теорију, једном кад се она правилно изведе. Оно што је овде важно утврдити је да ли је онда његово разумевање *природе и природног* стања довољно утемељено. Одоговор је да свакако није, али да то не оспорава важност Локове политичке теорије која поставља индивидуалност у центар креирања и обликовања заједнице.

За њега је *природно стање* хипотеза, конструкција која се изводи на темељу познатог искуства. (Лок 2002: 285) На темељу природног стања Лок изводи теорију *друштвеног уговора*. Међутим, и по питању разумевања природног стања Лок је двосмислен. На самом почетку он природно стање дефинише као „стање савршене слободе да одређује своје радње по природном закону прикладно сопственој вољи без да иког питају“ (Лок 2002: 243) и разликује га од самовоље, док ће у другом делу „Друге расправе“ то

¹ Пре свега Декартових идеја.

стање дефинисати слично Хобсу као *самовољу* коју на многим местима повезује са монархијском влашћу. (Лок 2002: 280) Ипак, он чешће спомиње природно стање као идилично и савршено стање, и да се због самовољне мањине морала основати држава. Он разликује две врсте својине: својину у ужем смислу која се односи на појединца и почива на идеји да свако располаже својим телом, разумом и правом на слободно изражавање, и својину у ширем смислу која се односи на то да свако има право да у природном стању користи добра и богатства која му земља и „мајка природа“ пружају. (Мак 2009: 55) Појединац у природном стању на темељу својих природних способности и *рада* обрађује земљу коју му је природа подарила. Рад, међутим, прави разлику између *приватне* и *заједничке* својине. Рад диференцира оно што је лична својина од онога што је на самом почетку било заједничко. (Лок 2002: 274) Управо због присвајања земље радом долази до разлике између људи и могућности да се дође до спора и неопходно је установити правила кад крене да се ствара заједница, јер ако се не успостави правило онда наступа *стање рата*. Људи су способни да креирају уговор само кад почну да се служе *разумом*. (Лок 2002: 266)

Главни циљ владе је *очување својине*. Због општег мира човек је спреман да иступи из природног стања у „окове грађанског друштва“. Започињање друштва зависи од сагласности људи да се удруже и створе једну заједницу, која ће да функционише као једно тело. Слободни појединци у тој заједници успостављају законе. Када људи не могу да се договоре око тога шта је у заједничком интересу, већина има право над мањином и зато је демократија најбољи могући начин да се уреди друштво. (Лок 2002: 302) *Већина* чини *политичко тело* које на темељу *уговора* ствара државу. (Лок 2002: 385) Након првобитно успостављене друштвене заједнице није више постојала могућност да се човек роди у изворном природном стању. Због тога, ако он хоће слободно друштво, постојеће мора да преобликује тако да буде у складу са његовим природним правом да учествује у политичкој власти. (Dewey: 1963: 621)

Локова политичка теорија је заснована делимично на емпиристичкој, сазнајној теорији, делимично на идеји о божанској основи свега, а делимично на идеји природног права и претпостављеног природног стања. То је чини доста неконзистентном, подложном критикама и различитим интерпретацијама. Његов емпиристички метод, примењен на свет делања, не може из њега самог да изведе универзалне принципе који ће да важе у практичком. Због тога их Лок тражи у трансцендентном темељу и

претпоставци природног стања које је једнако разумски могуће оправдати и као стање мира, али и као стање рата. Ипак, његова теорија је одиграла велику улогу у померању „божанских“ вредности на земљу, јер показује да власт припада појединцима који су творци сопственог света. Због тога су неке од његових идеја директно утицале на револуције које ће уследити. Са друге стране, те идеје су делимично оправдале посебност интереса која у демократском друштву може да се изроди у „тиранију већине.“ Ипак овај концепт ће тек Русо развити и довести до евидентности предности, али и притврчности грађанског друштва.

Русоов скептицизам и природно стање као „благостање“

Већина нововековних аутора је била одушевљена природно-нучном методом. За разлику од њих, Русо гаји скептички дух према науци у успону. (Wraight 2008: 10) Поносни грађанин града Женева тврди да успон науке и морал не морају нужно ићи руку под руку: „Људи су покварени, а били би још гори да су имали ту несрећу да се роде учени.“ (Русо 2016: 272) Он критикује филозофе и каже да су они одговорни што се човек схвата расцепљено, у дуалистичном односу душа-тело, јер су желели у корак са науком да реше питања морала која се не дају решити методом како су је они поставили. Општа скепса према науци је изражена и у другим његовим делима², и она почива на претпоставци односа природног стања и друштва. С обзиром на критику научне методе, очекује се да Русо нуди неку бољу сазнајну теорију, међутим, његова теорија природног стања и права је, такође, хипотетичког карактера. Ипак, она сама погађа да суштина друштвеног света није природа него слобода.³

Природно стање Русо схвата као благостање. Међутим, не одређује га ни као добро, ни као лоше, јер сматра да те категорије припадају тек друштвеном нормирању. Он сматра да је Хобсова теза да је човек у природном стању „зао“ погрешна и контрадикторна његовом тврђењу да су добро и зло друштвене конструкције. (Русо 2016: 52) Ипак, и само природно стање мора бити претпоставка. Скептичан према науци и истраживањима, Русо тврди да она није још довољно напредовала да нам каже како је настао

²Он на пример у „Емилу“ тврди да је медицина донела више штете него користи људском роду јер је „ослабила“ човека. (Русо 1925: 46)

³Хегел тврди да принципе које Русо излаже он схвата тачно, иако су они код њега још увек схваћени *апстрактно*. (Хегел, 1970: 409)

живот, првобитно људско природно стање и друштвено стање. Никада нико није доказао да је постојало тако нешто као што је апсолутно „природно стање“, и није га могуће доказати. Међутим, анализирајући друштво, може да се претпостави како је оно настало. У природном стању су сви привидно неједнаки, јер су разлике међу људима занемариве, оне су само физичког карактера, тако да може да се сматра да су људи у природном стању једнаки. У том првобитном стању он нема однос према другим људима, и не може да се дефинише као „друштвено биће“. Он је самодовољан, више звер, него човек. Уједињавање, ако и постоји, подсећа на животињски чопор, чисто је интересног карактера, због лова или каквог другог добра. Разлике међу људима су минималне и може да се сматра да је првобитно природно стање *стање једнакости*. (Русо 2016)

Неједнакост настаје *заснивањем друштва*, а друштво настаје успостављањем својине, присвајањем земљишта. (Русо 2016: 210) Први који је „оградио земљиште“ основао је друштво, и није био ни свестан штете коју ће то друштво учинити по његово изворно стање: „Сви похрлише у сусрет својим оковима, мислећи да ће им они обезбедити слободу: били су довољно разумни да схвате значај политичког удруживања али недовољно искусни да би предвидели опсаност.“ (Русо 2016: 237) Временом се друштво развија, раслојавају се богати и сиромашни преко својине, почаст и признање су почели да праве додатне разлике међу људима, и настао је рат и искварена људска природа. (Wright 2008: 46) Русо, за разлику од Хобса, тврди да човек у природном стању не може да буде зао, да је исквареност људске природе последица стварања друштва.

Ипак, према Русоу, *грађанско друштво* може посредством исправних закона да превлада разлике које постоје или бар да тежи превладавању истих. То је могуће јер је човек ступио у друштво делимично ради одржања, али највише слободном одлуком. *Друштвени уговор* је одлука људи да ступе у заједницу која ће користити свима. За разлику од природног стања, друштвени уговор је *споразум*. Русо разликује друштвени уговор од закона. Друштвени уговор је слободна одлука да се људи уједине и формирају заједницу. Он није позитивни закон. Друштвени уговор није норма. Он може да буде и *прећутни договор*. (Русо 2016: 47) Ипак, његов циљ и начин остваривања је један: људи се одричу природних права и благослова природног стања у корист заједнице. *Начин* на који је заједница уређена се разликује од самог друштвеног уговора. Русо није утописта, и не сматра да је само један облик уређења био добар или ће бити добар за све. (Bertram 2008:

41) Он каже да узима у обзир „људе онакве какви они јесу“ и „законе онакве какви би они могли да буду.“ (Русо 2016: 35) Што се тиче друштва, колико год била различита, принцип им је увек исти – уговорно одрицање права у корист заједнице, а онда повратно и ради личне користи, самоодржања.

Иако на моменте Русо велича природно стање и идеал природног човека, (Русо 1925:14) када говори о друштвеном уговору он сматра да је најбоља ствар која је могла да се догоди човеку да ступи у политичку заједницу. (Русо 2016: 52) Да ли је он у овим моментима противречан? Највероватније да не, јер показује да човек није могао вечно остати у природном стању, иако је оно идилично, али да може да тежи изворној природној једнакости и слободи. Начин на који ће засновати заједницу ће условити да ли ће тој природној једнакости бити ближи или удаљенији. Због тога је по Русоу најбоља заједница где су сви слободни, али сматра да нису сва друштва спремна за такву врсту заједнице, и да је онда боље да остану у другим, већ успостављеним облицима. Ипак, слобода није самовоља, човек је истовремено грађанин и поданик. То значи да он истовремено учествује у обликовању закона и права, али мора и да поштује успостављене законе ако жели да друштво функционише. Повредити уговор значи повредити сопствену слободу. Тако се слобода показује као „слобода за“ успостављање друштва на темељу споствених увида и доприноса, а не „слобода од“ других. (Wraight 2008: 44) Суверено тело јесте народ пре свега, и он чини општу вољу. Она није увек воља свих, али је важно да буде *воља већине*. Притисци који долазе од различитих интереса међу грађанима теже да униште једнакост, али законодавство треба да буде такво да тежи да је очува. (Русо 2016)

Русоова теорија друштвеног уговора представља једну од најнапреднијих теорија у историји. Иако заснована на претпоставци природног стања, она показује да суштина практичног не може да буде теоријска, и да је слобода темељ на коме треба да се гради политички свет. Он каже да држава преживљава онда кад човек постане свестан своје слободе и чињенице да је ко-креатор реалности. Политичко тело је као људско: умире сваки дан од свог рођења. (Русо 2016: 123) То значи да треба пригрлити промене, јер, хтели - не хтели, оне се догађају, па је боље да се спроводе онако како грађани желе, него да се препусте случају. Он оправдава револуцију ако држава не користи више грађанима, али она мора да дође од самих грађана који иду ка својим интересима. Има аутора који сматрају да је револуција искористила Русоове идеје које су јој одговарале, док је друге

одбацила.⁴ Заиста, једно од кључних питања ће бити однос опште воље и посебне воље у грађанском друштву. Међутим, независно од тога како тумачимо Француску револуцију, филозофско утемељење и идеја друштвеног уговора код Русоа су свакако корак напред у борби духа да се слободно изрази. Открива се да друштво почива на слободи, и да постоји нека врста историјског развоја. Те идеје нису још конкретно приказане и повесно оправдане, али су оне свакако један корак напред у развоју идеје и појма слободе. Због тога ће се савремено друштво често враћати његовим идејама, али је важно да се оне схвате као карика у ланцу и развоју идеје слободе, иначе, ако се апсолутизују онда могу да залопупотребе у оправдању посебних идеологија.

Потреба савремених теорија да оживе идеју друштвеног уговора

Хегел критикује идеју да се право уопште заснује на природном стању које само претпоставља друштвену сврху. (Хегел 1965: 201) Због тога што природа у себи нема сврхе, а историја природног права је покушала баш у њој да их одреди, различити мислиоци су западали у различита противречја. Када се претпостави природна сврха на темељу недоређеног природног стања онда тој сврси може било шта да се учита као садржај. Разум може једнако да оправда супротстављена становишта јер он на темељу разумске-аналитичке методе не тежи да синтетише различитости одређења у једно, него се држи своје претпоставке. Због тога су различити аутори, попут Лока, западали у противречности чим су покушали да природно стање покажу у историјском кретању, јер сврха како су је они одредили природи не може да буде и друштвена сврха. За теорије природног права Хегел каже да су у себи двосмислене. (Хегел 1965: 410) Иако је двосмислено природно право, ипак аутори нису тумачили право на основу природе саме ствари - појма, већ на непосредан начин - на темељу претпостављеног природног стања које је стање апсолутне самовоље. Такво стање је могуће само претпоставити, али непосредно га поставити као прицип права уопште значи поставити самовољу као принцип права. Због тога све теорије друштвеног уговора засноване на самовољи људи у природном стању морају бити критиковане. (Хегел 1989: 145)

⁴ Русо је одбацио представничку демократију, дозволио право на побуну и био за ограничавање својине, док су ове кључне ствари са Француском револуцијом запостављене, и одгурнуте у „други план“ у корист мањине. (Štale et al. 1993б: 867)

Након Хегелове критике природног права, теорије друштвеног уговора, које су обележиле модерно доба, престале су једно време да буду актуелне. Марксова критика Хегела, различита разматрања о идеологијама, били су у фокусу филозофских разматрања. У области права на сцену је ступио правни позитивизам. Ипак, у периоду светских ратова, периоду дуготрајне кризе, идеја природног права и друштвеног уговора оживљава. Међутим, та идеја се различито интерпретира. Док једни и даље на трагу модерности верују у прогрес на темељу позитивне науке (Skyrms 1996), други настоје узрок друштвене кризе да пронађу управо у неправилном одношењу човека према науци. (Хусерл 1991) Наука се, такође, настоји повезати са различитим идеологијама, и у том свету плуралистичких учења јединствена филозофска метода се губи. Либерализам је најдоминатнија идеологија која је своје идеје засновала на темељу идеја природног права и друштвеног уговора. Модерне идеје, које потичу пре свега од Лока и Русоа, о нужности приватне својине, слободи располагања сопственим телом, мишљењем и изражавањем само су неке од идеја утканих у модерне уставе и представљају темељ савременог законодавства. Међутим, либерализам углавном занемарује социјалне проблеме савременог света, проблеме којих је био свестан још Русо, а које је већ Маркс на својој критици Хегела истакао: то су проблем посредничке демократије, представничког тела, могућности тираније воље мањине над већином, праведне расподеле добара, итд... Џон Дјуи тврди да је либерализам у озбиљној кризи, али не да опстане као идеологија, већ да разреши проблеме који постоје у овире самог система, а то су пре свега социјални проблеми. У тржишној утакмици се питање друштвене сврхе занемарује, и наглашена индивидуација онемогућава успостављање јединства. У тој атмосфери се идеја друштвеног уговора злоупотребљава, идеологија је користи да покаже да свака индивидуа има једнако учешће у друштву, и док је то тако формално, у реалности ствар стоји сасвим другачије. (Dewey 1963: 627) Најпознатији аутор који је покушао да разреши социјалне проблеме либералног друштва, у оквиру самог друштва на темељу демократије је Џон Ролс.

Џон Ролс је по утицијима које је изазвало његово дело извршио најснажнију обнову уговорне теорије. Он циљано гради теорију друштвеног уговора на темељима модерних теорија тако што их, како сам каже, подиже на „виши ниво апстракције“. (Ролс 1998: 14) Аутори на које се највише ослања су Лок, Русо и Кант. Он слично као и ови аутори полази од почетног стања, али он то стање именује као *стање непристрасности*. То стање

подразумева да су сви људи већ у почетној тачки једнаки по слободи, да нема међу њима материјалних, нити било каквих разлика. Тако они онда могу непристрасно да просуђују у ономе што је добро за њих саме, и за заједницу. То стање се не претпоставља као историјско стање, нити као културно достигнуће. Оно се креира као хипотетичка ситуација која служи да се из ње изведу принципи правде. Иако прави отклон од класичног утилитаризма и идеје да је принцип друштва корист, Ролс тврди да уговорна теорија треба да подразумева интересе свих страна. (Ролс 1998: 35) Почетно стање је претпоставка, а уговорна теорија могућност да се успостави једно друштво које ће да буде социјално праведно. Он се притом служи теоријом рационалног избора (теоријом одлучивања и теоријом игара), и тиме врши велики утицај на економске и социјалне науке. Према основној замисли рационалног избора, човек иде за оним што представља супротност правде, а то је максимирање личног интереса.

Рационалан избор могу да врше сви пунолетни грађани, који су у стању да се служе разумом, и њихово почетно стање слободне једнакости им омогућава да креирају уговорну теорију. Они би наравно пристали на ту теорију, јер захваљујући њој на најбољи могући начин могу да остваре своје интересе у оквиру друштва. Принципе на којима то друштво почива треба засновати на „интуитивном појму првобитног положаја,“ који се добија не дедукцијом, већ из потпоре узајамних разматрања. Ролс у наставку развија два начела правде, показује како се она могу ближе одредити кроз ток који обухвата четири ступња, скицира једну теорију грађанске непослушности и тростепени развој осећаја за правду, а његово дело се завршава о размишљањима о користи правде. Основна два начела на којима гради теорију гласе: 1. Свако има једнако право на најобухватнији укупни систем једнаких основних слобода који је могућ за све. 2. Социјалне економске неједнакости морају а) уз ограничење које произилази из принципа праведне штедње, доносити највећу могућу корист онима који се налазе у неповољном положају, и б) зависити од положаја и служби којима, у складу са поштенom једнакошћу шанси, свако има приступ. Он изводи ове принципе из једног општијег схватања правде које гласи: „Све друштвене вредности – слобода и могућност, приход и богатство, и друштвене основе самопоштовања – треба да буду расподељене једнако, осим ако је неједнака расподела било које, или свих ових вредности свакоме од користи.“ (Ролс 1998: 72)

Ролс сматра да иако ова теорија свима користи да се она разликује од утилитаризма која тражи једнакост свих из користи, док се његова теорија

заснива на једнакости свих *из слободе*. Он каже да негирати слободу другог, у овом систему, значи негирати *принцип на коме почива сопствена слобода*. (Ролс 1998: 43) Други део теорије посвећен је проблему расподеле добара. Он сматра, за разлику од Маркса, да ново праведно друштво може да се оствари и без високог степена производње и напретка друштва. (Ролс 1998: 271) Правда се, пре свега, остварује правилном расподелом. Ипак, принципи расподеле су спорни, али принципи у еквиваленцији узимање-давање нису. Он размену не схвата само као материјалну, већ наговештава идеалне користи: безбедност, моћ, признање, слободе и шансе за самоостварење итд. Човек је беспомоћан на почетку и на крају свог живота. Због тога он већ у породици ствара прећутне уговоре о издржавању. Тај однос није само однос родитељ-дете (патерналистички) већ и браћа-сестре (демократски). На темељу тог односа Ролс види могућност функционисања овог принципа на нивоу друштва. У природном стању сви теже да имају што више и долази до сукоба. Ипак, једно трансцендентално стање омогућава људскост – одвија се у равни коју човек не може да напусти. Због тога мора да се усмери на правила и принципе дистрибутивно-колективне користи. Трансцендентална размена примарно превладава само примарно природно стање, као права на слободе. Секундарно природно стање, које још преостаје, превладава се тек другом разменом, којом се заснива држава као „сила правде“, свеукупност власти у јавној правди. Кроз два ступња *уговорне размене*, превазилази се уобичајена подела на алтруизам и егоизам. (Хефе 2001: 71) На томе почивају основни Ролсови принципи *друштвеног уговора* где се правда схвата као *поштење и правилна размена*.

Ролс види могућност обнова теорија друштвеног уговора у једном сасвим другачијем смислу у односу на модерне теорије. Он уговор разматра на претпоставци непристрасног стања које се пре свега односи на либерално-демократско друштво, тачније има за циљ одржање таквог друштва. И сам Ролс каже да се до проблема долази када се пита о остварењу таквог друштва. (Ролс 1998: 36) Он додаје да је циљ његове теорије да разложном методом која би требало да буде делотворна по принципу рационалног избора убеди грађане, или бар неке теоретичаре који ће да озбиљно узму у разматрање његово учење, да је једно овакво схватање у највишем интересу свих. Ипак, Ролсово обнављање друштвеног уговора је спорно у тачки у којој су спорне политичке теорије још од Платона, а то је питање услова могућности за њено остварење. Поред свих недостатака и унутрашњих противречности све ове теорије друштвеног уговора су веома значајне јер полазећи од претпоставке да

су индивидуе у основи слободне настоје да ту слободу очувају и оправдају у друштву. Њихов циљ је тежња да се успостави слободно друштво, а поставити племенит циљ за сврху пратктичког и теоријски га оправдати је први корак ка промени ралности. Ролс полази од идеје да је друштво у основи друштвено и да је људска природа у основи добра – једино на тој претпоставци је могуће засновати праведну заједницу. Међутим, не може да се занемари Хегелова критика. Мора се поставити питање није ли друштвена друштвеност само идеал који није могуће пронаћи у животним ситуацијама, и ако јесте можемо ли таквом друштву тежити или оно остаје вечно у „оностраном“.

ЛИТЕРАТУРА

- Хефе, О. (2001). *Правда*, Нови Сад: Академска књига.
- Лок, Џ. (1962). *Оглед о људском разуму*, Београд: Култура.
- Лок, Џ. (2002). *Две расправе о влади*, Београд: Утопија.
- Перонијевић, Б. (1922). *Историја новије филозофије*, Београд: Издавачка књижара Напредак.
- Ролс, Џ. (1998). *Теорија правде*, Београд: Службени лист СРЈ; Подгорица : ЦИД.
- Русо, Ж. Ж. (1925). *Емил*, Београд: Издање књижарнице Рајковића и Ћуковића.
- Bertram, C. (2008). *Rousseau and the Social Contract*, New York, London: Routledge.
- Dewey, J. (1963). *Liberalism and social action*. Vol. 74. New York: Capricorn books.
- D. Wraight, C. (2008). *Rousseau's the Social Contract*, New York, London: Continuum International Publishing Group.
- Hegel, G.V.F. (1965). *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hegel, G.V.F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*, Sarajevo: Veselin Masleša, Svijetlost.
- Huserl, E. (1991) *Kriza evropskih nauka i transcidentalna fenomenologija*, Gornji Milanovac: Dečije novine.
- Kant, I. (1933) *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher*, Leipzig: Sonderausg.
- Mack, E. (2009). *John Locke*, London, New York: Continuum International Publishing Group.
- Ruso, Ž. Ž. (2016). *Društveni ugovor*, Beograd: Filip Višnjić.
- Skyrms, B. (1996). *Evolution of social contract*, Cabrige: Cambrige University Press.
- Štale, F. Pizije i E. Dijamel, O. (1993a). *Enciklopedijski rečnik političke filozofije 1*, Sremski Karlovci-Noví Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Štale, F. Pizije i E. Dijamel, O. (1993b) *Enciklopedijski rečnik političke filozofije 2*, Sremski Karlovci-Noví Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

PROBLEM TEHNIKE I ISKUSTVA U FILOZOFIJI MARTINA HAJDEGERA**

The author examines the problem of the relation between the phenomenon of technique and experience in the philosophy of Martin Heidegger. In the introductory part of the paper, the author analyzes the notion of experience from Heidegger's early works. Then, the author is focused on Heidegger's understanding of the essence of modern technique and its relation to the experience of the contemporary man, which is present in Heidegger's later writings. The modern man's experience, shaped by the essence of modern technique, appears to be much deprived than it was in previous epochs. Therefore, in conclusion, it is claimed that it is necessary to overcome such a form of experience, as well as to provide the potential ways in which this can be done.

Keywords: being, experience, intentionality, Martin Heidegger, phenomenology, technique

Uvod

Jedna od neizostavnih pretpostavki bilo kakvog govora o Hajdegerovom shvatanju iskustva jeste polaganje računa o odnosu njegove rane i pozne misli, tj. odgovaranju na pitanje da li između te dve faze dolazi do diskontinuiteta ili se, pak, njegova filozofija može posmatrati kao jedinstvena celina. S obzirom da bi potpun odgovor na to pitanje zahtevao posebnu studiju, mi ćemo se u ovom istraživanju pozvati na fon Hermanovo rešenje ovog problema, tj. celinu Hajdegerove filozofije posmatraćemo kao integralni projekat (von Herrmann 1994: 7). Međutim, takvo gledište nas obavezuje da pri analizi Hajdegerovog shvatanja fenomena iskustva uzmemo u obzir kako njegove rane, tako i njegove pozne radove, s tim što će naš primarni interes biti razmatranje ovog pitanja u njegovim poznijim delima.

Razlog našeg fokusiranja poznijih spisa leži u činjenici da se Hajdeger tek u kasnijoj fazi vlastite misli počinje baviti problemom tehnike, te ujedno i povezanošću savremenog oblika iskustva i suštine moderne tehnike, čije ispitivanje predstavlja cilj ovog istraživanja. Međutim, da bi smo uspeli da dopremo do punine određenja Hajdegerovog shvatanja iskustva, neophodno je da tome pristupimo od njegovih ranih radova, tj. od učenja o intencionalnosti tubivstvovanja, koje, iako ne biva ponovo obrađivano u Hajdegerovim poznim radovima, ipak i dalje važi u

* miloss92@hotmail.com

** Rad je nastao u okviru izrade master rada *Iskustvo umetničkog dela u filozofiji Hajdegera i Benjamina* pod mentorstvom doc. dr Une Popović.

nešto promenjenom obliku. Stoga, naše istraživanje mora započeti od Hajdegerovih ranih radova jer se u njima nalazi srž kritike tradicionalnog razumevanja iskustva na koju se oslanjaju njegovi stavovi o nasleđenom pojmu iskustva iz poznih radova. U *Bivstvovanju i vremenu* i tom delu okolnim spisima možemo pronaći Hajdegerov osvrt na problem intencionalnosti, preko koga možemo uočiti njegovu neposredno razračunavanje sa novovekovnim razumevanjem iskustva.

Intencionalna struktura držanja, može se reći, za Hajdegera predstavlja temeljnu odliku tubivstvovanja (Hajdeger 2000a: 31). Naime, preko intencionalnosti tubivstvovanja Hajdeger želi da obuhvati nekoliko raznorodnih problema, a pre svega da ponudi odgovor na pitanje o načinu bivstvovanja tubivstvovanja – upravo tu funkciju ona izvršava u *Bivstvovanju i vremenu*. Međutim, za potrebe ovog istraživanja, nama je daleko značajniji onaj aspekt intencionalnosti tubivstvovanja koji se neposredno tiče iskustva – i to iskustva u nasleđenom smislu, tj. iskustva kao jednog oblika saznanja. Dakle, putem pojma intencionalnosti analiziraćemo Hajdegerovu kritiku nasleđenog modernog pojma iskustva kao onog oblika saznanja koji se tiče odnosa tubivstvovanja prema spoljašnjem svetu.

Intencionalno shvatanje prirode tubivstvovanja otvara mogućnosti za napuštanje tradicionalnih filozofskih teorija o problemu iskustva. Prvi momenat strukture intencionalnosti, *intentio*, delom bi mogao da odgovara modernom razumevanju subjekta, budući da se tiče gesta kojim se on odnosi prema stvarnosti različitoj od sebe. Međutim, drugi momenat ove strukture, tj. bivstvjuće na koje je *intentio* usmeren, odstupa od tradicionalnog okvira: reč je o samom predmetu, a ne o predstavi ili ideji onoga u iskustvu iskušenog. U tom smislu, moderne mentalističke teorije svesti, koje počivaju na pretpostavci da se mi nikada ne susrećemo sa samim predmetom, nego uvek sa predstavom ili idejom predmeta, tezom o intencionalnoj strukturi tubivstvovanja mogu biti dovedene u pitanje. Na primer, mentalističke teorije svesti ne mogu do kraja da dokažu identitet predstava jednog istog predmeta iskustva, jer one nikada ne govore o samom predmetu, već o predstavama tog predmeta, koje su međusobno različite i nesvodive. Potom, intencionalno razumevanje iskustva podrazumeva da nam je iskustveni predmet uvek dat iz određene perspektive posmatranja; mentalističko shvatanje svesti, pak, najčešće podrazumeva da je predmet iskustva kao dat opažanjem, koje je subjektivna saznajna moć, bar delom proizvod svesti, što bi značilo da nam on daljim radom saznajnih moći može biti dat u celini, odnosno u punini vlastite suštine. Međutim, svakodnevno iskustvo predmeta kojeg susrećemo nedvosmisleno

potvrđuje da to nije slučaj, tj. da su nam ti predmeti uvek dati iz određene tačke gledišta.

Drugi izrazito značajan aspekt Hajdegerovog shvatanja intencionalne prirode tubivstvovanja odnosi se na mogućnost analize različitih načina na koje nam različita bivstvjuća mogu biti data, tj. na mogućnost analize onog *kako* susreta sa unutarstvetski susretajućim bivstvjućima. U tom smislu, Hajdeger markira nekoliko ključnih modusa putem kojih su nam bivstvjuća data, a to su bivstvjuća kao upotrebni predmeti (Hajdeger 2000a: 40), bivstvjuća kao predmeti teorijske obrade (Hajdeger 2000a: 41), bivstvjuća kao prirodne stvari (Hajdeger 2000a: 40), te na kraju bivstvjuća kao drugi ljudi (Hajdeger 2007a: 155). Takva mogućnost suštinski je zatvorena mišljenju koje se kreće unutar novovekovne dihotomije subjekta i objekta – ono ne može da obuhvati način bivstvovanja koji je pripadan predmetu kao takvom. Pritom, moderne koncepcije iskustva predmete zahvataju u vidu prividne jednoznačnosti njihovog *jeste*, tj. ono što u takvom shvatanju iskustva biva vidljivo jesu samo čulno opažljive odlike stvari, dok način bivstvovanja stvari ostaje skriven. Drugim rečima, Hajdeger smatra da pri susretu sa bivstvjućima nama nisu date samo njihove čulno opažljive karakteristike, nego i smisao, odnosno način bivstvovanja različitih bivstvjućih.

Hajdegerova tendencija se ogleda u pokušaju da iskustvo misli počevši od relacije između tubivstvovanja i unustarstvetski susretajućih bivstvjućih ili, tradicionalnim rečnikom rečeno, Hajdeger prepoznaje relaciju između subjekta i objekta kao mesto od kog istraživanje treba i mora da počne. U tom smislu, Hajdeger vlastitim shvatanjem iskustva istovremeno kritikuje celokupnu tradiciju filozofije – i onu koja je počinjala od objekta iskustva, ali i onu koja je primat davala subjektu, tj. njegovim saznavnim moćima. Preciznije, Hajdeger polazi od onoga kako su nam bivstvjuća data, bez unapred usvojenih predrasuda o tome kako tu datost treba razumeti. Budući da se ta datost u fenomenološkom pristupu otkriva kao zahtavanje smisla nekog bivstvjućeg, Hajdeger sprovodi analizu tog susreta istražujući ono na osnovu čega je takva datost smisla moguća – on to naziva načinom bivstvovanja određenog bivstvjućeg, odnosno načinom njegove intendiranosti (Grubor 2007: 90). Način intendiranosti, onda, konstituiše i ono što je intendirano, ali i samu prirodu intencije, tj. način držanja tubivstvovanja. Tim putem, Hajdeger ukida razliku između subjekta i objekta i ujedno napušta i sve poteškoće i probleme pripadne svim tradicionalnim oblicima razumevanja iskustva – dakle, napuštaju se i subjektivno i objektivno orijentisane (metafizičke) pozicije.

Povesno mišljenje bivstvovanja i novi pojam iskustva

Za razliku od Hajdegerovog projekta fundamentalne ontologije, koji nastoji da problematizuje pitanje o bivstvovanju počevši od bivstvovanja tubivstvovanja, u njegovim poznim radovima, pak, dolazi do tzv. *okreta* u načinu na koje se pitanje o bivstvovanju postavlja, a samim tim i u strategijama potrebnim za dolazak do potencijalnog odgovora na to pitanje. Preciznije, Hajdegerov pozni projekat treba razumeti kao pokušaj da se govori o bivstvovanju, ali ne tako što bi se krenulo od načina bivstvovanja nekog, za takve potrebe, istaknutog bivstvujućeg - tubivstvovanja - nego od bivstvovanja uopšte (Hajdeger 2008). Takav poduhvat naziva se *povesnim mišljenjem bivstvovanja* i predstavlja Hajdegerov napor da bivstvovanje misli s obzirom na različite načine njegovog povesnog javljanja. Preciznije, Hajdeger pokušava da misli bivstvovanje kroz različite načine njegovog događanja kroz ljudsku povest, gde se onda i bivstvovanje samo razume upravo kao povesni događaj (Hajdeger 2008).

Promena načina postavljanja fundamentalnog pitanja, pitanja o bivstvovanju, onda dovodi i do promena u konkretnom pristupu tom problemu. Naime, u Hajdegerovim poznim radovima više ne pronalazimo njegove osvrte na fenomenološki metod, niti na druge klasične fenomenološke pojmove, kao što je struktura intencionalnosti. Međutim, iako Hajdeger svoju filozofiju u poznim radovima više ne *naziva* fenomenologijom, to ne znači da je on u potpunosti ostavio po strani neka od osnovnih fenomenoloških načela, već bi se pre reklo da je on vlastiti metod samo još dodatno radikalizovao (von Herrmann 1992: 310). U tom smislu, umesto fenomenologije, kao proklamovanog metoda rane Hajdegerove filozofije, u poznijim spisima susrećemo se sa pojmom puta (*Weg*), koji biva prisutan i u naslovima nekih Hajdegerovih poznih dela, kao što su *Na putu k jeziku*, *Šumski putevi*, *Putni znakovi* i drugi spisi.

Pojam puta Hajdeger određuje na sledeći način: „Put, ako o njemu dovoljno razmislimo, jeste nešto što nam dopušta da dospemo – da dospemo u ono što poseže za nama tako što nas se ono tiče“ (Hajdeger 2007b: 195), a značenje toga da nas se nešto tiče Hajdeger razume kao „Do-ticaj: ono što, posežući za našom suštinom, tu suštinu zahteva i tako joj dopušta da dospe u ono čemu ona pripada“ (Hajdeger 2007b: 195). Dakle, put bi trebalo razumeti kao specifično misaono držanje koje bi nam omogućilo da *dopustimo* onome što nas se tiče, tj. stvarima koje ispitujemo, da se pokažu onakvim kakve one uistinu i jesu.

Iako na prvi pogled deluje da se ovako postavljen pojam puta gotovo ne razlikuje od fenomenološkog metoda iz Hajdegerovih ranih radova, ipak, to nije slučaj. Naime, već sama činjenica da Hajdeger više ne govori o metodu u

klasičnom smislu treba da naznači da put ni slučajno ne bi trebalo da se posmatra na istovetan način kao fenomenološki postupak. Štaviše, put ni ne bi mogao da se razume kao skup pravila kojih bismo se morali držati da bismo nešto valjano zahvatili, jer to zahvatanje zavisi od same stvari koju ispitujeemo i kojoj ne možemo unapred pripisati način njenog samopokazivanja, nego ga moramo postupno otkrivati. Međutim, čak i naknadna refleksija pređenog puta ne bi mogla da se okarakterise kao metod, jer ako je put ono što nam dopušta da dospemo do nečega što nas se tiče, to što nas se tiče, pak, mogu biti različiti problemi sa sebi svojstvenim putevima, odnosno načinima samopokazivanja. Stoga, za razliku od metoda u klasičnom smislu, koji ostavlja mogućnost konceptualnog razdvajanja predmeta i načina pristupa tom predmetu, mišljenje kao put treba razumeti kao *samopokazivanje* predmeta ispitivanja, koje se, stoga, ne može odvojiti od samog predmeta koji se tim samopokazivanjem otkriva.

S tim u vezi, važno je naglasiti da Hajdegerov pojam puta, u razlici spram njegovog razumevanja fenomenološkog metoda, ne podrazumeva osmišljavanje metodskih koraka (Hajdeger 2007b: 174) pre nego što se problemu pristupi, nego se, uslovno rečeno, ti koraci otkrivaju tek pri susretu sa predmetom ispitivanja. Drugim rečima, ne postoji nikakav plan s obzirom na koji bi se mišljenje kao put moglo izgraditi, nego se ono, kao što smo rekli, izgrađuje tek pri susretu sa predmetom ispitivanja. U tom smislu, bilo kakva prethodna projekcija metoda pokazala bi se nemogućom, jer bi to podrazumevalo da mi već unapred znamo ono čemu tek treba da dopustimo da se pokaže, tj. da već znamo ono što tek treba da saznamo. U tom smislu, iako postoje očigledne sličnosti između Hajdegerovog pristupa u njegovim ranim i poznim radovima, odnosno između fenomenološkog metoda i puta, ipak se put, usled jasno naznačenog odbijanja unapred osmišljenih misaonih koraka, pokazuje kao još radikalnija verzija fenomenološkog postupka.

Stoga, s obzirom na to da u poznoj misli dolazi do promene u načinu postavljanja pitanja o bivstvovanju, a onda i u samom pristupu za rešavanje tog problema, Hajdeger se sada ponovo, ali sa novo zadobijene pozicije - pozicije mišljenja sprovedenog kao puta u projektu povesnog mišljenja bivstvovanja - okreće tradiciji kako bi još radikalnije ispitao nasleđeni pojma iskustva. Pri prevladavanju tradicionalnog razumevanja iskustva u poznoj filozofiji Hajdeger se fokusira na moderne, novovekovne teorije, koje polaze od subjekta iskustva i koje tokom osamnaestog i devetnaestog veka određuju iskustvo kao *doživljaj* spoljašnjeg sveta.

Epohu novog veka Hajdeger određuje kao *doba slike sveta*, odnosno kao period u povesti kada svet, pod kojim se misli celina bivstvjućeg, biva razumljen

kao slika i predstava projektovana od strane subjekta (Hajdeger 2000b: 71). Poreklo ovakvog shvatanja sveta, prema Hajdegeru, nalazi se u novovekovnoj ontologiji, odnosno novovekovnom shvatanju subjekta (Hajdeger 2000b: 71). Naime, za razliku od grčke reči *ὑποκείμενον*, koja, između ostalog, označava ono podležeće, odnosno sabiralište svojstava nekog predmeta, novovekovni pojam *subjectum* se izričito odnosi na čoveka – kada čovek počne da se određuje kao subjekt, tada on, kako Hajdeger primećuje, „postaje centar povezivanja bivstvujućeg kao takvog“ (Hajdeger 2000b: 70). U tom smislu, celina bivstvujućeg se redukuje na skup objekata, koji putem doživljaja bivaju prezentni u svesti subjekta. Doživljaj, otuda, jeste jedan od dominantnih pojmova za razumevanje iskustva, pojam koji izvire iz šireg novovekovnog metafizičkog okvira, tj. okvira koji mišljenje prvobitno razume kao prestavu.

Međutim, razumevanje iskustva kao doživljaja i predstave počiva na jednom još fundamentalnijem osnovu – povosno događanje bivstvovanja jeste ona krajnja instanca koja određuje način na koji se celina bivstvujućih može zahvatiti. U tom smislu, prema Hajdegeru, razumevanje iskustva na predstavnici način nije tek rezultat nekakve proizvoljnosti (Hajdeger 1999: 18) u nastajanju filozofskih refleksija u novom veku, nego predstavlja shvatanje saobrazano tadašnjem događaju bivstvovanja, iako ono u novovekovnim teorijama nije zahvaćeno *kao* događanje bivstvovanja. S tim u vezi, način datosti bivstvujućeg, koji u krajnjoj liniji oblikuje samo iskustvo, u najvećoj meri zavisi upravo od bivstvovanja, a ne od, tradicionalnim rečnikom rečeno, subjekta iskustva. Prema tome, i po pitanju fenomena iskustva možemo uočiti izvestan obrt u Hajdegerovom poznom mišljenju u odnosu na njegove rane radove. Naime, u poznijim radovima Hajdeger problemu iskustva prilazi iz malo drugačije perspektive: ono što u ranim radovima Hajdeger pokušava da obuhvati pojmom načina intencionalnosti polazeći od intencionalne strukture bivstvovanja, u poznijim radovima, pak, on pokušava misliti počevši od bivstvovanja samog, odnosno od širih okvira koji određuju način na koji nam je predmet dat.

Tehnika i iskustvo

Za razliku od moderne epohe, ono što u najvećoj meri određuje iskustvo savremenog čoveka, po Hajdegerovom sudu, jeste događaj tehnike, koji se može razumeti kao radikalizacija novovekovnog događaja bivstvovanja (Hajdeger 1999: 21). U tom smislu, problem savremenog iskustva u njegovoj poznoj misli je postavljen pre svega s obzirom na događaj tehnike, putem kog se markira način datosti svih fenomena u našoj savremenosti. Međutim, već iz naslova

Hajdegerovog spisa *Pitanje o tehnici* možemo naslutiti da je samo ispitivanje ovog događaja tehnike za Hajdegera izrazito važan filozofski problem – pitati se o tehnici moguće je tek kada pronađemo adekvatan način da postavimo samo to pitanje. Rečju, način na koji mislimo o tehnici pokazuje se jednako važnim kao i predmet tog ispitivanja (Popović 52: 2013). U tom smislu, kako Hajdeger navodi, pitati se o tehnici zapravo predstavlja pokušaj ostvarivanja slobodnog odnosa prema njenoj suštini (Hajdeger 1999: 9). Dakle, već samo postavljanje pitanja podrazumeva neophodnu promenu u misaonom držanju zarad valjanog dolaska do razumevanja u savremenosti: ispitujući tehniku Hajdeger ispituje način na koji u savremenosti uvek već zahvatamo stvarnost, tj. pruža uvid u dominantni oblik iskustva savremenog čoveka. Razumeti savremeno iskustvo, odnosno obuhvatiti sve bitne karakteristike događaja tehnike, znači dopreti do njene suštine. Stoga, da bi se obezbedilo pogodno tlo za dolazak do suštine tehnike, neophodno je osloboditi se kako nasleđenog pojma tehnike, tako i nasleđenog pojma suštine.

S tim u vezi, Hajdeger ispituje neke od najdominantnijih predrasuda o pojmu tehnike, poput shvatanja tehnike kao čovekovog dela, kao i određenja tehnike kao sredstva za određene ciljeve (Hajdeger 1999: 9). Naime, iako se ova određenja na prvi pogled pokazuju tačnim, ipak, ona ne mogu da obuhvate tehniku u celini njenog fenomena. Razlog zašto je to tako leži u načinu mišljenja iz kojeg ova određenja izrastaju, odnosno zbog već unapred prihvaćenog tradicionalnog shvatanja suštine. Ako se suština misli kao esencija, odnosno kao ključno svojstvo koje pripada svim stvarima koje možemo nazvati tehnikom, onda bi se, usled naglašene transpovesnosti ovakvog shvatanja suštine, nivelirale sve bitne razlike između različitih povesnih manifestacija tehnike, kao na primer između antičkog i modernog fenomena tehnike. Pored toga, ukoliko bismo tehniku odredili kao ukupnost njenih uređaja, tj. kao sredstvo ili upravo kao sam uređaj, onda bi se i njena suština pokazala kao nešto tehničko, što po Hajdegeru nipošto nije slučaj (Hajdeger 1999: 20). Takođe, određenje tehnike kao čovekovog proizvoda (Hajdeger 1999: 10) pokazuje se preširokim, jer čovekov proizvod mogu biti i druge netehničke stvari. U tom smislu, Hajdeger suspenduje važenje kako uobičajenih predrasuda o onome šta tehnika jeste, tako i načina mišljenja suštine iz kojih te predrasude izviru.

Prema tome, nasuprot prethodno pomenutim određenjima, Hajdeger suštinu moderne tehnike misli kao način razotkrivanja bivstvujućeg (Hajdeger 1999: 14), odnosno kao najdominantniji način datosti i našeg zahvatanja bivstvujućih koje susrećemo u savremenosti. Drugim rečima, kao osnovni karakter iskustva u savremenosti suštinu tehnike on naziva po-stavljenjem (*Ge-stell*) i određuje

je na sledeći način: „Po-stavlje znači skupljalački činilac onog postavljanja koje čoveku postavlja zahtev, to jest izaziva ga, da ono-stvarno razotkriva kao stanje na način ispostavljanja. Po-stavlje znači način razotkrivanja koji vlada u suštini moderne tehnike, a sam nije ništa tehničko“ (Hajdeger 1999: 20). Stoga, ukoliko je suština tehnike kao po-stavlje shvaćena kao način razotkrivanja, onda se ona pokazuje od presudne važnosti za razumevanje savremenog oblika iskustva. Preciznije, po-stavlje jeste ono mesto koje u najvećoj meri određuje način na koji u savremenosti zahvatamo celinu bivstvjućeg.

Dakle, pitanje koje prvo moramo postaviti jeste kakav je to način razotkrivanja pripadan modernoj tehnici, tj. kako izgleda iskustvo oblikovano događajem moderne tehnike. Po Hajdegerovom sudu, razotkrivanje moderne tehnike ima izazivajući karakter i celinu bivstvjućeg razotkriva kao stanje, tj. kao skup raspoloživih resursa (Hajdeger 1999: 17-18). Preciznije, različiti načini datosti različitih bivstvjućih, kao što su upotrebnii predmeti, drugi ljudi i prirodna bivstvjuća, bivaju redukovani na jedan isti način zahvatanja. Međutim, ukoliko je to tako, onda razotkrivanje koje vlada u suštini moderne tehnike u daleko većoj meri skriva, nego što razotkriva, tj. pre bismo rekli da suština tehnike zamagljuje i otežava valjano zahvatanje bivstvjućih, nego što doprinosi njihovom adekvatnom razumevanju (Hajdeger 1999: 25). Dakle, bez obzira na to što suština tehnike jeste dominantni savremeni način razotkrivanja bivstvjućeg, ona se, ipak, pokazuje pre svega kao skrivajući činilac. Rečju, razotkrivanje suštine tehnike pokazuje se pre kao skrivanje, koje ne samo da skriva različite načine datosti bivstvjućeg, već skriva i vlastiti skrivalački karakter, kao i samu činjenicu da ona jeste događaj bivstvovanja (Kockelmans 1984: 236). Drugim rečima, zbog svog sebeskrivalačkog karaktera, Hajdeger, za razliku od prethodnih povesnih događaja bivstvovanja, suštinu tehnike vidi kao opasnost (Hajdeger 1999: 25) koja se ogleda upravo u gotovo neprohodnom putu do njene suštine, a samim tim i onemogućavanju da se ona uopšte posmatra kao događaj bivstvovanja.

S tim u vezi, razotkrivati bivstvjuće kao stanje, tvrdi Hajdeger, znači da „ono-što-se-tako-ostvaruje svuda je ispostavljeno da stoji odmah spremno, i to da stoji tako da samo bude ispostavljeno za neko naredno ispostavljanje“ (Hajdeger 1999: 17). U tom smislu, ako se svako bivstvjuće pokazuje pre svega kao ono ispostavljeno i uvek već upućeno na naredno ispostavljanje, onda se njihova datost ne pokazuje u punini svog samopokazivanja, nego uvek preko nečeg drugog, kao nešto ispostavljeno za nešto drugo. Takav način zahvatanja usmerava nas od jednog do drugog bivstvjućeg, ali ne i na samu stvar u pogledu toga šta ona jeste. Preciznije, razotkrivanje prisutno u suštini moderne tehnike odvraća nas od

ontološkog uvida u strukturu fenomena koji pokušavamo zahvatiti, odnosno njegovog načina bivstvovanja; štaviše, osnovna datost bivstvjućih zahvata samo njihovu upućenost na druge bivstvjuće, ali ne i njihovu ontološku strukturu (Kockelmans 1984: 233). Prema tome, kako Hajdeger navodi, Rajna se u epohi tehnike ne pokazuje kao reka sa svim svojim povosno-značenjskim implikacijama, nego pre svega kao unapred uklopljena u sklop hidrocentrale kao mesta akumulacije prirodne energije, koja se potom dalje ispostavlja za druge svrhe ili, pak, kao objekt ispostavljen za turističku industriju (Hajdeger 1999: 17). Dakle, rezultat ispostavljenosti celine bivstvjućih kao stanja ogleđa se u njihovom zahvatanju isključivo kao raspoloživih resursa prividno datih na raspolaganje čoveku, koji je, pak, u savremenom svetu moderne tehnike i sam postao resurs (Kockelmans 1984: 237).

Kako bismo što jasnije eksplicirali način datosti bivstvjućih u epohi moderne tehnike, pokušaćemo da ga dodatno rasvetlimo imajući u vidu jednu od Hajdegerovih teza iz *Bivstvovanja i vremena*. Naime, po Hajdegerovom sudu iz prethodno pomenutog dela, predpredikativni način zahvatanja bivstvjućih ogleđa se u njihovom priručnom obliku, koji se može objasniti formulacijom *nešto Kao nešto* – čekić *Kao* alat za zakucavanje eksera, čaša *Kao* pribor za piće i slično (Hajdeger 2007a: 184). Ovakvo zahvatanje bivstvjućih jeste deo šire mreže međusobne upućenosti bivstvjućih jednih na druge, koju Hajdeger naziva značenjskošću sveta (Hajdeger 2007a: 119). U tom smislu, Hajdeger se u *Bivstvovanju i vremenu* nedvosmisleno suprotstavlja tradicionalnoj ideji izolovanog zahvatanja stvari po modelu transpovosne suštine, odnosno ideji izolovanog shvatanja opažaja. Nasuprot tome, on postulira tezu o uvek već prisutnoj međusobnoj upućenosti različitih bivstvjućih jednih na druge, što se ogleđa u našem zahvatanju bivstvjućih u modusu priručnosti. Veoma sličan misaoni gest možemo pronaći i u Hajdegerovom shvatanju suštine tehnike – bivstvjuća nam bivaju data na jedan dominantni način međusobnog upućivanja, ali to više nije prethodno pomenuto predpredikativno zahvatanje bivstvjućih u modusu priručnosti, nego je pre reč o *redukciji* bivstvjućih na resurse (Drejfus 2013: 99), koji, usled međusobne upućenosti, sačinjavaju mrežu odnosa unutar sveta moderne tehnike. Dakle, savremeni način zahvatanja bivstvjućih je nesumnjivo napustio novovekovni gest izolovanog shvatanja stvari, ali je i dalje postavljen na pogrešnim pretpostavkama – misliti savremeno iskustvo na taj način se pokazuje nedovoljnim usled skrivanja suštine značenjskosti, koje potiče od suštine tehnike kao načina razotkrivanja. Drugim rečima, za razliku od zahvatanja bivstvjućih u njihovoj priručnosti, odnosno njima pripadnom načinu bivstvovanja,

tehničko razotkrivanje dovodi do nemogućnosti obuhvatanja celine značenjskosti sveta, nivelirajući različite načine bivstvovanja različitih bivstvjućih na ispostavljenost stanja, gde je i sam čovek ispostavljen kao resurs, iako to ne odgovara njegovom načinu bivstvovanja.

Međutim, za razliku od celine međusobnog upućivanja unutarstetski susretajućih bivstvjućih iz *Bivstvovanja i vremena*, na čijem kraju se uvek nalazilo bivstvovanje bivstvovanja, redukcija bivstvjućih na stanja ili resurse ne pokazuje ništa do sebe samu, čime dolazi do njene permanentne samoreprodukcije (Hajdeger 1999: 17). U tom smislu, iako se čovek nalazi u centru ispostavljanja bivstvjućih kao stanja, samo je privid, po Hajdegerovom sudu, da je on u novovekovnom smislu „gospodar“ suštine tehnike. Dakako, čovek jeste tvorac tehnike u smislu celokupnosti tehničkih uređaja, ali bi se pre reklo da je savremeni čovek proizvod suštine tehnike kao događaja bivstvovanja (Hajdeger 1999: 19). U tom smislu, svakodnevno shvatanje tehnike kao sredstva dovodi do prividnog razumevanja čoveka kao njenog gospodara, dok je njihov stvarni odnos posve suprotan. Kako Hajdeger napominje: „Čim se ono-neskriveno više ne tiče čoveka ni kao predmet, već isključivo kao stanje, i čovek je unutar bespredmetnosti samo ispostavljač stanja – tada čovek ide samom ivicom provalije, to jest onuda gde njega samog treba smatrati još samo stanjem“ (Hajdeger 1999: 25). Drugim rečima, gospodarski odnos savremenog čoveka prema svetlu, tj. tendencija da celinu bivstvjućeg drži pod svojom kontrolom, koja je potkrepljena prividnim shvatanjem tehnike kao njegovog sredstva, a koja svoje poreklo duguje stavu novovekovne ontologije i shvatanju čoveka kao subjekta, dovodi do toga da i sam čovek, iako se to na prvi pogled ne vidi, biva ispostavljen kao stanje poput drugih bivstvjućih.

Dakle, ako suština tehnike markira najdominantniji način zahvatanja stvarnosti savremenog čoveka, onda se postavlja pitanje postojanja alternative takvom iskustvu sveta, tj. da li je i kako u savremenosti moguć drugačiji vid razotkrivanja. Jedan od potencijalnih odgovora na to pitanje tiče se Hajdegerovog pojma puta, o kome je bilo reči u prethodnom poglavlju. Kako Hajdeger kaže: „Kada govorimo o „sticanju“ iskustva, to ne znači da je iskustvo naša tvorevina; steći u „steći iskustvo“ znači: preturiti preko glave, pretrpeti, primiti ono što nas pogađa tako što ćemo se tome potčiniti. Reč je o nečemu što se zbiva, dešava, događa“ (Hajdeger 2007b: 155). Iako se na osnovu prethodnog citata, koji obiluje formulacijama poput „primanja“, „potčinjavanja“ i „trpljenja“, može činiti da Hajdegerovo shvatanje iskustva podrazumeva svojevrstu pasivnost onog ko iskušava, koja važi za tradicionalno razumevanje čulnog opažanja i sticanja

iskustva, to izvesno nije slučaj. Naime, sve prethodno pomenute smernice služe za pokušaj deskripcije radikalne otvorenosti za predmet iskustva, a ostvarivanje takve otvorenosti nije tek puka pasivnost. Naprotiv, dolazak do takve otvorenosti podrazumeva izuzetan napor za obezbeđivanje pogodnog tla, ili čistine, na osnovu kog bi se omogućilo dopuštanje stvarima da se pokažu onakvim kakve one uistinu i jesu. Dakle, iskusiti nešto značilo bi pre svega uočiti i suspendovati važenje vladajućem načinu razotkrivanja, tj. razotkrivanju pripadnom suštini moderne tehnike. Kada je takav posao urađen, tek tada je moguće iskustvo mišljeno saobrazino ideji puta koja smenjuje ideju metoda, tj. iskustvo koje bi omogućilo fenomenima da se pokažu u punini svojih samopokazivanja. Primer iskustva shvaćenog kao puta, Hajdeger pokazuje ispitivanjem prirode savremenog iskustva umetničkog dela, čime ćemo se baviti u nekom od narednih istraživanja.

LITERATURA

- Heidegger, M. (2000a). *Prolegomena za povijest pojma vremena*. Zagreb: Demetra.
- Hajdeger, M. (2007a). *Bitak i vreme*. Beograd: Službeni glasnik.
- Hajdeger, M. (2007b). *Sušтина jezika*. U *Na putu k jeziku* (str. 155-217). Beograd: Fedon.
- Heidegger, M. (2008). *Prilozi filozofiji (Iz događaja)*. Zagreb: Naklada Breza.
- Drejfus, H.L. (2013). Hajdeger o zadobijanju slobodnog odnosa prema tehnici. *Arhe*, 20, 95-104.
- Grubor, N. (2007). Hajdegerova hermeneutičko-fenomenološka ontologija. *Arhe*, 8, 83-95.
- Kockelmans, J.J. (1984). *On the Truth of Being. Reflections on Heidegger's Later Philosophy*. Bloomington: Indiana University Press.
- Popović, U. (2013). Pitanje o tehnici: Hajdegerovo promišljanje savremenosti. *Arhe*, 20, 51-63.
- Von Herrmann, F.-W. (1992). *Way and method: hermeneutic phenomenology in thinking the history of being*. In C. Macann (Ed.), *Martin Heidegger Critical Assessments: Volume I: Philosophy* (pp. 310-330). London: Routledge.
- Von Hermann, F.-W. (1994). *Wege ins Ereignis: Zu Heideggers Beiträgen zur Philosophie*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Хайдегер, М. (1999). Питање о техници. У *Предавања и расправе* (стр. 9-33). Београд: Плато.
- Хайдегер, М. (2000б). Доба слике света. У *Шумски путеви* (стр. 60-91). Београд: Плато.

СОЦИОЛОШКА АНАЛИЗА ПРОЦЕСА ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У
ПОЉОПРИВРЕДИ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА ДПП „БУДУЋНОСТ“
ИЗ БАЧКЕ ПАЛАНКЕ**

The process of privatization of state-owned agriculture companies was initiated by the adoption of the Law on Privatization (2001) with the aim of transforming the state ownership into private, as well as creating market-competitive and efficient operating entities. Sociological analysis of the privatization process in agriculture was based on the case of the privatization of the social agriculture enterprise "Budućnost" from Bačka Palanka. This is a case of a successfully implemented privatization process, both in terms of the procedures and the contract compliance, and in terms of the results, the dynamics of the relationship in the company and the business effectiveness after the privatization. The process of privatization of this state-owned agriculture company was presented in this paper using the case study and the comparative methods. The theoretical conclusions were drawn from the analysis of the situation in the company before, during and after the privatization process, with emphasis on the position and the role of the parties involved, interest relationships, and social dynamics in the company.

Keywords: privatization, state-owned company, case study, privatization law, agriculture.

Увод

Упркос данашњој актуелности процеса модернизације у српском друштву, чињенице говоре да се оно пред тим задатком налази већ две стотине година. Данас се ово питање изнова акутелизије и то у форми „транзиције“, чији централни моменат представља процес приватизације. Приватизација се одређује као промена власништва над друштвеним/државним капиталом, која резултира стварањем и јачањем приватног сектора. Ако бисмо процесу приватизације (друштвених пољопривредних предузећа) приступили са социолошк(их) аспект(а)та, прво питање би се односило на саме актере овог процеса и његово постављање у

* marina.nedeljkovic89@gmail.com

** Овај рад је настао као резултат истраживања процеса приватизације у пољопривреди у савременом српском друштву, у оквиру израде мастер рада на мастер студијама Одсека за социологију Филозофског факултета Нови Сад, под менторством проф. др Срђана Шљукића

одређени друштвени контекст. Иако се приватизација доживљава првенствено као економски феномен и у литератури је анализирана најчешће са тог аспекта, то не значи да се не ради и одруштвеном процесу који поседује своје актере, методе, има импликације по друштвену структуру, те односе моћи и интереса.

У раду је приказана студија случаја приватизације пољопривредног предузећа „Будућност“ из Бачке Паланке, те компаративна анализа стања у предузећу пре и после процеса промене власничких/својинских односа.

У раду је представљена анализа прикупљених података у виду основних информација о предузећу, његовог историјата, као и тока саме приватизације, те данашњег стања и начина пословања. Финални део рада посвећен је завршном осврту на основне социолошке закључке у вези са процесом приватизације друштвених пољопривредних предузећа у савременом српском друштву, на основу критичког прегледа доступне литературе и емпиријских чињеница које су су резултат самосталног истраживачког рада у оквиру студије случаја приватизације друштвеног пољопривредног предузећа „Будућност“ Бачка Паланка.

Теоријски оквир

Циљ процеса транзиције јесте усвајање и изградња ефикасног и конкурентног тржишног модела привређивања и пословања и напуштање нетржишног системског облика. Самоуправни модел нетржишног пословања посебно је карактерисао субјекте наше агропривреде, где се и најдуже задржао.¹ Пејановић наводи неке од проблема трансформацијског процеса у нашем друштву, те истиче да је поред отпора променама и слабости неких реформских закона, значајан узрочник проблема транзиције дубока и свеобухватна криза наше агро(привреде) (Пејановић 2002; Pejanović Tica 2004).

Нашу привреду и агропривреду „запљуснуло“ је, до сада, пет таласа приватизације: први талас (1989 - 1991), други талас (1992 - 1994), трећи

¹Новковић и Радојевић (Novković Radojević 2003) сматрају да се подела наших агросубјеката може извести на основу њихове организационе структуре на: сељачка газдинства, пољопривредна предузећа и задруге. Са друге стране, Пејановић и Тица истичу да су основни субјекти у нашој агропривреди: аграрно предузеће, индивидуално газдинство, пољопривредна задруга, мала и средња предузећа и сложени аграрни системи (Pejanović Tica 2004: 88).

талас (1994 - 1996), четврти талас (1997 - 2000) и пети талас (од 2001. до данас) (Рејановић Таса 2004: 90). Последњи процес приватизације друштвених пољопривредних предузећа у нашем друштву инициран је доношењем Закона о приватизацији 2001. године (Службени гласник Републике Србије бр. 38/01, 18/03, 45/05, 123/07, 30/10, 93/12, 119/12, 51/14 2001), на основу којег је основана Агенција за приватизацију, као нова институција надлежна за спровођење овог процеса и законску промену власничких односа.² Према законским прописима, Агенција за приватизацију представља правно лице које продаје капитал, односно имовину и промовише, иницира, спроводи и контролише примену поступка приватизације (2001). У надлежности Агенције налазила се процена вредности капитала, усклађеност програма приватизације (или реструктурирања), усклађеност прилива средстава на основу извршене продаје, као и пренос акција без накнаде запосленима (2001). Претходно наведене надлежности, представљају и важне индикаторе успешности једног процеса приватизације, а присутни су и анализирани и у студији случаја која је обухватала власничку трансформацију у друштвеном предузећу „Будућност“.

Према мишљењу Шљукића, у данашњој српској пољопривреди појавила се следећа друштвена структура:

1. „Прави сељаци“: производе углавном за задовољавање потреба својих породица; њихово учешће на тржишту је занемарљиво; сиромашни су или (и) стари; немају довољно породичне радне снаге нити неопходну механизацију, те су често приморани да део свог поседа дају у закуп богатим сељацима (фармерима),
2. Фармери (модерни пољопривредници): поседују или (и) узимају у закуп велике парцеле; производе углавном за тржиште; поседују пољопривредну механизацију и примењују савремене методе у обради земље.
3. Власници латифундија (нови велепоседници): поседују веома велика имања (неколико хиљада хектара или чак више) и обрађују их на капиталистички начин, то јест употребом најамног рада.

²Пре доношења Закона о приватизацији (2001), приватизација је у нашем друштву од 1997. године, текла на основу Закона о својинској трансформацији (Службени гласник Републике Србије бр. 32/97 1997). Шљукић сматра да је до 2000. године и промене државне власти приватизација текла врло споро и у већини случајева на неформалне начине (Шљукић 2009).

4. Пољопривредни радници: раде на туђим имањима; ова се група састоји од некадашњих индустријских радника и радника приватизованих друштвених пољопривредних предузећа, незапослених, запослених са веома ниским приходима, сељака са недовољно земље и сл.(Шљукић 2009: 134).

За нашу анализу, акценат ће бити усмерен на узајамни однос два од ова четири слоја - ради се о релативно малом, али утицајаном броју нових велепоседника, који своја имања обрађују на капиталистички начин, путем радне најамне снаге и пољопривредних радника. Када је реч о односу ова два слоја у друштвеној структури српске пољопривреде, С. Шљукић наводи да доминантну снагу све више чине нови латифундисти, а да се наличје овог слоја огледа у постојању тзв. најамних пољопривредних радника (Шљукић и Шљукић 2012). Они, превасходно, бивају унајмљени као радници на туђим имањима која се обрађују на капиталистички начин, са циљем масовне производње оријентисане ка тржишту.

Такође, када говоримо о процесу приватизације друштвених пољопривредних предузећа у нашем савременом друштву, потребно је да будемо упознати и са још неколико података. У Извештају о државном и задружном земљишту у поступку приватизације Савета за борбу против корупције Владе Републике Србије установљено је да се приватизација читавог низа пољопривредних предузећа и комбината спроводила без претходно јасног раздвајања између друштвене својине као предмета приватизације и, са друге стране, државне и задружне имовине као земљишта које је одређени комбинат или предузеће користило, али не и поседовало (Влада Републике Србије 2012).³ На овај начин, јавна, односно, задружна имовина постајала је приватна, што према Закону о пољопривредном земљишту, односно, његовом члану 72. (Службени гласник Републике Србије бр. 62/06, 65/08, 41/09 2006) није могуће, осим ако државни капитал није изражен у акцијама и уделитема, што свакако није случај код пољопривредног земљишта као добра од општег интереса. На тај начин се увиђају разни пропусти Агенције за приватизацију која оваквом праксом новом титулару заправо даје низ нових власничких права, пошто је према закону купац, приликом куповине предмета приватизације у Катастру непокретности, могао

³ Ради се о следећим друштвеним пољопривредним предузећима и комбинатима: „Ратково“, „Српски Милетић“, „Бачки Брестовац“, „Змајево“, „Бачки Маглић“, „Ловћенац“, „АК Суботица“, „Мали Иђош“ и др.

да укњижи једино право коришћења пољопривредног земљишта које је тај субјекат до тада користио, али не и само земљиште. Сама Агенција за приватизацију доставила је 2012. године јавну информацију Савету за борбу против корупције да је путем аукције продато 146 пољопривредних предузећа, а да је поништено (раскинуто) 39 уговора (Влада Републике Србије 2012).

О пропустима у раду Агенције за приватизацију сазнајемо и на основу Националне стратегије за борбу против корупције у Републици Србији за период од 2013. до 2018. године у којој се истиче потреба поштовања општих начела „транспарентности“ и „владавине права“ приликом промене власничких и својинских односа, а наводи се и да су том приликом надлежни затајили у одређеним случајевима (Влада Републике Србије 2013). Тако се може утврдити читав низ пропуста у спровођењу приватизације, попут: непрецизности приватизационих прописа, непостојања одредби које прописују економску суштину реструктурирања, као ни самог начина за одлучивање око метода приватизације, недостатка финансијских извештаја пре процеса приватизације, неодређености садржаја приватизационих уговора, одабира руководиоца у Агенцији за приватизацију.

Метод истраживања

Приликом истраживања и прикуљања потребних емпиријских података, истраживач је поштовао основне постулате научног метода, у виду општих принципа научног сазнања, али и специфичност метода студије случаја. Метод случаја представља један од најтежих метода истраживања за примену, услед недостатка стандардизоване процедуре, а истраживача мора показати капацитет за постављање добрих питања, „слушање“ саговорника, прилагодљивост, флексибилност, избегавање пристрасности и могућност да се у сваком тренутку носи са потенцијалним процедуралним нејасноћама (Yin 2009). Његова поузданост, као универзални принцип научног сазнања остварује се кроз понављање истраживања уз употребу протокола и базе истраживања. Протокол укључује преглед пројекта: циљеве, општа начела истраживања, основне проблеме, релевантну литературу, али и детаљно разрађену процедуру и технике истраживања, док се базе податак састоје од релевантних података из добијених постојећих извора, бележака истраживача, као и од његових слободних одговора на кључна питања студије. (Богдановић 1993). Слабости овог метода најчешће се везују за проблематику добијања сличних или истих резултата када је реч о

поновљеном испитивању, док се са друге стране у питање доводи и утемељност заснивања закључака на основу једног случаја.

Целовитост проучаваног случаја, уз поштовање специфичности и уважавање ширег друштвеног контекста и истраживачке слике било је предуслов адекватног истраживања, у методолошком погледу. Уз то, истраживач је сматрао посебно релевантним чињеницу да се целовитост проучаваног случаја постиже путем прикупљања свих релевантних података о предмету анализе, путем различитих техника.

Разговор са контакт особом из (данас) акционарског друштва „Будућност“, истраживачу је омогућен након контактирања надлежних руководиоца, а протекао је у пријатној атмосфери, уз потпуну сарадњу и пружање свих потребних информација (како путем разговора, као једне од примењених истраживачких техника, тако и у виду различитих материјалних извора података - одлука, закључака, решења, извештаја о раду, и сл.) од стране представника Сектора за правне послове.

У складу са претходно наведеном класификацијом слојева у аграрној структури савременог српског друштва, поставићемо питање да ли се и кроз конкретне случајеве приватизација пољопривредних предузећа може установити и научно „препознати“ формирање и постојање неких од наведених слојева, као последице процеса приватизације друштвених пољопривредних предузећа. Да ли постојање одређених слојева, као последице промена у друштвеној структури аграра, условљених применом Закона о приватизацији (2001) може бити индикатор да се у овом случају ради и о једном друштвеном процесу који превазилази уска економска и унутардисциплинарна тумачења?

Стога, поред претходно наведених намера истраживача, циљеви овога рада биће усмерени и ка истицању интердисциплинарности као потребе у анализи импликација и последица процеса приватизације у (српској) пољопривреди и превазилажење уских одређења и медијске слике о приватизацији као јединих оквира за анализу и тумачење овог процеса.

Резултати студије случаја приватизације ДПП „Будућност“

Основни подаци о предузећу

Приватизовано друштвено пољопривредно предузеће „Будућност“, данас акционарско друштво, налази се на територији Бачке Паланке, у Јужнобачком округу. Општина Бачка Паланка простире се на 579 км², од чега

47. 342 ха отпада на пољопривредну површину, а 2. 801 на шумску. На њеној територији, према последњем попису живи 55. 528 становника у оквиру четрнаест насеља (Републички завод за статистику 2012). Друштвено пољопривредно предузеће „Будућност“ је према званичним подацима основано 1954. године у улици Краља Петра I, 4-6 у Бачкој Паланци. Примарна пољопривредна делатност овог предузећа базирала се на гајењу жита (осим пиринча), те легуминоза и уљарица.

Историјат предузећа

Пољопривредно добро „Будућност“ формирано је 1954. године, на темељима бивших задруга – Крајна, Пролетер, Економија, Керекић и Јасенице. Усаглашавајући се са важећим законским одредбама, Пољопривредно добро „Будућност“ прошло је кроз више статусних трансформација. Године 1978. конституисана је ООУР „Будућност“ настала удруживањем Јасенице, ООУР Борац и ООУР Слога. 1981. године конституисана је нова ООУР „Будућност“, настала удруживањем ООУР Будућност, ООУР Крајна и ООУР Нештин. Као таква, нова ООУР „Будућност“ пословала је удружена у радну организацију „Бачка Паланка“ ППО. 1987. године, ППО „Бачка Паланка“ мења назив у ДТД АИК Бачка Паланка РО за агроиндустрију, пољопривреду и кооперацију са н. сол. о. ООУР и ООК. ООУР „Будућност“ за пољопривредну производњу Бачка Паланка послује у саставу ДТД АИК Бачка Паланка. Одлуком о издвајању од 30.10.1989. године, „Будућност“ се издваја из састава АИК Бачка Паланка и организује се као предузеће у друштвеној својини под називом Друштвено пољопривредно предузеће „Будућност“ за производњу житарица, семена, индустријског биља, поврћа, меса, млека, воћа и грожђа. Од марта 1996. године, до октобра 1999. године, ДПП „Будућност“ послује у саставу АИК Бачка Паланка а. д. као једна од чланица. Од 1988. године послује под називом Друштвено предузеће „Будућност“ пољопривредна производња Бачка Паланка, односно под скраћеним називом ДП „Будућност“ Бачка Паланка.

Дана 27.06.2008. године, предузеће је приватизовано продајом 70% друштвеног капитала и преносом 30% капитала без накнаде. На основу закљученог и судски овереног Уговора о продаји капитала, а сходно одредби 55. Закона о приватизацији (2001), предузеће је донело Одлуку о промени облика организовања, на основу чега је регистровано у Агенцији за привредне регистре као друштво капитала и од 12.08.2008. године, послује

као Акционарско друштво „Будућност“ пољопривредна производња Бачка Паланка.

Ток процеса приватизације

Процену вредности капитала ДП „Будућност“ Бачка Паланка извршио је ЦОНЗИТ Београд. као консултант Агенције за приватизацију Републике Србије, дана 31.12.2006. године. Резултати процене вредности капитала кретали су се од 793 187 000 динара, до 1 189 779 000 динара. Што се тиче структуре капитала, процењено је да је целокупан капитал „Будућности“ друштвеног карактера.

На основу потврде Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, а по захтеву директора ДП „Будућност“ завршен је попис и евиденција, односно разграничавање пољопривредног (и другог) земљишта које предузеће користи на територији општине Бачка Паланка. Закључено је да ДП „Будућност“ користи на подручју општине Бачка Паланка укупно 3.248,82 ха пољопривредног (и другог) земљишта. Површина пољопривредног (и другог) земљишта у државној својини које користи ДП „Будућност“ из Бачке Паланке износи укупно 1.934,60 ха на подручју општине Бачка Паланка. Наведено имплицира да је процесу приватизације претходила индентификација друштвеног и државног пољопривредног земљишта које је предузеће.

Затим, Агенција за приватизацију је у свом допису од 06.05.2008 године, ДП „Будућност“ обавестила да је аукцијска продаја овог предузећа заказана за 27.06.2008. године, у оквиру просторија Агенције за приватизацију у Београду, те да је пре аукције потребно сазвати и одржати седницу Скупштине предузећа ради доношења одлуке о продаји 70% друштвеног капитала, те преноса преосталих 30% запосленима, без накнаде. Скупштина предузећа је морала да усвоји и одлуку да неће отуђивати имовину предузећа до следеће седнице. Последњи корак представљало је издавање потврде купцу 70% акција друштвеног капитала предузећа, те запосленима који су стекли акције у поступку уписа акција без накнаде. За сазивање скупштине овлашћен је био управни одбор. Након приватизације предузећа, односно након аукције, Управни одбор сазива седницу на којој је усвојена Одлука о промени облика организовања овог пољопривредног предузећа, на основу које се оно из друштвеног трансформисало у акционарско друштво.

Основ за приватизацију Друштвеног пољопривредног предузећа пољопривредна производња „Будућност“ Бачка Паланка био је Програм приватизације усвојен Одлуком донетом на скупштини овог предузећа 03.04.2008. године. Програм приватизације формулисан је у складу са поменутим Законом о приватизацији, као и Уредбом о изменама и допунама уредбе о продаји капитала и имовине јавном аукцијом (Службени гласник Републике Србије бр. 45/05 2005).

Основни извори информација за састављање Програма приватизације ДП „Будућност“ Бачка Паланка били су званични финансијски извештаји у периоду од три године од доношења Програма, затим, аналитичка евиденција из тог раздобља о кретању пословне активности, коришћењу капацитета, броју и структури запослених, пласману, динамици цена, тршковима, те документација о броју, врсти и карактеристикама основних средстава у власништву предузећа. У изради Програма приватизације коришћена је и постојећа имовинско-правна документација.

У Програму приватизације наводи се да предузеће функционише на основу следећих органа: Скупштине као највишег органа, Управног одбора као органа који управља Предузећем, Директора као органа пословођења и Надзорног одбора као надлежног органа за праћење законске усклађености рада осталих органа. Даље, наводи се да подаци у изнетом Програму дају фер и тачну слику финансијског положаја предузећа, те да је предмет продаје у поступку приватизације методом јавне аукције 70% од вредности укупног друштвеног капитала. Као купац ДП „Будућност“ Бачка Паланка наводи се Слободан Радун. Од купца се на основу Закључка о Програму приватизације очекује да: неће продати, пренети или на било који начин отуђити акције у периоду од две године, од дана закључивања уговора. Затим, да ће у периоду од пет година од дана закључења уговора, обезбедити континуитет пословања предузећа у основној делатности, а за коју је предузеће било регистровано на дан одржавања аукције, посебно имајући у виду да је неодржавање континуитета пословања било чест узрок раскида уговора приватизованих предузећа. Такође, купац је био обавезан да не врши отпуштање запослених у субјекту приватизације у року од две године од дана закључења Уговора. Једна од ставки односила се и на обезбеђивање минимума инвестиција у основна средства, након потписивања Уговора о куповини капитала.

Такође, може се истаћи и да, на основу анализе купопродајног уговора између купца и Агенције за приватизацију, процењена вредност

друштвеног капитала овог предузећа износи 796 192 000 динара, а да је аукцијска продаја забележена на 640 000 000 динара. Наведено имплицира негативну разлику од 156 192 000 динара, између постигнуте и процењене цене овог предузећа, што се уклапа у општи примећени тренд аукцијских продаја предузећа испод процењене вредности. На основу анализе 89 купопродајних уговора путем методе аукције од стране истраживача, 72 продаје су биле испод процењене вредности друштвеног капитала, што указује на чињеницу да је приватизација спровођена без обзира на претходно омеђене вредносне параметре од стране саме Агенције.

Период за надзор и контролу Агенције за приватизацију, када је реч о некада ДП, а данас АД „Будућност“ истекао је у мају 2013. године, те се ово предузеће данас налази ван надлежности агенције, односно, у приватном власништву чиме се процес приватизације карактерише као успешан.

Стање у предузећу након приватизације

Данас, „Будућност“ има статус јавног акционарско предузећа, чије су акције укључене на Београдску берзу. Такође, управне структуре, одбор директора, те годишња скупштина акционара редовно одржавају, као и да се сва документа о пословању предузећа редовно објављују у складу са законом.

Организациона структура овог предузећа базира се на груписању радних места у оквиру следеће три организационо-радне јединице:

- Производни процес економије; састоји се од следећих производних подјединица: ратарства, сточарства, семенског дорадног центра и машинског парка
- Производни процес воћарска производња
- Општи послови у оквиру сектора за комерцијалне послове, рачуновођствено – финансијске, те опште правне послове

Што се тиче квалификационе структуре запослених у А. Д. „Будућност“ Бачка Паланка, у релативно кратком периоду након приватизације предузећа, уочене су одређене промене у квалификационој структури запослених:

Табела 1. Структуре запослених у А. Д. „Будућност“ на дан 30. 06. 2008. године

Без школске спреме	/
Непотпуно основно образовање - 4 разреда	1
Први степен стручне спреме	54
Други степен стручне спреме	/
Трећи степен стручне спреме - КВ	15
Четврти степен стручне спреме – ССС	25
Пети степен стручне спреме – ВКВ	/
Шести степен стручне спреме – ВШС	2
Седми степен стручне спреме – ВСС	2
Укупно	163

Табела 2. Структуре запослених у А. Д. „Будућност“ на дан 31. 12. 2008. године

Без школске спреме	/
Непотпуно основно образовање – 4 разреда	/
Први степен стручне спреме	62
Други степен стручне спреме	/
Трећи степен стручне спреме - КВ	17
Четврти степен стручне спреме – ССС	29
Пети степен стручне спреме – ВКВ	/
Шести степен стручне спреме – ВШС	2
Седми степен стручне спреме – ВСС	6
Укупно	116

На основу анализе претходних табела можемо да закључимо да се број запослених, око шест месеци након приватизације смањио за укупно 47 радника и то четири мање са ВСС, такође четири са ССС, затим два са КВ, те осам са основном школом. Још једна разлика јесте један нови радник са непотпуним основним образовањем.

Данас, у А.Д. „Будућности“ ради 98 запослених, док се као разлог смањењу укупног броја запослених лица наводи низ разлога: старосна граница, односно одлазак у пензију, технолошки вишкови, прелазак на биро рада, измењене потребе предузећа, итд. Такође, само смањење броја радника окарактерисано је као рационалан потез, а тај тренд као део радних флукуација. Већина запослених налази су у оквиру производње, док је мали број запослен у администрацији. Просечна старосна структура износи око 45 година. Такође, ово предузеће запошљава и надничаре, у контексту привремених сезонских послова, што указује на потребу додатне радне снаге и постојање друштвеног слоја „најамних радника“ о којем смо говорили у теоријском делу рада, као наличју појаве нових велепосендика који производњу на својим имањима и у оквиру приватизованих друштвених пољопривредних предузећа организују на капиталистички, тржишно оријентисан начин.

Од тренутка када „Будућност“ постаје акционарско друштво, улагано је у обнављање производње, осавремењивање фарме, нову механизацију, системе за наводњавање, сило ћелије, те развијање ратарских и повртарских култура. Што се тиче врсте пољопривредне производње, она је базирана на ратарско – повртарској, воћарској и сточарској производњи. У поседу предузећа налази се и фарма музних крава, капацитета од 1000 грла, савремено опремљена уз механизован систем исхране. У погледу сточарске производње „Будућност“ сарађује са „Имлеком“, те годинама за редом добијају награду за највећег добављача. Са друге стране, део производње одваја се и за потребе саме фарме, док се воће и поврће усмерава ка фабрици „Нектар“ који се налази у истом приватном власништву, али и ка тржишту. Такође, ово пољопривредно предузеће бави се и производњом и дорадом семенске робе. Акционарско предузеће „Будућност“, на основу финансијских извештаја и биланса стања послује са добитком а према речима менаџмента, у наредном периоду се тек очекују пуни резултати инвестирања.

Социолошке импликације процеса приватизације друштвених пољопривредних предузећа

Установљена конекција између процеса приватизације и промена у слојној структури наше пољопривреде представља јасан индикатор да се у овом случају ради и о једном друштвеном процесу са читавим низом последица по аграрну/руралну друштвену структуру и дистрибуцију моћи, на основу нових друштвених положаја актера овог процеса. На овај начин се

превазилази досадашња, ограничавајућа слика и одређење процеса приватизације као искључиво економског феномена, али и медијска експолатација приватизације у различитим идеолошким контекстима. Приказана студија случаја представља допринос емпиријској анализи овог процеса у домену аграра и подстицај за неке нове наредне анализе процеса приватизације као социолошког феномена.

Бројне промене у организацији и структури пословања овог предузећа, након процеса приватизације, попут смањења броја запослених, рационализације и осавремењивања производње, појачаних инвестиција, повезаности различитих сегмената производње и оријентација ка тржишном пословању и пласирању производа представљају модус на основу којег се може утврдити успешност пословања овог, данас, акционарског друштва. Имајући у виду да је, на основу података који су званични, јавни и доступни на основу рада Агенције за приватизацију, од укупно анализираних 149 приватизационих уговора од стране истраживача, њих 40 поништено, студија случаја је показала како изгледа успешно спроведена приватизација. Ово нам указује на чињеницу да је скоро сваки трећи приватизациони уговор поништен и то из различитих разлога - неадекватно располагање имовином, неодржавање континуитета пословање, неинвестирање, неплаћање рата, непоштовање социјалног програма, а да се данас та предузећа налазе или у у реструктуризацији, стечају, новом власништву или су пак и даље непродата. Међутим, студија случаја показује да приватизација пољопривредног предузећа може бити успешна, не само кроз процедурални аспект и поштовање одредби уговора, већ и кроз резултате, динамику односа у предузећу и билансе пословања након приватизације. Иако је процес приватизације у аграру пратио низ дискутабилних момената, описаних у теоријском делу рада и показаних на основу истраживачевих анализа, али и званичних докумената и података, студија случаја је показала да предузеће може пословати успешно након приватизације, уз претходно поштовање законских и процедуралних аспеката, али и одређених „неписаних“ друштвених правила, нужних да би се одржао континуитет и динамика у међуљудским и пословним односима.

Један од предлога за даља истраживања јесте компаративна анализа успешних и „мање“ успешних приватизација у аграру, али и лонгитудинална студија о раду некадашњег друштвеног пољопривредног предузећа, а данас акционарског друштва „Будућност“ Бачка Паланка која би у наредном периоду показала да ли су позитивна очекивања менаџмента предузећа

оправдана и да ли се, дугорочно гледано, процес промене власничких односа показао као добар потез.

ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, М. (1993). *Методолошке студије*. Београд: Институт за политичке студије.
- Извештај о држном и задружном земљишту у поступку приватизације, (2012). Београд: *Савет за борбу против корупције Владе Републике Србије*.
- Национална стратегија за борбу против корупције у Републици Србији за период од 2013. до 2018. године, (2013). Београд: *Службени Гласник РС* бр. 57/13.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији (2012). Београд: Републички завод за статистику.
- Уредба о изменама и допунама уредбе о продаји капитала и имовине јавном аукцијом (2005). Београд: *Службени гласник РС* бр. 45/05.
- Шљукић, С. (2009). *Сељак и задруга у равници*. Нови Сад: Mediteran publishing.
- Шљукић, С. и Шљукић, М. (2012). *Земља и људи; сељаштво и друштвена структура*. Нови Сад: Mediteran publishing.
- Закон о пољопривредном земљишту, (2006). Београд: *Службени Гласник РС* бр. 62/06.
- Закон о приватизацији, (2001). Београд: *Службени Гласник РС* бр. 38/01, 18/03, 45/05, 123/07, 30/10, 93/12, 119/12, 51/14.
- Закон о својинској трансформацији, (1997). Београд: *Службени Гласник РС* бр. 32/97.
- Yin, R.K. (2009). *Case Study Research – Design and Methods*. SAGE Publications.
- Pejanović, R. i Tica, N. (2004). *Tranzicione reforme u agroprivredi Republike Srbije*. u: D. Bogdanović (prir) *Letopis naučnih radova Poljoprivrednog fakulteta Novi Sad* (85-96). Novi Sad: Poljoprivredni fakultet.
- Novković, N. i Radojević, V. (2003). *Položaj, značaj i perspektive poljoprivrednih preduzeća*. Novi Sad: Poljoprivredni fakultet.

VII
IDENTITIES AND THE MEDIA

NARUŠAVANJE PRIVATNOSTI KAO NAČELA PROFESIONALIZMA MEDIJA U IZVEŠTAVANJU DNEVNE ŠTAMPE

Privacy protection is one of the basic principles of the journalistic profession, which is defined in ethical codes all over the world. In the context of new media technologies, the daily press in Serbia has continued the race for the mass audience by violating the privacy of the persons that are being reported. This paper aims to demonstrate the extent to which the basic principles of the privacy principles, defined in the Serbian Journalists' Code, have been violated in case of daily newspaper reporting. By a comparative analysis of the contents of the semi-tabloid and tabloid daily newspapers during the weekly reporting, will be shown in which segments privacy is the most violated. The research will show whether and to what extent media professionalism in this aspect is present in different profiled daily newspapers.

Keywords: privacy, professionalism, daily press, code of ethics

Uvodne napomene

Zaštita privatnosti u kontekstu ubrzanog razvoja savremenih medija zahtev je koji je teško ispuniti zbog preobilja privatnih informacija o svakom čoveku. Sa druge strane, novinarska profesija teži profesionalizaciji, koja se pre svega ogleda u poštovanju utemeljenih samoregulatornih normi, koje bi trebalo da budu univerzalne. Profesionalizam u novinarstvu predstavlja važnu dimenziju svih medijskih sistema, čiji stepen razvijenosti zavisi od autonomije profesije, javno-servisne orijentacije i razvijenosti profesionalnih normi (Hallin & Mancini 2004). Funkcija usvajanja etičkih kodeksa je izlaganje i podsećanje novinara na moralne dileme sa kojima se susreće i „pružanje osećaja za njihove odgovornosti i za ono što se od njih očekuje kad obavljaju svoje dužnosti” (Žaket 2007: 24). Uspostavljanjem opštih standarda i vrednosti otvara se mogućnost uspostavljanje poverenja između novinara i javnosti, kako tvrde Krstić i Milojević „proklamovanjem da je usvojila kodeks i da se drži njegovih normi, grupa stručnjaka se stavlja u ’službu društva’” (Krstić i Milojević 2015:12). Definisane normativne etike određuje prava i dužnosti, određuje profesionalna pravila i obezbeđuje regulisanje medijske prakse.

* kristina.malesevic@fpn.bg.ac.rs

Koncept definisanja privatnosti u sferi medija izaziva brojne akamemske debate koje se bave odnosom prava na privatnost pojedinaca i granice do koje mediji mogu da narušavaju njihovu privatnost (Dej 2004; Čupić 2010; Kornić 1999; Krstić i Milojević 2015). Alvin Dej ističe da je „pronalaženje ravnoteže između interesa pojedinaca za privatnošću naspram interesa javnosti za pristupom informacijama o drugima, jedno od najtežih etičkih pitanja našeg vremena” (Dej 2004: 157). Privatnost je pitanje koje medijskim kućama zadaje najviše moralnih problema od „pokušaja balansiranja prava pojedinca na privatnost (...) i vaše obaveze da obavestite čitaoce i gledaoce o pitanjima za koji oni imaju opravdan informativni interes” (Fink 1995: 44).

Upkos višem interesu javnosti da bude obaveštena, o značaju prava na privatnost i neophodnosti njegove zaštite govore i nacionalni medijski zakoni koji jasno definišu da mediji moraju štiti privatnost lica o kojima izveštavaju, posebno maloletnika. Ove odredbe prenete su i u novinarske etičke kodekse, kakav je i Kodeks novinara Srbije, koji je definisan 2006. godine i nakon toga četiri puta revidiran. Kako bi primena profesionalnih normi bila kontrolisana, osnovan je i Savet za štampu kao nezavisno i samoregulatorno telo, koje okuplja medijske profesionalce. Savet za štampu ima za cilj praćenje poštovanja Kodeksa novinara Srbije u štampanim i on-line medijima i zadatak rešavanja žalbi pojedinaca i institucija na sadržaje medija. Uprkos naglašavanju značaja privatnosti, najveći broj pritužbi Savetu za štampu u Srbiji tiče se medijskog narušavanja privatnosti lica o kojima se piše. U treći za informacijama pod pritiskom novih medija, čini se da štampa svoje čitaoce pokušava da zadrži zadiranjem što dublje u privatnost aktera o kojima izveštava što je najočiglednije u rubrikama crne hronike.

Rad ima za cilj da pokaže u kojoj meri su narušene osnovne smernice načela zaštite privatnosti definisane u Kodeksu novinara Srbije u slučaju izveštavanja dnevnih novina. U radu se polazi od osnovne hipoteze da dnevna štampa u Srbiji krši etičke principe zaštite privatnosti lica o kojima izveštava. Etička odredba o poštovanju privatnosti u rubrici crna hronika najčešće se krši u slučaju izveštavanja o žrtvama krivičnih dela ili nezgoda sa smrtnim ishodom. Osim otkrivanjem identiteta, privatnost se narušava i fotografijama aktera događaja o kome se izveštava u hronici i kod polutabloidne i u slučaju tabloidne štampe.

Teorijsko određenje etičkog principa privatnosti

Prve etičke smernice datiraju još iz 1631. godine, kada su u predgovoru godišnjeg zbornika nedeljnika „Gazette de France“ definisane smernice postupanja novinara, koje su u načelu sledile ustaljenje društvene vrednosti tog društva.

Paralelno sa razvojem novinarstva uobličavala se i normativna etika, najpre u Francuskoj, Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji. Potreba uobličavanja normativnih standarda profesije, prema tvrdnjama Kornija izvršena je „pod pritiskom dvaju nužnosti: odbrana novinarske profesije u okviru štampe koja od zanatske aktivnosti sada prelazi na industrijsku i formulisanje pravila koja imaju za cilj da sačuvaju novine (ili novinare) od uplitanja države, ali i od biča sudova, uvođenjem discipline na koju će novinari slobodnom voljom pristajati i zatim je poštovati“ (Korni 1999:19).

Kulturni, vrednosni i demokratski dometi društva ogledaju se i kroz domen medijske etike i profesionalne regulacije (Korni 1999; Dej 2004; Lauk 2009). Apsolutno poštovanje usvojenih etičkih normi u svim segmentima društvenog delovanja, uključujući i medijsku sferu, kako ocenjuje Nikolić (Nikolić 2010:46), važna je pretpostavka demokratskog društva. Nakon pada autoritarnog režima 2000. godine, u Srbiji su se stvorili uslovi za kodifikovanje profesionalnih standarda u sferi medija, koja predstavljaju jedan od osnova za nezavisnost struke (Vodinelić 2012). Prvi nacionalni Kodeks novinara Srbije usaglašen je tek 2006. godine od strane dve najveće nacionalne novinarske asocijacije, Udruženja novinara Srbije (UNS) i Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS). Iako su etički kodeksi usvojeni u svim postkomunističkim zemljama uključujući i Srbiju, Milojević i Krstić ocenjuju da „komparativno posmatrano, standardizacija domaćeg novinarstva kasni i vremenski i kvalitativno“ (Milojević i Krstić 2016:279). Vodinelić ocenjuje da su doskora novinarski kodeksi u Srbiji spadali među najsiriromašnije, ali i da novijim izdanjima nedostaje mnogo tvrdeći da „novinarsku struku u Srbiji ne odlikuje, ni pre pada autoritarnog režima 2000. godine, a ni sve do skora, iole razvijena autonomna regulativa“ (Vodinelić 2012:82). Uprkos nedostacima, uspostavljena samoregulativa u novinarskoj profesiji u Srbiji nudi novinarima definisane vrednosti za rukovođenje u novinarstvu, ali i način na koje će medijski poslenici implemntirati te vrednosti u svom radu. Definisanje zajedničkih vrednosti zahteva i njihovo pridržavanje kako bi novinarstvo zadržalo teško stečen status „profesije“. Važenje i prihvatanje etičkih pravila, iako jasno definisanih u kodeksu, u slučaju Srbije i dalje se retroaktivno učvršćuje kroz primenu opštih pravila u slučajevima njihovih narušavanja i žalbenih postupaka javnosti.

U većini zemalja, pa i u Srbiji, etički kodeksi nemaju obavezujuću pravnu snagu i nisu podležni sankcionisanju u pravnom smislu u slučaju narušavanja. Bez šire profesionalne volje za poštovanjem etičkih normi i volje društva kao celine da iste podrži i da iskaže negativan stav prema medijskim kućama koje ne poštuju

opšte vrednosti profesije, novinarski kodeks neće dobiti svoju suštinsku vrednost. Lauk ocenjuje da će mehanizmi samoregulacije bez civilne kontrole nad medijima i bez striktnog pridržavanja etičkih pravila od strane medijskih organizacija ostati bez efekata jer „većina novinara poznaje etičke principe i standarde izveštavanja, ali ih jednostavno ignoriše“ (Lauk 2009: 80). Razlog neuspelog osnaživanja profesionalizacije od strane profesionalnih novinarskih udruženja u Srbiji Matić (Matić 2015) vidi u nedostatku podrške drugih subjekata medijskog sistema. „Ni vlast, ni regulator elektronskih medija, ni vlasnici, pa ni publika ne nagrađuju profesionalno ponašanje i ne kažnjavaju kršenje etičkih standarda“ ističući izostanak kažnjavanja medija i novinara od strane javnosti za narušavanje etičkih smernica kao značajan segment u daljoj profesionalizaciji jer „publika finansijski ne nagrađuje velika profesionalna dostignuća niti kažnjava medije koji ih lažu“ (Matić 2015: 78). Poslednje anketno istraživanje iz 2011. godine pokazalo je da čak trećina ispitanika smatra da „novinari u Srbiji niti poznaju, niti se pridržavaju principa novinarske etike“, dok su preostali ispitanici bili relativno podeljeni između tvrdnji da novinari ne primenjuju dovoljno odredbe kodeksa, čiju sadržinu poznaju i stava da ih uopšte ne primenjuju (Milivojević et al. 2011: 61).

Etički principi izveštavanja medija u Srbiji do sada su razmatrani na načelnom nivou (Nikolić 2010; Matić 2015; Martinoli 2015), u kontekstu tema rodne ravnopravnosti (Cvetković 2010), nasilja nad ženama (Višnjić 2012), isključivanja i diskriminacije manjinskih grupa (Valić Nedeljković 2015). Dosadašnji naučni radovi ticali su se posebnih segmenata etičkog kodeksa kakav je fotografija (Vujović i Prelević 2014; Jevtić 2015), analizom medijskog diskursa (Barović 2015; Nikolić 2015). U nedostatku dugoročnog sistematskog praćenja etičke dimenzije medijskog izveštavanja, akademska zajednica iznedrila je nekoliko istraživanja šireg fokusa (Bajčeta i Milošević 2015; Krstić i Milojević 2015; Ugrinić i Atlagić 2015; Milojević i Krstić 2016). Primenom analize sadržaja na novinske tekstove u rubrici hronika u tri dnevna lista u Srbiji ovaj rad ima za cilj da doprinese akademskoj raspravi o odgovornom odnosu novinara i medijskih organizacija prema vrednostima profesije, ali i publike kojoj se obraćaju.

Metodologija i uzorak

Metoda primenjena u naučnom istraživanju je kvantitativno-kvalitativna analiza sadržaja. Ovaj metod analize medijskog sadržaja definisao je Berelson pedesetih godina XX veka (Berelson 1952) i primenjuje se sa ciljem uočavanja, opisivanja i kvantitativnim izražavanja ključnih karakteristika poruke (Neuendorf 2002). Prednosti kvantitativno-kvalitativne analize sadržaja su sagledavanje

površinskih karakteristika poruka koje su manje podložne subjektivnim varijacijama: stabilnost, ponovljivost, tačnost i validnost (Krippendorff 1980). Uzorkovani sadržaji sagledavani su kao koheretne jedinične analize (Van Dijk 1988), koje su strukturno ograđene tipičnim tematskih elementima za štampane medije (naslovni blok, antrifile i glose) i fotografijom, kojoj je data posebna važnost pri definiisanju etičkog načela privatnosti (Kodeks novinara Srbije 2006).

Za potrebe naučnog rada analizirani su novinski tekstovi objavljeni u rubrici crna hronika, slučajnim uzorkom u periodu od 20. februara do 1. aprila 2017. godine u tri dnevna lista sa nacionalnom pokrivenošću, *Politika*, *Večernje novosti* i *Blic*. Među odabranim listovima uzorkovana je *Politika* kao najstariji dnevni list u Srbiji sa pretpostavkom potvrđivanja kvalifikacije kvalitetnog štampanog medija koji se delimično nalazi u državnom vlasništvu. List *Večernje novosti* predstavlja polutabloid sa dualnim vlasništvom, dok je *Blic* zauzeo mesto visokotiražnog tabloida sa višedecenijskom tradicijom, koji je u vlasništvu strane, švajcarske kompanije. Uzorak obuhvata ukupno sto trideset i šest novinskih tekstova objavljenih tokom odabranog perioda od 20. februara do 1. aprila 2017. godine u rubrici crna hronika. Analizirani tekstovi rezultat su slučajnog sistemskog uzorka koji podrazumeva korišćenje određenih intervala za odabir svakog elementa koji je posebno pogodan za analizu dnevne štampe (Bešić 2011). Sistematski uzorak obuhvatio je cikličan odabir objavljenog sadržaja po jednog dana u svakoj nedelji u odabranom periodu. Tako su nasumičnim izborom odabrana štampana izdanja za ponedeljak, 20. februara, potom štampana izdanja objavljena u utorak 28. februara, zatim u sredu 8. marta, četvrtak 16. marta, petak 24. marta, zaključno sa subotom, 1. aprila 2017. godine. Periodičnim uzorkom izbegava se analiziranje istih tema, koje se danima produbljuju i šire istražuju u dnevnoj štampi i izbegava mogućnost iskrivljivanja osnovnih nalaza o učestalosti narušavanja načela zaštite privatnosti.

Instrument analize je kodni list definisan u skladu sa glavnim ciljevima istraživanja i ključnim smernicama pri definisanju odredbe zaštite privatnosti (Kodeks novinara Srbije 2006). Osim formalnih odlika medijske poruke (datum, medij, naslov, veličina teksta), ključna Celina kodnog lista odnosila se na otkrivanje identiteta lica o kojima se izveštava, plasiranje fotografije sa likom i otkrivanja identiteta maloletnika. U cilju kvalilitativne analize svaka kategorija podrazumevala je raščlanjavanje da li je reč o privatnosti javne ličnosti i onih koji nisu javne ličnosti, potom da li je identitet otkriven direktnim navođenjem imena i prezimena ili indirektno, otkrivanjem podataka o ličnom životu. Identifikovani su

posebno maloletnici i način na koji je njihov identitet otkriven. Kvalitativno su analizirane i fotografije koje su objavljene uz novinske tekstove.

Rezultati istraživanja

Otkrivanje identiteta

Zaštita privatnosti na prvom mestu podrazumeva da „prilikom izveštavanja o nesrećama i krivičnim delima, nije dozvoljeno objavljivanje imena“ (Kodeks novinara Srbije, 2015: 23) kako žrtava tako i počinilaca, koje bi ih jasno identifikovale. Prilikom definisanja osnovnih smernica zaštite privatnosti prilikom medijskog izveštavanja, autori prvih profesionalnih kodeksa bili su svesni moći medija i potencijalnih posledica po svakog aktera o kome se izveštava i eventualnih pogrešnih pretpostavki u slučaju krivičnih dela. Zaštita identiteta i privatnosti podjednako je značajna i za žrtve, koliko i za počinioce, naročito kada je reč spekulacijama pre nego što su to zvanični nadležni organi neke države potvrdili. Zaštita identiteta, onako kako je definisana u Kodeksu novinara Srbije (2006), naglašava da je osim direktnog otkrivanja identiteta, navođenjem punog imena i prezima aktera događaja o kome se izveštava, „nije dozvoljeno ni objavljivanje bilo kakvih podataka koji bi indirektno mogli da otkriju identite, bilo žrtve, bilo počinioce“ (Kodeks novinara Srbije, 2015: 23). Indirektno otkrivanje identiteta i narušavanje privatnosti podrazumeva da novinari ne smeju iznositi detalje koji upućuju na konkretno lice kakvi su navođenje adrese stanovanja, opisivanje ličnog izgleda, navođenje imena i citiranje najbližih srodnika, iznošenje detalja iz privatnog života, kakvi su društveni status, mesto zaposlenja, podaci iz državnih službi dobijeni „od lekara, socijalnih službi, vaspitača i drugih organa kojima bi se narušilo pravo privatnosti osobe koja učestvuje u određenom događaju“ (Krstić i Milojević 2015: 27).

Rezultati analize novinskih tekstova u dnevnoj štampi u rubrici crna hronika pokazuju da se i u kvalitetnoj, dnevno-političkoj štampi narušava privatnost u rubrici crna hronika i to navođenjem punog imena i prezimena aktera o kojima se izveštava. Otkrivanje punog identiteta lica o kojima se izveštava, i žrtava i počinilaca, prisutno je u čak deset novinskih tekstova, dok je u jednom tekstu identitet otkriven navođenjem ličnih podataka žrtve, adrese stanovanja i imena najbližih srodnika, što ukupno predstavlja oko trideset i četiri odsto ukupnog broja teksta koji su objavljeni u analiziranom vremenskom periodu. Žrtve krivičnih dela predstavljaju posebno grupu aktera o kojima se izveštava, a kojima novinari moraju zaštititi identitet i sačuvati njihovu privatnost što je izostalo u tekstu objavljenom

24. marta u dnevnom listu *Politika* pod naslovom „Tri godine i tri meseca zatvora zbog zlostavljanja supruge“. U tekstu je objavljeno ime počionioca, ali i žrtve, kao i podaci o mestu stanovanja i broju godina aktera o kojima se izveštava. Podaci navedeni u tekstu ulaze duboko u privatnost iako nemaju direktnu vezu sa događajem o kome se izveštava, odnosno izricanju zatvorske kazne. O žrtvi se navode detalji da je „Marija ili samu sebe tukla, ili je to učinio njen ljubavnik. (...) Policija, kako su preneli mediji, zatekla je u podlivima i obrijanu do glave. Takođe je imala opekotine po licu i na čelu pečat od užarene metalne cevi“. Grubo kršenje etičkih normi u ovom tekstu, osim navođenja imena žrtve i osumnjičenog, ogleda se i u iznošenju detalja iz porodičnog života, kao i u eksplicitnom opisu teških telesnih povreda žrtve krivičnog dela. Primeri zaštite privatnosti aktera o kojima se izveštava prisutni su u sedam novinskih tekstova u kojima su navedeni samo inicijali bez detalja koji upućuju na identitete aktera.

Istog datuma u *Večernjim novostima* grubo kršenje privatnosti žrtve krivičnog dela, „ubistva sekirom“ prisutno je i u najkraćoj novinarskoj formi, objavljenoj u vidu vesti. Osim navođenja imena i prezimena žrtve, objavljena je i žrtvina fotografija, kao i detalji iz privatnog života, imena najbližih članova porodice i detaljan opis načina na koji je žrtva usmrćena. Narušavanje privatnosti lica o kojima se izveštava direktnim objavljivanjem njihovih imena u dnevnom listu *Večernje novosti* prisutno je u čak dvadeset i pet tekstova, dok su u četiri novinska teksta navedeni i uznemirujući detalji zločina, što predstavlja pedeset odsto svih objavljenih tekstova u analiziranom periodu u rubrici crna hronika. Privatnost lica o kojima se izveštava zaštićena je inicijalima, bez navođenja podaka koji bi otkrili identitet aktera, u ukupno osam novinskih tekstova, koji su objavljenju vidu najkraće novinarske forme, vesti.

Najveći broj tekstova u kojima se otkrivaju imena kako žrtava, tako i počinitelaca objavljen je u dnevnim novinama *Blic*, u kojima se u čak trideset i četiri teksta narušava ključni princip zaštite privatnosti. Od ovog broja, u pet novinskih tekstova navode i uzmerujući detalji zločina koji mogu imati dalekosežne posledice po same aktere, ali i njihove porodice. Uprkos prikrićivanju identiteta aktera događaja o kojima se izveštava, u jednom tekstu navode se podaci o licima koja otkrivaju mesto stanovanja, tačnu adresu i fotografiju porodične kuće, čime je narušena privatnost. Rezultati pokazuju da se u šezdeset i četiri odsto objavljenih tekstova otkriva identitet lica o kojima se izveštava i krše osnovna načela etičke odredbe zaštite privatnosti. Najgrublji oblik kršenja privatnosti i upozorenja novinarskih profesionalaca da otkrivanje identiteta osumnjičenih za krivična dela može imati dalekosežne posledice po život te osobe, posebno u slučaju greške,

prisutan je u tekstu od 28. februara pod naslovom „Obdukcija pokazala: Marina nije ubijena“. Naime, iako je u tekstu jasno navedeno da žrtva nije ubijena, novinar i dalje kao osumnjičenog za krivično delo ubistva označava supruga žrtve i navodi njegovo puno ime i tačnu adresu stanovanja. U samom tekstu objavljuju se i detalji iz privatnog života čime se potencijalno ugrožava bezbednost lica čiji identitet je otkriven, bez obzira na ulogu u zločinu. Primeri dobre prakse kada je reč o zaštiti privatnosti prisutni su u 4 novinska teksta u kojima su navedeni samo inicijali aktera, bez navođenja detaljnijih informacija koji bi uputili na konkretno lice.

Upotreba fotografija

Definisana odredba zaštite privatnosti Kodeksa novinara Srbije u posebnoj, trećoj smernici definiše kako novinari, odnosno mediji moraju da se odnose prilikom izveštavanja o događajima koji uključuju lični bol i šok apelujući da se fotografije moraju koristiti sa naročitom pažnjom. „Fotografi i snimatelji dužni su da se, prilikom fotografisanja žrtava nesreća i zločina, ophode sa obzirom i saosećanjem“ (Kodeks novinara Srbije 2015: 24). Osim narušavanja privatnosti otkrivanjem identiteta lica, privatnost se ugrožava i objavljivanjem uznemirujućih fotografija sa mesta nesreće ili zločina, fotografijama podoričnih kuća i korišćenjem fotografija dostupnim na internetu bez prethodnog odobrenja lica o kome se izveštava.

Najveći broj tekstova u korpusu analizirane dnevne štampe u odabranom periodu pratile su i fotografije, koje su u najvećem broju slučajeva prikazivale portrete aktera, o kojima se izveštavalo na način koji direktno ugrožava njihovu privatnost. Ove fotografije uglavnom narušavaju i već spomenutu odredbu o zaštiti autorskih prava, s obzirom da nisu označeni izvori odakle fotografije potiču, da li su arhivske ili su preuzete sa drugih izvora. Izuzetak od ovog narušavanja je objavljivanje fotografija u dnevnom listu *Politika* u kojima u analiziranom periodu samo dve fotografije nisu imale naveden izvor. Fotografije sa likom žrtava ili osumnjičenih za krivična dela nisu objavljene u analizom obuhvaćenom vremenskom periodu.

U dnevnom listu *Blic* od 28. februara načelo privatnosti nije narušeno samo u slučaju tri od ukupno 15 objavljenih fotografija. Presostale fotografije prikazuju lica koja su učestvovala u krivičnim delima, kako žrtve koje su preminule, što se smatra posebno osetljivom kategorijom, tako i osumnjičenih za krivična dela. Uz tekst pod naslovom „Suđenje Puzigaći počinje krajem aprila“ objavljena je uzmenirujuća fotografija na kojoj je žrtva krivičnog dela u fotografisana u bolničkoj postelji sa teškim telesnim povredama i potpisom „Bris Taton preminuo

je posle 11 dana kome“. Ovo problematizuje odnos štampanih medija prema žrtvama krivičnih dela na više nivoa, kako narušavanja privatnosti lica o kome se izveštava, tako i izostanka saosećanja sa tragičnim ishodom. Sa druge strane, problematične su i objavljene fotografije koje vode poreklo sa društvenih mreža, a na kojima su prikazane i žrtve zločina sa smrtnim ishodom, ali i osumnjičeni za krivična dela čija krivica još uvek nije dokazana, čime je dugoročno posmatrano dovedena u pitanja i bezbednost ovih lica, njihova privatnost je narušena, a medij je podlegao spekulacijama i neproverenim informacijama objavivši fotografije na kojima je otkiven identitet aktera. Najproblematičnije narušavanje privatnosti predstavljaju fotografije maloletnika koji su žrtve krivičnih dela. Tako je u tekstu pod naslovom „Mala Milica jača od očevog zverstva“ objavljena uznemirujuća fotografija bebe koja je žrtva porodičnog nasilja sa potpisom „Miličin život visio je o koncu celih dvanaest dana, ali se ona izborila za život“. U ovom slučaju izostala je svest medija i novinara o dalekosežnim posledicama za maloletnika, za bezbednost i privatnost.

Analizom dnevnih novina *Večernje novosti* utvrđeno je da ovaj polutabloid plasirao i fotografije sa uznemirujućim sadržajem. One su objavljene uz dva novinska teksta koja izveštavaju o nesrećama sa smrtnim ishodom, čime je narušeno načelo zaštite privatnosti u segmentu koji upućuje medijske radnike da se „prilikom fotografisanja žrtava nesreća i zločina, ophode sa obzirom i saosećanjem“ (Kodeks novinara Srbije 2006: 24). Fotografije koje otkrivaju identitet lica o kojima se piše i narušavaju njihovu privatnost objavljene su uz dvanaest novinskih tekstova, što uzimajući u obzir činjenicu da se ne navode izvori predstavlja najgrublji oblik narušavanja etičkog kodeksa. Dodatnu težinu narušavanje privatnosti ima zbog činjenice da je reč o privatnim fotografijama uglavnom preuzetim sa društvenih mreža. Tako se u tekstu od 1. aprila izveštava o nesreći sa smrtnim ishodom pod naslovom „Izgoreo na dan kada je preživeo sudar“, osim otkrivanja imena žrtve i detalja iz privatnog života, objavljuje i fotografija sa likom žrtve bez navođenja izvora, kao i uznemirujuća fotografija sa mesta nesreće na kome je žrtva nastradala, čime su narušene sve etičke smernice koje se tiču zaštite privatnosti.

Narušavanje privatnosti maloletnika

Novinarski kodeksi posebnu pažnju posvećuju zaštiti maloletnika, što je slučaj i kod odredbe o zaštiti privatnosti Kodeksa novinara Srbije. Mediji i novinari prilikom izveštavanja obavezni su da maloletnike zaštite tako da „dete ne bude ugroženo ili izloženo riziku zbog objavljivanja njegovog imena, fotografije ili

snimka sa njegovim likom, kućom, zajednicom u kojoj živi ili prepoznatljivom okolinom“ (Kodeks novinara Srbije 2006: 24). U smernicama se dalje naglašava da državne institucije nekada nisu svesne moći medija kad je reč o bezbednosti i privatnosti maloletnika, pa je na novinarima i medijskim kućama da spreče potencijalno narušavanje privatnosti i ne zloupotrebe dobronamernost ili neznanje predstavnika državnih i javnih institucija. “Informacije dobijene od lekara, socijalnih radnika, vaspitača, i tako dalje, a koje direktno ili indirektno upućuju na identitet maloletnika, ne smeju da budu objavljene“ (Kodeks novinara Srbije 2015: 24).

U dnevnom listu *Politika* u korpusu odabranih tekstova u dva primera prisutno je narušavanje privatnosti maloletnih lica o kojima se izveštava, od kojih je u jednom sa smrtnim ishodom maloletnika navedeno ime i lične informacije žrtve. U tekstu objavljenom 20. februara pod naslovom „Silovatelj vraćen u zatvor“ glavni akter je maloletnica, koja je u ovom slučaju žrtva najtežih krivičnih dela. Iako je identitet maloletnice prikriven inicijalima, navođenjem detalja o počinocu krivičnog dela, njegovog imena, mesta stanovanja i porodičnih veza sa žrtvom otkriven je identitet maloletnice čime je direktno narušena privatnost. U ovom tekstu novinari su zanemarili smernicu koja upozorava da se nikakvim informacijama ni fotografijama ne sme uputiti na bliže okruženje deteta zbog dalekosežnih posledica po bezbednost i privatnost lica, posebno u slučaju kada je žrtva teškog zločina. Ovo je primer narušavanja privatnosti u slučaju kada samo zaštita inicijalima nije dovoljna u novinskom tekstu.

Direktno otkrivanje identiteta maloletnih lica u *Večernjim novostima* objavljeno je u tri teksta u kojima je navedeno ime, uzrast i informacije o mestu stanovanja i zajednici, kojoj maloletnici pripadaju. Dodatnu težinu etičkim prekršajima doprinosi činjenica da su u svim tekstovima maloletnici žrtve krivičnih dela, od kojih su čak dva sa smrtnim ishodom deteta, dok je uz jedan tekst objavljena i fotografija sa likom, gde se kao izvor navodi društvena mreža Fejsbuk (*Facebook*). Najgrublji oblik narušavanja privatnosti prisutan je u tekstu od 8. marta pod naslovom „Vrištala je, ali se ne sećam silovanja“ u kome se izveštava o krivičnom delu nad maloletnicom sa smrtnim ishodom. U naslovnom bloku navodi se ime i uzrast deteta, dok se u samom telu teksta iznose uznemirujući detalji zločina „Sećam se (...) da je vrištala, pa sam joj stavio ruku na usta. Jesam je stezao po grudima, ali se ne sećam da sam je silovao“. U ovom tekstu narušene su sve odredbe načela zaštite privatnosti, posebno odredbe i smernica koje se tiču maloletnika.

Prilikom izveštavanja u rubrici crna hronika dnevni list *Blic* u četiri novinska teksta objavio je imena maloletnika, koji su žrtve zločina čime je direktno narušena njihova privatnost ne vodeći računa o mogućim, dalekosežnim posledicama po život maloletnika. Uz ove tekstove objavljene su i fotografije sa likom maloletnika o kojima se izveštava, od čega su čak tri uznemirujuće od kojih najgrublje narušavanje privatnosti predstavlja fotografija bebe sa vidljivim, teškim telesnim povredama. Identitet maloletnika i u ovom dnevnom listu otkriva se indirektno, pa se tako u jednom tekstu kroz navođenje imena majke maloletnika, njenu fotografiju i informacije o mestu stanovanja otkriva identitet maloletne žrtve čime se grubo ugrozila bezbednost i privatnost života maloletnika.

Zaključak

Primenjena analiza sadržaja tri dnevna lista u Srbiji pokazala je brojna odstupanja od etičkih principa zaštite privatnosti, definisane kao jedne od osnovnih vrednosti Kodeksa novinara Srbije. Dnevni list „Politika“, koji se svrstava u kvalitetnu dnevno-političku štampu pokazao je najveći stepen primene samoregulatornih okvira u izveštavanju. Polutabloidna i tabloidna štampa u slučaju novinarskih tekstova o nesrećama ili krivičnim delima narušila je smernice etičkog kodeksa u svakoj jedinici analize.

Odabrani uzorak kvalitetne dnevno-političke štampe pokazao je da ni ozbiljna štampa nije imuna na iznošenje detalja iz privatnih života kako žrtava tako i počinilaca krivičnih dela, kao ni na otkrivanje identiteta aktera o kojima se izveštava. To pokazuje da je trka sa savremenim medijima direktno uticala na kvalitet izveštavanja štampanih glasila. Epitet ozbiljne dnevne štampe ipak može se zadržati ukoliko se uzme u obzir objavljivanje članaka, koji se bave opštim temama u rubrici crna hronika što se ne može sresti u polutabloidnoj i tabloidnoj štampi. U slučaju narušavanja etičkih načela privatnosti ipak ne postoji značajno razgraničenje između polutabloidne i tabloidne štampe u Srbiji.

Na osnovu nalaza može se zaključiti da medijski radnici nisu značajno napredovali u profesionalnom smislu od definisanja Kodeksa novinara Srbije, kao definisanih vrednosti novinarske profesije. Odgovornost novinara za iznesenu javnu reč zanemarena je u korist iznošenja informacija iz privatnih života i korišćenja uznemirujućeg sadržaja prilikom izveštavanja o krivičnim delima. Ovo implicira da su potrebne dalja akademska istraživanja o slučajevima narušavanja etičkih vrednosti profesije u cilju podizanja svesti kod javnosti za etičkim informisanjem i zaštitom ličnih prava.

Iako analizirani uzorak nije dovoljan da bi se govorilo o opštem trendu tabloidizacije i skretanju ka senzacionalizmu dnevne štampe u Srbiji, rezultati ipak upućuju da je pitanje zaštite privatnosti jedno od najproblematičnijih. Uzevši u obzir da su prethodna istraživanja poštovanja etičkih principa pokazala da se privatnost u dnevnoj štampi značajno zloupotrebljava (Krstić i Milojević 2015), ovo istraživanje nameće pitanje privatnosti kao jedno od gorućih problema sa kojim se dnevna štampa i javnost suočavaju. Istraživanje ukazuje da je neophodno veće profesionalno obrazovanje medijskih radnika i veće interesovanje medija za profesionalne standarde. Pojedini mediji u Srbiji ne mare za profesionalne standarde, što se ogleda i u nepoštovanju odluka Saveta za štampu, pa se kao potencijalno rešenje za etičko izveštavanje nameću podizanje svesti javnosti o značaju pitanja privatnosti i osnaživanje samoregulatornih tela u demokratskim društvima. Ovaj rad navodi da je obrazovanje za medijsku pismenost nedophodno za sve strukture društva, kako kod publike, tako i kod javnih ličnosti, vlasnika medija, urednika i samih novinara. Ukoliko se prihvati činjenica da mediji imaju moć da kreiraju stvarnost i vrednosne norme, medijska pismenost doprineće kvalitetu životnih odluka i zaštiti privatnog života svog okruženja.

LITERATURA

- Barović, V. (2015). Medijsko izveštavanje o poplavama u tabloidima u Srbiji 2014. godine kao indikator neprofesionalnog novinarskog rada. U R. Veljanovski (Ur.), *Indikatori profesionalnog/ neprofesionalnog ponašanja novinara i medija* (str. 95-107). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Berelson, B. (1952). *Content Analysis in Communication Research*. Glencoes, IL: Free Press.
- Bešić, M. (2011). *Metodologija političkih nauka sa statistikom*. Podgorica: Fakultet političkih nauka.
- Fink, C.C. (1995). *Media Ethics*. MA: Allyn and Bacon, Needhunt Heights.
- Hallin, D.C. and Mancini, P. (2004) *Comparing Media Systems, Three Models od Media and Politics*, Cambridge: Universty Press.
- Korni, D. (1999). *Etika informisanja*. Beograd: Clio.
- Krippendorff, K. (1980). *Content analysis. An introduction to its methodology*. Beverly Hills: Sage.
- Krstić, A. i Milojević, A. (2015). Etički i profesionalni aspekti izveštavanja dnevne štampe u Srbiji. U R. Veljanovski (Ur.), *Indikatori profesionalnog/ neprofesionalnog ponašanja novinara i medija* (str. 11-37). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Lauk, E. (2009). Reflections on changing patterns of journalism in the new EU countries. *Journalism Studies* 10 (1), 69-84.
- Dej, L. A. (2004). *Etika u medijima primeri i kontroverze*. Beograd: Medija centar.

- Milivojević, S. Radojković, M. Raković, M. Milojević, A. Ugrinić, A. i Matović, M. (2011). *Profesija na raskršću – novinarstvo na pragu informacionog društva*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za medije i medijska istraživanja.
- Milojević, A. i Krstić, A. (2016). Demokratizacija medija u Srbiji: etika novinarske profesije posmatrana kroz analizu naslova u dnevnoj štampi. U I. Vujačić (Ur), B. Vranić (Ur), *Urušavanje ili slom demokratije?* (str. 277 -297) Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka.
- Neuendorf, K. (2002). *The Content Analysis Guidebook*. London: Sage.
- Valić Nedeljković, D. (2015). (Ne)zainteresovanost programa na manjinskom i većinskom jeziku za izbore za članove Nacionalnih saveta nacionalnih manjina. U R. Veljanovski (Ur.), *Indikatori profesionalnog/ neprofesionalnog ponašanja novinara i medija* (str. 147-162). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Van Dijk, T. (1988). *News as Discourse*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Vodinelić, V. V. (2012). Novinarski kodeksi i pravo medija u Srbiji – nedovoljno samodefinisanje. *Pravni zapisi* 3(1): 73-89.
- Žaket, D. (2007). Novinarska etika. Beograd: Službeni glasnik.
- Николић, М. (2010). Етика медија – између личне, професионалне и друштвене одговорности. *Култура*, 127, 35-50.
- Цветковић, Д. (2010). Вест је мушког рода – етички аспекти родне равноправности у информативном програм националних телевизија у Србији. *Култура*, 127, 156-175.
- Kodeks novinara Srbije: Upustva i smernice (2006; 2008; 2013; 2015)
<http://www.savetzastampu.rs/>

IZVEŠTAVANJE O MANJINAMA NA ONLAJN INFORMATIVNIM
PORTALIMA NA MAĐARSKOM I SRPSKOM JEZIKU: MANJINSKI VS.
NACIONALNI MEDIJI**

Media discourse analysis done in this research compares minority and national media in Serbia: how and to what degree they are reporting on national minorities. The research is basically a contrasting analysis of online news websites in Hungarian and Serbian language. Texts in the corpus are about national minorities in Serbia, but Serbs are also part of analysis, as they are a minority in neighbouring countries and regions). Analyzed online news websites in Hungarian language are *Magyar Szó* and *Vajdaság MA*, Serbian ones are *Dnevnik* and *Blic*. Methodology is quantitative and qualitative media discourse analysis based on a codex established in advance. Main factors and focus of analysis are genres, occasion, topic, locations and subjects.

Keywords: national minorities, marginalized groups, discourse analysis, new websites, minority media, national media

Uvod

Cilj analize diskursa medija na srpskom i mađarskom jeziku je da se sagleda u kojoj meri i na koji način se izveštava o životu nacionalnih manjina u štampi na srpskom i mađarskom jeziku. Rad ujedno upoređuje izveštavanje manjinskih i nacionalnih medija u ovom pogledu, da li ima razlike (ako ima, koje su) u izveštavanju o nacionalnim manjinama u štampi na mađarskom jeziku u odnosu na nacionalne medije. Dosadašnja istraživanja su uglavnom pokazala da se u nacionalnim medijima o manjinama izveštava stereotipno, u romansiranim bojama ili u negativnom svetlu (Filipović 2004: 606).

Ova analiza je između ostalog i pokušaj da se jednosmerno tumačenje izveštavanja o manjinama proširi i učini barem dvosmernim, istovremeno analizirajući štampu i na srpskom i na mađarskom jeziku. Na taj način se otvara perspektiva manjinskih zajednica, odnosno mogu da se otkriju paralele, kontrasti ili pak izolovanost manjinskih (ili većinskih) zajednica u multikulturalnom društvu.

* tomaviki80@gmail.com

** Rad je nastao u okviru doktorskih studija Interdisciplinarne doktorske studije u oblasti humanističkih nauka na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu 2017. godine, pod mentorstvom dr Dejana Pralice.

Centar za razvoj civilnog društva CDCS je 2017. godine sproveo istraživanje o informisanju na jezicima nacionalnih manjina. Četiristo trideset i tri ispitanika iz dvanaest nacionalnih zajednica je odgovorilo na pitanja, među kojima je bilo i pitanje „Da li ste zadovoljni kako RTS informiše o položaju Vaše nacionalne zajednice i zbivanjima u njoj”. Da je nezadovoljno, odgovorilo je 54% ispitanika, delimično zadovoljnih je bilo 33%, a zadovoljnih 4% (Grbić i Klincov 2018: 30). Ovaj podatak pokazuje kako većina stanovništva koji pripadaju nekoj od manjinskih zajednica nisu zadovoljni kako nacionalni javni servis informiše o njihovoj nacionalnoj zajednici.

Pokušali smo da na osnovu lokacija, objekata i subjekata, žanrovskih rešenja i medijske inicijative saznamo na koji način su predstavljene u nacionalnim i manjinskim medijima nacionalne manjine.

Pitanja koja se postavljaju u okviru ovog istraživanja su sledeća: da li se nacionalni mediji u manjoj meri bave pitanjima vezanim za nacionalne manjine u Srbiji? Da li su manjinski mediji više okrenuti svojim zajednicama i da li u istoj ili približno istoj meri izveštavaju o drugim nacionalnim zajednicama? Takođe se analizira da li su u nacionalnim medijima pojedine manjinske zajednice istaknute ili zapostavljene u odnosu na ostale nacionalne manjine? Informativni portali na mađarskom jeziku koji su predmet analize su *Mađar so* i *Vajdašag ma*, a na srpskom *Dnevnik* i *Blic*.

Kontekst uporedne analize informativnih portala na mađarskom i srpskom jeziku

„U savremenim demokratskim društvima medijske organizacije uživaju značajnu autonomiju i od vlasti i od velikih korporacija. Iako uživaju profesionalnu autonomiju, medijski profesionalci, ipak, prostiru intepretativne okvire koji su u saglasnosti sa dominantnim kulturnim modelima” (Milivojević 2008: 43). Na koji način mediji predstavljaju višeznačnu i višejezičnu, multikulturalnu realnost? Da li postoje ili mogu da se uspostave veze između redakcija i novina koje objavljuju članke na različitim jezicima? Koliko ima sličnosti odnosno razlike u njihovim temama, u načinu izveštavanja? To su pitanja koja su bila motivacija za ovu analizu. Ali da krenemo prvo sa predstavljanjem medija koji su predmet analize.

Internetsko izdanje dnevnog lista *Mađar so* (*Magyar Szó*) prema tvrdnjama sadašnjeg rukovodstva ima trideset hiljada redovnih pratilaca, međutim zvaničnih podataka nema o čitanosti ovog portala. Štampano izdanje je najstariji i jedini dnevni list u Srbiji na mađarskom jeziku star sedamdeset godina. Prethodnik *Mađar soa*, *Slobodna Vojvodina* (*Szabad Vajdaság*) je prvi put izdata krajem 1944. Godine. To je vreme kada je živelo približno pola miliona Mađara u SFRJ. Prema tadašnjem

popisu 1948. godine je živelo 496.492 Mađara samo u Srbiji (<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1948/pdf/G19484001.pdf>). Danas ima duplo manje pripadnika ove nacionalne zajednice. Prema popisu 2011. godine, u Srbiji ima 253.899 Mađara (http://popis2011.stat.rs/?page_id=2162). Bez obzira na sve manju publiku, ovaj list je sa kraćim prekidima nastavio izlaziti više od sedam decenija kao *Mađar so*. Što se tiče uređivačke politike, *Mađar So* od samog početka prvenstveno izveštava o aktuelnim događajima vezanim za mađarsku zajednicu u Srbiji, ali istovremeno informiše Mađare u Vojvodini na njihovom maternjem jeziku o svim važnijim dešavanjima u zemlji i inostranstvu (Fodor 2014).

Od početka višestranačkog sistema u Srbiji i od osnivanja prve vojvođansko-mađarske stranke postoji želja da one budu osnivači jedinog dnevnog lista na mađarskom jeziku, odnosno da preuzmu osnivačko pravo od Autonomne Pokrajine Vojvodine (Kalapis 1994: 173-174). Ta želja direktno nikad nije ostvarena, ali politički uticaj je bio i ostao prisutan od strane osnivača. U poslednjih deset godina je *Mađar So* dobijao kritike mnogih zbog navodnog uticaja najjače vojvođansko-mađarske političke opcije, Saveza vojvođanskih Mađara na uređivačku politiku *Mađar soa*. U skladu sa Zakonom o Nacionalnim savetima nacionalnih manjina od 2014. godine osnivač ovog medija je Nacionalni savet mađarske nacionalne manjine (Korhecz 2015: 69). Kritike nisu bez osnove i proističu iz činjenice da u Nacionalnom savetu mađarske nacionalne manjine većinu članova čine predstavnici SVM-a (Zakinski Toma 2016).

Prenošenje osnivačkih prava je svojevremeno bila alternativa za privatizaciju manjinskih medija, ali nije bila opcija npr. u slučaju lokalnih medija. Međutim, pokazalo se da ni „privatizacija lokalnih medija u Vojvodini u brojnim slučajevima nije donela očekivano povećanje nivoa nezavisnosti i slobode tih medija, odnosno bolji kvalitet i profesionalizam novinara koji u njima rade (Serenčeš 2014: 20).

Istorija *Dnevnog lista Dnevnik* je povezana sa istorijom *Mađar soa*. List su pokrenuli anifašisti za vreme mađarske okupacije novembra 1942. godine. Prvobitno ime lista je bilo *Slobodna Vojvodina* i od 1944. godine je izlazila kao dnevni list na srpskom i mađarskom jeziku. Verzija na srpskom jeziku izlazila je pod tim imenom sve do kraja 1952. godine, dok list na mađarskom je mnogo brže – posle devet meseci postojanja – preimenovan u *Mađar so* (Popov 2005).

Druga dva informativna portala koji su predmet ovog istraživanja imaju kraću istoriju od prethodna dva. Naime, radi se o mlađim medijima, koji se – kao privatni mediji – prvenstveno vode tržišnim interesima.

Vajdašag Ma se vezuje za region Vojvodine – već samo ime (*Vojvodina danas*) sugeriše tu povezanost, ali ne zavisi od pokrajine u finansijskom smislu u

meri u kojoj je to slučaj sa *Mađar soom*. Informativni portal *Vajdašag Ma* je neutralan u svom dizajnu u odnosu na nacionalna obeležja, ali na glavnoj stranici se pojavljuju mađarske organizacije i organi Republike Mađarske koji finansijski podržavaju taj portal. *Vajdašag Ma* je u privatnom vlasništvu, ali u velikoj meri zavisi od gore pomenute finansijske podrške Mađarske vlade kao i pojedinih opština u Vojvodini i jednim delom Pokrajinske vlade. U svojim izveštajima prati srpsku i mađarsku medijsku scenu kao i dešavanja u Karpatskom bazenu.

Blic je dnevni list u vlasništvu švajcarske kompanije Ringier AG, odnosno njene firme u Srbiji Ringier d.o.o. Prvo izdanje *Blica* izašlo je 16. septembra 1996. i od tada list redovno izlazi. U oktobru 2004, list je došao u vlasništvo kompanije Ringier AG. Mnoga istraživanja čitanosti štampanih medija ukazuju na to da je *Blic* jedan od najčitanijih dnevnih listova u Srbiji. Bez obzira na kritike, činjenica je da je internet sajt lista *Blic* jedan od najposećenijih u Srbiji, ali treba napomenuti i to da zbog tržišne trke ovaj medij sve bliži tabloidnom formatu.

Korpus i metod

Metodologija istraživanja uključuje elemente i kvantitativne i kvalitativne analize prema Brenenovoj definiciji, koja na osnovu više paradigmi objašnjava razliku između kvantitativnog i kvalitativnog metoda, objašnjavajući kako se u suštini pre više cenio kvantitativni pristup, ali do danas kvalitativna istraživanja su postala nezaobilazni deo medijske analize (Brennen 2017). U ovom slučaju sadržaj medijskog diskursa se analizira na osnovu unapred utvrđenog kodeksa. Glavni pokazatelji, odnosno fokus analize su žanrovi, povod, tema, lokacije i subjekti. S obzirom na različitost ciljne grupe četiri informativna portala na dva različita jezika, analiza takođe koristi elemente Van Dijkove kritičke analize diskursa, koji uključuju društveno-politički kontekst i kategorije roda, nacionalnosti i društveni poredak (O’Keeffe 2011).

Pomoću unapred utvrđenog kodeksa se analizira u kojoj meri su prisutne teme neposredno vezane za manjinske zajednice u Srbiji na informativnim portalima na mađarskom i srpskom jeziku. U slučaju nacionalnih manjina se analizira u kojoj meri i na koji način se prezentuju vesti iz matice ili vezane za matičnu državu.

Predmet analize je i na koji način se obrađuju pojedine teme, koje se smatraju važnim za manjinske zajednice. Da li ima dovoljno samostalne medijske inicijative, da li ima izveštavanja sa lica mesta? Da li su prisutne i u kom procentu su prisutne teme vezane za obrazovanje na maternjem jeziku? To su pitanja vezana za analizu medijskog diskursa na srpskom i na mađarskom jeziku.

Korpus istraživanja čine članci objavljeni na četiri informativna portala: dva na mađarskom, dva na srpskom jeziku (*Mađar so*, *Vajdašag ma*, *Blic*, *Dnevnik*). Analizirali smo ukupno sto dvadeset članaka na gore pomenutim informativnim portalima. Vremenski period istraživanja je od 23. avgusta do 5. septembra 2017. Transkripti primera sa internetskih portala *Mađar so* i *Vajdašag ma* su prevedeni sa mađarskog na srpski.

Analiza

Veličina teksta

Najviše velikih tekstova ima na portalu *Blica*, gde ima i najviše medijske inicijative. Naime, *Blic* obrađuje teme sa više aspekata, sumira statistiku i to povezuje sa „toplim ljudskim pričama“ ili specijalnim izjavama zvaničnika i profesionalaca u datoj oblasti. Međutim, u analiziranom korpusu nijedan od velikih tekstova se nije bavio pitanjima vezanim za nacionalne zajednice.

Na informativnom portalu *Mađar soa* ima najviše kratkih tekstova kao i tekstova srednje veličine. Ovi kratki tekstovi su uglavnom vesti vezane za događaje iz mađarske nacionalne zajednice ili najavljuju dešavanja koja se smatraju važnim za Mađare u Vojvodini. Kod dugačkih tekstova se gotovo uvek ističe autor, to su komentari ili intervjui koji se objavljuju u vikend broju štampanog izdanja, a objavljuju se i na portalu. Tu se većinom radi o tekstovima u kojima se obrađuje neka tema vezana za mađarsku manjinu, ali ostale nacionalne manjine nisu prisutni u datom korpusu. *Vajdašag ma* obično lansira duže tekstove u svojoj rubrici „Ogledalo“, ali u datom korpusu nijedna detaljnije obrađena tema nije bila vezana za nacionalne manjine. Što se tiče veličine teksta, *Dnevnik* je u analiziranom korpusu najviše pažnje posvetio izveštavanju sa sednice Skupštine Vojvodine i masovnim događajima, koje posećuje puno ljudi, kao što su Susret ovčara (5.9.2017.) ili Zlatne brazde u Senti (4.9.2017.) . To su tekstovi koji se indirektno tiču nacionalnih zajednica, jer opisuju manifestacije na kojima učestvuju pripadnici raznih nacionalnih zajednica, ali naglasak naravno nije na samim zajednicama.

Žanr i oprema

Najčešći žanrovi u izveštavanju o manjinama su izveštaj i vest i na mađarskom i na srpskom jeziku. Informativni portali na mađarskom objavljuju nešto više izveštaja, što je i logično, jer se izveštaji odnose na mađarsku zajednicu, pa se i očekuje izveštavanje sa lica mesta o događajima koji su vezani za mađarsku manjinu. *Blic* i *Dnevnik* se više oslanjaju na agencijske vesti ili saopštenja u izveštavanju o

manjinama. Na tabeli br. 2 se vidi da *Vajdašag Ma* ima čak 58 % izveštaja u odnosu na ostale žanrove. Svi mediji uključeni u ovu analizu zapostavljaju složenije novinarske žanrove. Reportaža, intervju i komentar su dosta retki kada se radi o temama koje su vezane za ljudska prava ili nacionalne manjine.

Tabela 1. Žanrovi, *Mađar So*

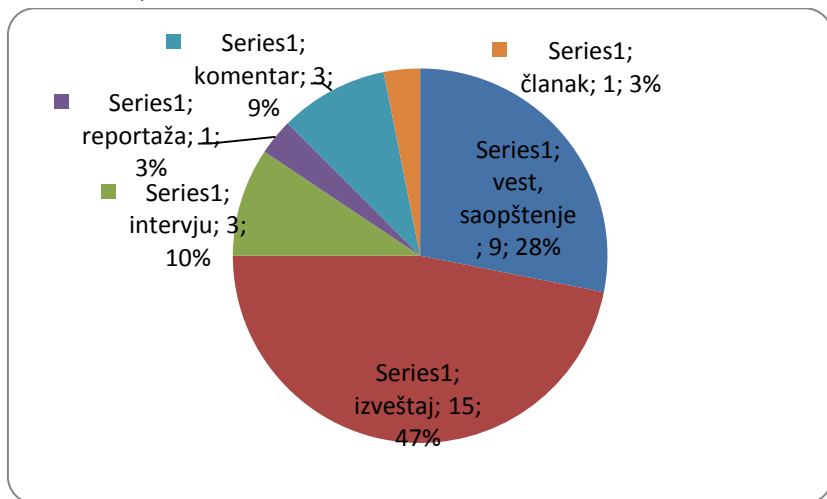
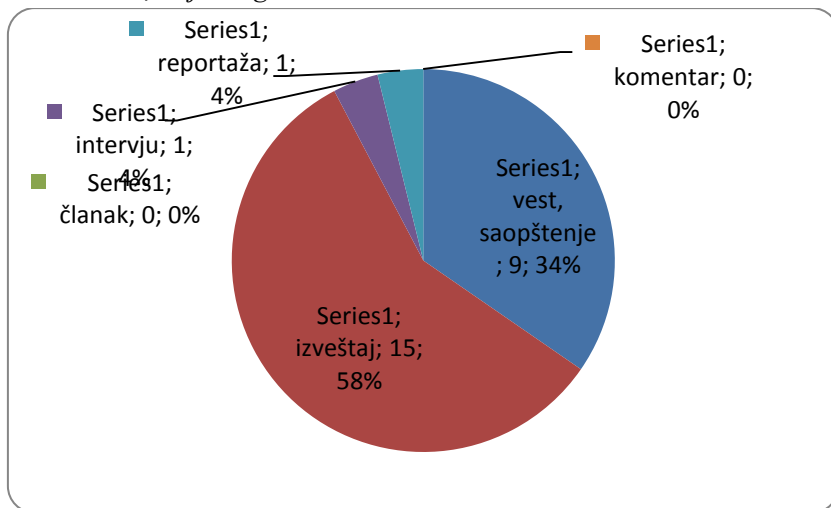

Tabela 2. Žanrovi, *Vajdašag Ma*

Blic i *Dnevnik* se jednim delom oslanjaju na vesti novinskih agencija ili saopštenja nadležnih organa ili organa vlasti o pitanjima vezanim za nacionalne

manjine. *Blic* se sa druge strane u nekoliko slučajeva oslanja i na sopstvene izvore, a teme su neretko obrađene u formi reportaže (reportaža o Subotičkom polumaratonu 2.9.2017.) ili intervjua (intervju sa starijom ženom iz Novog Pazara povodom Kurban-bajrama 1.9.2017.)

Tabela 3. Žanrovi, Blic

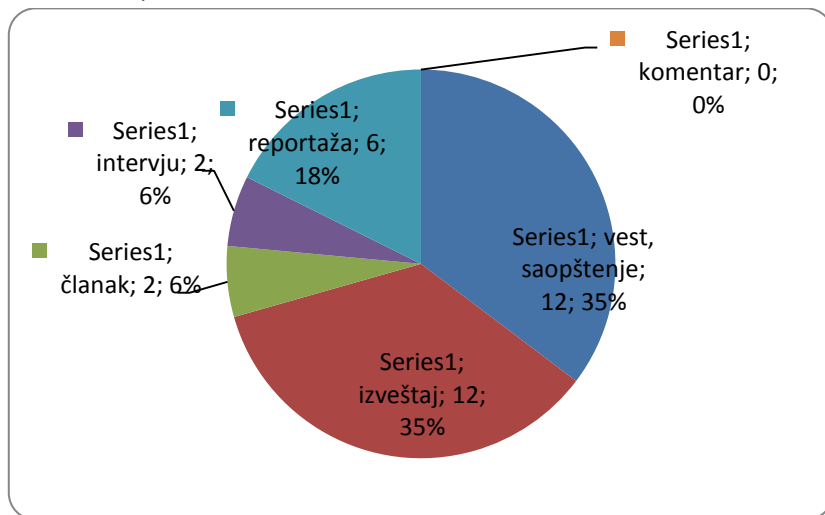
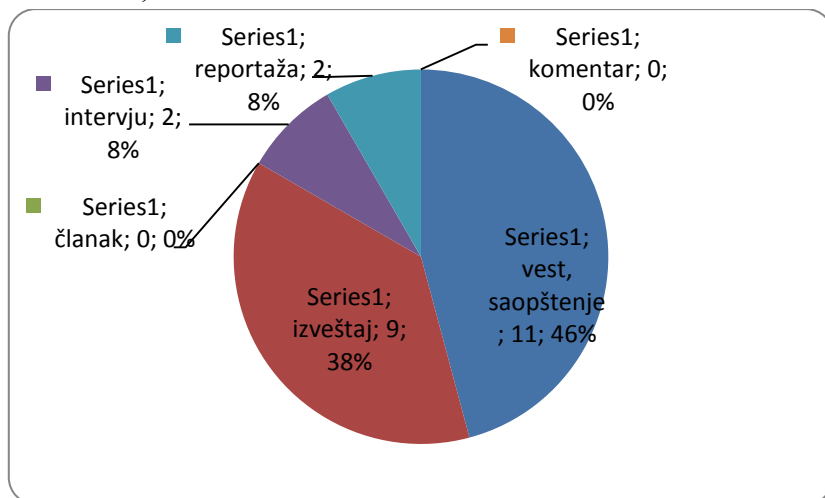

Tabela 4. Žanrovi, Dnevnik

Naslovi su retko senzacionalistički, jedino na portalu Blica ima naslova koji bi se mogli svrstati u ovu grupu prema kodeksu. *Vajdašag* ma gotovo uvek koristi faktografske naslove, *Dnevnik* takođe. Na sajtu *Mađar soa* se javljaju

metaforički naslovi, npr. naslov komentara o sve većoj emigraciji „*To više nije prolazna mučnina / Ez már nem múló rosszullét*” (3.9.2017.). Fotografije u najvećem delu slučajeva odgovaraju tekstu, sem portala *Vajdašag ma*, ostali mediji preferiraju više slika u okviru jednog izveštaja. Pogotovo ako ima šta da se prikaže. Najbolje prilike za fotografisanje su dani grada, ulične manifestacije, festivali, itd, a to se vidi i u tekstovima vezanim za događaje ove vrste. Sve u svemu, nijedan portal nije sklon senzacionalizmu kada je reč o nacionalnim manjinama, faktografski naslovi dominiraju u gotovo svim člancima koji su vezani za ovu tematiku.

Povod

Što se tiče povoda ima i samostalne medijske inicijative, ali veoma retko. Najviše takvih tekstova ima u *Blicu*, ali na primer na portalu *Vajdašag ma* u analiziranom korpusu nije bilo ni jedne reportaže ili intervju a koje bismo svrstali u ovu grupu. Ovaj portal se fokusira da isprati sve aktuelne vesti i to se vidi i po tome da je povod u najvećem broju slučajeva aktuelni događaj. Sva četiri portala podjednako prate aktuelne događaje, ali se još uvek veliki deo njihovih izveštaja bazira na pseudo-događajima: konferencije za štampu, otvaranje izložbi ili različitih manifestacija u oblasti kulture ili sporta. Mađarski portali većim delom prate pres konferencije i manifestacije vezane za mađarsku nacionalnu zajednicu.

Povodom početka nove školske godine ovako izveštavaju *Mađar so* o poseti pokrajinskog sekretara u srednjoj školi u Bačkoj Topoli i *Blic* o poseti ministra prosvete školi u Novom Pazaru. Naslov i lidovi su sledeći:

Tanévnyitó újabb beruházások jegyében – A topolyai Mezőgazdasági Iskolában járt Nyilas Mihály tartományi titkár – Hamarosan sor kerülhet az iskola tetőszerkezetének felújítására / Nova školska godina u znaku novih ulaganja – Pokrajinski sekretar Mihalj Njilaš je posetio srednju poljoprivrednu školu u Bačkoj Topoli – Uskoro renoviranje krova škole (*Mađar so*, 02.09.2017, www.magyarso.rs)

Šarčević posetio obnovljenu školu u Novom Pazaru - Ministar prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Mladen Šarčević prisustvovao je danas svečanosti povodom početka školske godine u Osnovnoj školi „Stefan Nemanja“ u Novom Pazaru, koja je obnovljena sredstvima Kraljevine Norveške, Vlade Republike Srbije i Grada Novog Pazara u iznosu od 500.000 evra. (*Blic*, 04.09.2017., www.blic.rs)

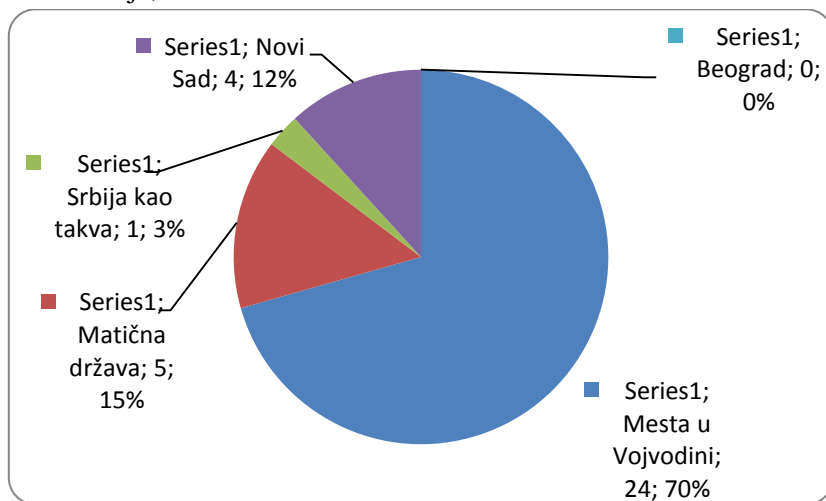
Blic izveštava o obnovljenoj školi u Novom Pazaru, a *Mađar so* o školi u Bačkoj Topoli. Oba teksta stavljaju naglasak na posetu ministra/sekretara. Poseta sekretara i ministra se stavlja u prvi plan, pa se čini da je obnova škole/krova

rezultat njihovog rada. Poseta sekretara je važna za školu, stoga se smatra da mora da bude važna i za čitaoce. Članak u *Mađar sou* ističe ulogu gospodina Njilaša u obnovi jedne škole koja je značajna za mađarsku zajednicu, dok članak u *Blicu* sugerše da ministar prosvete smatra važnim razvoj svih škola u Srbiji bez obzira na nacionalnu pripadnost đaka koji pohađaju istu školu. Iako je tema aktuelna, a i objekat važan za datu zajednicu, ovo su ipak pseudo-događaji, jer se koriste školska deca i cela ustanova u cilju promovisanja ličnosti i stranke datog političara.

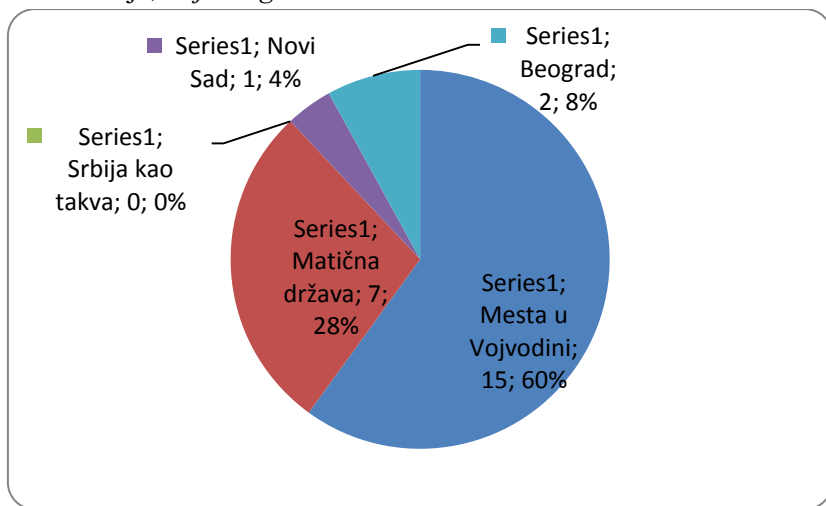
Lokacija

Mađar so i *Vajdašag ma* su u tekstovima koji su predmet ove analize skoncentrisani na mesta u Vojvodini. Ovaj podatak govori o tome da se na portalima na mađarskom jeziku dešavanja vezana za manjinske zajednice odigravaju u Vojvodini. Retko kad se ide van granica pokrajine. Lokacije govore mnogo i o tome da su članci uglavnom o mađarskoj zajednici u Vojvodini, jer su Mađari skoncentrisani na području Vojvodine.

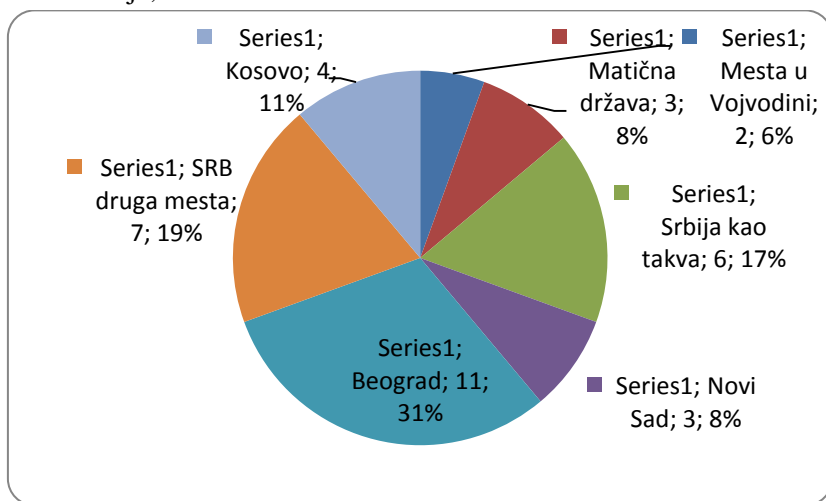
Tabela 5. Lokacije, *Mađar So*

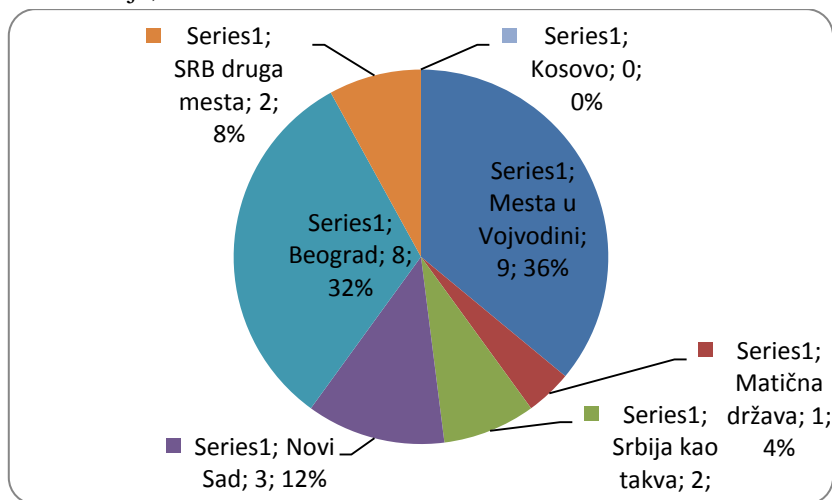
Portal *Vajdašag ma*, iako uglavnom fokusiran na Vojvodinu, takođe redovno izveštava iz matične države mađarske zajednice. Posebna rubrika je posvećena dešavanjima u Mađarskoj i u Karpatskom bazenu. To se vidi po uređivačkoj politici koja je dosta izbalansirana u tom pogledu.

Tabela 6. Lokacije, *Vajdašag Ma*

Blic je fokusiran na Beograd, i različita mesta u Srbiji, što se tiče lokacija. U tom pogledu izjednačeno se posvećuje pažnja različitim regionima.

Tabela 7. Lokacije, *Blic*

Dnevnik posvećuje najviše pažnje Vojvodini, ali i zvaničnom Beogradu, dok jug Srbije i Kosovo nisu u fokusu izveštavanja ovog dnevnog lista. Treba napomenuti da je u analiziranom korpusu Novi Sad zapostavljen u odnosu na Beograd, što je neobično s obzirom da se radi o portalu najstarijeg vojvođanskog dnevnika.

Tabela 8. Lokacije, *Dnevnik*

Autorstvo

Autorstvo je na sajtu *Mađar soa* u najvećem delu slučajeva poznato, taj odnos je na ostalim portalima bliži rezultatu pola-pola i to zbog preuzimanja vesti novinskih agencija. Autorstvo se ističe uglavnom u slučaju žanrova kao što su komentari, duže reportaže i intervjui i skoro uvek je poznato kada se radi o samostalnoj medijskoj inicijativi – to je zajedničko za sve portale koji se analiziraju u ovom radu. Autorstvo se skoro nikad ne ističe kada je reč o izjavama zvaničnika, kao što su ministri iz republičke ili pokrajinske vlade. Lokacija je takođe povezana sa autorstvom, kada je događaj geografski udaljeniji od sedišta portala, odnosno medija, veća je verovatnoća da će autorstvo biti nepoznato, tj. vest ili informacija je preuzeta od novinskih agencija ili od drugih medija, pošto analizirani mediji nemaju dopisnike iz tih sredina.

Teme

U izveštavanju informativnih portala na srpskom jeziku ljudska i manjinska prava su na prvom mestu među temama koje su vezane za nacionalne manjine u Srbiji, zatim slede aktuelnosti vezane za manjinske zajednice. Međutim, mađarska manjina ili uopšte nije prisutna u ovim izveštajima (u slučaju *Blica*) ili je prisutna u veoma malom procentu (*Dnevnik*, 7%). Manjine koje se najčešće javljaju u nacionalnoj štampi su Bošnjaci na jugu Srbije i Srbi na Kosovu i u Hrvatskoj. *Blic* posvećuje pažnju i obrazovanju na jezicima manjina i verskim praznicima manjina. *Dnevnik* posvećuje nešto više pažnje dešavanjima u kulturi, a

prati manifestacije u Vojvodini koje su vezane za pojedine manjine. Imaju dopisnika koji redovno izveštava iz pogranične regije kod Horgoša, gde većinom žive Mađari, samim tim su i manifestacije i događaji vezane za mađarsku manjinu. Na kraju ipak treba napomenuti da u odnosu na ostale marginalizovane grupe, nacionalne manjine nisu u dovoljnoj meri predstavljene u izveštajima informativnih portala na srpskom jeziku.

Tabela 9. Teme, Blic

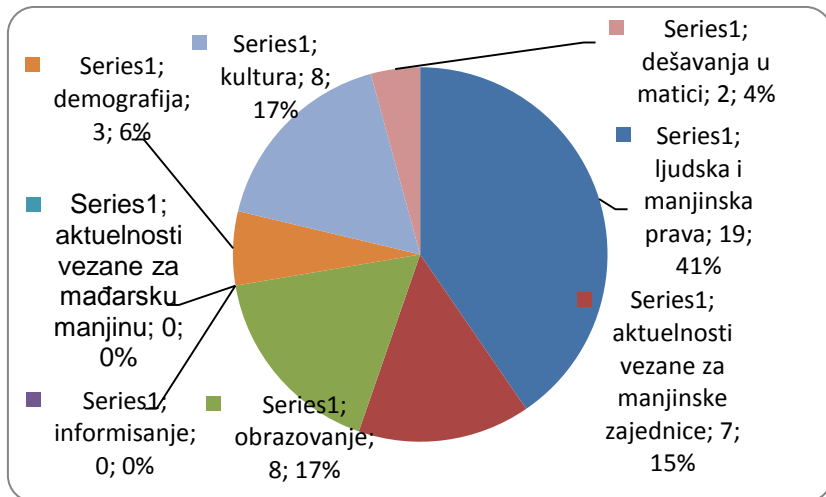
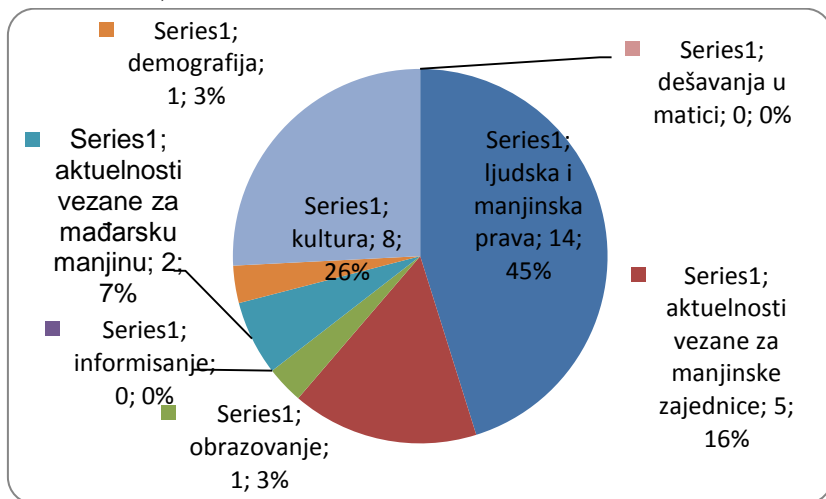
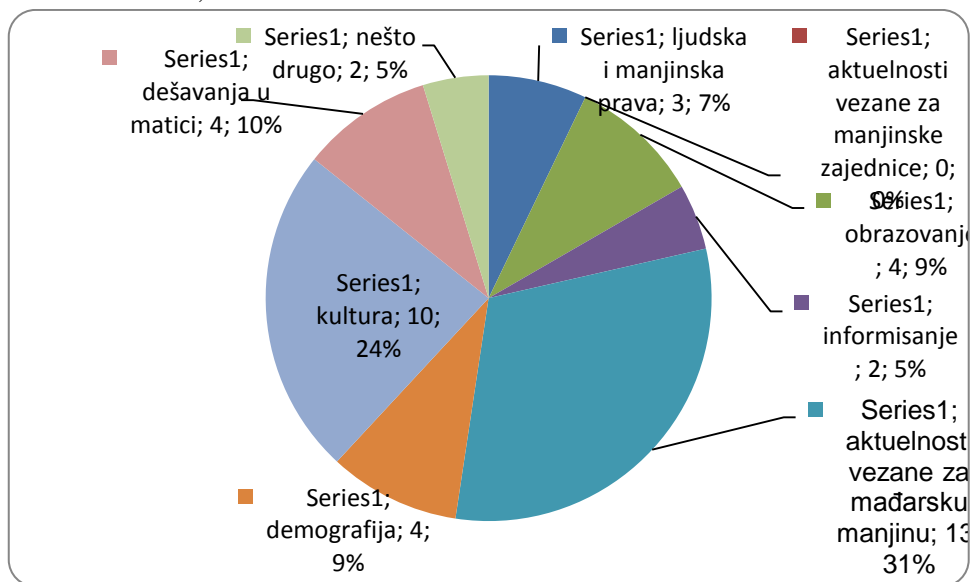

Tabela 10. Dnevnik, Teme

Mađar so u svojim izveštajima o manjinskim zajednicama u najvećoj meri prati dešavanja koja su vezana za mađarsku manjinu. U analiziranom korpusu nijedan članak objavljen na sajtu nije bio vezan za aktuelnosti koje su vezane za druge nacionalne manjine u Srbiji. S druge strane, ovaj dnevni list, odnosno informativni portal na mađarskom, objavljuje vest o obnovi Srpske pravoslavne crkve ili informacije o aktuelnim dešavanjima ili o stavu vlade o migrantima. Ipak, pomenuti članci i teme se uglavnom ne obrađuju kao samostalna medijska inicijativa, već su preuzete od srpskih novinskih agencija. Demografija i obrazovanje su teme koje su česte na portalu *Mađar soa*. Demografija je zadnjih godina uvek aktuelna, jer sve više Mađara emigrira. To je povezano i sa temom obrazovanja, jer svake godine u septembru se vrše procene, koliko je manje đaka nego prošle godine. Među analiziranim člancima je bilo dužih komentara i reportaža o demografiji. Informisanje, kao i ljudska i manjinska prava, nisu među prioritetnim temama u *Mađar sou*. Članci koji se bave ovim pitanjima se mogu svrstati najmanje u još jednu kategoriju vezano za temu, na primer vest preuzeta iz srpske štampe o incidentu u Hrvatskoj (*Mađar so*, 4.9.2017., www.magjarszo.rs).

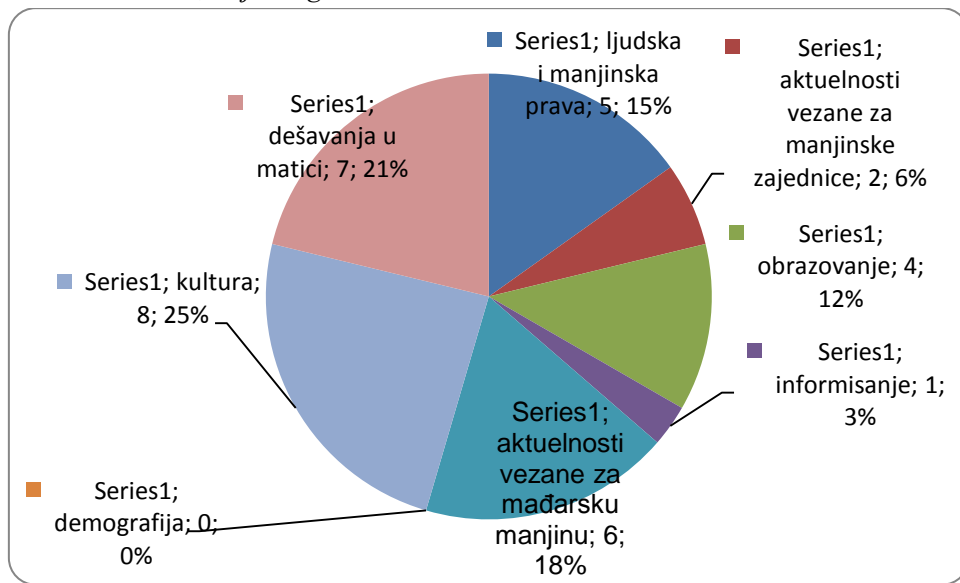
Tabela 11. Teme, *Mađar So*

Portal *Vajdašag ma* ima prilično izbalansiran sadržaj u odnosu na teme. Gotovo jednako izveštava o aktuelnostima vezanim za mađarsku manjinu, o kulturi, o dešavanjima u matici i o ljudskim i manjinskim pravima. Dešavanja u matici prati pomoću nacionalne novinske agencije Mađarske (MTI), dok izveštaji o

ljudskim i manjinskim pravima i o aktuelnostima vezanim za mađarsku manjinu potpisuju dopisnici. Teme se obrađuju u okviru kratkih izveštaja i vesti, dok *Mađar so* objavljuje duže reportaže i intervjue. Istina, *Vajdašag ma* ima posebnu rubriku za duže intervjue, ali u analiziranom korpusu intervjui su bili vezani za druge teme i ličnosti, koje nisu predmet ovog istraživanja.

Tabela 12. Teme, *Vajdašag Ma*

Subjekti

„Prvo političari pa onda svi ostali“ – to bi mogao biti slogan analize o subjektima analiziranih medijskih platformi i na mađarskom i na srpskom jeziku. Političari su oni koji komentarišu određene pojave, procese, novosti vezana za nacionalne manjine. Oni su ti koji se pitaju, odnosno oni su ti koji rado o ovim temama govore. Kada su u pitanju prava drugih marginalizovanih grupa, tu su već aktivne i organizacije u civilnom sektoru, ali što se tiče nacionalnih manjina, one su stalno predmet medijskog diskursa koji je vezan za sferu politike.

Portali na mađarskom jeziku se vezuju za predstavnike mađarskih stranaka i to najviše za predstavnike Saveza vojvodanskih Mađara, najveće mađarske stranke u Srbiji. To se može zaključiti iz uporedne analize izveštaja sa jednog te istog događaja na mađarskom (*Vajdašag ma*, 31.8.2017) i na srpskom jeziku (*Dnevnik*, 4.9.2017). Što se tiče subjekata, u izveštaju na mađarskom se nabrajaju predstavnici Fondacije Prosperitati (ujedno funkcioneri SVM-a), s obzirom da je manifestacija ujedno i prezentacija nove poljoprivredne mehanizacije, a pomenuta

fondacija je u proteklih godinu i po dana finansijski pomagala vojvođanskim poljoprivrednicima u nabavci nove mehanizacije. U tekstu se takođe ističe i državni sekretar SVM-a u Ministarstvu poljoprivrede Atila Juhas. U kratkom izveštaju nakon nabiranja funkcionera najveće mađarske stranke sledi predstavnik civilnog sektora, a on je ujedno i stručnjak za poljoprivredu. Tekst na portalu *Dnevnika* ne pominje partijske funkcionere, akcenat je na takmičarima Zlatnih brazdi. Ipak, moramo uzeti u obzir da je izveštaj na mađarskom objavljen četiri dana ranije, kad je takmičenje počelo, a novinar verovatno i nije dočekaao rezultate takmičenja u oranju. Novinar *Dnevnika* u tekstu nabraja sve dobitnike uz detaljan opis predstavljene agrotehnike, dok samo u jednoj rečenici spominje Fondaciju Prosperitati, koja je finansijski pomogla prisutnim poljoprivrednicima da ulože u svoju agrotehniku.

Druga karakteristika koja mora da se pomene vezano za subjekte je da se u svim medijima preferiraju predstavnici vlasti, a retko kad se daje prilika opoziciji da se oglasi o nekoj temi.

Na kraju moramo da napomenemo da nisu samo negativni trendovi prisutni u izboru subjekata, jer se u velikom broju oglašavaju predstavnici civilnog sektora kao i predstavnici iz sveta kulture i obrazovanja. Možda najveći nedostatak vezano za subjekte je nepostojanje prave rasprave o pitanjima vezanim za nacionalne manjine, za šta su potrebni nezavisni eksperti, ljudi iz civilnog sektora koji nisu povezani sa strankama (u mađarskoj zajednici npr. to skoro da ne postoji), nisu potencirani pojedinci koji su vezani ne samo za jednu manjinu, već i za manjinu i za većinu ili za dve manjine (mešani brakovi, bilingvalna deca i bilingvalne ili multilingvalne porodice).

Objekti

Razlika između portala na mađarskom i na srpskom jeziku se vidi i po objektima u izveštavanju o manjinama. Portali na mađarskom su okrenuti prema svojoj nacionalnoj zajednici u pogledu objekata. Institucije, kulturni centri, organizacije mađarske zajednice u Vojvodini su najčešći objekti izveštaja ili vesti. Na portalima na srpskom objekti uglavnom spadaju u kategoriju „neko drugi“. To znači da su to ljudi koji mogu da se identifikuju kao članovi manjinske zajednice, ali nisu funkcioneri. Ima dosta objekata i iz oblasti obrazovanja i kulture kao i iz civilnog sektora. Preovlađuje pozitivan stav prema objektima unutar zemlje. Negativan stav u nacionalnoj štampi se javlja prema zvaničnicima Kosova i Hrvatske. Nismo konstatovali negativan stav prema manjinama u Srbiji, tako ni

prema mađarskoj manjini u Vojvodini. Na sajtovima na mađarskom jeziku takođe nema negativnih stavova prema većinskoj naciji, ali ni prema ostalim manjinama.

Zaključak

Prvenstveni cilj analize u ovom radu je bio da se jednosmerno tumačenje izveštavanja o manjinama proširi i učini barem dvosmernim, istovremeno analizirajući štampu i na srpskom i na mađarskom jeziku. Na osnovu analiziranog korpusa, može se zaključiti da se nacionalni mediji u manjoj meri bave pitanjima vezanim za nacionalne manjine, nego mediji na mađarskom jeziku. Mediji na mađarskom jeziku su pak okrenuti svojim zajednicama i ne izveštavaju u istoj meri o drugim manjinskim zajednicama. Mađarska štampa, odnosno informativni portali na mađarskom jeziku uglavnom izveštavaju o dešavanjima unutar mađarske zajednice. Ostale manjine su u manjoj meri zastupljene u mađarskoj dnevnoj štampi nego u nacionalnoj. U nacionalnim medijima pojedine nacionalne manjine su istaknute u odnosu na ostale manjine. Najprisutniji su Bošnjaci na jugu Srbije i Srbi na Kosovu. Nacionalne manjine nisu u dovoljnoj meri predstavljene u izveštajima informativnih portala na srpskom jeziku.

IZVORI

Blic. 07.09.2017. <https://www.blic.rs/>
Dnevnik. 07.09.2017. <https://www.dnevnik.rs/>
Magyar Szó (Mađar so). 07.09.2017. <https://www.magyarszo.rs/>
Vajdaság Ma (Vajdašag ma). 07.09.2017. <https://www.vajma.info/>

LITERATURA

Brennen S., B. (2017). *Qualitative Research Methods for Media Studies*. New York and London: Routledge.
 Filipović, M. (2004). Etničke manjine, masovni mediji i multikulturalno društvo. In Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D.
 Todorović, S. Kostić, S. Spasić (Eds.), *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – Balkanska raskršća i alternative* (pp. 603-615). Niš: SVEN.
 Fodor, I. (2014). *Hét évtized*. Novi Sad: Forum.
 Grbić, M. i Klincov, Z. (2018). Politički marketing. In Ž. Serenčeš (Ed.), *Informisanje na jezicima nacionalnih manjina – na sporednom koloseku* (pp. 27-41). Novi Sad: Nezavisno društvo novinara Vojvodine.
 Kalapis, Z. (1994). *A Magyar Szó fél évszázada*. Novi Sad: Forum.

- Korhecz, T. (2015). National Minority Councils in Serbia. In T. H. Malloy, A. Osipov and B. Vizi (Eds.), *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy* (pp. 69-90). Oxford: Oxford University Press.
- Milivojević, S. (2008). Kritička tradicija u istraživanju medija: kulturne studije. *CM*, 8, 29-50.
- O'Keeffe, A. (2011). Media and Discourse Analysis. In J. Gee & M. Handford (Eds.), *The Routledge Handbook of Discourse Analysis* (pp. 441-454). London: Routledge.
- Popov, D. (2005). *Enciklopedija Novog Sada, knjiga 25*. Novi Sad: Prometej.
- Serenčeš, Ž. (2010). *Vojvođanski mediji – politički kompromis ili profesionalno izveštavanje*. Novi Sad: Nezavisno društvo novinara Vojvodine.
- Zakinski T., Viktoria (2016). Alternatives for Minority Media in Hungarian Language in Serbia in Terms of Ownership Structure and Sustainability. In D. Pralica, i N. Šinković (Eds.), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 6* (pp. 396-403). Novi Sad: Filozofski Fakultet.

PRILOZI

Kodeks za temu:

Izveštavanje o manjinskim zajednicama u štampi na mađarskom i srpskom jeziku: manjinski vs. nacionalni mediji

1. DATUM

2. VELIČINA TEKSTA za štampu

1. mali
2. srednji
3. veliki

3. ŽANR

1. vest, saopštenje (agencijska ili redakcijska)
2. izveštaj
3. članak
4. intervju
5. reportaža
6. kolumna
7. komentar
8. hibridna forma
9. nešto drugo (u napomeni šta konkretno)

4. OPREMA

1. fotografija (moguće navesti više odgovora):
 - a. odgovara tekstu
 - b. ne reprezentuje sadržaj teksta
 - c. portret aktera
 - d. grupna fotografija
 - e. „pejzaž“
 - f. „live“ fotografija – živa, ljudi u pokretu
2. naslov (moguće navesti više odgovora):
 - a. faktografski

- b. metaforički
 - c. senzacionalistički
 - d. veliki, boldovan
 - e. srazmeran tekstu
3. nešto drugo (u napomeni šta konkretno)

5. POVOD

- 1. Aktuelni događaj
- 2. Pseudo događaj (konferencija za medije)
- 3. Medijska inicijativa (specijalna izjava, nešto što je medij sam napravio)
- 4. Nešto drugo (navesti šta u napomenama)

6. LOKACIJA

- 1. Beograd
- 2. Novi Sad
- 3. Druga mesta u SRB (u napomenama koje mesto)
- 4. Druga mesta u APV (u napomenama koje mesto)
- 5. Matična država manjinske zajednice
- 6. Kosovo
- 7. Srbija, kao takva
- 8. Nešto drugo (navesti šta u napomenama)

7. AUTORSTVO

- 1. poznato (puno ime i prezime ili makar inicijal imena i celo prezime)
- 2. nepoznato (sve ostalo, npr. oba inicijala, potpisana redakcija i slično)

8. TEMA

- 1. Ljudska i manjinska prava
- 2. aktuelnosti vezane za manjinske zajednice
- 3. obrazovanje
- 4. informisanje
- 5. aktuelnosti vezane za mađarsku manjinu
- 6. demografija
- 7. kultura

8. dešavanja u matici
9. nešto drugo (u napomenama navesti šta)

9. SUBJEKAT

1. Predsednik države
2. Član Vlade Srbije
3. Član Vlade Vojvodine
4. Subjekti iz sveta kulture, nauke, obrazovanja
5. Predstavnici udruženja građana, sindikata i NVO, KUD (koji?)
6. Verski lideri i službenici
7. Pokrajinski funkcioneri
8. Lokalni funkcioneri
9. Predstavnici manjinskih stranaka
10. Predstavnici nacionalnih saveta
11. Predstavnik države matice
12. Neko drugi (navesti u napomenama ko)

10. OBJEKAT (pojedinaac, ustanova o kojoj govori subjekat; redosled isto kao kod subjekta)

11. PERSONALIZACIJA SUBJEKTA

12. PERSONALIZACIJA OBJEKTA

15. STAV SUBJEKTA PREMA OBJEKTU

1. pozitivan
2. negativan
3. i pozitivan i negativan
4. neutralan

16. NAPOMENE (navesti naslov i ukratko reći o čemu se radi u tekstu)

THE PRESENCE OF INFRASTRUCTURAL BACKWARDNESS REGARDING THE ROMA/GIPSY POPULATION IN HORGOS AND THE NUMBER OF CORRESPONDING SOLUTIONS IN THE 21ST CENTURY

A successful catching-up programme for the Roma/Gipsy community cannot be imagined without employment and finances. As the majority of adult Roma living in Horgoš have not completed elementary education, their employment prospects are fairly meager. The primary aim of the present research is to prove that it is possible to improve the living standards of the Roma population, even if they cannot gather the finances required, and that, when they are diligent, their situation could change. There were nineteen active families who took part in this research, and they have walked the line leading to the complete restoration of their environment through voluntary work and outside support. Through empirical research methods, I mainly applied open questionnaires and field work. The research has shed light on the fact that the Roma people can positively improve their living standard by adapting the electrical grid, waterworks, road network, and living quarters, thus securing more humane living conditions. The research has meticulously uncovered the infrastructural shortages of the Roma community. I will propose solutions to these shortages in my lecture.

Keywords: Roma/Gipsy, catching up, infrastructural shortages.

Preface

This paper, like the research that preceded it, is an attempt to summarize the facts concerning the living conditions (the housing situation) of Roma/Gipsy community in Horgoš, Serbia. The housing situation includes the infrastructural shortages, with some digression on the everyday problem regarding the cost-of-living. It is important to sketch the actual societal situation so that the solutions (i.e. breakout from poverty) could be discussed. It is needless to say that being (un)employed and having or not having regular income greatly influences living conditions and housing situation. Therefore, employment opportunities and money income are necessary for the Roma to catch up with the majority of the local population.

Before the topic of the paper is discussed, it is important to give a short overview of the history of the Roma. I will first discuss their origin, ways of

* kapasmonika7@gmail.com

settling down, and then focus on Serbia, Vojvodina and a small village named Horgoš, to be able to present their housing conditions starting from the 18th century up until these days. Naturally, this short overview cannot give a complete picture about the current situation of Roma people's housing situation as this requires a more detailed and in depth study, which I will conduct in my future dissertation. However, in this paper, I would like to sketch some facts about the aforementioned field of research, with the help of current research results and the relevant specialized literature as reference.

Nineteen families of Roma nationality will be introduced in this study. Supervised and supported by the Home Teachers' Service and the Pharo Drom organization, these families were willing to participate and improve their housing situation. The aim of the mentioned program was to improve the surroundings of the nineteen Roma families through mutual partnership, work actions, and outside financial support.

The history of the Roma

The structure of the language, the basic part of the vocabulary, and even their anthropological traits lead many researchers to believe that Gypsies had their original homeland in Northern India. It is not fully determined when and why they had left India, it is only sure that they have reached the Byzantine Empire in the 11th or 12th century AD, where they found a new homeland, and have resided for a long time. It is worthy to mention that from the beginning of the 1300s we can find written records of enslaved Gypsies living in Serbia. In 1416 and 1417, Gypsies are present and spreading in great numbers across Europe (Szegő 1983).

The Roma were characterized by constant migration from the 15th to 17th centuries. There were groups who wandered constantly, they could not settle down for a longer time period. Also, there were some groups who could integrate themselves in the actual settlement's socio-economic structure for a time, and their wanderings were merely seasonal. Finally, there are contemporary records of Roma who had a residential home. During the wanderings, the journey sections were usually completed by horse drawn wagons, and after some time, caravans were formed. Around the caravans, one could see tents, as well as mud huts¹. At the premises of middle age settlements, Romas had sub terrain burrows, but it should

¹A poor man's hut burrowed partly underground, built from mud or cob.

be noted that in those times, not only the Roma lived in these types of buildings, but a great proportion of the common society itself.

The first statewide and organized settling process of Gypsies can be linked to the reigning of empress Maria Theresa who passed a law regarding obligations of gentile landowners in 1758. According to the law, they had to allow the Roma who did not have criminal records to settle down on feudal estates. Also, the landowners had to provide work and shelter. Furthermore, there were legal regulations about the prevention of the Roma's migration – in an attempt to drive away the ones still roving as vagrants. This practice continued for almost a 100 years (Trendl & Cserti 2012).

After the migration was legally limited, the tents were not providing safety to the Roma. Observing the non-Gypsy population living in solid buildings, the Roma slowly transgressed to a non-wandering lifestyle which allowed them to keep larger animals. In these times, they were not allowed to settle down in commoners' villages, only in the surrounding areas, especially near the forests, animal trails, and pastures by the villages. By then, they had built more sophisticated homes instead of tents, and the open top, or covered stables appeared. These buildings consisted of a single or, at best, two chambers with insufficient indoor height, a dirt-floor, and the problem with dampness. It is needless to say that these conditions were detrimental to the residents' health.

Many times families with eight to ten members were crammed together in these houses which quickly spread because the number of families started to grow, forming entire Gypsy settlements in the end. As a traveler neared any village, rows of Gypsy mud huts and run-down shanties could be seen.

Description of some house-building techniques

In case of flat terrain, the mud huts were built in the following manner: the foundation pit, with a surface of 3 x 3 meters, was dug approximately one meter deep. There were vertical wooden logs propped up and dug in at the four corners of the pit, the space in between them was filled with corn-stalk or turnsole-stalk. The spaces reserved for a door and the windows were left free. The roof was made to have a slight inclination. On the outside, just by the walls, to make the building firmer, and to keep water outside, an embankment was compacted from dirt. The windows were located at the side wall, 20 centimeters from the ground level. The stovepipe was also led out through the window. One could hardly find glass surfaces on the windows, as their openings were covered by paper and cloth. There used to be a similar solution for the door, but since paper was proven to be insufficient, the

thermal insulation was solved with a blanket during colder seasons. Among other facilities, the stove was also made from mud. On many instances, the walls were coated by mud mixed with horse manure. There were sheaves lined to the outside of the walls, in order to protect the house from the wind. On some occasions, the walls were even whitewashed. (Szegő 1983)

An even better solution was a shanty, partly burrowed underground, and having walls made from compacted mud or loam. The spot for these buildings was usually chosen on locations with slightly higher altitude than their surroundings. The surface area of the foundation pits was about 4 x 4 meters. For a shanty to be completed, first dirt was initially firmly compacted and then straw mixed with mud was formed into walls. This mixture had to have the straw equally distributed. The mud was cast with pitchforks. The lower part of the walls was 50 centimeters thick, and the thickness gradually decreased with height. At the four corners of the house, vertical wooden beams were erected, with a gallows frame resembling the letter Y at their ends. These were needed to support the horizontal girders. There was no solid foundation, so the walls were often damp. When the walls were finally erected, the mud was honed with a spade. These walls were uneven, so the most protruding parts were trimmed down, then mud-coated from the inside, and later whitewashed. The outer mud coating was uncommon. The openings for the entry door and the windows were cut later, when the walls reached a semi-dry state. The roof's construction was started only when the walls were fully finished. The lower part of the house, the burrowing, was completed when the roof was up although it could be done before that (which was maybe a better solution, since it was easier to shovel out the dirt.) (Szegő 1983)

Why is it important to address this topic?

There are numerous non-Roma nationalities living in our surroundings who try to judge the Roma and contest their rights such as education, employment, or, at least, housing. I have completed a series of interviews whose results made clear that the people of Hungarian nationality have a very strong opinion about their Roma neighbors. The findings are mostly depressing and show that these two ethnicities have a problem getting along, even in cases of the Roma who do not live segregated in mud huts anymore, because they have moved into properties located among other residents (in houses whose owners aged and passed away.) These houses have been relatively cheaply accessible to the Roma, so they have managed to escape from the shanty-town life. Their neighbors of non-Roma nationality are not very happy with this fact, since, based on their prejudice, every Roma steals,

commits fraud, lies, etc. Therefore, the Roma are rarely employed by the local farmers or other employers in the village. Let us elaborate this for a moment. Notwithstanding that a couple of Roma are forced to steal to survive, as there is no food to give to their children, we should not be biased in case of every representative of the Roma nationality, labeling them thieves. Naturally, crimes against the right for property are criminal actions, and they are unacceptable, but instead of mud fighting, we should try to see the bigger picture.

The Roma living in Horgoš

The Roma living in Horgoš belong to the stem of Carpathian Gypsies who speak the Carpathian Gipsy dialect of the Roma language. They are a traditional Roma group, living in Hungary for a long time. Their ancestors arrived in the 15th century A.D. They have wandered to Northern Vojvodina from Hungary. The Carpathian Gypsies of today have their origins in the ancient Roma living in Hungary, who kept the Roma language. There was another group among them who took up the Hungarian language in the 18th century. They are called Romungros (Hungarian Gypsies) (Heltai 2002.) The Carpathian Gypsies are more rarely mentioned in both public affairs and specialist literature. One of the common features of this group is that they speak the Carpathian Roma dialect which lacks Romanian words (Slavic and Hungarian words are dominant). This means that they are the true descendants of the Gypsies who have lived with us for many centuries.

The most innocuous trait of the Roma in Horgoš is that they all have straight hair. The Carpathian Gypsies call themselves by the folk name Romungro, meaning Hungarian Gypsies. In Vojvodina, they also call themselves Gurvars. Today, the major part of Carpathian Gypsies lives in Slovakia, the Czech Republic, and in the areas of South Slavic countries. Naturally, they can be encountered in Serbia and in Hungary, mostly in Nógrád County, around Budapest (Piliscsaba, Csobánka) and in some settlements in the Trans-Danubian region. They had traditional trades as musicians, nail makers, and bog cutters. (Törteli 2013). The mud-work was also a traditional trade of the Romungros (Hungarian Gypsies).²

² Csalog Zsolt: A cigányság a magyar munkaerő-piacon, 1993. <Roma people on the employment market>

The methodology

The semi-structured interview was chosen as the preferred method of research. The nineteen families, recipients of home-improvement tender fund, were chosen based on intensive talks and terrain surveys. Furthermore, the field work led to the mapping of the housing circumstances, which again affirmed the decision regarding the families that were chosen.

Delineating, for the method of the research, the interview in depth and field-work were chosen, the later being introduced here as case studies.

The location of research

Horgoš is a small settlement located in Serbia. More accurately, it is the northernmost village of Autonomous Province of Vojvodina, near the state border. Although the village is near the Tisa river, it is not immediately bordered by it, so the distance is 8 kilometers westwards, which means that the settlement does not have a riverside character. The residents are employed in agriculture and livestock farming, but trading is also common. For example, many sell vegetables or milled chili. Also, many have distilleries, which leads to the conclusion that they sell a local hard drink called palinka.

Introduction to the problem

The great difference between the Roma and non-Roma residents' housing situation can be formulated as casting.

Actually, there are more factors influencing the housing situation of the Roma residents: their fallback in education, areal drawback, and the accumulation of drawbacks related to unemployment and lack of education, as well as discrimination against their ethnicity. It is evident that the lack of higher education determines employment opportunities. The reason for this is because they do not have the required qualifications. Therefore, they face employment problems. Regretfully, the lack of education within the Roma community is still higher than in the case of the average non-Roma residents. There have been many cases of Roma craftsmen not getting employment, even though they possess the required qualification. This happens because when the employer meets the job applicants and sees the color of their skin, or the other characteristic outside traits, he/she abstains from offering them a job.

It is widely known that the improvement of housing situation has quite narrowed up in the aspect of the Roma community, as they regretfully cannot alter

the situation by themselves, while outside help is seldom provided. Even if it is provided, it reaches only a portion of all families. Consequently, the next hypothesis has been formulated:

Hypotheses

- It can be assumed that the housing situation of Roma residents in Horgoš is far worse than the non-Roma population in the same village.
- It can be assumed that the housing situation of Roma residents, without outside help and support, can hardly be altered.
- It can be assumed that the Roma living in Horgoš are able to improve their housing situation by diligent work, cooperation and, naturally, outside help.

Plan of action and initial questions

To acquire the information about the housing conditions of part of Roma residents in Horgoš the following main questions were presented to the nineteen chosen families:

- What is the subject of their dissatisfaction?
- What are their living conditions like?
- What would they change in their environment?
- What part of their home would they renovate?
- What would they like to achieve in life?
- How do they imagine their near future?

In order to implement the project, they would need to focus on the following tasks:

- the review of errands
- the review of needs
- the choice of work-type
- the plotting of location
- the assignment of tasks to operators
- the necessary administration of the program

The startup for the improvement of the housing situation of the families has started to mitigate the day-to-day problems in cost-of-living. Secondly, it is by all means attempting to motivate the Roma families not chosen in this cycle. To set a good example is of utter importance here, as the other families can directly see that with a small amount of engagement, a great feat can be achieved. It is also

important to note that vital changes can be achieved in small increments and with constant activities. Work and adequate approach can change a lot of small things. Therefore, the families who could repair their environments to some extent were favored. It was also important that these families' mutual relationships were not problematic, and, of course, that they had enough will power to start such an endeavor.

Statistics

The Decade of Roma Inclusion Program (Deshbersh le Romengo Anderyaripnasko) 2005-2015 was an international initiative of the European countries that have a significant Roma minority. The aim of this program was to strengthen the socio-economic status and strive for social inclusion of Roma inhabitants. In other words, it tried to speed up the social and economic integration of the Roma, contribute to a more positive transformation of the general opinion about them, and aid their organizations in improvement of living circumstances in a transparent and measurable way.

Before we could continue to the introduction of table no.2, I would like to state which factors of Integration Index of Roma concern the survey of their housing situation:

Table 1. Factors of the Integration Index of Roma concerning the housing conditions (Source: Cserti, 2017)

The ratio of homelessness – looking at the total population. The persons living in the streets, without solid cover, or at non conventional shelters; also, the ones who change their address very frequently.

The ones living in a home without tap water.

The ones living in a home without electric power.

The ones possessing an immobile estate – the ratio of the persons who possess a valid owner's or subtenant's, alternatively a social subtenant's contract (or whose family member does), looking at the total population.

The ratio of the residents living in a segregated area – looking at the total Roma population. A neighborhood accounts for a segregated one if it is dominantly populated by people of Roma origin (meaning at least 80% of inhabitants are of Roma origin). The definition was more or less upheld by individual countries, depending on the data sources at their disposal. This neighborhood spreads across the smallest area possible (usually a couple of streets). This index is unusable in comparison with the ethnographic majority, as it is incomprehensible at the given spot.

Over-crowding – number of inhabitants (persons) per main rooms – Average number of people living in the given house per the number of main rooms (bedrooms and living rooms)

Table 2. Comparison of housing situation concerning total population and the Roma (Source: Cserti, 2017)

Index	2005 ³			2014 ⁴			Fall-back of the Roma comparing with total population (2014) ⁵	Fall-back of the Roma comparing with total population (2014) ⁶	Change of values during 2005-2014 in the fallback of the Roma population ⁷
	Total population	Roma population	Roma women	Total population	Roma population	Roma women			
HOUSING SITUATION									
Percentage of homeless	na.	na.	na.	0	4	4	na.	4	na.
Percentage of the people	8	29	29	2	16	16	21	14	-7

³ source: Roma Inclusion Index 2015.

⁴ source: Roma Inclusion Index 2015.

⁵ source: Polónyi I., 2016.

⁶ source: Polónyi I., 2016.

⁷ Cserti Csapó Tibor's calculation, 2017.

living in houses without tap water									
Percentage of the people living in houses without electric power	0	6	5	0	3	3	6	3	-3
Percentage of the people possessing immobile estate	na.	na.	na.	90	32	na.	na.	58	na.
Percentage of the people living in a segregated neighborhood	na.	na.	na.	na.	65	na.	na.	65	na.
Over- crowding– number of inhabitants per one room	na.	na.	na.	1,5	3,01	3,03	na.	1,51	na.

Serbia has connected the question of homelessness only to the Roma inhabitants, yet, based on the published data, there is no such occurrence in the country, whereas 4% of the Roma still belong to the group of homeless persons.

There is a great fallback concerning the distribution of tap water, but increasingly smaller ratio of Roma belong to the inhabitants lacking these services. The ratio of the households connected to the water grid has been improved substantially, and it was an even greater percentage concerning the Roma households.

The ratio of people living in homes not connected to the electric power grid has been halved, thus, in the population theoretically fully connected to the power grid, there are 3% of Roma who were lacking the electric power in 2014.

There is a significant drawback considering the overcrowding of the houses, but the really grave indexes appear by the grade of segregation, as 65% of this minority group faces segregation, furthermore only 32% of the Roma possess any immobile estate. (Cserti 2017).

Considering Horgoš and the housing situation improvement project, the sum of financial aid for the renovation of the nineteen families' homes was 5700 euros. Divided by nineteen, this meant 300 euros per family. The project has been completed by guidance, which means that the building materials required for the repair and renovation of the houses were bought in the presence of the project coordinator. It was of utter importance that the beneficiaries were followed in the beginning, so that they did not spend the aid on purposes not regulated in the contract. It can be stated that each family spent the aid in the adequate way. In other words, they spent the sum on the improvement of their homes. It is a sad fact, however, that nearly three-quarter of the Roma population in Horgoš does not have permanent employment, and therefore it is hard for them to improve their housing situation, as well as other aspects of their existence.

A further sad fact is uncovered. Namely, the Roma living among the majority population have partly solved the problem of connection to the water and power grid. Also, the connection to the road network has slightly improved. However, in case of shanty towns, mud is still ankle deep. Electricity is led by an extension cord from a house to a house. Running water is in a similar manner jury-rigged from a yard to a yard. Almost all the walls of the houses are damp. Both the walls and the ceilings are in a bad condition. Unfortunately, this harms the residents' health, which cannot be taken lightly.

Case studies

The aim was to improve the infrastructure of the the nineteen families' homes in order to provide more humane living conditions, for example, by the adaptation of internal water and power grid, the connection to the road network, and the improvement of bathrooms, etc. Actually, the aim of the program was to help the "chosen" Roma from Horgoš improve their environment, providing mutual assistance through work actions. As the second step, these families also cleaned up their immediate surroundings - their yards and homes.

The project lasted for 2 months in every case.

Before the actual case studies are presented, I would like to state that from the nineteen families, I will introduce the case of merely three, mainly because of the size constraints.

I. Case study

The first family has laid a concrete floor in one of the rooms in their family home, more accurately their living room. Also, in the same room, the bad consistence of the walls is improved by parge-work and whitewashing. In their case, the activities were completed in May and June. The work was done by the adult male family members, as they had already done construction work before. Therefore, spending money on qualified bricklayers was not necessary. They had previously bought a gravel and cement together with the project coordinators, in order to be able to start working. The end result has speaks for itself - one room in the house has been fully enabled. This room is now not detrimental to health. Presently, a family of eight lives in this room, as they have their whole lives. A separate little study-corner has been secured for two school-aged children which is a small step ahead, even though it would be much beter if they had a separate room since the presence of other people in the same space while studying can affect concentration.

II. Case study

The next family has made a decision that they repair their roof construction using the financial aid (their roof was nearly in a life threatening condition). Naturally, there was not enough money to cover the expenses of new roof tiles, and other unused raw materials. However, they neatly repaired the damage in the roof construction, purchasing used roof tiles, relatively unharmed girders, ridgepoles, laths, and other materials. The project coordinators were ever-present, like in the case of every family, both during the purchase of raw materials and the work phase. The family of seven does not need to worry about leaking or roof collapsing anymore, since they practically have a new roof. There was no need for a qualified carpenter as they received help from competent people from the neighborhood who did a great job at the end. So, they did not need to spend money on this. The project was completed in June and July.

III. Case study

The third family I would like to introduce decided to make great strides since they had longed to have a water well dug in their yard so the family could gain access to clean and healthy water. Besides the basic needs, they have also considered the possibility of starting a vegetable farming business, this way they could irrigate their plantations. The received aid was spent on the drilling of the

water well. The total cost included all the required materials and the labor wage. As they do not have any bathroom facilities, but a small outhouse, this way, they got a water supply to support their personal hygiene. In summer, they can bathe more easily, even in their yard, but in winter, the situation is more difficult because they have to heat up water before they can start to wash themselves inside the house, using a washbasin. Their next step will be the completion of a bathroom, with a proper shower cabin and an indoor flushing toilet.

Conclusions

- Without outside help, the Roma people living in Horgoš could hardly accomplish the improvement of their homes.
- The nineteen Roma families participating in the program and research could improve their housing situation through diligence and cooperation, each in one's own way.
- Work and money are irremissible in social inclusion of the Roma.
- Through cooperation and sufficient endurance, Roma people are able to change a lot of minor factors, although not everything, concerning their housing situation.

Postface

The Roma population lives in a very dire economic and social situation. It is almost universally applicable that they inhabit the major part of the worst houses. So, it can be concluded that the housing situation of the Gypsy population is substantially worse than that of the average population. This is proved by the presently cited researches. The housing situation is greatly influenced by the fact that the Roma people are visibly excluded from the employment market, which represents a huge problem in Serbia. Larger Roma families are pressed into a particularly unfavorable situation, as they consist of many young people fit for work, who do not get employed for various reasons. Therefore, they cannot improve their housing situation. What is more, they can hardly make ends meet.

REFERENCE LIST

- Csalog Zs. (1993). *A cigányság a magyar munkaerő piacon* (pp. 29-33). Szociológiai Szemle, 1993. I. Issue. <Gypsy people on the Hungarian job market – Survey of sociology>
- Cserti Csapó T. (2017). *Elillant évtized III.* Romológia folyóirat 13-14, Pécs: Wlisslocki Henrik Szakkollégium, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,

- Romológia és Nevelésszociológia Tanszék Romológiai Kutatóközpont, Pécs.
(publication follows) <Bygone decade III. A journal of romology 13-14>
- Heltai J. I. (2002). *A magyarországi cigány lakosság által beszélt nyelvek*, magyar-német szak, Nyelvésznet. Budapest: Elte. <Languages spoken by the Gypsy population in Hungary>
- Szegő L. (1983). *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest: Kozmosz Könyvek
<Gypsies, whence they came – where they go?>
- Törteli Á. (2013). *A roma/cigány nemzetiségű tanulók integrációs nehézségei Magyarkanizsa Község Általános Iskoláiban* (pp.363-370). PhD Konferencia 2013, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium
from: <https://goo.gl/s33Ct4> Downloaded: 18.01.2018.
<Hardships of Roma/Gypsy pupils concerning integration in elementary schools of Municipality of Kanjiža>
- Trendl F. i Cserti Csapó T. (2012). Romológia „akkor és most”. Romológusok első szakmai konferenciája, 28. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. <Romology “then and now” – First convention of romologists>

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
Dr Zorana Đinđića 2
21000 Novi Sad
Tel: +381 21 450690
www.ff.uns.ac.rs

Priprema elektronskog izdanja
Igor Lekić

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3-029:088(082)

**МЕЂУНАРОДНИ интердисциплинарни скуп младих научника
друштвених и хуманистичких наука Контексти (4 ; 2017 ; Нови Сад)**

Zbornik radova [Elektronski izvor] = Book of Proceedings / Četvrti
međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih
nauka [Konteksti, 1. decembar] 2017, Novi Sad = The Fourth International
Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and
Humanities Contexts, December 1st, 2017, Novi Sad ; [urednici Željko Milanović,
Zoran Paunović]. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2018

Način dostupa (URL): <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2018/978-86-6065-473-3>.

- Nasl. sa naslovnog ekrana. - Opis zasnovan na stanju na dan: 7. 9. 2018. - Radovi
na više jezika. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz većinu
radova.

ISBN 978-86-6065-473-3

a) Друштвене науке - Интердисциплинарни приступ - Зборници b) Културни
плурализам - Интердисциплинарни приступ - Зборници

COBISS.SR-ID [325305351](#)
